

Վ. Բ. ԲԱՐՈՒԴՈՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՉԵՎԱՆԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ
Գ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

В. Б. БАРХУДАРЯН

ИСТОРИЯ
НОВО-НАХИЧЕВАНСКОЙ
АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ

(1861-1917 гг.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1985

9(47.925)
P-35

1 հայ ԲԿ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՉԵՎԱՆԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(1861-1917 թթ.)

4298

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1985

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Գ. Ա. Մուրադյան

Գիրքը հրատարակւոյան են երաշխավորել գրախոսներ պատմական գիտությունների բեկնածուներ Վ. Մ. ՄԱՐՏԻՐՈՅԱՆԸ և Վ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԸ

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ե.

Կովկասի նախադններում հիմնված Նոր Նախիջևանը Ռուսաստանի երևելի ու հարուստ պատմություն ունեցող հայկական գաղթավայրերից է հղել:

Գաղութի սկզբնավորման ուրույն հանգամանքների և հայերի համար ստեղծված բարենպաստ պայմանների շնորհիվ Նոր Նախիջևանը հենց հիմնադրման ժամանակվանից նշանավորվեց և, անգամ, հայկական ինքնավար կյանքը Դոնի ափերին վերականգնելու հույսերի ու պատրանքների աղբյուր դարձավ:

Ռուսական կառավարությունը երկրի հարավի գրեթե անմարդաբնակ տափաստանները բնակեցնելու, տնտեսապես չուրացնելու և Ղրիմի թաթարական խանությունը թուլացնելու նպատակով 1778 թ. կաղմակերպեց թերակղզու հայ և հույն բնակչության արտագաղթ:

Ղրիմահայերը հաստատվեցին Դոն գետի աջ ափին, հիմնեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը և դրա շրջակայքում Զալթր, Քոփտի, Մեծ Սալա, Սուլթան Սալա, Նեսվիտա գյուղերը, իսկ հույները հիմնեցին Մարիուպոլ քաղաքը իր շրջակա գյուղերով:

Նկատելինա II կայսրուհու 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտակով հայերին մեծ արտոնություններ արվեցին: Նրանք ստացան ընդարձակ հողատարածություններ, 10 տարով ազատվեցին հարկերից, ինչպես նաև նրանց վերապահվեց ազատ առևտրի ու արդյունագործության իրավունք:

Տնտեսական առանձնաշնորհումներից բացի, հայերը ստացան դավանանքի ազատություն և ազգային սովորությունների ու ավանդույթների հիման վրա, մայրենի լեզվով դատավարության ու գործավարության իրավունք, որն իրականացվում էր «Աստորախանի» կամ «Հայոց դատաստանագրքի» հիման վրա: Հանձին հայկական մագիստրատի, նորահաստատ գաղութն ունեցավ իր ինքնավար կառավարությունը:

XVIII դարի վերջին քառորդում հայ ազատագրական շարժումների վերելքի, պարսկական ու թուրքական ժանր լուծը թոթափելու և Ռուսաստանի հովանավորության ներքո հայկական պետականությունը վերականգնելու ձգտումների ժամանակաշրջանում, այնպիսի հայկական քա-

Բարխուդարյան Վ. Բ.

Բ 358 Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1861—1917) Պատ. խմբ. Գ. Ա. Մուրադյան.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 391, էջ, 8 թ. նկ.:

Աշխատության մեջ լուսարանվում է ետեֆորմյան շրջանի Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը, ցույց է տրվում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով կատարված խոշոր տեղաշարժերը: Հեղինակն անդրադառնում է նաև Մայր հայրենիքի և հայ իրականության հետ Նոր Նախիջևանի և նոր-Նախիջևանցիների կապերի խնդրին, ինչպես նաև նրանց ակտիվ մասնակցությունը Հարավային Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումներին:

Հասցեագրվում է պատմաբաններին և ընթերցող լայն շրջաններին:

0505040000

Բ-----26—85

703 (02)—85

դաքի, ինչպիսին նոր նախիջևանն էր, և դրա հետ կապված հայկական գյուղերի հիմնադրումը մեծ հույսեր էին ներշնչում ժամանակի հայ առաջադեմ գործիչներին: Դրանով էին պայմանավորված նոր նախիջևանի հիմնադրման հենց առաջին տարիներին, լուսավորական նպատակներով, հնդկահայերի կատարած մեծագույնար նվիրաբերությունները, Գ. Խալ-դարյանի տպարանը Պետերբուրգից Դոնի ափերը տեղափոխելը և այլ ձեռնարկումներ:

Բոլոր նախադրյալները առկա էին, որպեսզի նոր նախիջևանը կարճ ժամանակում բուռն զարգացում ապրեր և զգալի հաջողությունների հասներ ինչպես տնտեսական, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

Տնտեսության մեջ հայերը զարկ տվեցին անասնապահությանը, այգեգործությանը, դաշտավարությանը: Նրանք աչքի ընկան հատկապես հացահատիկային կուլտուրաների մշակման, խաղողագործության մեջ, Դոնի տափաստաններում եղան նաև մետաքսի բուծման երկրամասերի արածողները:

Նոր միջավայրում տարածում գտան ու ավելի առաջադիմեցին դեռևս գրիմյան շրջանում բավականաչափ մասնագիտացված արհեստները: Հայ վարպետների արհեստագործական արտադրանքը լայն սպառում էր գտնում Կովկասի լեռնականների և այլ ժողովուրդների շրջանում: Նոր նախիջևանի արհեստավորությունն ունեցել է իր ներքին կազմակերպությունը՝ համաբարությունները: Դրանք ուսական միջավայրի ազդեցությունը կրելով հանդերձ, հար և նման էին Անդրկովկասի հայ համաբարություններին:

Արհեստներին զուգահեռ ու դրանց կողքին աստիճանաբար հիմնըվում են արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնք սկսում են ավելի ու ավելի առանձնանալ արհեստավորական գործատուներից:

Հայկական գաղութում մեծ ծավալ է ընդունում և նկատելի վերելք ապրում ներքին ու արտաքին առևտուրը:

Նոր նախիջևանը մեծապես նպաստեց Դոնի ու Ազովի ավազանի տնտեսական կյանքի, ինչպես նաև կուլտուր-կրթական առաջադիմությունը: Դոնի հայկական գաղութը նշանակալից դեր էր կատարում հայառուսական հարաբերություններում:

Մինչև 1860-ական թվականները, կամ նախառեֆորմյան շրջանը նոր նախիջևանի ինքնավար գաղութն օգտվում էր կայսերական առանձնաշնորհումներից: Հայկական գյուղերի հետ քաղաքը կազմում էր վարչատնտեսական մի ամբողջություն՝ հայկական կամ «Նոր նախիջևանի օկրուգ» անունով: Դոնի հայկական զանգվածը, ինչպես նշում են ուսուսական հարաբերություններում, ուղեգիրներն ու գիտնականները, պահպանում էր հայկա-

կան բարքերն: ու սովորությունները, ազգային նկարագիրը և ապրում ինքնաբավ կյանքով:

Իրավիճակը փոխվում է 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմից հետո: Թեպետև ռեֆորմը սահմանափակ բնույթ ուներ, այնուամենայնիվ, այն նկատելի վերափոխումներ առաջացրեց Ռուսաստանի տնտեսական, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական կյանքում: Գյուղացիական ռեֆորմին հաջորդող ու նրանից բխող 1860—70-ական թվականների բարեփոխումները կարևոր նշանակություն ունեցան երկրում նոր արտադրահարաբերությունների հաստատման գործում: Այդ միջոցառումների իրականացումն իր հերթին բխում էր Ռուսաստանում կապիտալիզմի զարգացման պահանջներից:

Ամբողջ երկրում միասնական վարչաիրավական կարգի անցնելուն, ինչ-որ չափով, խոչընդոտում էին Ռուսաստանի տարածքում կղզիացած գաղութները: Բնականաբար այդ գաղութների առանձնաշնորհումները վերացնելու և ինքնամիտի կյանքով ապրող տարբեր ժողովուրդների զանգվածներին շրջակա բնակչության մեջ տարրալուծելու հարց էր դրվում:

1860-ական թթ. ընթացքում նկատելիորեն սահմանափակվեցին գաղութի առանձնաշնորհումները, իսկ 1870 թ. վերացվեց հայկական մագիստրատը, հետևաբար և նոր նախիջևանի ինքնավարությունը: Սկսվեց գաղութի պատմության նոր փուլը: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ շուրջ մեկ դար ինքնավար կառավարություն ունեցող, ինքնամիտի ձևով ապրող հայկական զանգվածը միանգամից չէր կարող հրաժարվել իր համայնքային կյանքից: Գաղութի ինքնավարությունը թեև պաշտոնապես վերացված էր, սակայն ավանդության ուժով դեռևս երկար ժամանակ իրեն ղգացնել էր տալիս: Դրանից բացի, գործնական կյանքի թելադրանքով, շուտով հիմնվեցին ազգային-բարեգործական այնպիսի հաստատություններ, որոնք ևս, փոփոխված, նոր իրավիճակում կոչված էին, որոշ առումով, փոխարինելու հայ համայնքի նախկին մարմիններին և համաստում էին Դոնի հայկական զանգվածի ինքնավար գոյությունը:

Նտոնեֆորմյան շրջանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն իր դրոշմն է դնում ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ հարավային Ռուսաստանի, այդ թվում և հայկական գաղութի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա:

¹ Սույն աշխատության առաջին գիրքը («Նոր նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն», 1779—1861 թթ., Երևան, 1967) նվիրված է եղել գաղութի հիմնադրման և նրա հենց այդ փուլի, մինչև 1860-ական թվականների պատմությանը:

Աշխատության ներկա, երկրորդ գիրքն ընդգրկում է 1860-ական թվականների սկզբից՝ գյուղացիական ռեֆորմից մինչև 1917 թվականը՝ Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության ժամանակաշրջանը:

Սկսում է զարգանալ գործարանային արդյունաբերությունը, որը գերազանցապես գյուղատնտեսական մթերքները վերամշակող արտադրության բնույթ ունի: Զարգացող կապիտալիզմի մրցակցությունը շնորհիվ նաև, ետին պլան է մղվում ու քայքայվում արհեստագործությունը:

Առաջին թաղի է ապրում գյուղատնտեսությունը, հատկապես դաշտավարությունը, որն ավելի ու ավելի ապրանքային բնույթ է ստանում: Նոր հասարակարգի պահանջներին համապատասխան ծավալվում ու մեծ չափեր է ընդունում առևտուրը:

Հայկական գաղութի տնտեսությունն ավելի ու ավելի է ներքաշվում երկրամասի տնտեսական կյանքի մեջ, հաճախ միաձուլվում նրա հետ:

Կապիտալիզմի առաջին թաղի է հետ մեկտեղ սրվում են սոցիալ-դասակարգային հարաբերությունները: Գաղութի երիտասարդության առաջադեմ ներկայացուցիչներն ընդգրկվում են 1870—1880-ական թվականների նարոդնիկական շարժման մեջ: Ավելի ուշ, Դոնի հայերն ակտիվ մասնակցություն են ունենում ռուսական առաջին հեղափոխությունը և առհասարակ ցարիզմի դեմ ծավալված պայքարին:

Այդ ժամանակաշրջանում նոր նախիջևանում հիմնվում են նոր ուսումնարաններ, տպարաններ, թատրոններ, հրատարակվում են զբոսայգիներ, թերթեր, հանդեսներ, կազմակերպվում են ընկերություններ, միություններ: Հասարակական նոր հարաբերությունների ծնունդ հանդիսացող մշակույթը սկսում է արձագանքել և ընդառաջել կյանքի առաջադրած պահանջներին:

Նոր պայմաններում Դոնի հայությունն առավել աշխուժորեն է մասնակցում ռուսական հասարակական կյանքի կարևոր անցքերին, ուժեղանում է ռուսական զեմոկրատական մշակույթի ազդեցությունը:

Ավելի են սերտանում նոր նախիջևանի կապերը Հայաստանի ու հայաշատ վայրերի հետ: Հայկական նշանակալից կենտրոն դարձած, հասուն ու առաջադեմ մտավորականություն ունեցող Դոնի հայկական գաղութն արձագանքում է Հայաստանում ու հայ իրականության մեջ կատարվող իրադարձություններին: Նոր նախիջևանը կարևոր դեր է կատարում նաև հայկական մշակույթը և նրա ավանդույթները պահպանելու և ռուսական միջավայրին ծանոթացնելու գործում:

* * *

Նոր նախիջևանի պատմության մինչև ֆորմիցիան և ետնֆորմիցիան ժամանակաշրջանների սկզբնաղբյուրները և գրականությունը միմյանցից զգալիորեն տարբերվում են:

Նախառեֆորմիցիան փուլի՝ գաղութի ինքնավար կառավարչության ժամանակաշրջանի արխիվային փաստաթղթերն ու այլ սկզբնաղբյուրները և՛ առատ են, և՛ անմիջականորեն վերաբերում են հայ համայնքին:

Այդ փաստաթղթերի շարքում առանձնահատուկ նշանակություն ունի նոր նախիջևանի հայկական մագիստրատի արխիվը:

Այդ արխիվը, նոր նախիջևանի հայկական ձեռագրերի, Եկատերինա II-ի կայսերական հրովարտակի հետ միասին Ե. Շահազիզի, Աշ. Հովհաննիսյանի և Մ. Սարյանի հոգացողությամբ ժամանակին փոխադրվել են Սովետական Հայաստան և հանձնվել պահպանության առավել հարմար ու ապահով պայմաններ ունեցող համապատասխան հաստատություններին: Հայկական մագիստրատի ամբողջ նյութերն ու վավերագրերը պահպանվում են Հայկական ՍՍՀ պետական պատմական արխիվում (ֆոնդ՝ 139):

Նոր նախիջևանի պատմության մասին եղած ուսումնասիրությունները, թեև սակավ, սակայն արժեքավոր են: Հրապարակի վրա են Դոնի հայության նշանավոր գործիչ, վաստակաշատ բանասեր-պատմաբան Ե. Շահազիզի թեկուզև ազգագրական որոշակի դրոշմ կրող, բայց հավաստի և գնահատելի աշխատությունները:

Ի տարբերություն դրան, գաղութի պատմության XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարի առաջին տասնամյակների վերաբերյալ չկա որևէ ուսումնասիրություն: Այդ ժամանակաշրջանում գաղութի ինքնավարությունը և նոր նախիջևանը որպես ինքնավար վարչական միավորի իրավունքները վերացնելու հետևանքով նրա մասին եղած փաստաթղթերն էլ գերազանցապես ընդհանուր բնույթ են կրում: Արխիվային վավերագրերում նոր նախիջևանը մեծ մասամբ չի առանձնացվում: Եղած տեղեկությունները պահպանվել են ամբողջ գավառի, նահանգի կամ Ռոստով քաղաքի տվյալների հետ միաձուլված: Դժվար, հաճախ էլ անհնարին է ընդհանուր բնույթի այդ վավերագրերից առանձնացնել հայ համայնքին վերաբերվող փաստերը:

Սկզբնաղբյուրների այդ պակասը լրացվում է ետնֆորմիցիան փուլում հրապարակ եկած հայկական և ռուսական պարբերական մամուլով, որը Դոնի հայ ղանգավածի վերաբերյալ բավականաչափ հարուստ նյութ է պարունակում:

Գաղութի ետնֆորմիցիան շրջանի պատմությունը համակողմանի ներկայացնելու նպատակով մենք ջանացել ենք օգտագործել հնարավոր բոլոր աղբյուրներն ու նյութերը:

Սույն գրքով փորձ է արվում ամբողջացնելու հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության ուշագրավ մի դրվագ կազմող նոր նախիջևանի հայկական գաղութի նախասովետական ժամանակաշրջանի պատմությունը:

ԳՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՏՈՒՅՑՈՐՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՏՈՒՄԸ

Նոր նախիջևանի հայկական գաղութը անցյալ դարի կեսերին տակավին ապրում էր տնտեսական և հասարակական լիաթոր ու ինքնաբավ առօրյայով: Կյանքի բոլոր բնագավառներում գաղութի ունեցած առաջադիմությունը մեծապես խարսխվում էր ժամանակին՝ 1779 թ. Եկատերինա II կայսրուհու աված առանձնաշնորհումների վրա:

Հայկական գաղութն ուներ իր առանձին մագիստրատը, որն իրականացնում էր քաղաքի և նրա մերձակա հայկական գյուղերի բովանդակ կառավարությունը: Ներքին գործավարությունը և դատավարությունը կատարվում էր հայերեն՝ Աստրախանի հայտնի հայկական դատաստանագրքի հիման վրա: Գաղութն օգտվում էր դավանանքի ազատությունից, կրոնական հարցերում ենթարկվում էջմիածնի Մայր աթոռի հոգևոր գերիշխանությանը: Կայսերական շնորհագրի ընձեռած տնտեսական հնարավորությունների և ճորտատիրական կաշկանդումներից զերծ մնալու շնորհիվ Դոնի հայ դանգվածը նկատելի հաջողությունների հասավ գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, ներքին ու արտաքին առևտրի ասպարեզում:

1861 թ. փետրվարի 19-ի գյուղացիական ռեֆորմի հետևանքով զգալի վերափոխումներ կատարվեցին Ռուսաստանի տնտեսական, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական կյանքում: Ռեֆորմով սկսված տեղաշարժերն ընդգրկեցին կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառները: Գյուղացիական ռեֆորմին հաջորդեցին վարչական, դատական, քաղաքային և այլ վերափոխումներ: 1860—1870-ական թթ. իրականացված այդ ռեֆորմներով վերակառուցվում էր Ռուսական կայսրության վարչաիրավական համակարգը: Ամբողջ երկրում մտցվում էին կառավարման ընդհանուր ձևեր:

Դրանք երկրի կապիտալիստական զարգացման պահանջներից էին ու դրան ընդառաջող միջոցառումներ էին: Հետևաբար ոչ միայն արգելա-

կիչ դեր չէին կատարում, այլև հասարակական ընդհանուր առաջադիմության շահերից բխող ձեռնարկումներ էին:

Նտոնֆորմյան այդ վերափոխումները չէին կարող իրենց ոլորտի մեջ չառնել կայսրության մեջ բնակվող ոչ ռուս ժողովուրդներին: Այդ շարժումը, բնականաբար, իր ալիքների մեջ է առնում նաև տարբեր ազգության զանգվածների կողմից այլևայլ ժամանակներում ու հանգամանքներում հիմնած գաղթավայրերը: Նման գաղութներով հարուստ էր հատկապես հարավային Ռուսաստանը կամ Նովոռոսիան:

Դեռևս XVIII դարի երկրորդ կեսին ռուսական կառավարությունը երկրի հարավային սահմաններն ընդարձակելու, ծով դուրս գալու և հարավի սակավարնակ տափաստանները բնակեցնելու ու տնտեսապես չուրացնելու նպատակով, լայն առանձնաշնորհումներ տալով, այնտեղ էր հրավիրում այլազգի զանգվածներին: Այդ եղանակով Նովոռոսիայում հիմնվում են լեհական, շվեդական, հունական, հայկական և այլ ժողովուրդների ինքնամիտփ համայնքներ:

XIX դարի կեսերին այլազգի այդ զանգվածները արդեն կատարել էին իրենց դերը, բայց շարունակում էին օգտվել պետական առանձնաշնորհումներից և ապրել մեկուսի կյանքով:

Ահա ճորտատիրական իրավունքի վերացմանը հաջորդող մի շարք մասնակի ռեֆորմների իրականացման շրջանում էլ, ինչպես պետք էր սպասել, առաջանում է այդ համայնքների իրավասությունները վերացնելու հարցը:

Նովոռոսիայի գաղթավայրերի մեջ ուրույն տեղ ուներ բավականաչափ լայն արտոնություններից օգտվող Դոնի հայկական գաղութը:

Նոր նախիջևանի արտոնությունները պահպանելու կամ վերացնելու հարցը երկարատև պատմություն ունի: Այն առաջացել է դեռևս նրա հիմնադրման առաջին տասնամյակներից¹: Եկատերինա կայսրուհու մահը առիթ դարձավ նրա արտոնած առանձնաշնորհումները վերացնելու տրամադրությունների գրասերման համար, որը սաղմնավորվում էր տեղական իշխանությունների ոլորտում և կառավարական որոշ շրջաններում: Այդուհանդերձ, մի շարք հանգամանքների բերումով, Պավել I-ի 1799 թ. հունվարի 4-ի հրամանով վերահաստատվում է Եկատերինա II-ի 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի շնորհագիրը: Հնդառաջելով Նոր նախիջևանի հայ հասարակության խնդրագրին Ալեքսանդր I կայսրը 1802 թ. դեկտեմբերի 21-ի

¹ Վ. Բ. Բախտադարյան, Նոր նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779—1861), Երևան, 1967, էջ 393—403:

հրովարտակով նույնպես հաստատում է իր նախորդների շնորհած արտոն-նությունները²:

Առանձնաշնորհումների պահպանման խնդիրը առավել լուրջ բնույթ բնորոշեց 1810—1820-ական թվականներին, հայ առևտրականներին վաճառականական կարգի՝ գիրդիաների մեջ ընդգրկելու և հաջորդ տասնամյակներին հարկային նոր օրենքը կիրառելու ժամանակ: Այնուամենայնիվ, այս և համանման պետական նոր միջոցառումները մասնակի բնույթ էին կրում և Եկատերինա II-ի կայսերական շնորհագրի ուժով մերժվում կամ մեղմացվում էր նրանց գործադրումը:

Իրավիճակը փոխվում է հետագայում, XIX դարի կեսերին, հատկապես 60-ական թվականներին, 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմի հետ կապված վարչական, ռազմական, դատական, քաղաքային ռեֆորմներ իրականացնելու ընթացքում: Եթե առաջ սոսկ պետական առանձին միջոցառումների ժամանակ էր բարձրացվում առանձնաշնորհումներից օգտվող զաղութների, այդ թվում և նոր նախիջևանի, այս կամ այն արտոնությունը պահպանելու խնդիրը, ապա այս շրջանում հարցադրման բնույթը փոխվում է: Տեղական ռուսական շրջանների և պետական մարմինների կողմից բարձրացվում է, արտոնություններից օգտվող զաղութներին առաջին հերթին տնտեսական առանձնաշնորհումներից զրկելու, շրջակա ռուսական բնակավայրերի հետ դրանք համահավասար վիճակում դնելու, պետական բոլոր օրենքներն այնտեղ լիովին կիրառելու և նրանց ինքնավարութունը առհասարակ վերացնելու խնդիրը:

Նման ցանկություններն ու պահանջներն այնքան էին հասունացել և ընդհանուր բնույթ ընդունել, որ անգամ զբավոր դիմումներ էին ներկայացվում, մամուլում հողվածներ տպագրում և կառավարությանը հրապարակալ կոչ անում վերջ տալու ոչնչով շարդարացվող այդ առանձնաշնորհումներին³: Հաճախակի էին դարձել հատկապես Գոնի հայկական գաղութի հողային ընդարձակ տարածքը սահմանափակելու, ոստիկանական ծառայությունը մագիստրատից անջատելու, հայկական գատաստանագիրքը ապօրինի համարելու և գործածությունից հանելու առաջարկները: Այդ պահանջներին ընդառաջելը սակայն, հավասարադրող կրիներ հայկական մագիստրատը փակելուն և գաղութի ինքնավարությունը վերացնելուն:

Նոր նախիջևանը որպես հայաքաղաք և հայկական հասարակական ու մտավոր կարևոր կենտրոն պահպանելու հարցը հուզում էր ոչ միայն Գոնի հայությանը, այլև հայ իրականության լայն շրջաններին: Այդ նույն մտահոգությամբ ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս I-ը, հավանաբար, աշակցություն ակնկալելով, դիմել էր Կովկասի փոխարքային: Արխիվում պահպանվել է նոր նախիջևանում կատարվելիք փոփոխությունների մասին փոխարքայի 1860 թ. գրությունը՝ ուղղված կաթողիկոսին: Կովկասի փոխարքան հավաստում էր վերջինիս այն մասին, որ նախատեսվող փոփոխությունները վերաբերում են սոսկ նոր նախիջևանի ոստիկանական ծառայությունը պատական մասից անջատելուն: Նա հանգստացնելով կաթողիկոսին, ավելացնում էր, որ այդ փոփոխություններն, ըստ էության, ամենևին չեն շոշափում ժամանակին տրված արտոնությունների և մագիստրատի հարցերը⁴:

Նոր նախիջևանի առանձնաշնորհումները վերացնելու հարցն առանձնակի սրությամբ դրվեց 1864 թ. հունվարի 1-ի զեմստվոների վերաբերյալ հայտնի օրենքը գործադրելու ժամանակ: Գոնի Ռոստովի քաղաքագլուխ Ա. Բայկովի գլխավորությամբ տեղի զեմստվային ժողովը որոշում է ընդունում միջնորդել կառավարության առաջ՝ նոր նախիջևանի արտոնությունները վերացնելու համար: Եկատերինսլավի նահանգային զեմստվային ժողովը, ոչ առանց Ռոստովի քաղաքագլխի ակտիվ միջամբտության, լիովին համաձայնվում է այդ վճռի հետ:

Ա. Բայկովը 1866 թ. հենվելով նահանգային ժողովի որոշման վրա գիմում է ներքին գործերի մինիստր Պ. Վալուևին, ներկայացնելով նաև նահանգապետի կողմից հավանության արժանացած զեմստվային ժողովի վճիռը⁵: Նրանում վերապատմելով ժամանակին դրիմահայերին կայսերական հրովարտակով տրված հիմնական արտոնությունները, կովան է դարձնում այն հանգամանքը, որ Ալեքսանդր I կայսրը որոշ վերապահումով է հաստատել 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտակը: Կայսրը նշել է, որ ինքը վերահաստատում է իր նախորդների տված հրամանագիրը, «բանի որ նրանք համահնչուն են ընդհանուր պետական օրենսդրությանը»: Ապա նահանգային ժողովի կողմից ներկայացվող փաստաթղթում նշվում է, որ պետական օրենքները փոփոխվել, շատ շնորհագրեր վերացվել են, հետևաբար պետական նոր հրամանագրերն էլ հարկ է կիրառել նաև նախիջևանի նկատմամբ: Մանավանդ որ զեմստվոների մասին օրենքում չի նախատեսվում որևէ բացառություն: Նախիջևանցիները ինչ-

² Центральный Государственный исторический архив (ЦГИА), СССР, ф. 1152, т. 1, д. 35, лл. 15—16.

³ «Համբավարեր Ռուսոն», 1863, № 46: ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության Եղիշե Հարկոյի ակվան զբաղանության և արվեստի թանգարանի արխիվ (այսուհետև՝ զբաղանության և արվեստի թանգարան), Մ. Բերբերյանի ֆոնդ, ր. 3, գ. 49 և այլն:

⁴ Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ԶԿՊԱ), ֆ. 415, ց. 1, գ. 266, թ. 1—5:

⁵ ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 38, д. 739, лл. 1—2, 12—15.

պես ամեն մի համապետական նոր միջոցառման ժամանակ, այս անգամ էլ բացառություն անելու միտումով դիմել են ներքին գործերի մինիստրին, որը և մերժել է նրանց խնդրանքը: Ապա Ռուստովի քաղաքագլուխը նշում էր, որ նահանգային զեմստվային ժողովը լիովին բաժանում է Ռուստովի գավառային ժողովի կարծիքը, որում ասված է. «Առանձնաշնորհումը հարաբերական հասկացողություն է: Պահանջարկի աճի, պայմանների և հանգամանքների փոփոխության, պետական կյանքի զարգացման հետ հին առանձնաշնորհումները վերանում են: Ընդունել առանձնաշնորհումների անփոփոխելիությունը, նշանակում է անշարժության դատապարտել ժողովրդին և պետությանը... Եվ միթե կարելի է խոսել շնորհագրի մասին այժմ, երբ ուսսական ամբողջ երկրում մեկ ցանկություն կա, որպեսզի ուսսական երկիրը լինի մաքուր ուսսական, որպեսզի նա ի մի համախմբվի, որպեսզի նրա բոլոր բնակիչները օգտվեն նույն իրավունքներից, կրեն նույնպիսի ծանրություն, և որպեսզի վերջ տրվի պետության ներսում այդ առանձին պետությունների գոյությունը, որոնք այնքան վտանգավոր են ժողովուրդների թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական կյանքի համար»⁶:

Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետ Կոչուբեյն իր հերթին, ներքին գործերի մինիստրին հայտնում է Նախիջևանի և նրա օկրուգի ոստիկանական և դատական մասը կարգավորելու անհրաժեշտությունը: Այնուհետև նա տեղեկացնում է, որ ժամանակին կառավարությունը ուշադրություն է դարձրել այդ հանգամանքի վրա, և որ այդ ուղղությամբ համապատասխան աշխատանքներ են տարվում: Նահանգապետը միաժամանակ գտնում էր, որ Եկատերինասլավի զեմստվային ժողովը դուրս է եկել իրեն սոսկ տնտեսական հարցերում վերապահված իրավասությունների շրջանակներից և անդրադարձել կայսերական հրովարտակով տրված առանձնաշնորհումները վերացնելու խնդրին: Ապա ավելացնում է, որ այսուհետև, սեփական իրավունքներն ընդարձակելու նման անցանկալի երևույթները կանխելու նպատակով դիտողություն է արվել Եկատերինոսլավի զեմստվային ժողովին⁷:

Մեկ այլ գրությամբ, բարձրացված հարցի մասին գեներալ-նահանգապետն, ըստ էության, հայտնում է հետևյալը: Նա ուշադրության արժանի է գտնում Եկատերինոսլավի նահանգապետի վկայակոչած փաստարկները, որ Ռուստովը ծավալվելով, իր շինություններով միացել է Նախիջևանին և հատկապես Գոն գետի փոխ ստացվել է շինությունների մեկ ընդհանուր գիծ: Միայն երկու քաղաքների բարձրագիր, լեռնային

մասերում են մնացել ազատ տարածություններ: Նախիջևանի շատ հայ բնակիչներ Ռուստովում ունեն անշարժ սեփականություն՝ տներ, խանութներ և այնտեղ առևտուր են անում: Վերջապես, երկու քաղաքների միացումն, իրոք, կարող է նպաստել Նախիջևանի հայերի մերձեցմանը՝ շրջապատի ուսսական բնակչության հետ: Երկու քաղաքների տեղական պայմաններից ելնելով ինքն էլ, ավելացնում էր գեներալ-նահանգապետ Կոչուբեյը, չի կարող դեմ լինել միացմանը, սակայն գտնում է, որ նման միացումը չի բխում նախիջևանցիների ցանկությունից: Նա միաժամանակ հիշեցնում էր զորավոր այն հանգամանքը, որ հայերը հենվում են Եկատերինա II-ի հրովարտակի վրա, իսկ միացումն անհնար կլինի իրականացնել՝ առանց խախտելու կայսերական հրամանագիրը⁸:

Ներքին գործերի մինիստրությունն այս անգամ ևս հավատարիմ է մնում գաղութների ինքնավարությունը վերացնելու իր ավանդական քաղաքականությանը⁹: Մինիստր, գեներալ-ադյուտանտ Ա. Տիմաշևը, ի պատասխան գեներալ-նահանգապետի կարծիքի, նրան է հղում (1868 թ. մայիս)՝ Նոր Նախիջևանի ինքնավարությունը վերացնելու և երկու քաղաքները միացնելու հարցում մինիստրության տեսակետն արտահայտող հատուկ գրություն: Նախարարը հայտնում է, թե Եկատերինա II-ի 1779 թ. հրովարտակին մոտիկից ծանոթությունը պարզ է դարձնում, որ Նախիջևանին տրվել է ինքնավարություն դատական և ոստիկանական խնդիրներում: Հրովարտակում տնտեսական հարցերի մասին որոշակի ոչինչ չի ասված: 1868 թ. փետրվարի 27-ի Մարիուպոլի և Ռուստովի գավառների ու քաղաքների ոստիկանական վարչությունների վերաբերյալ բարձրագույն հրամանով մագիստրատներից վերցված է ոստիկանական մասը և հանձնված Եկատերինոսլավի նահանգային վարչության տնօրին-

⁸ Государственный архив Одесской области (ГАОО), ф. 1, оп. 17, д. 80, л. 1—2, 5.

⁹ Մի քանի տարի առաջ, 1866 թ. գաղութի վարչական ենթակայությունից ոստիկանական մասը վերցնելու առիթով մինիստրության ծանուցման կողմույցը «Տեղեկություններ Նախիջևանի հայերի մասին» գաղտնի փաստաթուղթ էր ստեղծել (Центральный государственный архив Октябрьской революции (ЦГАОР), ф. 109, 1866 г., л. 5 г, 47, л. 23—35): Այդ փաստաթղթում ուրվագծվում է գաղութի ամբողջ պատմությունը: Խտացված գույներով և միտումնավոր է ներկայացվում գաղութի իրավաքաղաքական ու տնտեսական վիճակը: Գրանում նշվում է, թե հաշվական մագիստրատն իր ձեռքում է կենտրոնացրել բովանդակ իշխանությունը, որ ոստիկանական մասը բարձիթող վիճակում է, հայկական դատաստանագիրքը իրավական նորմերի պատահական մի հավաքածու է և սխալ է գործադրվում, քաղաք անբարեկարգ գրության մեջ է և այլն: Այդ ամենից արվում է այն հետևությունը, թե անհրաժեշտ է ոչ միայն հայկական գաղութից ոստիկանական ծառայությունը վերցնել, այլև ամբողջությամբ փակել մագիստրատը:

⁶ ЦГИА СССР, ф. 1149, 1867, т. 7, д. 92, л. 28.

⁷ Նույն տեղում:

նությանը: Շուտով մագիստրատից վերցվելու է նաև դատական մասը: Այսպիսով, հետևեցնում է մինիստրը, Նախիջևանի կայսերական շնորհազրկերից մեկն արդեն գոյություն չունի, մյուսները շուտով կկորցնեն իրենց նշանակությունը:

Տնտեսական հարցերում հայերի ինքնավարությունը չի կարող խանգարել քաղաքների միացմանը, քանի որ նրանք կունենան իրենց ներկայացուցիչները քաղաքային վարչությունում և որպես քաղաքի առանձին հասարակություն կարող են տնօրինել իրենց ընդհանուր սեփականությունը:

Ներքին գործերի նախարարն այդ ամենին ավելացնում է նաև այն, որ իրար սերտորեն առնչվող ու գրեթե միակցված քաղաքներին նույն վիճակում թողնելը կարող է ապագայում ավելի մեծ անխորթություններ առաջացնել, քան այժմ, դրանց միացման դեպքում: Հետևաբար գտնում է, որ միացումն անհրաժեշտ է իրականացնել մոտ ապագայում¹⁰:

Ներքին գործերի մինիստր Ա. Տիմաշևի ցուցումով և Նովոռոսիայի ու Բևսարաբիայի ղեկներալ-նահանգապետ Կոչուբեյի հանձնարարությամբ Եկատերինոսլավի նահանգապետը 1868 թ. հոկտեմբերի 7-ին ներկայացնում է երկու քաղաքները միացնելու մասին իր նկատառումները և տասը կետից բաղկացած, նախագծի բնույթ կրող առաջարկները:

Նա Ռոստովը և Նախիջևանը մի բնակավայրի մեջ միավորելը հիմնավորում է երկու քաղաքների ներքին կապերով, առևտրական ընդհանուր շահերով, ինչպես նաև նրանով, որ հայերը չեն կարողանում հմտորեն վարել իրենց համայնքի գործերը: Երկու քաղաքների միացման համար նահանգապետը հիմք է ընդունում հետևյալ հանգամանքները:

Ռոստով և Նախիջևան քաղաքները շինություններով, հատկապես Գոնի գետափնյա կառույցներով փաստորեն միացել են: Նրանց վերջնական միավորմանը խանգարում են բարձրագույն իշխանությունների կողմից հաստատված երկու քաղաքների պլանները, որոնցով նրանց միջև թողնված է որոշ տարածություն:

Ռոստովում շատ հայեր են ապրում, իսկ Նախիջևանի բնակչության գրեթե կեսը ռուսներ են:

Բարձրագույն հրամանով, ընթացիկ տարվա (1868) փետրվարից դրանց ոստիկանական ծառայությունները միացվել են մեկ ընդհանուր վարչության մեջ, ղեկավարների գծով երկու քաղաքի բնակիչներն էլ մասնակցում են Ռոստովի ղեկավարչի հավաքներին:

Օղեսայում դատական օկրուգ բացվելուց հետո Նախիջևանը Ռոստովի հետ ենթարկվելու է Տագանրուգի օկրուգային դատարանին:

Այդպիսով, նահանգապետը գտնում է, որ երկու բնակավայրերի բաժանվածությունը մնում է միայն քաղաքային տնտեսությունների հարցում: Նախիջևանի տնտեսական ղեկավարումը նա համարում է անբավարար, թեպետև քաղաքին հատկացված է վիթխարի քանակի՝ 20000 դես. հողատարածություն և նա աղատված է ռեկրուտից (զինակոչությունից) և պոստոյից՝ օթևան տրամադրելու պարհակից:

Նախնական ավյալներից երևում է, որ ընթացիկ տարում Նախիջևան քաղաքի եկամուտները լինելու են ընդամենը 36092 թ., իսկ Ռոստովինը՝ 105773 ռ.:

Եռակի տարբերությունը առաջանում է նրանից, որ Նախիջևանի տնտեսական կառավարումը չի կազմակերպվում այնպես, որպեսզի աճեն քաղաքի եկամուտները: Հաճախ էլ գաղութի կառավարչությունը խոչընդոտում է այլազգի առևտրաարդյունաբերական ձեռնարկատերերին, որոնք հարկազրկված են լինում հաստատվել Ռոստովում: Քաղաքները միացնելով և ընդհանուր տնտեսական վարչություն ստեղծելով կվերանան համանման արգելքները:

Այդ ամենը նկատի առնելով Եկատերինոսլավի նահանգապետը եզրակացնում է, որ միայն տնտեսական հարցերի համար Նախիջևանի շնորհագիրը պահպանելը աննպատակահարմար է: Հետևաբար նման մտայնությունն իր տեղն անհրաժեշտաբար պետք է զիջի երկու քաղաքները միացնելու հիմնավոր տեսակետին¹¹:

Նա առաջարկում է միացումը կատարել հետևյալ սկզբունքներով.

ա) երկու քաղաքները շինություններով միացնելու համար, նրանց իրարից անշատոլ լեռնային մասի ազատ հողերում կառուցումներ սկսել: Այդ նպատակով կազմել միացվող քաղաքների նոր հատակագիծ:

բ) Նախիջևան և Ռոստով քաղաքների բնակիչներին միացնել քաղաքային մեկ ընդհանուր բնակավայրում¹²:

¹⁰ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 80, л. 35—36.

¹² Եկատերինոսլավի նահանգապետը նույն օրերին ներկայացնում է երկու քաղաքների միացման, սույն առաջարկներից փոքր ինչ շեղվող, նախագծի մեկ այլ տարբերակ: Այնտեղ նպատակահարմար է համարում Ռոստովի և Նախիջևանի միացումը կատարել հրամանով, մինչև քաղաքային ռեֆորմների ընդունումը: Նահանգապետը ելնում է այն հանգամանքից, որ նահանգային վարչությունների ազդեցությունը քաղաքների դրա ավելի մեծ է, քան նախատեսվում է ռեֆորմներով: Հետևաբար երկու քաղաքների միացման ժամանակ անխուսափելիորեն ծագած թյուրփմացություններին նահանգային վարչությունը ներկայումս կարող է ավելի ակտիվ միջամտել ու հարթել, քան ռեֆորմներից հետո: Նա գտնում է, որ քաղաքներից ոչ մեկի անունը չպետք է պահպանել, քանի որ երկու քաղաքների անունով էլ ուրիշ քաղաքներ կան: Գրանից բացի քաղաքներից որևէ մեկի անվան պահպանումը կարող է վատ ընդունվել մյուսի կողմից և տեղիք տալ անխորթությունների: Նահանգապետը առաջարկում էր միացյալ նոր քաղաքը անվանել

¹⁰ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 80, л. 6—9.

գ) Հայկական գյուղերը առանձնացնել նախիջևանից և ընդհանուր հիմունքներով, ենթարկել գյուղական վարչությունը:

դ) Հայկական գյուղերի հողատարածությունները անշատել քաղաքապետական հողերից: Սամբեկի տափաստաններից հողաբաժիններ տալ քաղաքում բնակվող 136 երկրագործներին: Կայսերական հրովարտակով նախիջևանին շնորհված 20.000 դեսյատին հողերից 3223 դես. արտավայրերը միացնել Ռոստով քաղաքի արտավայրերին: Մնացած վարելահողերն ու խոտհարքները, բացառյալ 2111 դես. տնամերձ հողատարածություն, տալ վարձակալությամբ, որից ստացված եկամուտը մտցնել միացյալ քաղաքի ընդհանուր գանձարանը:

Նահանգապետը չէր անգիտանում այն հանգամանքը, որ նախիջևանը Ռոստովից շատ հողատարածություններ ունի: Սակայն դրա փոխարեն նա նշում էր, որ Ռոստովի քաղաքային եկամուտներն էլ երեք անգամ ավել են, որից հավասարապես օգտվելու է նախիջևանը:

ե) Երկու քաղաքների միացումից հետո, ներքին գործերը վարելու համար նա առաջարկում էր քաղաքային ազգաբնակչությունը բաժանել ռուսական, հրեական և հայկական հատվածների: Առաջին երկուսը Ռոստովում անշատված ձևով արդեն գոյություն ունեին, իսկ հայերն էլ քանի որ ազատված էին դինակոչությունից, ուստի կարող էին առանձին հասարակություն կազմել:

զ) Հայտնի է, որ նախիջևանի հիմնադրման ժամանակվանից գոյություն ունեցող որբային դատարանի գործերը վարում է քաղաքագլուխը՝ հասարակության կողմից ընտրած երկու անդամների մասնակցությամբ: 1867 թ. իր իսկ՝ նահանգապետի կարգադրությամբ գործավարությունը տարվում է ռուսերին: Որբային դատարանը առաջնորդվել է կայսերական հրովարտակով նրան վերապահված հատուկ օրենքներով ու սովորույթային նորմերով: Որբային դատարանը հարկ է միացնել Ռոստովի համանուն հաստատությանը, որը գործում է դումային առընթեր: Նախատեսվում է որբային դատարանի ղեկավարումը թողնել քաղաքագլխի ձեռքում, որն այն իրականացնելու է հայ հասարակության կողմից ընտրած երկու անդամների գործակցությամբ: Հայերեն փաստաթղթերը թարգմանելու համար անհրաժեշտ է համարում պահել նաև թարգմանիչ:

է) Նախքան քաղաքների մասին նոր օրենսդրության անցնելը միավորված քաղաքում հասարակական վարչություն կազմակերպել, որպեսզի քաղաքային բոլոր ընտրական օրգաններում ընտրությունները կատար-

վեն ռուս և հայ հասարակությունների կողմից առանձին-առանձին՝ քաղաքագլխի նախագահությամբ ու հսկողությամբ:

ը) Մինչև հասարակական հիմնարկների բացման մասին կառավարական հրամանագիրը միացյալ քաղաքի եկամուտների ու ծախսերի տնօրինումը թողնվելու էր քաղաքային դումային:

թ) Բարեգործական բոլոր հաստատություններն, ընկերությունները և բարեգործական նպատակներով կատարված կտակները՝ լինեն դրանք նախիջևանում թե այլուր, անգամ ուրիշ պետություններում, թողնվում են անձեռնմխելի: Դրանց տնօրինման համար հայ հասարակության իրավունք է վերապահվում ընտրել առանձին կոմիտե, որն առաջնորդվելու էր հատուկ կանոններով: Կոմիտեի անդամների ընտրությունը կատարվելու էր միացյալ քաղաքի խորհրդարանում՝ քաղաքագլխի նախագահությամբ, սակայն հայ հասարակության կողմից: Եկատերինսուլավի նահանգապետը վերջում նշում էր, որ նախքան երկու քաղաքների միացումը, նախիջևանցիները զեմստվային ձայնավորների ընտրությանը մասնակցելու են Ռոստովի հողատերերի գավառային համագումարում: Այսուհետև նրանց իրավունք է վերապահվում մասնակցելու ընդհանուր քաղաքային ընտրական համագումարներին, միայն համապատասխանաբար ավելացվելու է քաղաքի ձայնավորների թիվը¹³:

Ինչ խոսք, Դոնի հայ հասարակությունը տեղյակ էր գաղութի առանձնաշնորհումներն աստիճանաբար կրճատելու, նրա ինքնավարությունը վերացնելու և նախիջևանը Ռոստով քաղաքին միացնելու ուղղությամբ տարվող ակտիվ քաղաքակեռությանը և ձեռնարկվող գործնական քայլերին: Ինականաբար, այդ ամենը հուզում ու փոթորկում էր գաղութի հասարակական կյանքը: Հայերի մեջ առանձնաշնորհումները պահպանելու և նախիջևանը Ռոստովին միացնելու ձեռնարկումը խափանելու լայն շարժում է սկսվում: Նրանք գոյություն ունեցող իրավիճակն անփոփոխ պահպանելու ձգտումով դիմումներ են ուղղում կառավարական բարձրագույն մարմիններին, իրենց հերթին ջանում հիմնավորել կայսերական հրովարտակով վերապահված արտոնություններն անփոփոխ պահպանելու անհրաժեշտությունը:

Պատահական չէ, որ գաղութի ինքնավարությունը վերացնելու աշխույժ գրադրությունների հեղինակն էր նույն տարում՝ 1868 թ. Եկատերինսուլավի նահանգապետն արդեն վերադաս մարմիններին հայտնում է Դոնի հայ հասարակության ընդդիմադիր քայլերի մասին: Նա գրում է, որ երկու քաղաքները միացնելու լուրը հուզում է առաջացրել նախիջևանի հայ հասա-

«Գաղափար», թագավորանի տիկնոջ անունով, իսկ Ռոստովի գավառը՝ դազմարինյան: Նա առաջարկում էր համապատասխանաբար փոփոխել նաև քաղաքի կիբրը, գերբը, պլանը, հիմնարկների անվանումները (ГАОО, փ. I, օր. 17, Ժ. 80, Լ. 23—29)։

¹³ ГАОО, փ. 1, օր. 17, Ժ. 80, Լ. 37—40. Հմմտ. ЦГИА СССР, փ. 1287, օր. 38, Ժ. 739, Լ. 38—43.

բակուբյան մեջ: Հայերն իրենց ազգեցիկ գործիչներն՝ Ա. Նախիբովի ու նրա համախոհների միջոցով անում են ամեն ինչ՝ այդ ձեռնարկումը ձախողելու համար¹⁴: Այդ նպատակով հայերը զաղտնի դրամ են հավաքել, ընտրել են կրկու պատգամավոր և, համապատասխան լիազորություններ տալով, ուղարկել են Օդեսա և Պետերբուրգ: Վերջում նահանգապետը հավաստում է, որ ինքը միջոցների է դիմել, որպեսզի սկսված շարժումը վնասակար ուղղություն չստանա¹⁵:

Նախիջևանի հայ հասարակությունը միաժամանակ, քաղաքադլիսի, քաղաքային վարչության խնամակալների և զանազան ընկերությունների անունից, բազմաթիվ ստորագրություններով գեկուցագիր է ներկայացնում Օդեսայի գաղտնի սկրուզը ստուգող սենատոր Ա. Շախմատովին (1869 թ. հունվար) և ներքին գործերի մինիստրության հատուկ հանձնարարությունների պաշտոնյա Պ. Կլադնիցկուն (1869 թ. հուլիս):

Միևնույն բովանդակությամբ այդ գեկուցագրերում նրանք հիշեցնում են, որ իրենց նախնիները դարեր ի վեր բնակվում էին Ղրիմում: Ընդառաջելով Նկատերինա II կայսրուհու հրավերին և խորապես հավատալով նրա կայսերական խոսքի անսասանությանը նրանք դեռևս թերակղզին կայսրությանը միացնելուց առաջ կամավոր տեղափոխվել են Ռուսաստան: Նկատերինա II-ը զրիմահայ գաղթականներին և նրանց ժառանգներին հանդիսավորապես շնորհել է արտոնություններ: Դրանք հետագայում հաստատվել են նրան հաջորդած թագավորների՝ Պավլիի, Ալեքսանդր I-ի և Նիկոլայ I-ի կողմից:

Ղրիմահայերին տրված կայսերական շնորհագրեր եղել է միանգամայն արդարամիտ և հիմնավորված: Դրանով նախ՝ փոխհատուցվել են հայերի կրած կորուստները: Վերջիններս իրենց նախնի հայրենիքում՝ Ղրիմում թողել են ընդարձակ հողատարածություններ, ծաղկուն ալգիներ, տնամերձ բանջարանոցներ և անշարժ այլ հարստություններ: Դրանից բացի, հայերը լիովին արդարացրել են իրենց վրա կառավարության դրած հույսերը: Նրանք հմտորեն և արդյունավետ կերպով զբաղվել են երկրագործությամբ, արդյունագործությամբ, առևտրով և համեմատաբար կարճ ժամանակում հասել նկատելի հաջողությունների: Հայերի ներդրումը խոշոր է գաղութի հիմնադրման ժամանակ գրեթե անմար-

¹⁴ Ժանդարմական վարչության կազմած զաղտնի փաստաթղթում հիշյալ շարժումը գլխավորող հեղինակավոր գործիչներից հիշատակվում են Կ. Հայրապետյանի, սրի ազգեցությունը մեծ է համարվում ինչպես հայ հասարակության, այնպես էլ մազիստրատի վրա, և վաճառական ետճիխ անունները (ЦГАОР, փ. 109, 1866, д. 52, л. 30—31):

¹⁵ ГАОО, փ. 1, оп. 17, д. 80, л. 33.

դաբնակ ու ամայի Դոնի տափաստաններում տնտեսական կյանքն աշխուժացնելու և զարգացնելու գործում:

Ապա գեկուցագիր—խնդրագրի հեղինակները հիշեցնում են, որ կայսերական հրովարտակի 5-րդ կետի համաձայն, Նախիջևանում հիմնվել է մագիստրատ: Վերջինս, ազգային սովորությունների և իրավական նորմերի հիման վրա, քաղաքում և իր սկրուզը կազմող հինգ հայկական գյուղերում վարում է դատական գործը: Առանձին դեպքերում ապօրինություն կատարողները, որ կարող է պատահել ամեն մի նույնիսկ ամենակազմակերպված բնակավայրում, հետապնդվել և պատժվել են օրենքի ուժով:

Այսուհանդերձ, 1859 թ. նոյոտոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետը դիմել է կայսրին Նախիջևանն ընդհանուր ոստիկանական վարչությանը ենթարկելու հարցով: Այդ առաջարկը, քանի որ շոշափում է գաղութի ամենակական ու գլխավոր իրավունքն՝ իրենք նույնպես դիմել են (1860) կայսրին: Նրանք դեմ չլինելով ոստիկանական մասը ուժեղացնելու կառավարության ցանկությանը, խնդրում են այն կատարել կայսերական շնորհագրի վերապահած իրավասությունների սահմաններում: Ասել է թե՛ ոստիկանական մասը անշատև մագիստրատից, բայց թույլատրել, որպեսզի նրա նշանակումը կատարվի հայ հասարակության կողմից՝ բնաբնությունով:

Անտեսելով այդ ամենը գեներալ-նահանգապետը, ճիշտ է որպես ժամանակավոր միջոցառում, սակայն 1865 թ. Նախիջևանը ենթարկել է Ռոստովի ոստիկանական վարչությանը: Նման քայլ ոչ միայն վիրավորական է միանգամայն ինքնուրույն Նախիջևանի նման մի քաղաքի համար, այլև հակասում է կայսերական շնորհագրին:

Վերջերս էլ, դրում էին նրանք, հայկական գյուղերը, որոնք Նախիջևանի անբաժանելի մասն են կազմում, առանձնացվել են նրանից և ենթարկել Ռոստովի զեմստովոնիին: Նախիջևանցիները պատրաստ են պետական ռեֆորմների ընդհանուր ոգուն համապատասխան հիմնել և՛ զեմստովո, և՛ ոստիկանություն, սակայն Ռոստովից առանձին և կայսերական հրովարտակի շրջանակներում:

Ապա գեկուցագրում անդրադառնում են Նախիջևանը Ռոստովին միացնելու առավել հուզիչ հարցին: Իրենց հասած սեղեկությունների համաձայն, նշում են հայերը, ոստովցիների դիմումների հետևանքով, պետական ատյանների միջև պաշտոնական գրադրություն է սկսվել՝ Նախիջևանը որպես քաղաք վերացնելու և Ռոստովին միացնելու մասին: Անտեսվում է այն հանգամանքը, որ Նախիջևանի հասարակությունն իր կառուցվածքով, բնակիչների ծագումով, դավանանքով, իրավունքներով ոչ մի ընդհանրություն չունի Ռոստովի հետ: Ժամանակին իրենց հայրե-

բը, եթե կարողանային ապրել այլ հասարակության մեջ, կառավարությանից թուլացվություն չէին խնդրի Դոնի ափին առանձին քաղաք հիմնելու համար: Նոր նախիջևանը Ռուսաստանում հիմնադրված առաջին հայկական քաղաքն է:

Ռուսաստանում քաղաք հիմնելու գաղափարն ու ցանկությունն իրենց նախնիների մեջ առաջացել է, ամեն մի ժողովրդին հատուկ, սեփական հավատք, լեզուն և ազգությունը անաղարտ պահելու համար: «Մենք լինելով Ղրիմից գաղթած հայերի ղեկավար երկրորդ սերունդը,— գրում են նրանք,— լիովին բաժանում ենք մեր հայրերի զգացումը և երբևէ չենք համաձայնվի, որպեսզի մեր հասարակությունը կամովին միացվի որևէ մեկ այլ հասարակության հետ»¹⁶:

Նախիջևանը ինչպե՞ս կարող է միանալ Ռուստովին, երբ նրա հետ չի կարող կիսել պետական պարահաները, քանի որ շնորհագրով դրա մի մասից ազատված է: Կայսերական շնորհագիրը իրենց տրված է ժառանգաբար: Նրա պահպանումը իրենց սուրբ պարտքն է, որն անցնում է հաջորդաբար՝ հայրերից որդիներին:

Կառավարությունը նախիջևանի ոստիկանությունը վերակառուցելու իր միտումը կարող է իրականացնել ոչ թե այն Ռուստովի քաղաքային ոստիկանական վարչությանը ենթարկելով, այլ նախիջևանում ոստիկանական վարչություն ստեղծելով: Վերջինիս տնօրինության տակ կզրվեն հինգ հայկական գյուղերը, ինչպես արվում է Ռուսաստանի այլ քաղաքներում և նրա օկրուգներում:

Վերջում հայ հասարակությունը խնդրում է կառավարությանը նախիջևանին տալու ընդհանուր քաղաքային դումա, որպիսին գոյություն ունի կայսրության երկու մայրաքաղաքներում և Օդեսայում: Այդպիսի դուման համահնչուն կլինեն քաղաքի ղեկավարման նախկինում գոյություն ունեցող կարգին և լամենին չէր հակասի բարձրագույն շնորհագրին¹⁷:

Արդարագատության և ներքին գործերի մինիստրություններից նախիջևանի հայ հասարակության ղիմում-խնդրագիրը հասցեագրվում է Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետին: Վերջինս, իր հերթին, ուղարկում է Եկատերինոսլավի նահանգապետին և խնդրում նրա եղրակացությունը¹⁸:

Նահանգապետը Դոնի հայ հասարակության ղիմումի մեջ առանձնացնում է շորս հիմնական հարց և չուրաքանչյուրի մասին հայտնում

իր կարծիքը: Հայ հասարակության միջնորդությունն ընտրական եղանակով նախիջևանում և նրա օկրուգում ինքնուրույն ոստիկանական վարչություն ստեղծելու մասին նա համարում է ոչ հիմնավոր: Բարձրագույն հրամանով 1868 թ. հայկական գաղութը ենթարկվել է Ռուստովի քաղաքային և գավառային ոստիկանական վարչությանը: Այդ միջոցառումը կատարվել է հայ հասարակության կողմից ընտրվող նախիջևանի ոստիկանական մասի վատ վիճակի հետևանքով: Հին կառուցվածքը թողնելու պարագայում նախիջևանի ոստիկանությունն առավել մեծ շափով կարող էր դրսևորել իր պարտականությունները կատարելու անկարողությունը:

Նահանգապետը գտնում է, որ նախիջևանահայերի մյուս խնդրանքը՝ միայն հայ հասարակության պատկանող անձնավորություններից նախիջևանում ընտրովի հաշտարար դատարան ունենալու մասին, նույնպես անհնար է կատարել: Նախ, ամբողջ նահանգում կառավարական հրամանագրի (1864 թ. նոյեմբերի 20) հիման վրա վերակառուցվում են դատական հաստատությունները, հետևապես աննպատակահարմար է բացառություն անել այս կամ այն համայնքին: Դրանից բացի, նախիջևանի բնակիչների գրեթե կեսը հայ հասարակությանը չպատկանող ալլազգիներ են, որոնք նման պարագաներում կզրկվեն ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից, մասնավանդ, որ օրենքը նախատեսում է հաշտարար դատարանների ընտրություններին տվյալ բնակավայրի բոլոր բնակիչների մասնակցությունը:

Նախիջևան քաղաքի միջնորդությունը իրավունք վերապահելու իրենց, որպես քաղաքաբանակների, մասնակցելու Ռուստովի ղեմստվային ժողովներին նպատակահարմար է գտնվել բավարարել: Պետական խորհրդի 1869 թ. փետրվարի 10-ի որոշմամբ նրանց թուլատրվել է «ձայնավորների» ընտրությունը կատարել քաղաքային ընտրական համագումարում:

Վերջում, նահանգապետը գրում է, որ ինքը բազմիցս առիթ է ունեցել կարծիք հայտնելու երկու քաղաքների միացման մասին: Այժմ էլ մնում է Ռուստովը և նախիջևանը քաղաքային մեկ բնակավայրում միավորելու և այնտեղ տնտեսական ընդհանուր վարչություն ստեղծելու նախկին տեսակետին: Այդ կարծիքը՝ հօգուտ նախիջևանցիների խընդրագրի փոխելու համար ինքը բավարար հիմքեր չի գտնում¹⁹:

Կառավարական բարձրագույն ատյաններում նոր նախիջևանի հայ հասարակության ղիմումը դրական ընթացք չի ստանում: Պետական նոր օնֆորմները կիրառելու ժամանակ բացառություն չի արված Դոնի հայ-

¹⁶ ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 38, д. 739, л. 59.

¹⁷ Նույն տեղում, թ. 45—60:

¹⁸ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 104, л. 1.

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 3—6:

կական գաղութի նկատմամբ: Մագիստրատից արդեն առանձնացվել էր օստրիականական ծառայությունը, 1869 թ. նրանից վերցվում է դատական մասը, իսկ հաջորդ տարում 1870 թ. առհասարակ դադարում է հայկական մագիստրատի գործունեությունը: Դրանով պաշտոնապես վերացվում է գաղութի ինքնավարությունը²⁰:

Ինչպես դժվար չէ նկատել Նոր Նախիջևանի արտոնությունների վերացման շուրջն հտոեֆորմյան շրջանում սկսված հակամարտը հաճախ սուր բնույթ էր ընդունում: Ռոստովի քաղաքագլուխ Ա. Բալկովը, տեղի ու նահանգային իշխանությունների դեկավարներն, առևտրաարդյունաբերական խավերի գործիչները բուրժուական նոր հարաբերություններով արգասավորված ազգային զարթոնքի պայմաններում ազատ գործունեություն ծավալելու ձգտումով տարված ջանում էին վերացնել տալ Դոնի հայերի իրավաքաղաքական և տնտեսական առանձնաշնորհումները: Իրենց նպատակին հասնելու համար նրանք հաճախ շափազանցված ու խեղաթյուրված էին ներկայացնում հայկական դանդաղածի գործունեությունը, նրա կյանքի առանձին ստվերոտ կողմերը: Նրանցից ոմանք այնքան հեռու էին գնում իրենց միտումների մեջ, որ կամա թե ահամա բնկնում էին մեծապետական շովինիզմի մեջ:

Մյուս կողմից, Դոնի հայերը հաշվի չէին ուզում նստել փոփոխված իրադրության հետ: Նրանք սնգիտանում էին նոր, կապիտալիստական հարաբերությունների պայմաններում առևտրաարդյունաբերական կյանքի զարգացման պահանջները, տեղական սահմանափակումներն ու առանձնահատկությունները համահարթող նրա նշանակությունը: Ինչպես նաև տեղում ռուս բնակչության ստվարացումը և շրջապատի ազգաբնակչության հետ հայերին համահավասար վիճակում դնելու անհրաժեշտությունը: Նրանք ամեն կերպ ձգտում էին պահպանել հարյուր տարի առաջ ստացած իրավաքաղաքական ու տնտեսական առանձնաշնորհումները, պահպանել իրենց մենաշնորհ վիճակը:

Նոր Նախիջևանը Ռոստովին միացնելու խնդիրը, սակայն մնում է առկախ: Երկու քաղաքները միավորելու հարցում մշտապես ձեռնպահ և զգուշավոր Նովոռոսիայի ու Բեսարաբիայի գեներալ նահանգապետը, որոշակի է դարձնում իր դիրքորոշումը: Նա 1869 թ. մարտին հատուկ գրություններ ներբերի գործերի մինիստրին հայտնում է, որ քաղաքների միացմանը նախիջևանցիները դեմ են և դա հակասում է 1779 թ. կայսերական հրովարտակին: Միավորումը, եթե պետք է կատարվի Նախիջևանի ինքնավարության հիմնական մասի պահպանումով, կարող էր

ձևական բնույթ կրել: Հետևաբար նպատակահարմար է գտնում երկու քաղաքներում էլ պետական ռեֆորմների նոր սկզբունքներով հասարակական վարչություններ մտցնել և կառավարման միասնական եղանակի անցնել: Դա աստիճանաբար կմոտեցնի նրանց և պայմաններ կնախապատրաստի միացման համար: Ներկա պայմաններում միացումը կարող է թյուրիմացություններ ստեղծել և անգամ ընդհարում առաջացնել: Այդ ամենից ելնելով, գեներալ-նահանգապետը առաջարկում է հետաձգել երկու քաղաքների միացումը, հող նախապատրաստել զրա համար և դրանից հետո միայն կատարել այդ ահարը²¹:

Կառավարական բարձրագույն ատյաններում, հավանաբար, խելամիտ ու ընդունելի են համարում գեներալ-նահանգապետի փաստարկումները և այդ տեսակետը հաղթում է:

Չնայած դրան, հաջորդ տասնամյակներում միացման խնդիրը բազմիցս բարձրացվում է Ռոստովի և վերադաս ատյանների կողմից, և հարևան երկու քաղաքների հակամարտը այդ խնդրում, շարունակվում է նաև հետագայում: Այսպես, օրինակ, 1874 թ. Ռոստովը նահանգային կենտրոն դարձնելու նախագծի առիթով, երկու քաղաքները միացնելու քաղաքականության ակտիվ շատագույն Եկատերինսկայի նահանգապետը, հետագայում պետական հետադիմական գործիչ Ի. Դուրնովոն նորից է բարձրացնում այդ հարցը: Իր կարծիքը հիմնավորելու համար նա կրկնում է բազմիցս արդեն վկայակոչած նախկին փաստարկումները²²:

1885 թ. ակնկալելով կառավարական շրջանների հետ շփումներ ունեցող Կ. Եղյանի աջակցությունը, Նոր Նախիջևանից հայտնում են նրան այն մասին, որ Ռոստովը Ա. Բալկովի գլխավորությամբ կրկին բարձրացրել է երկու քաղաքները միացնելու հարցը: Ռոստովցիների ցանկությունը խափանելու նպատակով Նախիջևանի դուման քաղաքագլուխ Գր. Սալթիբովին գործուղել է մայրաքաղաք: Վստահ չլինելով քաղաքագլխի գործունեության արդյունավետության մեջ, իրենք երկու պատգամավոր են ընտրել և գործուղել Պետերբուրգ, սակայն տեղեկացել են, որ կառավարությունը համաձայն չէ միացմանը²³: Դրանով հարցի արժարժումը չի ավարտվում: Հետագայում ևս տարբեր առիթներով բարձրացվել է երկու քաղաքները միացնելու խնդիրը:

Պաշտոնական բարձրագույն ոլորտներում, սակայն, նպատակահարմար չէին գտնում այդ խնդիրը վարչական հրամանագրերի միջոցով վճռելու: Անախորժությունների տեղիք չտալու համար, հակված էին

²⁰ ГАОО, ф. 1, оп. 44, д. 72, л. 7. 24*04, ф. 139, г. 1, ф. 679, л. 10, ф. 54, г. 983, 164. 2-й т. б. 5-й кн. 1903, էջ 30—48:

²¹ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 80, л. 41—42.

²² ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 38, д. 739, л. 71—73.

²³ 24*04, ф. 58, г. 2, ф. 1329, л. 70—71, 74:

խնդրին բնական ուղիով լուծում տալ: Մանավանդ, որ Ռոստովի և Նախիջևանի առևտրատեսական կյանքում շաղկապված լինելու հանգամանքը, զարգացման ընթացքում նրանց աստիճանական մերձեցումը տանում էր դեպի երկու քաղաքների միացումը: Կառավարության այդ միտումները լավագույն ձևով դրսևորվել են թեկուզ նոր Նախիջևանը ռուսահայ թեմի կենտրոն դարձնելու հարցում:

1850—60-ական թվականներին քանիցս առաջարկ է արվել Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հոգևոր թեմի կենտրոնը Քիշինևից տեղափոխել նոր Նախիջևան: Նոր Նախիջևանի հասարակության ղեկավարները քաղաքի ինքնուրույնությունը և ազգային դեմքը պահպանելու համար հաճախ դիմում էին պետական ատյաններ և հոգևոր իշխանության պետին, թեմի առաջնորդությունը Քիշինևից տեղափոխելու նոր Նախիջևան: Նման քայլի դիմելու նպատակահարմարությունը թեկադրվում էր թեմի հայ ազգաբնակչության հիմնական մասը Գոնի հայկական քաղաքում կենտրոնացված լինելու և աշխարհագրական հարմար դիրք ունենալու հանգամանքներով: Այդ առաջարկները, նույնպես դրական ընթացք չէին ստանում:

Դարի վերջին նորնախիջևանցիները կրկին հարուցում են այս հարցը և կրկին հանդիպում տեղական իշխանությունների դիմադրությանը:

1895 թ. Գոնի գործերի պետը՝ ատամանը, հատուկ գրությամբ ներքին գործերի մինիստրին հայտնում է Նախիջևան-Բեսարաբիա թեմի կենտրոնը Քիշինևից Նախիջևան տեղափոխելու վերաբերյալ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի միջնորդության մասին: Իր հերթին, ատամանը խնդրում է չբավարարել կաթողիկոսի ցանկությունը, նկատի առնելով հետևյալը: Ռոստով և Նախիջևան քաղաքներն իրենց կառույցներով գրեթե միացել են և շատ շուտով վերջնականապես կմիաձուլվեն որպես մի քաղաք: Երկու քաղաքների բնակիչների առևտրաարդյունաբերական և հասարակական շահերը նույնն են: Այնպես, որ, նրանց միացումը կարճ ժամանակվա հարց է: Դրան խոչընդոտում է հայերի առանձնացված լինելու ձգտումը և այն վախը, որ քաղաքների միավորմամբ Նախիջևանը կկորցնի զուտ հայկական քաղաքի իր դիմապատկերն ու նշանակությունը: Թեմի կենտրոնը նոր Նախիջևան տեղափոխելը կարող է միայն ուժեղացնել հայերի անջատվողական այդ ձգտումը²⁴: Նման նկատառումներից ելնելով բարձրագույն իշխանությունները մերժում են նոր Նախիջևանը թեմի կենտրոն դարձնելու հայկական տեղական շրջանների տեսակետից հիմնավորված առաջարկը:

²⁴ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, д. 6, л. 118—119.

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի առանձնաշնորհումները վերացնելու և նրան ինքնավարությունից զրկելու տարվող քաղաքականության ընթացքում հարևանցիորեն շոշափվում է նաև հայկական գյուղերի հարցը: Հետագայում հայկական գյուղերի և մասնավորապես նրանց հողատարածությունների խնդիրը ևս առանձին և երկարատև քննության առարկա դարձավ:

Հողային հարցի շուրջը սկսված բախումները նոր Նախիջևանի հայկական գաղութում, ինչպես հայտնի է, մեծ ու հարուստ պատմություն ունեն: Քաղաքի առևտրակալվածատիրական դասի և գաղութի հայ գյուղացիների միջև սկզբնավորված պայքարը հատկապես սուր բնույթ է բնորոշել XIX դարի 30—40-ական թվականներին: Այն դարձավ կառավարության բարձրագույն իշխանությունների, անգամ պետական խորհրդի հատուկ քննության հարց: Այդ ժամանակաշրջանում հողային հարցի շուրջը ծավալված երկարատև ու համառ պայքարը պայմանավորված էր հողը եկամտի լավագույն աղբյուր լինելու, գյուղատնտեսական մթերքներն արդեն առևտրա-դրամական շրջանառության ոլորտ մտնելու և նրանից խոշոր շահույթ ստանալու հանգամանքով²⁵:

Այս շրջանում հողային հարցի նկատմամբ սկսված հետաքրքրությունն անմիջականորեն առնչվում էր 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմի և նրանից բխող ագրարային բնույթի ձեռնարկումների հետ:

Երկու քաղաքները միացնելու բարձրագույն իշխանություններին ներկայացվող նախագծերում նշվում է, որ կայսերական շնորհագրով Նախիջևանին հատկացված 20 հազար դեսյատին հողատարածությունը թողնվում է քաղաքի տնօրինության ներքո: Հայ հասարակությանը պատկանող հողատարածություններից 2355 դեսյատին հատկացվում է քաղաքում բնակվող 136 երկրագործներին (յուրաքանչյուր շնչին 17 դ., 316 սաժեն): Մնացած տարածությունները թողնվում էին հինգ հայկական գյուղերի տրամադրության տակ²⁶:

Ներքին գործերի մինիստրությունը հատուկ քննության է առնում եկատերինսուլայի նահանգի Մարիուպոլի հունական և Նախիջևանի հայկական գյուղերի իրավիճակը կարգավորելու հարցը²⁷:

²⁵ Վ. Բաբխուրյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, էջ 170—194:

²⁶ ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 38, д. 739, л. 40—41.

²⁷ Ինչպես հայտնի է, հույների և հայերի նկատմամբ գործադրվել է տնտեսական և իրավաքաղաքական միևնույն քաղաքականությունը: Պետության կողմից հարավային

1870 թ. քաղաքային ունեւորման հիման վրա, որոնք կիրառվել են հիշյալ գաղութներում՝ 1872 թ., հունական և հայկական գյուղերը, փաստորեն դուրս են եկել քաղաքների տնօրինութունից և սկսել ինքնամփոփ կյանք վարել: Դրա հետևանքով նրանք զրկվել են տնտեսական և հասարակական պարզորոշ վարչական կառուցվածք ունենալուց: Հայկական գյուղերում այդ ժամանակ բնակվում էին 3394 արական սեռի բնակիչներ, որոնց արամադրության տակ կար 63000 դես. տարածութուն: Նրանք, ինչպես և հունական գյուղերը վճարել են պետական ու ղեմստվային որոշ հարկեր: Օգտվելով ընդարձակ տարածութուններից մեկ ղեկավարին հողամասի դիմաց տարեկան մուծել են ընդամենը 5 կոպեկ վարձ, ինչպես սահմանված էր կայսերական շնորհագրով: Կատարվող վերափոխումների հետևանքով նրանք այնքան են առանձնացել իրենց քաղաքներից, որ ներքին գործերի ղեմստվային բաժինը նպատակահարմար էր գտնում այդ գյուղերում կիրառել կառավարման և հողային հարաբերութունների այն կարգը, որը հաստատված էր գերմանական և բուլղարա-հունական գաղութների համար²⁸:

Հունական և հայկական գյուղերի իրավատնտեսական դրությունը կարգավորելու նպատակով, ներքին գործերի մինիստրության ցուցումով, Եկատերինոսլավի նահանգային վարչությունը և Նովոռոսիայի ու Բեսարաբիայի նախկին գեներալ նահանգապետը անդրադառնում են այդ խնդրին և առաջարկում կատարել հետևյալ վերափոխումները:

1. Հույն և հայ երկրագործներին համարել սեփականատեր գյուղացիներ և նրանց ղեկ նահանգային ու գավառային ենթակայության տակ: Փամանակավորապես թողնել կայսերական հրովարտակով ժամանակին նրանց վերապահված այն բոլոր արտոնությունները, որոնք փոփոխման չեն ենթարկվել հետագայում հրապարակված օրենքներով:

2. 1861 թ. փետրվարի 19-ի ունեւորման գյուղացիներին վերաբերող ընդհանուր հրահանգի հիման վրա կազմակերպել գյուղական հասարակութուն (համայնք) և վոլոստներ՝ գավառակներ:

3. Ընդհանուր հիմունքներով կատարել գյուղական և վոլոստային պաշտոնյաների ընտրություն:

Երկրամասում տարվող երրեմի ընդհանուր քաղաքականության հետևանքով երկու ժողովուրդների ղանգվածներն էլ ժամանակին գաղթեցվել են Ղրիմից և բնակեցվել Ռուսաստանում: Նրանք պետության կողմից ստացել են համանման արտոնություններ, ուստի և կառավարվել են միևնույն կղանակով: Նրանց կյանքում կատարվող պետական միջամտություններն ու փոփոխություններն էլ, բնականաբար, իրագործվում էին միաժամանակ:

²⁸ ЦГИА СССР, ф. 1291, оп. 66, д. 21, ч. II, л. 1—6.

4. գյուղական համայնքի ամբողջ գործավարությունը վարել ուսուցիչներն լեզվով:

5. ա) գյուղացիների համար պահպանել գլխահարկ վճարելու արտոնությունը մինչև հարկային համակարգի վերափոխումը: Պետական, ղեմստվային դրամական և բնատուրքը վճարել ընդհանուր հիմունքներով:

բ) Գյուղացիներից հողահարկ գանձել գոյություն ունեցող հիմունքներով՝ մեկ ղեկավարին հողի դիմաց 5 կոպեկ: Հետագայում հողահարկի շափը կարելի է փոփոխել:

գ) Համայնական հարկերի հավաքումը որոշել վոլոստային և գյուղական ժողովներում: Գյուղացիների կողմից պետական, համայնական և ղեմստվային հարկերի հիշտ ու ժամանակին վճարումը կատարել ընդհանուր հրահանգների հիման վրա:

6. Գյուղերի համայնական հացահատիկի պաշարների և կապիտալի տնօրինումը կատարել կայսրության մյուս գյուղերի օրինակով:

7. Հունական և հայկական գյուղական համայնքներում ընդգրկել այն գյուղացիներին, որոնք օգտվում են կայսերական շնորհագրից:

8. Հույն և հայ գյուղացիների հողատարածությունները թողնել անփոփոխ: 1867 թ. մարտի 31-ի օրենքի հիման վրա կատարել այդ հողերը նրանց պատկանելու գրանցումներ՝ տալ սեփականատիրական ակտեր (владенных записей):

9. Հողի սեփականատիրական գրանցումներ տալուց հետո գյուղացիներից հողահարկի փոխարեն պետության օգտին գանձել համանման որակի հողեր ունեցող ուրիշ վայրերի պետական գյուղացիներից գանձվող հարկերի շափով:

10. Սեփականատիրական գրանցումներ ունեցող հույն և հայ գյուղացիների հողատուրքի մեջ փոփոխություններ կատարել: Նրանց նկատմամբ լիովին կիրառել 1871 թ. հուլիսի 4-ի՝ նախկին գաղութների բնակչությանը վերաբերող օրենքը²⁹:

Ներքին գործերի մինիստրությունը համաձայնվում է նահանգային վարչությունների տեսակետին, գտնելով, որ հայկական գյուղերի իրավունքներն անհրաժեշտ է սահմանել 1861 թ. գյուղացիական ունեւորման և 1871 թ. հուլիսի 4-ի վերջ նշված գաղթավայրերի բնակչությանը վերաբերող օրենքների հիման վրա: Հողային հարցում անհրաժեշտ է գտնվում առաջնորդվել պետական գյուղացիներին վերաբերող 1867 թ. մարտի 31-ի օրենքով:

²⁹ ЦГИА СССР, ф. 1291, оп. 66, д. 21, ч. II, л. 2—9.

Հուլիս և հայ գյուղացիների վրա նպատակահարմար է համարվում տարածել այն հարկային ու հողային միջոցառումները, որոնք կիրառվում են պետական գյուղացիների և գերմանական ու բուլղարահունական գաղութների նկատմամբ: Հայկական գյուղերի հասարակական և տնտեսական կյանքը նոր սկզբունքներով լիովին վերակառուցելն ընդունելի է համարվում, քանի որ նրանք օգտվում են կայսերական շնորհագրից: Սակայն նկատի է առնվում, որ պետական նոր հրամանով (1874 թ. հունվարի 1-ի) նրանք չեն ազատվում զինակոչությունից և օթևան հասկացնելուց: Նրանց արտոնություններից փաստորեն մնում է միայն գլխաճարկից ազատ լինելը: Գա էլ չէր համապատասխանում ետեֆորմյան շրջանի պետական միջոցառումներին: Դրանից բացի, ժամանակին պետական հարկերից նրանք ազատվել են միայն տաս տարով: Անհրաժեշտ է գտնվում հողահարկը գանձել ոչ թե մեկ դեսյատինի դիմաց 5, այլ 15 կոպեկ, թեպետև նման գանձումը հակասում էր նրանց շնորհված կայսերական հրովարտակին: Ներքին գործերի մինիստրությունն ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ շուրջ հարյուր տարի առաջ տրված կայսերական շնորհագիրը հնացել է և չի համապատասխանում պետական կյանքի ժամանակակից ոգուն: Այն անհավասար վիճակ է ստեղծում և զժվարին կացություն մեջ դնում արտոնություններից շոգտրվող բնակչության մյուս խավերին³⁰:

Այդ ամենի հիման վրա ներքին գործերի մինիստրությունը հունական և հայկական գյուղերի հասարակական կառուցվածքի և տնտեսական կյանքի մասին հանգում է հետևյալ եզրակացությանը: Գյուղացի հողասեփականատերերին հարկ է մտցնել գյուղական բնակիչների կարգը և ընդհանուր հիմունքներով ենթարկել նահանգային, գավառային և գյուղական հարցերի վերաբերյալ տեղական մարմիններին: Նրանցում կազմակերպել գյուղական հասարակություն և գավառակներ, որոնց պաշտոնյաները նշանակել ընտրությամբ: Ամբողջ գործավարությունը կատարել ուսերեն: Նրանց չազատել զինակոչությունից և պարտավորեցնել վճարելու պետական, հողային ու զեմստվային հարկերը և կատարել համայնական պարտավորությունները: Տվյալ համայնքին պատկանող հացահատիկի պաշարների և կապիտալի տնօրինումը թողնել նրա իրավասության տակ:

Ներքին գործերի մինիստրությունը սահմանում է վերահիշյալ գյուղերի հողային իրավունքները, որոնք ընդհանրացված ձևով հանգում են հետևյալին: Գյուղական համայնքները պահպանում են իրենց հողերն ու

անմշակելի տարածությունները: Այդ հողատարածությունները տրվում են նրանց՝ հատուկ սեփականատիրական ակտերով: Գյուղացիները հատուկ ակտերով իրենց հանձնված հողակտորների հետ կարող են վարվել որպես լիիրավ սեփականատերեր, անգամ կարող են օտարել այն, բայց պահպանելով որոշ կարգ: Այդ նշանակում է, նախ՝ հողի խնդրով հարկ է դիմել գավառային իշխանությունը, համայնքի կողմից հողահարկի բաշխումը հաստատելու համար: Դրանից բացի, սեփականություն իրավունքով համայնքից հողաբաժին ստացող գյուղացիները երեք տարի իրավունք չունեն այն օտարել՝ տվյալ համայնքին չպատկանող անձնավորությունների: Երեք տարի անցնելուց հետո նրանք կարող են օտարել իրենց հողակտորները, սակայն պարտավոր են պահպանել հետևյալ պայմանը: Գյուղական համայնքը կարող է վաճառել համայնական հողերը, միայն քվեարկության իրավունք ունեցող տվյալ հասարակության երկու երրորդի համաձայնությամբ: Վաճառքը կատարվելու է հատուկ ակտով: Հողաբաժինը օտարելու դեպքում հողահարկի վճարումն ևս անցնում է նրա նոր տիրակալին: Հողակտորները բաշխելու և օտարելու ժամանակ պետությանը վճարվող հարկերը ապահովելու նպատակով նախատեսվում է առաջնորդվել նախկին պետական գյուղացիներին վերաբերող պետական խորհրդի 1870 թ. նոյեմբերի 23-ի որոշմամբ: Գյուղացիներին թույլատրվում էր հողաբաժիններին ժառանգաբար տիրելու պարագայում առաջնորդվել իրենց սովորույթներով:

Նման որոշ սահմանափակումներով հանդերձ հողակտորներ ունեցող գյուղացիներն օգտվելու են այն բոլոր իրավունքներից, ինչ վերապահված է հողասեփականատեր նախկին պետական գյուղացիներին³¹:

Կայսեր հրամանով կառավարիչ սենատը բնություն է առնում և 1875 թ. մարտի 18-ին անհշան փոփոխություններով հաստատում է Եկատերինոսլավի նահանգի հունական և հայկական գյուղերի բնակչության վերաբերյալ ներքին գործերի մինիստրության, վերը շարադրված առաջարկները: Այդ փոփոխություններից բիշ թե շատ նշանակալիցը վերաբերում էր հողահարկին: Կառավարիչ սենատը որոշում է մշակելի յուրաքանչյուր դեսյատին հողի դիմաց տարեկան 5 կոպեկ վճարումը ևս քսան տարի թողնել անփոփոխ: Հետագայում կարելի է այն փոփոխել, սակայն միայն օրենսդրական կարգով: Հանձնարարված է համապատասխան գերատեսչությունների՝ ի կատար ածել այդ որոշումը³²:

31 Նույն տեղում, էջ 13—25:

32 ЦГИА СССР, ф. 381, оп. 12, д. 7140, л. 30—33.

30 Նույն տեղում, էջ 10—14:

Այսպիսով, շուրջ հարյուր տարի կայսերական հրովարտակի հիման վրա, հողային ընդարձակ տարածություններից առանձնաշնորհումներով օգտվող Դոնի հայ գյուղացիությունը 1861 թ. Լեֆորմից բխող պետական ձեռնարկումների ժամանակ փաստորեն կայսրության մյուս երկրագործ բնակչությանը, ավելի ճիշտ, պետական գյուղացիությանը համահավասար իրավիճակի մեջ դրվեց: Դրա հետ մեկտեղ հարկ է ավելացնել էական այն հանգամանքը, որ անփոփոխ թողնվեցին գյուղացիների հողարածինները, որոնց տիրելու էին լիիրավ սեփականատիրական իրավունքներով և այդ խնդրում առաջնորդվելու ազգային սովորույթներով:

Հատկանշական է մասնավորապես այն հանգամանքը, որ հայ գյուղացիությունը երկրամասի բնակչության հետ այդպես էլ մինչև վերջ զերծ մնաց ճորտությունից:

Հայկական գյուղերի կյանքում ևս Լեֆորմի շրջանում կատարված տեղաշարժերի մասին մեր պատկերացումները լրիվ չէին լինի, եթե, թեև ոչ համառոտակի շժանոթանայինը Կուրյաչի Կոստա ավանի, նրա հողատարածությունների հարցի հետ կապված անցքերին:

Հայկական գաղութին հատկացված տարածքում, Ազովի ծովի հյուսիսային առափնյա շրջանում, Սամբկ գետի երկայնքով հիմնվում է Կուրյաչի Կոստա բնակավայրը: Այնտեղ դեռևս XVIII դարի վերջերին առանձին ձկնորսներ են եղել, սակայն դրա բնակեցումը փաստորեն սկսվել է 1820 թվականից, երբ տարբեր վայրերից ուս բնակիչներ են եկել և այնտեղ զբաղվել ձկնորսությամբ³³: Դրանի բնակիչների Սամբկում հաստատվելը փաստորեն կատարվել է մագիստրատի և հայկական գյուղերի, որոնց պատկանում էին հիշյալ հողատարածությունները, թույլտվությամբ: Քանի որ հայ հասարակությունը հատուկ ձկնորսությամբ չէր պարապում, չի արգելում Կուրյաչի Կոստայի բնակեցումը: 1860-ական թվականների սկզբներին ավանի բնակչության թիվը հասնում է 600 շնչի³⁴: Հայ համայնքն, ավելի ճիշտ հայկական գյուղերը ամեն տարի հարկ էին վերցնում նրանցից իրենց պատկանող հողերում բնակվելու և ձկնորսությամբ զբաղվելու համար:

1865 թ. Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները պատճառ բռնելով, թե հայերը պահանջում են ավելացնել հարկերը, իսկ չվճարելու պարագայում սպառնում իրենց հեռացնել զբաղեցրած հողերից, հրաժարվում են հարկ վճարել: Նրանք միաժամանակ դիմում են իրավասու վերագաս մար-

միններին և խնդրում առհասարակ ազատել հայերի օգտին հարկ վճարելուց և հայկական գյուղերին պատկանող, սակայն իրենց կողմից օգտագործվող հողատարածությունները տալ Կուրյաչի Կոստայի բնակիչներին:

Անտարակույս հման քայլի դիմելու պատճառը ոչ այնքան հողահարկի բարձրացումն էր, որքան գյուղացիական Լեֆորմի հետևանքով երկրի ագրարային կյանքում սկսված տեղաշարժերի նպաստավոր պայմաններում իրենց զբաղեցրած հողերին սեփականատիրական իրավունքներով տիրանալու ձգտումը:

Սկզբնական շրջանում տեղական իշխանություններն անհետևանք են թողնում կուրյաչիցիների դիմումը: Սակայն 1874 թ. Եկատերինսուլավի նահանգապետ Ի. Դուրնովոն այդ խնդիրը ներկայացնում է ներքին գործերի մինիստրություն: Վերջինս պետական գույքի մինիստրության համաձայնությամբ այդ գործը հանձնում է գյուղական բնակչության անզբառաշխման գլխավոր կոմիտեին:

Հարցի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ 1870-ական թվականների վերջերին Կուրյաչի Կոստան ուներ հազարից ավելի բնակիչ: Նրանցից 668-ը քաղաքացիներ էին, 337-ը՝ պետական գյուղացիներ և կուլակներ, 20-ը՝ զինվորական, 2-ը ազնվական և 3-ը թուրքահայատակ: Ավանի զբաղեցրած մշակելի և անմշակ բոլոր հողատարածությունները կազմում էին 823 զեսայտին:

Գյուղական բնակչության տեղաբաշխման գլխավոր կոմիտեն առանձնացնում է հետևյալ հիմնական խնդիրը: Հնարավոր է Կուրյաչի Կոստայի բնակիչներին դարձնել իրենց զբաղեցրած հողերի սեփականատեր՝ հայերին վճարելով ետգնման գումարը, և այդ բնակավայրը պաշտոնապես դարձնել առանձին գյուղ կամ վոլոստ³⁵:

Մինչդեռ բնարկվում էր վեճեր հարուցող այդ խնդիրը, Եկատերինսուլավի նահանգի Ռոստովի գավառը, որի մեջ էր մտնում Կուրյաչի Կոստան, վարչականորեն մտցվում է Դոնի զորքերի մարզի կազմի մեջ: Վարչական նոր բաժանման հետևանքով գործի մեջ է ներքաշվում նաև սազմական մինիստրությունը: Պետական տարբեր ատյաններում, միևնույն ժամանակներում ու գերատեսչություններում խնդրի լուծումը տասնամյակների շարունակ ձգձգվում է: Այդ ընթացքում իրենց տեսակետը հիմնավորող ընդարձակ խնդրագիր-դիմումներ են ներկայացնում մի կողմից հայկական գյուղերի, մյուս կողմից Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները: Այդ դիմումներից առավել հստակ են դառնում գործի հանգամանքները և երկու կողմերի ձգտումները:

³³ ЦГАОР, ф. 109, 1866, д. 5 г, 47, л. 30—32.

³⁴ ЦГИА СССР, ф. 381, оп. 21, д. 21996, л. 71.

³⁵ նույն տեղում, թ. 72:

Հայկական գյուղերի բնակիչները հայտնում են, որ Կուրյաչի Կոստա բնակավայրի ամբողջ հողատարածությունները սեփականատիրական իրավունքով պատկանում են իրենց: Հետևաբար առանց գյուղական համայնքների համաձայնության հնարավոր չէ այդ հողերը վերցնել՝ և տալ Կուրյաչի Կոստայի բնակիչներին: Վերջիններս այդ հողերի սոսկ վարձակալողներն են: Իրենց հայտնի է դարձել, որ նախատեսվում է Նոր Նախիջևանում բնակվող երկրագործների վերջերս հիմնած գյուղի՝ Եկատերինայի հողերից կտրել 670 դես., իսկ հինգ հայկական գյուղերից՝ 173 դես. և հատկացնել Կուրյաչի Կոստային: Դա կլինի միանգամայն ապօրինի քայլ:

Հայկական գյուղական հասարակության ներկայացուցիչները շեշտում են նաև պետական որոշ զեպարտամենտների այն հետևությունը, ըստ որի, իբր Կուրյաչի Կոստան հին բնակավայր է և հիմնվել է XVIII դարի վերջերին, հայկական գաղութի հետ գրեթե միաժամանակ, չի համապատասխանում իրականությանը: Նրա բնակիչների հիմնական մասը եկել է վերջին տասնամյակներում: Միայն շուրջ քսանհինգ է հաստատվել 1820 թվականին, և ոչ մի տնտեսություն՝ այդ թվականից առաջ³⁶:

Միաժամանակ հայ երկրագործներն իրագրել են պահում, որ Մերձադովյան շրջանի տարածությունը հայկական գաղութի ամենաբերրի հողերն են: Դրանից զրկվելով իրենք ոչ միայն մեծ կորուստ են կրում, այլև զրկվում են ծով դուրս գալու հնարավորությունից:

Այսպես նրանք ուշադրություն են հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ ճանապարհների և այլ պետքերի համար հայ համայնքից հողեր են վերցվում և դրա հետևանքով հետզհետե պակասում են նրա հողատարածությունները: Դիմումում բերվում է Չալքի գյուղի օրինակը, որի բնակչության յուրաքանչյուր շնչին սկզբնապես հատկացված 15 դեսյատինն աստիճանաբար պակասելով իջել է 8 դեսյատինի: Հայկական գյուղերի ներկայացուցիչները վերջում խնդրում են թույլատրել դատական օրգանների միջոցով ետ ուղարկել իրենց հին բնակավայրերը Կուրյաչի Կոստա-

³⁶ Արխիվում պահպանվում է Կուրյաչի Կոստայի բնակիչների նախկին բնակավայրից նրանց վերաբնակվելու ժամանակի մասին ստույգ տեղեկություններ պարունակող ցուցակը: Այդ ցուցակից երևում է, որ նրա բնակիչների 271 ընտանիքից 63-ը այնտեղ հաստատվել և առն ու տնամերձ են ունեցել 1820—50-ական թվականներից, իսկ մնացած 208 ընտանիքները բնակություն են հաստատել 1860 թվականից հետո: Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները, որոնց թիվը 1880-ական թվականներին հասնում էր 1677-ի, եկել էին գերազանցապես Տազանոց քաղաքից ու նրա օկրուգից, իսկ շնչին մասը՝ Թոսատից, Պոլտավայից, Խարկովից և այլ նահանգներից (տե՛ս ЦГИА СССР, ф. 381, оп. 21, д. 21996, л. 108116):

չի՝ այն բնակիչներին, որոնք նոր են հաստատվել, իսկ մյուսներից դանձել դրամական հարկ՝ տնամերձ հողամասերի համար: Ինչպես նաև, տեղում Կուրյաչի Կոստայի հողատարածությունների հարցի քննարկմանը մասնակից դարձնել վեց հայկական գյուղերի լիազորված ներկայացուցիչներին³⁷:

Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները ներկայացրած խնդրագրում իրենց բնակավայրի վաղեմությունը հիմնավորում են նրանով, որ հիշեցնում են, թե դեռևս XVIII դարի վերջերին Կուրյաչիցիների զբաղեցրած վայրում եղել են ձկնորսներ և անգամ ձկնարդյունաբերական մանր ձեռնարկություններ: Կառավարության կողմից իրենց հատկացվելիք 432 դես. մշակելի և 411 անմշակ, ընդամենը 843 դես. հողատարածությունը մտցված չէ 1880 թ. սեփականատիրական իրավունքով հայերին տրված հողերի գրանցման ակտերի մեջ: Նրանք միաժամանակ շեշտում էին հայերին հատկացված հողատարածությունները շատ ընդարձակ ու բերրի լինելու հանգամանքը: Հայ երկրագործների յուրաքանչյուր շնչին, նշում էին խնդրագրում, ընկնում է 40 դես. ավելի հողամաս: Ընդարձակ այդ տարածությունները հայերը սեփական ուժերով չեն կարողանում մշակել և տալիս են վարձակալության: Նոր կազմակերպված եկատերինա գյուղին հատկացված է 6000 դ. տարածություն: Գյուղի բնակիչների քանակը հասնում է ընդամենը 136 շնչի, որոնցից միայն 15 ընտանիք է բնակվում տեղում: Նրա բնակչության մեծ մասը ապրում է տարբեր տեղերում և զբաղվում ոչ թե երկրագործությամբ, այլ առևտրով: Հետևաբար ճիշտ ու տրամաբանական կլինի նորաստեղծ գյուղին պատկանող հողատարածություններից կտրել և հանձնել Կուրյաչի Կոստային:

Համանման փաստարկներից հետո Կուրյաչիցիները խնդրում են արագացնել արգեն քսանհինգ տարուց ավելի ձգձգվող իրենց բնակավայրի ու նրա հողային հարցի լուծումը: Միաժամանակ նրանք ավելացնում են՝ բավարարել 843 դ. հողատարածություն հատկացնելու իրենց խնդրանքը կամ մինչև խնդրի վերջնական լուծումը կալանք դնել այդ հողերի վրա: Այսպես հայկական գյուղերը տեղում են իրենց, նշված հողերի օգտագործման համար մեծաքանակ վարձ պահանջելով³⁸:

Ներքին գործերի, ֆինանսների, պետական գույքի, ռազմական մինիստրությունների և տարբեր գերատեսչությունների ոլորտում խնդրի արժարժումը աստիճանաբար հասունացնում է համընդհանուր այն տեսակետը, ըստ որի նպատակահարմար է համարվում Կուրյաչի Կոստայում

³⁷ Նույն տեղում, թ. 84—86:

³⁸ Նույն տեղում, թ. 86—88:

կազմակերպել գյուղական հասարակություն կամ վոլոստ³⁹: Դրա հետ մեկտեղ առաջ են գալիս նաև մի շարք հարակից հարցեր:

Ֆինանսների միեմստրությունը, օրինակ, գտնում էր, որ հայկական գյուղերից հողամասեր կտրելը կարող է բացասաբար անդրադառնալ նրանց հողօգտագործման վրա: Մի հանգամանք, որն ամենևին նկատի չի առնվում: Հայերին, պետական գյուղացիների նման, անհրաժեշտ է վճարել միայն հողի ետգնման արժեքը և ոչ թե նրա ամբողջ գինը, որը կլինեն ըստ անգամ ավելի՛ վճարվելիք գումարի մեկ վեցերորդ մասը պետք է գանձվի պետության օգտին, իսկ մնացած գումարը՝ հայկական գյուղերի: Միաժամանակ միեմստրությունը նկատում է, որ Ազովի ծովում ձկան պաշարները պահպանելու նպատակով նրա հյուսիսային մասի ձկնառատ հրվանդաններում տակավին 1835 թ. արգելված է ձկնորսությունը: Կուրյաչի Կոստայի բնակիչները խախտում են այդ օրենքը և ապօրինաբար ձկնորսությունը զբաղվում արգելված վայրերում⁴⁰:

Դոնի զորքի մարզի հրամանատարությունը, ընդհակառակը, նշելով, որ կուրյաչիցիները ձկնորսությունը են պարապում նաև անարգել վայրերում, այն տեսակետն է պաշտպանում, որ այդ զբաղմունքն անհրաժեշտ ու օգտակար է նաև երկրամասի համար, ուստի և անհրաժեշտ է գտնում խրախուսել նրանց և ոչ թե զրկել այդ իրավունքից⁴¹:

Ի վերջո, 1900 թ. ռազմական խորհուրդը ներկայացնում է հետևյալ վերջնական առաջարկը.

ա) գյուղացիության մասին ընդհանուր հրահանգների հիման վրա մոստովի գավառի Կուրյաչի Կոստա բնակավայրից կազմակերպել գյուղացիական վոլոստ:

բ) կազմակերպվող վոլոստում ներգրավել Կուրյաչի Կոստայի տարբեր շերտերի բնակիչներին, բացի ազնվականներից: Նրանցից պահանջել ներկայացնել համապատասխան տեղեկանքներ իրենց նախկին բնակավայրի հասարակությունից դուրս գալու և տեղում տուն ու տնամերձ ունենալու կամ տաս տարուց ավել բնակվելու մասին:

գ) Կուրյաչի Կոստային հատկացնել 843 դես. տարածություն, նրա մեջ մտցնելով նաև 170 դես. տնամերձ հողակտորները: Դրա դիմաց նրանք հայկական գյուղերին, որոնք ունեցել են այդ հողատարածություններից ցմահ օգտվելու իրավունք, վճարելու են ետգնման արժեքը: Արժեքի մեկ վեցերորդ մասը պետք է վճարել պետությանը, որպես հողի

սեփականատիրոջ: Քանի որ տնամերձ հողամասերի վրա հայերի իրավունքի հարցը պարզված չէ, նրա ետգնման վճարը մուծել պետական գանձարան:

դ) Հիշյալ հողատարածությունները տալ Կուրյաչի Կոստայի այն բնակիչների հասարակական օգտագործմանը, որոնք կրեղգրկվեն նոր կազմակերպվող գյուղական հասարակության մեջ: Այդ հողերը համարել գյուղական համայնքի սեփականությունը⁴²:

Պետական խորհուրդը, հավանաբար, առանց փոփոխության հաստատում է այդ որոշումը: Այսպիսով, 1861 թ. գյուղական ռեֆորմի հիման վրա վերջնականապես կարգավորվում է հայկական գյուղերի իրավիճակն ու նրանց պատկանող հողատարածությունների խնդիրը:

3. Գ.Ա.ՂՈՒԹԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

1860-ական թվականներին և նրանից հետո, ինչպես նկատեցինք վերը շարադրվածից, վերացվեցին Դոնի հայկական գաղութի առանձնաշնորհումները: Նոր նախիջևանը, փաստորեն, իրավապես հավասարեցվեց կայսրության մյուս քաղաքներին և սկսեց առաջնորդվել երկրում գործող համընդհանուր օրենքներով: Այդ ամենով հանդերձ, շուրջ մեկ դար հարատևած Դոնի հայկական գաղութի ինքնավարությունն այնքան էր արմատավորվել կյանքում և ավանդական ուժ ձեռք բերել, որ չէր կարող միանգամից և ամբողջովին դադարեցնել իր գոյությունը: Ծիշտ է, վերացվեց մագիստրատի ոստիկանական և դատական իրավասությունը, սակայն վերափոխված ձևով պահպանվեց նրա տնտեսական մասը:

Քաղաքների զարգացումը Ռուսաստանի կապիտալիստական առաջընթացի պահանջներին համապատասխան դարձնելու նպատակով, գյուղացիական ռեֆորմից անմիջապես հետո, 1862 թ. նախապատրաստվում էին ռեֆորմներ, որոնց մշակման ավարտը երկարաձգվեց և միայն 1870 թ. հունիսի 16-ին օրենքի ուժ ստացավ:

Քաղաքային նոր ռեֆորմով քաղաքների հասարակական կառավարման նախկին դասային կարգը փոխվում է գույքային (ցենզային) սկզբունքով: Քաղաքների, գերազանցապես տնտեսական կառավարման համար ստեղծվում է ինքնավար մարմին՝ զուժա կամ խորհրդարան, որն ընտրում է 2—3 հոգուց բաղկացած գործադիր օրգան՝ քաղաքային վարչություն: Քաղաքային վարչությունը ղեկավարում է քաղաքագլուխը, որը միաժամանակ հանդիսանում էր և զուժայի նախագահը:

³⁹ ЦГИА СССР, ф. 1181, оп. 1, д. 51, 1877, л. 1—5, ф. 381, оп. 21, д. 21996, л. 1—21.

⁴⁰ ЦГИА СССР, ф. 381, оп. 21, д. 21991, л. 79—80.

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 80—81:

⁴² Նույն տեղում, թ. 32, 106—107:

Դումայի անդամները ընտրվում են շորս տարի ժամանակով՝ քաղաքային գանձարանը մուծած հարկերի քանակի սկզբունքով բաժանված քաղաքի երեք հասարակաշերտերի կողմից: Յուրաքանչյուր կարգի մեջ մտնող քաղաքի բնակիչները մեծարում էին քաղաքի հարկերի մեկ երրորդը և ընտրում նույն քանակի դումայի անդամներ: Քանի որ մուծվող հարկերի չափը կախված էր անշարժ գույքից, ուստի և ընտրական նոր կարգով քաղաքային դումայում ավելի շատ ձայներ էին ստանում և ղեկավար դիրք ձեռք բերում առաջին հերթին կարողություն ունեցող առևտրաարդյունաբերական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները: Քաղաքի մի խումբ մեծահարուստներ դումայում այնքան ձայնավորներ էին ընտրում, որքան միջին կամ փոքր կարողություն ունեցող բնակչության սովոր խավ կազմող մյուս հասարակաշերտերը:

Քաղաքային ժողովներում ընտրվում էր խորհրդարանի կազմը, որը և ներկայացնում է քաղաքի ամբողջ հասարակությունը: Խորհրդարանն էր նշանակում քաղաքի պաշտոնյաներին, սահմանում դրա համար գանձվող հարկերն ու տուրքերը, հետևում եկամուտներին ու ծախսերին և զբաղվում քաղաքային տնտեսության հետ կապված բազում այլ խնդիրներով:

Նոր Նախիջևանի դումայի կազմը հասնում էր մինչև վաթսուհին: Քաղաքային խորհրդարանի անդամներն անվանվում էին նաև ձայնավորներ: Հայկական գաղութում, ի տարբերություն կայսրության խոշոր քաղաքների, չկային կամ գրեթե չկային մեծագումար հարստության տեր արդյունաբերական-ֆինանսական խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ: Այստեղ քաղաքային խորհրդարանում ընտրվում էին գերազանցապես միջին ու մասամբ մանր բուրժուական գասը ներկայացնող ձայնավորներ: 1913 թ. օրինակ, նոր Նախիջևանի խորհրդարանում ընտրվում են 30 վաճառական, 6 արդյունաբերող, 6 դատավոր և 18 այլևայլ զբաղմունքի տեր մարդիկ ու բուրժուական մտավորականության ներկայացուցիչներ⁴³:

⁴³ «Как выбрали раньше». (О выборах в Ростовскую и Нахичеванскую губердейные думы). Ростов н/Д, 1947, стр. 24. Նոր Նախիջևանի դումայում սկզբնապես ընտրվում են միայն հայազգի ձայնավորներ: Հետագայում, XIX դ. վերջերից ուս ազգաբնակչության, այդ թվում և առևտրաարդյունաբերական գասերին պատկանող բնակիչների սովորաբանապես զուգահեռ նրանք խորհրդարանում սկսում են ավելի ու ավելի շատ տեղեր զբաղեցնել: Այսուհանդերձ գաղութի հայազգի ներկայացուցիչները խորհրդարանում միշտ էլ ունեին ձայների որոշակի գերակշռություն:

Ռոստովի քաղաքային դումայի նիստերի արձանագրություններից երևում է, որ այնտեղ էլ, թեպետև ավելի փոքր թվով, ընտրվում էին հայազգի գործիչները: 1893—1910 թթ. տարբեր տարիների խորհրդի անդամ են եղել Հ. Քուլնարյանը, Գ. Բախլիսարյանը, Մ. Բալարանյանը, Ի. Քելե-Շահենցը և ուրիշներ:

1870 թ. քաղաքային ունիոններով կյանքի կոչված դուման գալիս է փոխարինելու տակավին 1785 թ. սկզբնավորված և Դոնի հայկական գաղութում ձեռնարկներն իր գոյությունը պահպանող 24 խնամակալների խորհրդարանին: Իսկ քաղաքագլխի կողմից գլխավորվող քաղաքային վարչությունը շարունակում, ավելի ճիշտ, փորձում է կատարել հայկական մագիստրատի և նրա նախագահի կամ քաղաքագլխի իրավասությունը, թեպետև սահմանափակ իրավունքներով: Ուրիշ խոսքով հայերը քաղաքային նոր ինքնավարությունը, դումային նայում էին կամ, համեմայն դեպք, չանում էին նրա մեջ տեսնել գաղութի ներքին ինքնավարությունը մարմնավորող նախկին հաստատությունը՝ հայկական մագիստրատին: Հարկավ, նոր ունիոններով քաղաքային վարչության և քաղաքագլխի ընտրված գործադիր մարմնի՝ քաղաքային վարչության և քաղաքագլխի իրավունքները սահմանափակվում էր քաղաքի շրջանակներում: Այսուհանդերձ, առաջին տասնամյակներում միմիայն տեղի հայերից, իսկ հետագայում էլ նրանց բացարձակ գերակշռությամբ գործող խորհրդարանը և քաղաքագլուխը զբաղվում էր նաև գաղութի համար հասարակական, մշակութային ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող խնդիրներով: Դրանով իսկ նրանք ինչ որ շափով իրականացնում էին հայկական գաղութի ներքին ինքնավարությունը:

Դրանից բացի փոփոխված պայմանների թելադրանքով, շուտով նոր Նախիջևանում հիմնադրվում են նաև ազգային-բարեգործական այնպիսի հաստատություններ, որոնք կոչված էին վարելու Դոնի հայ գանդավածի գործերը և որոնք նոր իրավիճակում փաստորեն, նույնպես փոխաբեմում էին գաղութի ինքնավարությունն իրականացնող նախկին մարմիններին:

1860 թ. հիմնվում են նոր Նախիջևանի Հայոց բարեգործական, իսկ 1868-ին՝ Մարդասիրական ընկերությունները:

Դոնի հայ համայնքը, ինչպես հայտնի է, ուներ մի շարք կտակավանդ դումարներ, որոնց մեջ կարևոր էր հատկապես հնգկահայ հարուստ Մասնի Բաբաջանյանի կտակը: Նախկինում կտակների գործը տնօրինում էր հայկական մագիստրատը, իսկ նրա վերացումից հետո չկար այդ խնդրով զբաղվող որևէ հաստատություն: Դոնի հայության համար էական նշանակություն ունեցող ու հրատապ դարձած այդ հարցի բազմաթիվ արծարծումներից հետո, ի վերջո 1889 թ. հիմնվում է «Նոր Նախիջևանի Հայոց ազգատախանամ եկեղեցական հոգաբարձությունը»: Հոգաբարձությունը, ի թիվս այլ գործերի, իր ձեռքն է վերցնում նաև դուսազգային կտակների տնօրինությունը: Ստեղծվում են նաև Դոնի հայ գանդավածի տարբեր խնդիրներով զբաղվող ազգային բնույթի տեղական այլ հաստատություններ:

1880-ական թվականներին Հարավային Ռուսաստանում կատարվում են նաև վարչական կարգի վերափոխություններ: 1887 թ. Եկատերինոսլավի նահանգի Տազանրոգի քաղաքապետությունը, որի կազմում էր նաև Դոնի հայկական գաղութը կամ նոր նախիջևանի օկրուգը և Ռուստովի գավառը, միացվում են Դոնի զորքի մարզին (область войска донского, այսուհետև՝ Դոնի մարզ): Վերջինիս կազմում Ռուստով և Նախիջևան քաղաքները մտնում են Ռուստովի նորաստեղծ օկրուգի մեջ: Այդ քաղաքների նախկին կարգն ու հասարակական կազմակերպությունները պահպանվում են անփոփոխ, միայն թե նրանք անցնում են ռազմական միևնույնության իրավասության տակ, և ուժեղացվում է նրանց ոստիկանական մասը:

Վարչական այդ փոփոխությունը էական նշանակություն ունեցավ Դոնի հայկական ղանգվածի համար: Դրանով վերջնականապես լուծվեց 1860—1870-ական թվականներին ռեֆորմների իրականացման ժամանակ բազմիցս արժարժվող զեմստվոների խնդիրը:

1864 թ. սկսած ակտիվորեն քննարկվում էր հայկական գաղութում տեղական ինքնավար նոր մարմիններ՝ զեմստվոներ ստեղծելու հարցը: Վերադաս իշխանություններում նկատի առնելով առևտրի ասպարեզում նոր նախիջևանի դերը, ինչպես նաև քաղաքի անշարժ գույքի արժեքը, բացառության կարգով թույլատրվում է առանց գավառի, ուղղակի մասնակցել զեմստվոների քաղաքային ընտրական համագումարներին: Բնակչության թվի և ունեցվածքի քանակի համապատասխան նախիջևանի համար նախատեսվում է յոթ գավառային և մեկ նահանգային «ձայնավորների» ընտրություն⁴⁵:

Ինչպես հայտնի է, զեմստվոների ընտրական կարգի հիմքում ընկած էր գույքային սկզբունքը: Ընտրողները բաժանվում էին երեք կարգի՝ գավառային հողատերերի, քաղաքային ընտրողների և գյուղական համայնքների կողմից ընտրվածների:

Առաջին կարգում ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից օգտվում էր 200 դես. ոչ պակաս տարածություն կամ 15 հազար ո. գումարից ավել այլ անշարժ գույք ունեցողները, ինչպես նաև այն անձնավորությունները, որոնց տարեկան եկամուտն անցնում էր 6 հազար ռուբլուց: Քաղաքային երկրորդ կարգի մեջ մտնում էին վաճառականները, ձեռնարկատերերը, որոնց տարեկան եկամուտները հավասար էին առաջին կարգի ընտրողների ունեցվածքին, ինչպես նաև 500-ից 3 հազար ո. անշարժ կայք ունեցողները: Երրորդ կարգի ընտրություններն աստիճա-

նական էին: Գյուղական համայնքներն ընտրում էին վոլոստային ժողովների իրենց ներկայացուցիչներին, որոնք հավաքվում և իրենց հերթին ընտրում էին գավառային զեմստվոյին ժողովների ձայնավորներին⁴⁶:

Հայկական գաղութի բնակչությունն իր եկամուտների և ունեցվածքի աստիճանով և դասային կազմով զեմստվոների ընտրությունների երեք կարգին էլ կարող էր մասնակցել: Ե՛վ քաղաքի, և՛ հայկական գյուղերի բնակիչները զեմստվոներ հիմնելու ցանկություն էին հայտնում: 1869 թ. նոր նախիջևանի քաղաքապետը դիմում է վերադաս ատյաններ, քաղաքի բնակչության անունից խնդրում, և ապա՝ հիմնավորում զեմստվոներ հիմնելու անհրաժեշտությունը⁴⁶: Գյուղական համայնքները, սակայն, ցանկանում էին մասնակցել ոչ թե նախիջևանի, այլ Ռուստովի գավառի վոլոստային ընտրություններին:

1866 թ. Թեպետե Եկատերինոսլավի նահանգում մտցվեցին զեմստվոներ, սակայն դրանք շտարածվեցին հայկական գաղութի վրա: Այս շրջանում առաջնահերթ ու էական էին համարվում և կառավարական ոլորտներում ակտիվորեն քննարկվում գաղութի ինքնավարությունը վերացնելու և նրա իրավիճակը, մասնավորապես հայկական գյուղերի հողատարածությունների խնդիրը կարգավորելու հարցերը:

Պետական մարմինները, նկատի առնելով կազակներով բնակեցված Դոնի զորքերի մարզի հատուկ վիճակը, նպատակահարմար շեն գտնում և 1882 թ. արգելում են այնտեղ զեմստվոներ հիմնել⁴⁷:

Իր հերթին հայկական գաղութը վարչականորեն մտնելով Դոնի զորքերի մարզի կազմի մեջ, շունեցավ իր զեմստվոն: Ցարիզմը այլազգի բնակչություն ունեցող վայրերում ընդհանրապես զգուշանում էր զեմստվային հիմնարկներ հիմնել: Ցարական կառավարությանը թվում էր, թե զեմստվոները կարող են սեպարատիստական հակումներ առաջացնել:

Զեմստվային ռեֆորմն ամբողջ երկրում կատարվող մյուս վերակառուցումների հետ կյանքի էր կոչված միապետական կարգերը երկրի կապիտալիստական զարգացման շահերին համապատասխան դարձնելու անհրաժեշտությամբ: Դոնի մարզի, այդ թվում և հայկական գաղութի, զարգացումն ընթանում էր կապիտալիստական ուղիով և առանց զեմստվոների էլ համահնչուն էր երկրի կյանքում կատարվող ընդհանուր տեղաշարժերին ու առաջադիմությունները:

Հայտնի է, որ զեմստվոների գործունեությունը սահմանափակվում էր բացառապես տեղական, և այն էլ տնտեսական նշանակության խըն-

⁴⁵ ЦГИА СССР, ф. 1149, 1868 г., оп. I, VII, д. 124, л. 2.

⁴⁶ Н. М. Пирумова. Земское либеральное движение, социальные корни и эволюция до начала XX века, М., 1977, стр. 28—29.

⁴⁷ 46 2499 Ա, ք. 415, գ. 271, ք. 1:

⁴⁷ Н. М. Пирумова. Земское либеральное движение, 1977, стр. 29.

գիրներով: Ճանապարհները բարեկարգելու, դպրոցներ, հիվանդանոցներ կառուցելու և պահպանելու, տեղական արտադրությունն ու առևտուրը հովանավորելու համանման այլ հարցերով էին զբաղվում տեղական ինքնավարության այդ հաստատությունները:

Տնտեսական ներքին գործունեության շատ ասպարեզներում զեմստվոները շտեղծելով հայկական գաղութը փաստորեն մնաց նախկին վիճակում: Հայկական գյուղերում անգամ պահպանվեց տեղական կառավարման հին ձևը, որն իրականացնում էր գյուղի ավագը կամ գյուղապետը: Հետևաբար շարունակվեց գոյատևել նաև գյուղերի նախիջևանի հետ կապված մնալու և նրա հետ էթնիկատնտեսական մի ամբողջական միավոր կազմելու ավանդական վիճակը: Այս հանգամանքը մեծապես ուժ էր տալիս գաղութի հավաքական գոյությունը, դառնում նրա հետագա դոյատևման նշանակալից գրավականը, թեպետև պաշտոնապես վերացվել էր հայ համայնքի ինքնավարությունը:

Այս ամենով հանդերձ ետոնֆորմյան վերակառուցումներին հաջորդող կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, առևտրատնտեսական և հասարակական-մշակութային կյանքի աշխուժացումն իրենց ազդեցությունն են ունենում նաև հայկական գաղութի վրա: Շրջապատի նկատմամբ հայկական գաղութի մեկուսի կյանքի առանձնահատկությունները հետզհետե նվազում են, հայկական զանգվածն սկսում է առավել ակտիվ ներքաշվել համառուսական տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի ոլորտը:

Տնտեսական, հասարակական կյանքի համընդհանուր աշխուժացման պայմաններում նոր նախիջևանի (ինչպես և հարևան քաղաքների) առևտրաարդյունաբերական շերտերն ու մտավորականության ներկայացուցիչները լայն շափերով շփվում են զարգացում ապրող Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Ռուսաստանի մյուս խոշոր քաղաքների ինչպես նաև, եվրոպայի նշանավոր քաղաքների ու առևտրական կենտրոնների հետ: Նրանք ականատես էին դառնում, քաղաքաշինության և ապրելակերպի առաջադեմ ձևերին ու հաճախ ջանում ընդօրինակել, հնարավորության սահմաններում այդ ամենն արմատավորել հայրենի բնակավայրերում, քաղաքներում:

ա. Եկամուտներն ու ծախսերը—Քաղաքի և գյուղերի նոր ժամանակների պահանջներին համընթաց ընդարձակումն ու բարեկարգումը, դրա հետ կապված քաղաքային տնտեսության առաջադիմությունն ուղղակիորեն պայմանավորված էին որոշակի ծախսերի, հետևաբար և այդ ծախսերը ծածկող եկամուտների հետ: Քաղաքի տնտեսական կյանքը բազմաճյուղ ու բազմերանգ դառնալով, համապատասխանաբար վերափոխվում, աճում են եկամուտները, ինչպես նաև ավելանում ծախսերը:

Հասարակական միջոցները նախկինի նման գոյանում էին հիմնականում քաղաքի եկամուտներից, մասամբ նաև բնակչության վրա դրվող լրացուցիչ հարկերից: Առաջվա նման նոր նախիջևանի եկամուտները ստացվում էին քաղաքապատկան ունեցվածքից՝ հողատարածություններից, շուկաներից, տրանսպորտից, մասնավոր ձեռնարկություններից, աճուրդային վաճառքից, ինչպես նաև օժանդակ ու պատահական զանազան այլ աղբյուրներից:

Քաղաքի գանձարանը նախկինի նման հարստանում էր առաջին հերթին նրան պատկանող հողատարածություններից: Նոր նախիջևանին պատկանող 20 հազար դեսյատին հողերի մեծագույն մասը տրվում էր վարձով: Օրավուր մեծանում էր վարձակալողների թիվը, ավելանում հողօգտագործման եղանակները: Քաղաքապատկան հողերը վարձակալվում էին հացահատիկ մշակելու, խոտհարքի, արոտավայրի, արդյունաբերական և այլ տիպի ձեռնարկություն հաստատելու, ավազ հանելու, հացահատիկի, անտառանյութի և այլ ապրանքների պահեստներ, հողմաղացներ, իջևանատներ, հյուրանոցներ հիմնելու համար: Զգալի գումար էր գանձվում տեղի և դրսեկ վաճառականներից, կրպակներից, կշեռքներից, հյուրանոցներից, Դոնի լողացող կամուրջից օգտվելուց, ինչպես նաև քաղաքի եկամուտների մեջ աննշան տոկոս կազմող տուգանքներից և պատահական այլ աղբյուրներից:

Քաղաքային տնտեսության այս հյուղի մասին գաղափար կազմելու նպատակով բերենք մեկ տարվա, 1870 թվականի նոր նախիջևանի եկամուտների գոյացման հողավածների ծավալուն ցուցակը⁴⁸: Դա միաժամանակ հնարավորություն կընձեռնի պարզորոշ պատկերացում կազմելու քաղաքի անշարժ ունեցվածքի, առևտրաարդյունաբերական ձեռնարկությունների, արհեստավորական գործատուների, հասարակական հաստատությունների մասին:

1. Քաղաքապատկան հողատարածություններից

հացահատիկ մշակելու վարելահողերից	2059 ուրլի,
խոտհարքներից	2259 ու.
արոտավայրերից	1668 ու.
բրդալվաց ձեռնարկություններ հիմնելու համար	1696 ու.
անտառանյութի և հարակից նյութերի պահեստավորման համար	6840 ու.

⁴⁸ ԶԿՊՍ, ֆ. 139, գ. 1039, թ. 3—11:

Հացահատիկի 14 պահեստների համար տրված տարածու- թյունից	597 ա.
բարհանքից	444 ա.
ավազահանքից	152 ա.
տորթ, ձյութ վաճառելու համար հատկացված հողաբաժնից	682 ա.
աղյուսի և կղմինդրի գործարանների զբաղեցրած տարա- ծությունից	109 ա.
Դոնի աջափնյա նավակայանի տարածքի համար	154 ա.
շուկայում տարատեսակ կրպակների զբաղեցրած տեղի համար	1272 ա.
ուարբեր ապրանքների պահեստավորման համար տրված հողամասից	146 ա.

2. Քաղաքի այլ անշարժ ունեցվածքից,
առևտրատարտադրական կետերից

Ձկնորսութային	323 ուրբլի
Դոնի լողացող կամուրջից օգտվելու համար	2417 ա.
29 կրպակներից	1587 ա.
15 դարբնոցներից	50 ա.
քաղաքի հասարակական շենքերում եղած 5 պահեստներից	415 ա.
հյուրանոցներից	735 ա.
ծխախոտի և մսի կրպակներից	381 ա.
գինու վաճառքից	301 ա.
շուկայի կշեռքներից	518 ա.
տեղի 1-ին և 2-րդ կարգի վաճառականներից	3192 ա.
նախիջևանում առևտուր անող դրսի վաճառականներից	135 ա.
ճարպահալ գործարաններից	676 ա.
տարբեր պայմանագրերից գանձվող անուղղակի հարկերից	2609 ա.
նախիջևանի 2-րդ կարգի իգական ուսումնարանից	485 ա.

Նշված եկամուտներից զատ քաղաքային գանձարկը 1870 թ. որոշ
գումար է մուծվում նաև շնախատեսված աղբյուրներից: Պատահաբար
միս, հաց, պատրաստի ուտելիք, զանազան մանր ապրանքներ վաճառելու
համար հատկացված տարածքից և այլն: Քաղաքի տարեկան ընդհա-
նուր եկամուտը կազմում էր 34047 ուրբլի⁴⁹:

49 Նույն տեղում, թ. 11—12:

Քաղաքի եկամուտներն աճելու, նրա աղբյուրները բազմանալու,
գանձարկը հարստանալու մշտապես նկատվող աճը ակնհայտ կդառնա,
եթե համեմատենք, ասենք, երեք տասնամյակ առաջվա ցուցանիշների
հետ: 1840 թ. Նոր Նախիջևանի եկամուտները գոյացել են քաղաքին
պատկանող խոտհարքներից, մի քանի խանութներից ու կրպակներից,
կշեռքներից, գետափնյա բրդավայ անձնարկութայիններից, Դոնի կա-
մուրջից օգտվելու համար գանձվող հարկերից: Տարվա ամբողջ եկա-
մուտը կազմել է ընդամենը 4228 ուրբլի⁵⁰: Ինչպես դժվար չէ նկատել
երեսուն տարվա ընթացքում եկամուտներն աճում են ավելի քան ութ
անգամ:

Քաղաքի հասարակական պետքերի համար կատարվող գանձումնե-
րի հետևողական աճը բացատրվում է մի կողմից տնտեսական կյանքի
զարգացման հետևանքով եկամտի աղբյուրներն անընդմեջ ավելանալով,
մյուս կողմից հարկվող գումարի աճով: Այսպես, օրինակ, եթե 1840 թ.
քաղաքապատկան հողերը վարձով տրվում էին միայն խոտհարքների,
բրդավայ անձնարկութայինների համար, ապա վերը բերված ցուցակից
երևում է, թե երևույթ տարի անց որքանով էր աճել մերձադաջային
ու գետափնյա հողերից օգտվողների քանակը, և թե որքան բազմապիսի
նպատակներով էին վարձակալվում այդ տարածութայինները: Մյուս
կողմից, եթե նախկինում Դոնի շարժական կամուրջից օգտվելու վարձը
կազմում էր ընդամենը 831 ուրբլի, ապա 1870 թ. նրանից օգտվողների
քանակը աճելու, թերևս նաև վարձը բարձրանալու հետևանքով այդ գու-
մարը հասնում է 2417 ուրբլու:

Հետագա տասնամյակներում տնտեսական կյանքի զարգացման,
նրա խորացման ու մասնագիտացման և եկամտի նորանոր աղբյուրներ
երևան գալու հետևանքով մշտապես շարունակվում է քաղաքի եկա-
մուտների հետևողական աճը: Բավական է նշել, որ 1880 թ. միայն ար-
մուտների հետևողական աճը: Բավական է նշել, որ 1880 թ. միայն ար-
տասանման առաքվող ապրանքների յուրաքանչյուր փթից կես կուպեկ
մաքս գանձելու շնորհիվ քաղաքը ստանում է 82002 ա. եկամուտ: Հաջորդ
տարին այդ գումարը հասնում է 86862 ուրբլու⁵¹: 1893 թ. ձկնորսութային
իրավունք ստանալու համար միայն «նորել եղբայրներ» ընկերությունը
վճարում է 1150 ուրբլի: Ձգալի եկամուտ է ստացվում քաղաքի առևտրա-
արդյունաբերական ինչպես և կուլտուր-լուսավորական, հասարակական
հաստատություններից, այդ թվում գրադարանից, ակումբից և այլն⁵²:

50 Նույն տեղում, գ. 334, թ. 45—47:

51 ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 8а, д. 10, л. 40.

52 ГАРС, ф. 91, оп. 1, д. 705, лл. 1—38.

1906 թ. արդեն նախորդ տասնամյակներում գոյություն չունեցող կամ եկամուտ չբերող միայն քաղաքի ջրատարից ստացվում է 31,750 ուրլի գումար, իսկ Դոնի կամուրջից ստացվող վարձը հասնում է 6700 ուրլու⁵³: Այս ամենի շնորհիվ քաղաքի եկամուտները, եթե, ինչպես նկատեցինք, 1870 թ. կտրացրած թվերով կազմում էին 34 հազար, ապա 1880 թ. հասնում են 92 հազարի, 1893 թվականին՝ 261, իսկ 1910 թվականին՝ 597 հազար ուրլու⁵⁴: Այսինքն՝ քառասուն տարվա ընթացքում քաղաքի եկամուտներն ավելացել են ավելի քան 17 անգամ:

Քաղաքի եկամուտների ընդհանուր ու հետևողական աճի պայմաններում, առանձին դեպքերում, նախորդ տարիների համեմատությամբ տեղի էր ունենում եկամուտների նվազում: Դա կատարվում է առևտրատնտեսական զանազան պատճառներով, այս կամ այն հոդվածով նախատեսված գումարը չգոյանալու հետևանքով: Քաղաքի տնտեսական կյանքի կարևոր այս բնագավառում երբեմն տեղի ունեցող տատանումները նկատվում են ինչպես XIX դարի առաջին կեսում, այնպես էլ հետագա տասնամյակներում: Այսպես, օրինակ, 1812 թ. Նոր Նախիջևանի եկամուտները կազմել են 8424 ուրլի⁵⁵, իսկ քառորդ դար անց՝ 1838 թ. դրանք ոչ միայն չեն աճել, այլև իջել են 7880 ուրլու⁵⁶: 1893 թվին քաղաքի եկամուտները հասել են 261.889 ուրլու⁵⁷, իսկ երեք տարի անց՝ 1896 թ. իջել են 243,833 ուրլու⁵⁸:

Նոր Նախիջևանը ինչպես անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին, այնպես էլ հետագայում, իր եկամուտների չափով, Ռոստովից և Եկատերինոսլավից հետո, շարունակում էր մնալ նահանգի երրորդ խոշոր քաղաքը:

1884 թ., օրինակ, այն ժամանակ, երբ Ռոստով քաղաքի եկամուտները, կտրացրած թվերով, հասնում էին 675 հազարի, Եկատերինոսլավինը՝ 209 հազարի, իսկ Նախիջևանինը՝ 131 հազարի, ապա մյուս քաղաքներից Մարիուպոլի եկամուտները կազմում էին ընդամենը՝ 89, Պավլոգրադինը՝ 47, Ալեքսանդրովսկինը՝ 38, Բախմուտինը՝ 36 և Լուզանսկինը՝ 18 հազար ուրլի⁵⁹: Բերված թվերից պարզորոշ երևում է, որ Նախիջևանը հաստատուն կերպով պահպանում էր նահանգի երրորդ քաղաքի

իր դիրքերը: Ռոստով քաղաքը, սակայն, XIX դ. երկրորդ կեսին արագ ու բուռն զարգացմամբ շատ էր առաջադիմել երկրամասի մյուս քաղաքների համեմատությամբ և Օդեսայից հետո դարձել էր հարավային Ռուսաստանի ամենախոշոր քաղաքը:

Հասկանալի է, որ ամենուրեք քաղաքների եկամուտներն ու ծախսերը, ընդհանուր առմամբ, համապատասխանում, ծածկում էին իրար: Առանձին տարիներին նկատվող ծախսերի ավելացումը մարվում էր հաջորդ տարվա եկամուտների հաշվին: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, եկամուտների և ծախսերի փոխհարաբերությանը հետևելու պարագայում, ի հայտ է գալիս մի յուրահատկություն: Նոր Նախիջևանի բյուջեում, որպես կանոն, եկամուտները մշտապես դերազանցում էին ծախսերին: Նահանգի մյուս քաղաքներից Նախիջևանն առանձնանում էր եկամուտներից տնտեսելու և հաջորդ տարվա բյուջեին որոշ գումար փոխանցելու յուրահատկությամբ: Ռոստով քաղաքի եկամուտները, կտրացրած թվերով, եթե 1862 թ. կազմում էին 45 հազար, իսկ ծախսերը 57 հազար ուրլի, ապա Նախիջևանում այդ հարաբերությունը փոխվում էր՝ հօգուտ եկամուտների, և կազմում, համապատասխանաբար 34 և 30 հազար ուրլի⁶⁰: Տաս տարի անց՝ 1872 թ. Ռոստովում եկամուտները և ծախսերը հասնում էին 241 և 253 հազար ուրլու, իսկ Նախիջևանում համապատասխանաբար 34 և 18 հազար ուրլու⁶¹:

1884 թ., սակայն, Ռոստովը 675 հազար եկամուտների դիմաց ուներ 523 հազար ուրլու ծախսեր, իսկ Նախիջևանում այս անգամ եկամուտները հասնում էին ընդամենը 130, իսկ ծախսերը՝ 134 հազար ուրլու⁶²: Եկամուտների համեմատ ծախսերի շատ հազվադեպ հանդիպող դերակշռությունը մարվում էր նախորդ տարիների եկամուտներից կուտակված գումարների հաշվին:

1895 թ. Նոր Նախիջևանում ինչպես եկամուտները, այնպես էլ ծախսերը հասնում էին 249 հազար ուրլու⁶³, 1910 թ. քաղաքի եկամուտները հասնում էին 597 հազարի, իսկ միայն ծախսերը 568 հազար ուրլու⁶⁴:

Եկամուտները ծախսերից մշտապես բարձր լինելու և քաղաքային բյուջեում խնայված գումար ունենալու հայկական գաղութին բնորոշ առանձնահատկությունն ուներ իր հիմքերը: Նոր Նախիջևանում կուլտուրյուսավորական ու հասարակական բնույթի զուտ գաղութի ներքին կյան-

⁵³ «Приазовский край», 1906, № 17.

⁵⁴ Համապատասխանաբար, ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 70, г. 1881, д. 229, л. 62. ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 705, л. 37—38. ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 194, д. 31, л. 20.

⁵⁵ ԶԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 712, թ. 1—3:

⁵⁶ Նույն տեղում, գ. 767, թ. 14—16:

⁵⁷ ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 706, л. 38.

⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 339:

⁵⁹ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, г. 1885, д. 174, л. 36.

⁶⁰ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 6, г. 1863, д. 63, л. 68.

⁶¹ Նույն տեղում, ց. 69, թ. 1873, գ. 186, թ. 50:

⁶² Նույն տեղում, ց. 223, թ. 1885, գ. 174, թ. 36:

⁶³ ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 705, л. 250, 298.

⁶⁴ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 194, д. 31, л. 3.

քին վերաբերող այնպիսի միջոցառումներ էին կատարվում, որոնք լրացուցիչ գումար էին պահանջում: Քաղաքային բյուջեի նման ձևով տնօրինումը հնարավորություն էր տալիս ծախսերի մեջ նախապես շահատեսված նման ձեռնարկումներն իրականացնել: Այսպես, օրինակ, 1870 թ. անհրաժեշտություն է առաջանում 822 ուրբլի ծախսելու քաղաքային շատրվանը, և 702 ո. գավառային ուսումնարանը վերանորոգելու համար, ծախսեր, որոնք չէին նախատեսված քաղաքի նախահաշիվների մեջ⁶⁵: Նույն ձևով, 1896 թ. 600 ուրբլի թողակ է նշանակվում Ռաֆայել Պատկանյանի այրում⁶⁶:

1903 թ. Նախիջևանի եկատերինյան իգական գիմնազիայի ուսուցչուհի Վերա Լեոնովան դիմում է քաղաքային վարչություն և հայտնելով իր հիվանդության, հարկովում բուժվելու անհրաժեշտության և միջոցներ չունենալու մասին, խնդրում է օգնել: Քաղաքային խորհրդարանը, նկատի առնելով նրա բարեխիղճ աշխատանքը, վճարում է 200 ո. գումար⁶⁷ և այլն:

Առաջվա նման քաղաքի եկամուտները ծախսվում էին լուսավորության նպատակով, քաղաքային վարչության, ոստիկանության, փոստակայանի, բանտի ու բանտարկյալների, հրշեջ մասի պահպանության, ճանապարհների ու կամուրջների, գաղութի հասարակական կառույցների վերանորոգման և քաղաքի հասարակական բնույթի այլ պետքերի համար: Սակայն քաղաքը մեծանալու, նրա տնտեսությունը բազմաճյուղ դառնալու հետ մեկտեղ, մի երևույթ, որը նկատելի է հատկապես XIX դ. վերջին տասնամյակներում և XX դարի սկզբներին, բնականաբար պայմանում և մեծանում են նաև ծախսերը: Բերենք նույն 1870 թ. օրինակը՝ քաղաքային բյուջեի ծախսումների հոգվածների մասին գաղափար կազմելու համար⁶⁸:

ա) Քաղաքագլխի գրասենյակի համար ծախսվել է	2755 ուրբլի
բ) Քաղաքի ճարտարապետի համար	2440 ո.
գ) Երկրորդ կարգի իգական ուսումնարանի համար	3090 ո.
դ) Գավառային ուսումնարանի պահպանման համար	2410 ո.
ե) Քաղաքի լուսավորության ծախսերը կազմել են	3015 ո.
զ) Ճանապարհների վերանորոգման ծախսերը	1017 ո.
է) Տագանրոգի առևտրական դատարանի համար	928 ո.

65 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1039, ք. 19:

66 «Приазовский край», 1896, № 37.

67 ГАРО, ֆ. 46, օպ. 1, ձ. 3375, յ. 7—8.

68 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1039, ք. 15—19:

բ) Գիշերվա վարձու հսկիչներին վճարվել է	1200 ո.
թ) Փոստային կայանների ծախսերը կազմել են	338 ո.
ժ) Հայկական որբային դատարանի համար	464 ո.
ի) Գոնի ձախափնյա նավակայանի և քաղաքի շատրվանի պահակին	264 ո.
լ) Քաղաքի բժշկին, նրա օգնականին և մանկաբարձներին	738 ո.
խ) Քաղաքի անշարժ կայքի պետական հարկը	163 ուրբլի

Նախապես պլանավորված այս ծախսումներից զատ տարվա ընթացքում 600 ո. է վճարվել եկատերինսլավի նահանգային վարչություն բազմիցս ուղարկված հեծյալ սուրհանդակին, 218 ուրբլի՝ հրավիրված հողաչափին, 200 ուրբլի է վճարվել տեղաբաշխող հանձնաժողովին, 90 ո. տրվել է հրշեջ ծառայության համար ձիեր գնելու նպատակով և կատարվել են բազմաթիվ այլ մանր ծախսումներ, որոնց գումարն անցնում էր 3 հազար ուրբլուց⁶⁹: Տարվա ընդհանուր ծախսերը հասել էին 32691 ուրբլու:

Քաղաքի ծախսումների վերաբերյալ պահպանված վավերագրերը համադրելու պարագայում պարզվում է, որ ժամանակի ընթացքում, վերոհիշյալ հոգվածներով կատարվող ծախսումների գումարն աստիճանաբար աճում է: Այսպես, օրինակ, ոստիկանական մասի պահպանման համար, եթե 1870 թ. ծախսվում էր 6 հազար ուրբլի, ապա 1893 թ. վականին այդ գումարը հասնում է 16 հազարի, հրշեջ ծառայության պահպանման համար հատկացված 2440 ո. գումարը բարձրանում է 6 հազար ուրբլու և այլն⁷⁰:

Ծախսումների հետևողական աճը, սակայն, հիմնականում առաջանում էր քաղաքային տնտեսության նախկինում գոյություն չունեցած տարբեր հոգվածների գծով կատարվող հատկացումների հետևանքով: Մեր ասածը համոզիչ դարձնելու նպատակով հիշատակենք որոշ փաստեր: 1881 թ. 10 հազար ուրբլի գումար է տրվել ինժեներ Գրենբերգին՝ նոր նախիջևանի կոյուղու և փողոցների սալահատակման նախագծերի համար: Հաջորդ տարում 85 հազար ուրբլի գումար է ծախսվել քաղաքի առևտրական նավամատուցը բարեկարգելու և գործարանային ու արտադաց ձեռնարկություններին սահմանամերձ փողոցները մաքրելու վրա⁷¹:

69 Նույն տեղում, ք. 19—22:

70 ГАРО, ֆ. 91, օպ. 1, ձ. 705, յ. 41.

71 ЦГИА СССР, ֆ. 95, օպ. 8а, ձ. 10, յ. 40.

1894 թ. 13356 ո. գումար է ծախսվել քաղաքի Մարինսկի հիվանդանոցի պահպանման համար⁷²: 1896 թ. քաղաքային թատրոնի կառուցվելիք շենքի նախագծի համար տրամադրվել է 87630 ո. գումար⁷³:

1906 թ. միայն քաղաքային այգու և պարտեզի պահպանման համար ծախսվել է 5500 ո., քաղաքի ջրատարի պահպանումը կլանել է 18579 ո., իսկ բժշկասանիտարական ծառայությունը՝ 63,923 ո. գումար: Այդ նույն տարում միայն ծխական դպրոցների ծախսերը հոգալու համար տրամադրվել է 10 600 ոուրլի, իգական դպրոցին՝ 37 320 ոուրլի, հոգևոր սեմինարիային՝ 6875 ոուրլի, քաղաքի հաշվին պահվող մյուս դպրոցներին՝ 49205 ոուրլի գումար և այլն⁷⁴:

Հասկանալի է, որ քաղաքի անընդհատ աճող մեծագումար ծախսերը հոգալու համար ավելացվում էին գանձվող հարկերը և ի հայտ բերվում եկամուտների նորանոր սղբյուրներ:

բ) Քաղաքի և գյուղերի բարեկարգումը.—Նախիջևանի շինարարության ու բարեկարգման, նրա կառուցապատման մասին խոսելիս նկատի պետք է առնել էական մի հանգամանք: Նախիջևանը տարբերվում էր մերձակա ու հեռավոր շատ քաղաքներից, նրանով, որ այդ քաղաքները սկզբնավորվելով որպես փոքր բնակավայրեր, ժամանակի ընթացքում աճելով ու ընդարձակվելով աստիճանաբար վերափոխվել են քաղաքի: Նախապես, առանց որևէ պլանի հիմնադրված լինելու հանգամանքը հետագայում նման քաղաքների վերափոխման ու բարեկարգման համար նկատելի խոչընդոտներ է հարուցել: Նոր նախիջևանը հենց սկզբնավորման ժամանակ, ինչպես հայտնի է, հատուկ նախագծված պլանով հիմնադրվեց որպես քաղաք: Տեղանքի պայմանները՝ գետափնյա հարթավայր տարածքը նկատի առնող, ընդարձակ հրապարակով և իրար խաչաձևող ուղղաձիգ փողոցներով, Պետերբուրգում նախագծված քաղաքի այդ հատակագիծը ոչ միայն չէր կաշկանդում, այլև լայն հնարավորություն էր բնձնողում քաղաքի հետագա ընդարձակման ու բարեկարգման համար: Թերևս հատուկ նախագիծով հիմնադրված լինելն էր հիմնական պատճառը, որ նոր նախիջևանը մինչև XIX դարի կեսերը, ինչպես նաև հետագա մի քանի տասնամյակներում իր կառուցումներով, բարեկարգ գրություններ համարվում էր նովոռոսիայի նշանավոր քաղաքներից մեկը: Նման բնութագրումը հավաստվում է տարբեր երկրներ շրջած, բազմաթիվ ժողովուրդների և քաղաքների կյանքին լավատեղյակ նշանավոր գործիչների ու ճանապարհորդների թողած ուղեգրական նկարագրություն-

ներով⁷⁵: Այդ բանը հաստատվում է նաև նովոռոսիայի երկրամասի քաղաքների առևտրաարդյունագործական ու շինարարական կյանքին վերաբերող վիճակագրական փաստաթղթերով և եկատեղիներում նահանգապետի ցարական արքունիք ներկայացվող ամենամյա պաշտոնական հաշվետվություններով⁷⁶:

Նոտեֆորմյան շրջանում, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով, զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին ինչպես կալսություն տարբեր երկրամասերի, այնպես էլ քաղաքների կյանքում: Հարավային Ռուսաստանում զարգացման իր բարձր տեմպերով, Օդեսայի հետ մեկտեղ, աչքի ընկավ մասնավորապես Ռոստովը: Երկրամասի մյուս նշանավոր քաղաքները, այդ թվում և Նախիջևանը, նույնպես առավել կամ նվազ շափերով աշխույժ ապրեցին և նկատելի աճ ունեցան, սակայն ոչ ամենին՝ Դոնի Ռոստովի նման արագընթաց տեմպերով:

Նոտեֆորմյան շրջանում ևս հայկական գաղութի տարածքի, հասարակական օգտագործման հեթակա կամուրջների, ճանապարհների, փոստային ուղու և առհասարակ քաղաքային տնտեսության հսկողությունն ու բարեկարգ վիճակում պահպանելը հիմնականում դրված էր Դոնի հայ համայնքի վրա: Հայկական գաղութի տարածքում կային երկու գլխավոր փայտյա կամուրջներ: Նրանցից մեկը Թեմեմոնիկ գետի վրայով անցնող փոստային, ռազմական և առհասարակ տրանսպորտային հիմնական խճուղու վրա էր, որը Ռոստատանի կենտրոնական նահանգները միացնողու վրա էր, որը Ռոստատանի կենտրոնական նահանգները միացնողու վրա էր, որը կուրանի մարզի և Անդրկովկասի երկրամասի հետ: Մյուս կամուրջը գտնվում էր Ռոստովից Նախիջևան եկող փոստային ուղու վրա, որը Կիզիլտերիկից անցնում էր նովոչերկասկ և Դոնի զորքերի մարզի սահմանները: Առաջին կամուրջը բարեկարգ վիճակում պահպանվում էր Ռոստովի գավառային ղեկավարին վարչության կողմից, իսկ մյուսը՝ Նախիջևան քաղաքի հաշվին: Այդ կամուրջները զարնան ջրերը հորդանալու և կամ անձրևներից գոյացող գետակների քայքայիչ ազդեցության հետևանքով հաճախ վնասվում էին և նրանցից օգտվելը խիստ դժվարանում էր: Նրանք մշտական հսկողության ու վերանորոգման կարիք էին զգում, որը և կատարվում է պարբերաբար:

Թերևս ավելի մեծ միջոցներ էր կլանում և ուշադրություն պահանջում, հաճախ կասկածով տրվող, Դոն գետի նոր նախիջևանի շարժական կամ լողացող կամուրջների պահպանությունը: 1901 թ. ուժեղ մրրիկի

72 Նույն տեղում, Ֆ. 1152, ց. 12, 1896 թ. գ. 88, թ. 8:

73 «Приазовский край», 1896, № 37.

74 «Приазовский край», 1906, № 29

75 Архив Раевских т. 1. СПб., 1908, с. 519—520. А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, Одесса, ч. 1, 1850 г., с. 287. Մ. Կարաբեյան, Հրապարակախոսական երկեր, Երևան, 1979, էջ 92—93:

76 ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 5, д. 60, л. 70—71.

հետևանքով շարժական կամուրջը պոկվում է: Հաջողվում է նրա մասերը գտնել Ալեքսանդրովսկի և Աքսայի ու Մտարոչերկասկի կայարանների մերձակայքում: Քաղաքի խորհրդարանի ներկայացուցչի և մասնագետի կողմից կատարված հաշվարկումներից պարզվում է, որ կամուրջը վերականգնելու, ինչպես նաև նրանով բեռների տեղափոխությունը դյուրացնելու համար անհրաժեշտ է 5956 ռ. գումար⁷⁷:

Հատկանշական է, որ շնայած շարժական կամուրջից օգտվելու վարձի հետևողական բարձրացմանը, նրա նշանակությունն այնքան կարևոր էր, որ բնակիչները դրանից առավել մեծ շահերով օգտվելու պահանջ են դնում: 1906 թ. Նոր Նախիջևանի տարբեր խավերի պատկանող բնակիչները դիմում են քաղաքային խորհրդարան և խնդրում Դոնի շարժական կամուրջներն օգտագործման համար թողնել նաև ձմռանը: Դրանով իրենք հնարավորություն կստանային մշտապես կապվելու գետի մյուս ափում գտնվող բնակավայրերի հետ: Քաղաքային խորհրդարանի առանձնացրած հանձնաժողովն ուսումնասիրելով հարցը, գալիս է այն հետևություն, որ շարժական կամուրջների ինչպես տեղադրումը, այնպես էլ հավաքումը հեշտացնելու նպատակով անհրաժեշտ է վերակառուցել, Ռոստովի կամուրջների նման դարձնել մեկ հենակետով: Միաժամանակ առաջարկվում է մեծացնել կամուրջների թռիչքը, որպեսզի սառույցների հոսքի ժամանակ նրանք չվնասվեն⁷⁸:

Համանման ձևով քաղաքային խորհրդարանը հոգում և քաղաքի միջոցներով կազմակերպում էր կենտրոնական հրապարակներն ու փողոցները բարեկարգելու, սալահատակելու, ծառապատելու, քաղաքային տրանսպորտը, լուսավորությունը, ջրամատակարարումը և առհասարակ ամբողջ քաղաքը բարվոք վիճակում պահելու գործը:

Ավելորդ չէ նշել, որ գյուղացիական ռեֆորմին անմիջապես հաջորդող շրջանում ևս, 1860—70-ական թվականներին Նոր Նախիջևանն իր պլանաչափ ու հիմնավոր կառուցումներով շարունակում էր մնալ երկրամասի նշանավոր ու խոշոր քաղաքներից մեկը: Բավական է հիշատակել, որ 1870 թ., քաղաքի ճարտարապետական կառուցապատման հիմնական հատկանիշ համարվող քարաշեն տների քանակով Դոնի հայկական քաղաքը գերազանցում էր ոչ միայն նահանգի համեմատաբար փոքր մյուս քաղաքներին, այլև Ռոստովին: Նոր Նախիջևանն ուներ 843 բարև և 2243 փայտյա, իսկ Դոնի Ռոստովն ընդամենը 822 բարև, սակայն 4581 փայտաշեն տներ⁷⁹:

77 ГАРО, ф. 685, оп. 1, д. 170, л. 2—3.

78 Նույն տեղում, ֆ. 91, ց. 3, գ. 274, ք. 1:

79 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, г. 1871, д. 169, л. 53.

Այսուհանդերձ այդ շրջանում, ժամանակի պահանջների համեմատ մյուս քաղաքների նման Նոր Նախիջևանը ևս ընդհանուր առմամբ մնում էր անբարեկարգ վիճակում: Այդ մասին են վկայում Դոնի հայրենական գործիչների անհանգստությունը և այդ ուղղությամբ նրանց կատարած ահազանգները: Դումայի ձայնավոր Մ. Խալիբյանը 1875 թ. գրավոր դիմում է քաղաքային վարչությանը և ուշադրություն հրավիրում քաղաքը բարեկարգ վիճակում պահելու փողոցները կարգի բերելու, մաքրելու, շրջելու, շուկան կարգավորելու անհրաժեշտության վրա⁸⁰:

Ի. Պատկանյանը 1878 թ. «Մեր ճանապարհորդությունը» խորագրով հատուկ հոդվածաշարով հանդես է գալիս «Մշակ» թերթի էջերում: Նկարագրելով Մոսկվա և Պետերբուրգ կատարած իր ուղևորությունը և այդ քաղաքների բարեկարգ դրությունն ու արագ զարգացումը, այն հակադրում է Նոր Նախիջևանում գոյություն ունեցող իրավիճակին և պարտավում այդ խնդրով զբաղվող պաշտոնյաներին:

«...Ամեն անշնան քաղաք,— գրում է նա,— աշխատեց յուր մեջ մտցնել կյանքի հարմարության նոր երևույթներ՝ փողոցի լուսավորություն, ջրաբեր խողովակներ, ձիաերկաթուղիներ, հասարակաց պարտեզներ, ծառատունկեր, իջևաններ, հյուրանոցներ և այլն և այլն: Բայց այդ ամեն նորությունց անմասն մնաց մեր քաղաքը, մնալով յուր նահապետական կյանքի մեջ»⁸¹: Հայրենի քաղաքի առաջադիմությանը նախանտական կյանքի մեջ⁸²: Հայրենի քաղաքի առաջադիմությանը նախանտական կյանքի մեջ՝ Նախիջևանից մինչև Ռոստովի կենտրոնը է անում: Նա առաջարկում է Նախիջևանից մինչև Ռոստովի կենտրոնը ձիաքարշ երկաթուղու հիմնական գիծ անցկացնել, հետագայում այն ճյուղավորել: քանի որ առանց հաղորդակցական ուղիների անհնար է խոսել առաջադիմության մասին: Ապա ցանկություն է հայտնում սալահատակել փողոցները, ծառեր տնկել, շուկայի բակը կանաչապատել դարձնել պարտեզ: Նա խարազանում էր նորնախիջևանցիների ավելորդ ու անհարկի ճոխությունների վրա մեծագումար միջոցներ վատնելու սովորությունը և կոչ անում հետևել պետերբուրգցիների օրինակին, որոնք կենսադուրս գուսպ են և դրամը ծախսում են իմաստալից, մեծ մասամբ հասարակական պետքերի համար⁸²:

Աստիճանաբար ժամանակի ոգուն համապատասխան, բարեկարգվում ու վերակառուցվում է քաղաքը: Տակավին 1860-ական թվականների վերջին հարց է հարուցվում Նոր Նախիջևանում առանձին հեռագրական կայան բացելու մասին: Եկատերինոսլավի նահանգապետին ուղղած

80 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 122.

81 Ի. Պատկանյան, երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1968, էջ 247:

82 «Մշակ», 1878, № 165, 166, 167:

միջնորդագրում քաղաքագլուխն այդ ձեռնարկումը հիմնավորում է նրանով, որ Նախիջևանը Ռուսական կայսրության քաղաքների հետ նշանակալից առևտուր է անում, որի համար անհրաժեշտ է արագ ու անմիջական կապ ունենալ: Ռոստովում գործող հեռագրատան միջոցով գծված ու գրեթե անհնար է իրականացնել այդ կապը, բանի որ ամեն մի առիթով այնտեղ գնալը ժամանակի ու միջոցների վատնում է: Քաղաքագլուխը միաժամանակ շիր մոռանում ավելացնել, որ Նախիջևանով է անցնում հեռագրագիծը, և որ քաղաքը պարտավորվում է հեռագրատան համար առանց վարձի բարեկարգ շենք հատկացնել⁸³:

Վերադաս իրավասու հաստատությունները՝ Նովոռոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ նահանգապետը, ներքին գործերի մինիստրությունը տալիս են իրենց համաձայնությունը և մի քանի տարի հետո սկսում է դործել Նախիջևանի հեռագրատունը⁸⁴: 1870-ական թվականներին ստեղծվում է քաղաքային զբոսարան, սկսվում է փողոցների սալահատակումը, ավարտվում է ղեպի գետափ իջնող սալահատակ ճանապարհի կառուցումը, անվանակոչվում, համարակալվում են փողոցները և այլն⁸⁵:

Կարգավորվում է հրշեջ ծառայությունը և աստիճանաբար ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն է դարձվում դրա վրա: Այսպես, 1870 թ. քաղաքի հրշեջ խումբը ուներ 9 աշխատող, 12 ձի և համապատասխան սարքավորում: Հրշեջ խմբի պահպանության համար տարվա ընթացքում ծախսվում էր 3344 ռուբլի⁸⁶: Տաս տարի անց՝ 1880 թ. հրշեջ բանվորների թիվը հասնում է 16-ի, ձիերի քանակը՝ 14-ի, համապատասխանորեն ավելանում է անհրաժեշտ սարքավորումը: Այդ ամենի վրա ծախսվում է արդեն ավելի մեծ գումար՝ 4678 ռուբլի⁸⁷:

Կատարված ձեռնարկումների շնորհիվ վիճակը որոշ չափով փոխվում է: Պատահական չէ, որ 1890 թ. Ռ. Պատկանյանը դրվատելով քաղաքադուխ Մ. Բալաբանյանի կատարած աշխատանքը, արդեն գոհունակությամբ նշում էր, թե քաղաքն ունի ջրմուղի ցանց, գործում է Նախիջևան-Ռոստով ձիաքարշ տրամվայը, քաղաքի կենտրոնական երեք փողոցները ծառազարդվել են, հիմք է դրվում 50 մահճակալանոց հիվանդանոցի և այլն⁸⁸:

Արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացումը ուղջ երկրամասի հետ իր ոլորտի մեջ է առնում նաև նոր Նախիջևանը, որը ևս, անցյալ

83 ГАОО, ф. 1, оп. 83, д. 101, л. 1, 24000, ф. 139, г. 638:

84 ГАОО, ф. 1, оп. 83, д. 101, л. 6.

85 «Մեղու Հայաստանի», 1876, № 16:

86 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, г. 1871, д. 169, л. 82.

87 Նույն տեղում, ց. 70, թ. 1881, գ. 229, թ. 57:

88 «Արձագանք», 1890, № 24:

դերի վերջին քառորդից սկսած, նկատելի առաջադիմություն ու վերելք է ապրում: Ի տարբերություն Ռոստովի և երկրամասի մյուս խոշոր քաղաքների, որոնց առաջընթացը կատարվում էր առաջին հերթին ընդարձակվելու, մեծանալու ճանապարհով, Նախիջևանի զարգացումը տեղի էր ունենում ոչ այնքան քաղաքի ծավալման, որքան քաղաքային տրեստի վերակառուցման ու բարեկարգման ձևով:

Հետզհետե կառուցվում և կամ բարեկարգվում են ղեպի առևտրատեսեսական գլխավոր զարկերակ հանդիսացող երկաթուղագիծը տանող տեղական նշանակության մեծ ու փոքր խճուղային ճանապարհները: 1902 թ. Նախիջևանի քաղաքագլխի, Դոնի զորքերի ատամանի և ներքին գործերի մինիստրության միջև գրագրություն է սկսվում Նախիջևանից մինչև երկաթուղային կայարանը տանող ընդամենը 2 կմ տարածության, ինչպես նաև հիմնական խճուղուց ճյուղավորվող ու ղեպի հացահատիկային ամբարներն ու ճարպահալ գործարանները գնացող անհարմար և անբարեկարգ ճանապարհները վերակառուցելու մասին: Էական այդ անբարեկարգ ճանապարհները վերակառուցելու մասին: Էական այդ փոխվող բեռներից երեք տարի գանձումներ կատարել հետևյալ չափերով. յուրաքանչյուր վագոնից 30 կոպեկ, հատավաճառ ապրանքներից (անասուն, մակույկ և այլն) 15-ական կոպեկ, իսկ մանր ապրանքների ամեն մի փթից 1/10 կոպեկ⁸⁹:

Աստիճանաբար ավարտվում է հիմնական փողոցների սալահատակումը, կենտրոնական թաղամասերի կանաչապատումն ու պարտեզները՝ ստեղծումը, իսկ 1890-ական թվականների սկզբներին անց է կացվում էլեկտրական լուսավորություն: Այն սկզբնական շրջանում դրված էր միայն 40 սյուների վրա և լուսավորում էր քաղաքի կենտրոնական մասը: Նրա հետ միաժամանակ օգտագործվում էին նաև 635 նավթի լապտերներ: Շուտով ընդարձակվում է էլեկտրական լուսավորության ցանցը: 1893 թ. արդեն քաղաքի կենտրոնական մասը լուսավորվում էր մեծապես սյուների ամրացված 277 էլեկտրալամպերով, իսկ 268 նավթի լապտերներ տեղադրված էին քաղաքի ծայրամասերում ու խուլ փողոցներում⁹⁰:

1890-ական թվականներին լուծվում է Նախիջևանի գետափի և ղեպի Դոն գետը իջնող փողոցների շինարարության, երկաթուղային և շարժա-

89 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 701, л. 15—17.

90 ЦГИА СССР, ф. 1287, оп. 33, д. 2335, л. 1—21. Էլեկտրական լուսավորությունը շուրջ էր տալիս քաղաքին և մեծ տպավորություն գործում: Ռոստովից կարելի էր գալիս, դիտում ու հիանում էին, իսկ Նախիջևանցիք էլ հպարտանում, որ իրենք հետևում են եվրոպական բարբերին («Արձագանք», 1893, № 191):

կան կամուրջների միջև ընկած տարածքը հարթելու և կարգավորելու հարցը⁹¹: Կառուցվում են զպրոցական շենքեր: Մի փոքր ավելի ուշ թեմական զպրոցի պայմանները բարելավելու նպատակով շենքի երկնքոցը հարկի վրա, հիմնականում հանգանակած միջոցներով, ավելացվում է ևս մեկ հարկ:

Նախիջևանում թատրոնի հարմարավետ շենք կառուցելու անհրաժեշտությունը վաղուց է զգացվել և տակավին 1880-ական թվականներին գործնական առաջարկներով արծարծվել է այդ խնդիրը: Սակայն միայն 1896 թվականին է սկսվում քաղաքային թատրոնի կառուցումը: Քաղաքի տարեկան բյուջեից տրամադրվում է 87630 ռուբլի, որոշ գումար կարողանում է տրամադրել տեղի թատերասերների ընկերությունը⁹²: Մի բանի տարի անց ավարտվում է թատրոնի շենքի կառուցումը:

1894 թ. բացվում է, նույնպես հանգանակությամբ հիմնադրված, քաղաքային այգին, իսկ քաղաքի կենտրոնական հրապարակում՝ Ճկատերինա II հուշարձանը: Հուշարձանի գրանիտե գեղեցիկ պատվանդանի վրա գրված էր՝ «Կատարինա II կայսրուհուն, երախտապարտ հայերից»: Մյուս երեսին Հովսեփ Արղուիթյանի բարձրաքանդակն էր, իսկ նրա հակառակ կողմում՝ Նոր Նախիջևանի գերբը և քաղաքի հիմնադրման թվականը՝ 1779⁹³:

91 «Приазовский край», 1896, № 37.

92 Նույն տեղում, № 38:

93 «Մշակ», 1894, № 10: Դեռևս 1879 թ. գաղութի հիմնադրման հարչուրանշակի օրերին միտք է հղանում Նոր Նախիջևանում կանգնեցնելու Եկատերինա II-ի հուշարձանը: Ռ. Պատկանյանը առաջարկում է հուշարձանի փոխարեն արհեստավորական երկու՝ արական և իգական դարոց բացել և կոչել Եկատերինա II-ի և Հ. Արղուիթյանի անուններով:

Այդ ցանկությունները, սակայն, գործնական որևէ հետևանք չեն ունենում: Տաս տարի անց՝ 1889 թ. քաղաքապետ Մ. Բալաբանյանը կրկին բարձրացնում է այդ հարցը և ստանալով դումայի հավանությունը, Նախիջևան քաղաքում, վեց հայկական գյուղերում և դրոսում բնակվող նախիջևանցիների շրջանում կամավոր հանդանակություն է կանգնեցնում:

Հայ հասարակության խնդրանքով հուշարձանի նախագծի համար Պետերբուրգի նարտարապետների միությունը մրցույթ է հայտարարում: Ընդունվում և հետագայում մայրաքաղաքի նարտարապետների միության առաջին կարգի մրցանակ են ստանում քանդակագործներ-ակադեմիկոսներ Մ. Ա. և Մ. Մ. Չիժովների, իսկ գրանիտե պատվանդանը՝ նարտարապետ Ս. Տոնիատոյի նախագծերը:

Շուտով կառուցվում (30 000 ռ. ծախսով) և 1894 թ. սեպտեմբերին հանդիսավոր արարողությամբ, որին մասնակցում էին նաև Ռոստովի և Նախիջևանի ռուս և հայ հասարակության ներկայացուցիչները, բացվում է հուշարձանը և քաղաքային այգին՝ Ալեքսանդրյան գրանիտե հուշասյունով: (տե՛ս «Приазовский край», 1894, № 24):

Բնորելավվում ու վերափոխվում է քաղաքային տրանսպորտը: Բազմիցս ահադանգվում է ձիաքարշ երթուղու վարչությունը՝ կանոնավորելու երթևեկությունը, այն հանձնարարելով դարձնելու նպատակով ծառայողներին՝ տրանսպորտային ձիերը իրենց պարագաներով, կազմ ու պատրաստ, սարքին վիճակում պահելու մասին⁹⁴:

1899 թ. քաղաքային դուման առաջարկ է մտցնում ձիաքարշ տրամվայը, որը գործում էր 80-ական թվականների վերջից, էլեկտրաքարշով փոխարինելու և փոխադրման վարձը պակասեցնելու մասին⁹⁵: Մեկ տարի անց՝ Նոր Նախիջևանում էլեկտրական տրամվայ կառուցելու մասին ստանցվում է ուղեմական մինիստրության թույլտվությունը: Այդ խնդրի շուրջը սկսված աղմկալից վեճերին ու բողոքներին վերջ տալու և գործնառաջ տանելու նպատակով 1901 թ. քաղաքային դուման էլեկտրական տրամվայ կառուցելու մասին դրական վճիռ է ընդունում և առանձնացնում հինգ հոգուց բաղկացած (Գր. Չախուշյան, Ս. Հարությունյան, Մ. Ղլաշյան և ուրիշներ) հանձնաժողով: Շինարարությունը հատուկ պայմանագրով հանձնարարվում է բելգիական ակցիոներական ընկերությանը: Գործը հաջող ընթացք է ունենում և հասնում իր ավարտին: 1903 թ. արդեն քաղաքում երթևեկում էր էլեկտրական տրամվայը⁹⁶:

1907 թ. դուման միջնորդում է Ռոստովի քաղաքային վարչության առջև Նոր Նախիջևանում հեռախոսային ցանց ստեղծելու մասին: Երեք-չորս տարվա ընթացքում լուծվում է նաև այդ հարցը⁹⁷:

Հարկավ անցյալ դարի վերջերին և XX դ. սկզբներին, ժամանակի ուղուն համապատասխան, բավականին արագ տեմպերով կառուցվում ու բարեկարգվում են Նոր Նախիջևանն ու հայկական գյուղերը: Այսուհանդերձ նրանք շարունակում էին մնալ ողջ երկրին բնորոշ ոչ այնքան բարվոք նախադրական պայմաններում:

Հիշելով Նոր Նախիջևանում իր ուսումնառության տարիները՝ 1897 թ. անցքերը, Մարտիրոս Սարյանը գրում է. «Երկու տարի հետո մենք տեղափոխվեցինք 24-րդ գծի վրա գտնվող մի այլ բնակարան: Տունն ուներ դափնյալեցիների 24-րդ գծի վրա գտնվող մի այլ բնակարան: Տունն ուներ փոքրիկ բակ և պարտեզ: Փողոցը սալահատակված չէր և դրա պատճառով գարնանը, ձնհալից և ամռանը անձրևներից հետո վեր էր ածվում անանցանելի ճահճի, ուր խրվում էին նույնիսկ կառքերը՝ ձիերի հետ միասին: Ցանկանալուստերի կողքով անցնող մարդիկ կորցնում էին կրկնա-

94 «Նոր դար», 1891, № 32:

95 ГАРО. ф. 685, оп. 1, л. 148, с. 5.

96 ИГМА СССР, ф. 1287, оп. 44, г. 1901, д. 257, л. 11—32.

97 ГАРО. ф. 91, оп. 1, св. 63, л. 1417.

կոշիկները: Բնակիչները, ցեխի դեմ պայքարելու նպատակով, փողոցի երկայնքով տախտակներից կամրջակներ էին պատրաստում»⁹⁸:

Նման դրույթունը և հակասանիտարական այլ երևույթներ, հասկանալի է, նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում տարափոխիկ հիվանդությունների տարածման համար: Ամենևին էլ պատահական չէ, որ արխիվներում հաճախ ենք հանդիպում հայկական գաղութում համաճարակ հիվանդությունների դեմ պայքարելու, բժշկասանիտարական հսկողությունն ու բնակչության սպասարկումը բարելավելու մասին վավերագրերի:

1866 թ. Եկատերինոսլավի նահանգային վարչությունից Նոր Նախիչևանի մագիստրատի ուշագրությունն են հրավիրում նահանգում, այդ թվում և Գոնի հայկական գաղութում, վարակիչ հիվանդությունների տարածված լինելու հանգամանքի վրա և միջոցառումներ են նշվում նրա դեմ պայքարելու համար: 1871 թ. Նախիչևանում խոլերայի համաճարակի դեպքեր նկատվելու առիթով քաղաքագլուխ Պլոտնիկովը, իր գլխավորությամբ նախորդ տարիների օրինակով ստեղծում է «հասարակական առողջապահության կոմիտե», որի խնդիրն էր լինելու խոլերայի դեմ պայքարի կազմակերպումը: Համանման կոմիտեներ են ստեղծվում նաև նահանգի մյուս բնակավայրերում⁹⁹:

1902 թ. Նախիչևանի քաղաքային դուման պահեստային իր միջոցներից 10 հազար ռուբլի գումար է հատկացնում տարածված տիֆ հիվանդության առաջն առնելու, փայտյա ժամանակավոր տնակներ՝ բարաներ շինելու և սանիտարական այլ միջոցառումների համար¹⁰⁰:

1904 թ. Նոր Նախիչևանում քաղաքագլխի նախագահությամբ ստեղծվում է քաղաքային սանիտարական խորհուրդ: Խորհրդի մեջ ընդգրկվում են դումայի անդամներ, քաղաքի բժիշկը, սանիտարական և դպրոցական բժիշկները, ոստիկանապետը, նավակայանի պետը և ուրիշներ: Սանիտարական խորհուրդը պարբերաբար նիստեր է գումարում և հետևում քաղաքից աղբը հեռացնելու, նավահանգստում, սպանդանոցում, գործարաններում սանիտարական պայմանները պահպանելու, առհասարակ քաղաքը մաքուր վիճակում պահելու և այդ եղանակով տարածված հիվանդությունների դեմ պայքարելու համար¹⁰¹:

Ինչպես կառավարչական որոշ մարմինների, ազգարնակչության առաջադեմ ներկայացուցիչների կողմից բազմիցս ահազանգվում էր բժշկասանիտարական դրույթունը բարելավելու անհրաժեշտությունը մա-

սին, սակայն այդ ուղղությամբ ձեռնարկվող քայլերը, անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների պակասի և այլ պատճառներով, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Գոնի մարզում, այդ թվում և Նոր Նախիչևանում, այնուամենայնիվ, մնում էին անբավարար: Նախիչևան քաղաքին առաջին անգամ բժիշկ-մանկաբարձ է տրվում միայն 1850-ական թվականներին, իսկ երկրորդ մանկաբարձը՝ 1867 թվականին¹⁰²: Հետագայում քաղաքի մանկաբարձների թիվը հասնում է երեքից-չորսի: Հայկական գյուղերը բժշկական ծառայության հարցում ավելի վատ պայմաններում էին: Բժիշկ չունենալու հետևանքով գյուղերում համաճարակ հիվանդություններն ավելի շատ մարդկային կորուստներ էին պատճառում: Այսպես, օրինակ, 1907 թ. Մեծ Սալայի գյուղացիները հատուկ մարդիկ են լիազորում գյուղի համար բժիշկ գտնելու և հավաստում, որ միջոցներ չեն խնայի, քանի որ ուժեղ հիվանդությանը զոհ են դարձել շատ ընտանիքի զավակներ¹⁰³:

Հայկական հինգ գյուղերին 1862 թ. նշանակվում է մեկ բժիշկ¹⁰⁴, որը, հասկանալի է, միայնակ չէր կարող որևէ արդյունքի հասնել: Չորս-հինգ տասնամյակ անցնելուց հետո է միայն հաջողվում առանձին բժիշկ ունենալ հայկական տարրեր գյուղերում: Ավելի ուշ, գյուղերում հիմնվում են նաև հիվանդանոցներ: 1914 թ. Մեծ Սալայի է. Չորանյանը հայրենի գյուղին է նվիրում 15 հազար ռուբլու արժողությամբ հիվանդանոցի շենք: Շուտով հրավիրված բժիշկ Ա. Նալբանդյանի գլխավորությամբ բացվում է նախատեսված հիվանդանոցը¹⁰⁵: Հաջորդ տարում գյուղի հասարակությունը երեք հազար ռուբլի ռոճիկով վարձում է Փոքր Սալայի նախկին բժշկուհի օրիորդ Քեչեկյանին և երկու հազար ռ. գումար էլ հատկացնում է նրա համար բնակարան վարձելուն¹⁰⁶:

Գոնի հայ համայնքն ինքն էր հոգում հայ զանգվածի բժշկական սպասարկումը և այդ գործն ավելի լավ էր կազմակերպվում, քան պետական հսկողության տակ գտնվող այլ բնակավայրերում: Հարկ է նշել, որ եթե 1862 թ. ընդամենը 3 հազ. բնակչություն ունեցող հայկական գյուղերն առանձին բժիշկ ունեին, ապա դա գիտվում էր որպես լավ վիճակ, քանի որ Եստեֆորյան Ռուսաստանի գյուղական վայրերում մեկ բժշկին ընկնում էր 20,3 հազար մարդ¹⁰⁷: Հայկական գաղութի իրավա-

98 Մ. Սարյան, Գրաստներ իմ կյանքից, դիրք առաջին, Երևան, 1966, էջ 34:

99 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1768, Թ. 2:

100 ԳԱՐՕ, ֆ. 685, օղ. 1, ձ. 164, ԵՎ. 6:

101 ԳԱՐՕ, ֆ. 91, օղ. 1, ձ. 1225:

102 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 364, Թ. 609:

103 «Մեր ձայնը», 1907, № 2:

104 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 188:

105 «Приазовский край», 1914, 29. «Գաղութ», 1914, № 3, 7:

106 «Գաղութ», 1915, № 35:

107 А. Г. Рашид, Население России за 100 лет, М., 1956, с. 211—212:

սու հաստատությունները նախանձախնդիր էին և երկրամասի մյուս քաղաքների համեմատությամբ քիչ թե շատ բարձր իրավիճակ գոյություն ունեւր նաև նոր նախիջևանի բժշկական սանիտարական սպասարկման ասպարեղում: Այնուամենայնիվ ընդհանուր առմամբ անմխիթար վիճակում էր նաև բնակչության հիվանդանոցային սպասարկումը: Այսպես, 1895 թ. նոր նախիջևանի 25 հազ. բնակչության, մերձակա մեզ հայկական գյուղերի ու մյուս ավանների տարեկան միջին հաշվով շուրջ 900 եկվոր բնակչության համար քաղաքն ուներ ընդամենը 50 մահահալանոց մի հիվանդանոց: Բնականաբար, նման պայմաններում, աղյճ գարնակչության զգալի մասը զրկված էր հիվանդանոցային բուժումից: Քանի որ քաղաքի սահմանափակ եկամտուների հաշվին հնարավոր չէր նոր հիվանդանոց կառուցել, ուստի միջոցներ հայթայթելու նպատակով, քաղաքային խորհրդարանը բարձրագույն ատյաններից թույլտվություն է խնդրում հիվանդանոցային հարկ գանձել եկվոր բնակիչներից: Խորհրդարանն առաջարկում էր եկվոր յուրաքանչյուր քաղաքացուց, հիվանդանոցում բուժվելու համար, գանձել մեկ ուրլի, բայց անշափաճաններից և կանանցից, ինչպես նաև մեկ ամսից պակաս բնակվողներից հիվանդանոցային հարկ չգանձել: Պետական խորհուրդը տալիս է իր համաձայնությունը¹⁰⁸: Տարիներ անց հաջողվում է որոշ չափով բարելավել հիվանդանոցային պայմանները:

Բնակչությանն անմիջական բժշկական օգնություն ցույց տալու նպատակով հարց է բարձրացվում նոր նախիջևանում շտապ օգնության կառուցումն ունենալու մասին: Բանակցություններ են սկսվում անգլիական մի ընկերության հետ, որն առաջարկում է առանց ձիու, էլեկտրաշարժի կամ ինքնաշարժի միջոցով կազմակերպել այդ գործը: Թոստովի քաղաքակտոր ևս համաձայնվում է այդ նախաձեռնությանը և առաջարկում բժիշկներից կազմակերպել շտապ օգնության հատուկ ընկերություն¹⁰⁹: Սկսված գործի կազմակերպումը ձգձգվում է, վրա է հասնում առաջին համաշխարհային պատերազմը, և այդպես էլ այդ նախաձեռնությունը մնում է անկատար:

Գ) Բնակչություն. Ետոնֆորմյան ժամանակաշրջանում, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման փուլում, ուսական ամբողջ կայսրությունում, նախորդ շրջանի համեմատությամբ սկսեց արագորեն աճել ազգաբնակչությունը: 1863—1913 թթ. երկրի բնակչությունը կրկնակի անգամ ավելի արագ թափով է աճում, բան նախորդ հիսնամյակում՝ 1811—1863 թվականներին:

Բնակչությունն արագորեն աճում է հատկապես երկրի հարավային նահանգներում, նովոռոսիայում՝ Դոնի գորգերի մարզում, Արիմի, Խերսոնի նահանգներում: Վ. Ի. Լենինը «Ազրարային հարցը Ռուսաստանում 19-րդ դարի վերջում» աշխատության մեջ իրավացիորեն շեշտում է կենտրոնական Ռուսաստանում ճորտատիրական իրավունքի վերացման խոշոր նշանակությունը հարավային երկրամասը արագ ու ծավալուն բնակեցնելու գործում¹¹⁰: Պատահական չէր ամենին այն իրողությունը, որ Ետոնֆորմյան շրջանում Դոնի մարզում բնակչությունն աճեց ավելի քան չորս անգամ, սակայն Ռուսաստանի եվրոպական մասի և մյուս բարձր աճ ունեցող նահանգներում (Օրենբուրգ, Ուֆա, Պետերբուրգ և այլն) բնական աճը չէր հասնում 3 անգամի, իսկ կայսրության մնացած նահանգներում անհամեմատ ավելի պակաս էր¹¹¹:

Հարկավ, Դոնի մարզում նախառեֆորմյան շրջանում ևս բնակչությունը, եթե ոչ նույն տեմպերով, համեմայն զեպս ավելի արագ էր աճում, քան մյուս երկրամասերում: XIX դարում և XX դարի սկզբի նախապատերազմյան ժամանակաշրջանի մեկ հարյուրամյակում՝ 1811—1913 թթ., եթե երկրի ամբողջ բնակչությունն աճել էր 3,55 անգամ, ապա Դոնի մարզում այդ աճն անհամեմատ ավելի մեծ էր և հասնում էր 15,5 անգամի¹¹²:

Հարկ է միաժամանակ նշել, որ հարավային երկրամասի նահանգներում, ինչպես ամբողջ ազգաբնակչության, այնպես էլ քաղաքային բնակչության աճը համաչափ ձևով չէր ընթանում: Այսպես, եթե նախառեֆորմյան շրջանում Օդեսա քաղաքի բնակչությունն ավելացել է 10,8 անգամ, իսկ Ռոստովինը՝ 7,3, Տագանրոգինը՝ 5,7 անգամ, ապա 1863—1914 թթ. պատերազմի փոխվում է: Տագանրոգ քաղաքի բնակչության աճը խիստ դանդաղում իջնում է 1,6, Օդեսայինը նվազում է մինչև 4,2 անգամ, սակայն Ռոստովի բնակչության աճը շարունակում է պահպանվել բավական բարձր մակարդակի վրա: Նրա բնակչությունը Ետոնֆորմյան կես դարում ավելանում է 5,9 անգամ¹¹³:

Անտարակույս, նովոռոսիայի բնակչության արագ աճը կատարվում էր ինչպես բնական ճանապարհով, այնպես էլ արհեստական եղանակով, զբախ բնակչության ներհոսքի հետևանքով:

Նոր նախիջևանի հայկական գաղթօջախի առաջընթացը, բնականաբար, տեղի էր ունենում երկրամասին, մասնավորապես Դոնի մարզին

110 Վ. Ի. Լենին, ԵԺԺ, հ. 15, էջ 82—83:

111 А. Г. Ракин, Население России за 100 лет, с. 44—53.

112 Նույն տեղում, էջ 56—83:

113 Նույն տեղում, էջ 89—90:

108 ЦГИА СССР, ф. 1152, оп. XII, г. 1896, д. 88, л. 1—14.

109 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1714.

քնորոշ սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման միևնույն ուղիներով: Դրանով հանդերձ, հայկական գաղութում նկատվում են ազգաբնակչության աճի որոշ, ավելի ճիշտ զուտ տեղական առանձնահատկություններ: Այդ հանգամանքը լավագույն կերպով ի հայտ է գալիս, երբ մոտիկից ծանոթանում ենք ետոեֆորմյան շրջանում բնակչության աճի տատանումներին: Հետևենք նոր նախիջևան և Ռոստով քաղաքների ու հայկական գյուղերի ազգաբնակչության աճի դինամիկային¹¹⁴:

Աղյուսակ 1

Բնակավայրեր	1862 թ.	1886 թ.	1897 թ.	1905 թ.	1914 թ.
Նոր Նախիջևան	15.231	17.610	29.217	30.339	49.523
Ռոստով	36.424	62.112	119.071	113.231	184.804
Հայկական գյուղեր ¹¹⁵	7793	տվյալներ չկան	14.830	(1907 թ.) 18.264	20.722

Ինչպես երևում է աղյուսակի տվյալներից, նոր նախիջևանի բնակչությունը հետևողականորեն աճում, բազմաբանակ էր դառնում: Սակայն այդ աճը կատարվում էր ոչ այնքան բարձր տեմպերով: Բնակչության աճի տեմպերով նախիջևանը նկատելիորեն հետ էր մնում Ռոստովից: 1862—1914 թթ. ընթացքում Ռոստով քաղաքի բնակչությունն աճել է ավելի քան 5, նախիջևանի բնակչությունը՝ ընդամենը 3,25 անգամ: Այն դեպքում, երբ Դոնի մարզի ամբողջ բնակչությունն աճել էր 4,08 անգամ: Ուրիշ խոսքով, հայկական գաղութում բնակչությունը որոշակիորեն դանդաղ է աճում ոչ միայն բարձր աճ ունեցող հարևան Ռոստով քաղաքի համեմատությամբ, այլ ցածր էր նաև ամբողջ մարզի բնակչությանը:

¹¹⁴ Սույն աղյուսակը կազմվել է հետևյալ տղայությունների հիման վրա ЦГИА СССР, ф. 1288, оп. 25, д. 17, л. 30, 34. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. Екатеринослав, 1864, с. 68. ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, г. 1887, д. 175, л. 26. Список населенных мест области войска Донского (по первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.), ч. 1. Новочеркасск, 1905, ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 194, г. 1906, д. 29, л. 6. Алфавитный список населенных мест области войска Донского (издание областного войска Донского статистического комитета), Новочеркасск, 1915.

¹¹⁵ Չորրորդ սյունիում 1905 թ. տակ գյուղական բնակչության վերաբերյալ քվական տվյալների բացակայության պատճառով բերում ենք 1907 թ. տվյալները (ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, д. 297, л. 300—305). Որոշ աղյուսակներ 1914 թ. նախիջևանի բնակչության քանակն ավելի մեծ են ցույց տալիս և հասցնում 54020 մարդու:

չությունն ընդհանուր միջին աճից¹¹⁶: Սակայն ճիշտ էր լինի նոր նախիջևանի բնակչության համեմատաբար նվազ քանակով ավելանալը բացատրել նրա դանդաղ բնական աճով: Հարևան երկու քաղաքների բնակչության տարբեր տարիների ծննդաբերության և մահացության հարաբերությունից պարզորոշ երևում է, որ նրանց ազգաբնակչության բնական աճն ընդհանուր առմամբ կատարվում էր նույն տեմպերով:

1866 թ. նոր նախիջևանն ուներ 16.550 բնակիչ, իսկ Ռոստովի բնակչությունը 2,35 անգամով ավելի էր և հասնում էր 38.992 մարդու: Սակայն այդ տարում առաջինում եղել է 521 ծնունդ, իսկ Ռոստովում ընդամենը 862, բայց նոր նախիջևանում մահացությունը հասել է 715, իսկ Ռոստովում 1178 մարդու¹¹⁷: Երկու քաղաքներում էլ մահացությունը գերազանցել է ծննդին, ուստի և նրանց բնակչությունը ոչ միայն բնական աճ չի ունեցել, այլև պակասել է նախիջևանում՝ 194, իսկ Ռոստովում՝ 316 մարդով:

1900 թ. նոր նախիջևանում կար 30.883, իսկ Ռոստովում երեք ու կես անգամով ավելի՝ 108.440 բնակիչ: Ռոստովում ծնունդը վեց անգամով ավելի է եղել, նոր նախիջևանում ծնված 904 երեխայի դիմաց այնտեղ ծննդաբերությունը հասել է 5457-ի: Սակայն մահացությունն էլ շուրջ 7 անգամով բարձր է եղել Ռոստովում: Տարվա ընթացքում նոր նախիջևանում մահացել է 514, իսկ Ռոստովում՝ 3554 մարդ¹¹⁸: Այսպիսով, թե՛ առաջին, և թե՛ երկրորդ դեպքում երկու քաղաքների բնակչությունը, ընդհանուր առմամբ, համանման բնական աճ է ունեցել:

¹¹⁶ Թեպետև ետոեֆորմյան շրջանում հայկական գյուղերի բնակչությունն, ընդհանուր առմամբ, դանդաղ էր աճում, սակայն XX դարի սկզբներին նկատվում է արագ աճ: Մեկ տասնամյակում՝ 1897—1907 թթ. Չալթր գյուղի բնակչությունը 5206-ից հասել էր 6545 մարդու, Թոփտի գյուղինը՝ 4524-ից 5609 մարդու, Մեծ Սալայինը՝ 2879-ից 3357, Սուլթան Սալայինը՝ 1105-ից 1262, Նեավիտա գյուղի բնակչությունը 1116-ից հասել էր 1295 մարդու:

Հարկավ, գյուղական բնակչության աճը, բացարձակ թվերով անշունչ չափով էր գերազանցում նոր նախիջևանի բնակչության աճին: Սակայն, երբ նկատի ենք առնում, որ հայկական գյուղերի ազգաբնակչության աճը կատարվում էր բնական անապարտով, ապա այդ տարբերությունը դառնում է նկատելի:

Գյուղական բնակչության համեմատաբար արագ աճը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1914 թ. Չալթր գյուղն արդեն ուներ 7117, Թոփտի՝ 6439, Մեծ Սալան՝ 4191, Սուլթան Սալան՝ 1493, Նեավիտան՝ 1482 բնակիչ:

Քաղաքաբնակ երկրագործների հիմնածեղանակով նորաստեղծ գյուղում կար 549 բնակիչ («Алфавитный список населенных мест области войска Донского» Новочеркасск, 1915, с. 59, 175, 281, 363, 561, 633):

¹¹⁷ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 7, г. 1867, д. 52, л. 107.

¹¹⁸ Նույն տեղում, ք. 1282, ց. 3, թ. 1901, գ. 458, թ. 5:

Հետևաբար երկրամասի մյուս խոշոր քաղաքների ու այլ բնակավայրերի, առաջին հերթին Ռոստով քաղաքի համեմատությամբ նոր Նախիջևանի բնակչության քանակի դանդաղ ավելացման պատճառը պետք է որոնել նրա արհեստական աճի, բնակչության ներհոսքի և արտահոսքի մեջ:

Նրկրի հարավային երկրամասերում, ինչպես հայտնի է, բնակչության աճը նշանակալից չափով ապահովվում էր դրսեկ բնակչության հաշվին: Հատկապես Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից հողագործի շատ գյուղացիներ աշխատանք են գտնում և հաստատվում հողային տարածություններով հարուստ Դոնի ավազանում: Հայկական գաղթօջախի ինքնավարության որոշ կողմերի գոյությունը, հատկապես ժամանակին կայսերական շնորհագրով սրված հողային ընդարձակ տարածությունների պահպանումը զգալի չափով խոչընդոտում էին դրսից եկող բնակչության հաստատվելուն: Դոնի հայերը նախանձախնդիր էին հողային հարցում և այն անփոփոխ պահպանելու համար ամեն կերպ արգելակում էին հայկական գաղթօջախի ավանդական տարածքում դրսեկ բնակչության, այդ թվում նաև այլ վայրերից եկող հայերի մշտական բնակությունը, այսինքն որոշ չափով արգելակիչ և պահպանողական դեր էին կատարում: Թերևս դա է հիմնական պատճառը, որ Նախիջևանում դրսի բնակչության ներհոսքը, հարևան քաղաքների համեմատությամբ, դանդաղ էր կատարվում: Եվ ընդհակառակը, հայկական գաղթօջախի սահմանափակ պայմանները հնարավորություն չէին ընձեռում լայն գործունեության, և բնակչության հատկապես առևտրաարդյունաբերական խավի շատ ներկայացուցիչներ թողնում էին հայրենի քաղաքը և հաստատվում Դոնի ավազանի ու Նյուսիսային Կովկասի տարբեր բնակավայրերում: Նախիջևանահայերի կարելի էր հանդիպել ինչպես Բախմուտում, Սլավյանոսերբսկում, Լուզանսկում, Մարիուպոլում, Տագանբորգում, Բատայսկում, Ռոստովում, այնպես էլ Պլատիպոսկում, Ղզլարում, Մոզդոկում, Արմավիրում, Եկատերինոդարում և այլուր: Բավական է նշել, որ տասներեք տարվա ընթացքում՝ 1897—1910 թթ. միայն Ռոստով քաղաքում բնակվող հայերի թիվը, որոնք վերաբնակվում էին հայկական գաղութից, ավելացել էր շորս անգամ, այսինքն՝ երկու հազարից հասել էր ութ հազարի¹¹⁹: Այն դեպքում, երբ տաս տարում՝ 1884—1893 թթ. աշխատանքի եկած և նոր Նախիջևանում հաստատված մարդկանց թիվը 4170-ից հասել էր 8363-ի¹²⁰: Այսինքն, մոտավորապես նույն

¹¹⁹ ЦГИА СССР, ф. 1288, оп. 25, д. 18, л. 2.

¹²⁰ Նույն տեղում, ֆ. 1152, ց. 12, 1896, գ. 88, թ. 8:

ժամանակամիջոցում արտահոսքն ավելացել էր քառակի, իսկ ներհոսքն ընդամենը կրկնապատկվել էր:

1901 թ. Ռոստովի բնակչությունն ավելի քան երեք ու կես անգամ ավել էր նոր Նախիջևանի բնակչությունից, բայց գլխավորապես արտահոսքի հետևանքով, տարվա ընթացքում Ռոստովի բնակչությունը պակասել էր ընդամենը 5077, իսկ Նախիջևանինը՝ 2575 մարդով¹²¹: Մեջբերված փաստերը վկայում են այն մասին, որ նոր Նախիջևանի բնակչության համեմատաբար դանդաղ աճը բացատրվում է բնակչության թույլ ներհոսքով և ուժեղ արտահոսքով: Պատահական չէ, որ երկրամասի մյուս բնակավայրերի համեմատությամբ հայկական գաղութում բնիկ բնակչության տոկոսը նկատելիորեն բարձր էր:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, հատկապես 20-րդ դարի սկզբներից, արագորեն փոխվում է նաև նոր Նախիջևանի բնակչության ազգային կազմը: Գաղութի հիմնադրումից մինչև XIX դարի կեսերը աչլազի բնակչությունը շատ աննշան էր: Դարի երկրորդ կեսին եթե այդ ուղղությամբ միայն որոշ տեղաշարժեր կատարվեցին և հայերը զենու քանակական գերակշռություն ունեին անգամ XX դարի սկզբներին, ապա հետագա տասնամյակում դրությունը փոխվում է: 1904 թ. հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության 63,8%-ը, ռուսները՝ 33%, իսկ հրեաները, լեհերը, թուրք-թաթարները, գերմանացիները և ուրիշ ազգի ներկայացուցիչները միասին կազմում էին 3%: Այդ ժամանակ Նախիջևանն ուներ—32 709 բնակիչ, որից հայեր՝ 20.868, ռուսներ՝ 10.827, հրեաներ՝ 654, լեհեր՝ 131, թուրք-թաթարներ՝ 131 և գերմանացիներ 65 հոգի¹²²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայերը քաղաքի բնակչության մեջ արդեն գերակշռություն չունեին: Ռուսները կազմում էին նոր Նախիջևանի բնակչության 54,6%, հայերը՝ 40%, իսկ մյուս ազգաբնակչությունը միասին վերցրած 5%-ը: Քաղաքի բնակչությունը հասնում էր 54020-ի, որից ռուսներ՝ 29526, հայեր՝ 21753, հրեաներ՝ 592, թուրք-թաթարներ՝ 517, գերմանացիներ՝ 472, վրացիներ՝ 402, լեհեր՝ 201, օսեր՝ 144, պարսիկներ՝ 68, բուլղարներ՝ 59, շեքսներ՝ 52, ավելի փոքր թվով ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, իտալացիներ, ինգուլներ, մոլդավացիներ¹²³: Ուշագրավ է, որ հայերից և ռուսներից զատ նոր Նախիջևանում բնակվում էին Ռուսաստանի և Սվրոպայի բազմաթիվ ազգությունների ներկայացուցիչներ՝ թեպետև փոքր քանակությամբ:

¹²¹ Նույն տեղում, ֆ. 1284, ց. 194, 1902, գ. 87, թ. 5:

¹²² Նույն տեղում, ֆ. 1288, ց. 25, գ. 17, թ. 17:

¹²³ Նույն տեղում, ֆ. 1284, ց. 194, գ. 19, թ. 52:

Հատկանշական է, որ ի տարբերություն քաղաքի, հին ավանդներին առավել հավատարիմ և կյանքի նոր երևույթներին դանդաղ արձագանքող գյուղական վայրերում, բնակչության ազգային կազմի նման փոփոխություններ գրեթե չեն նկատվում:

Ռուսական կայսրության 1897 թ. առաջին համընդհանուր մարդահամարի տվյալների համաձայն հինգ հայկական գյուղերի 14.830 բնակչից այլազգիներ էին միայն 425 հոգի կամ բնակչության սոսկ 2,86% -ը¹²⁴: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այլազգի բնակչության բանակը հայկական գյուղերում չէր հասնում նույնիսկ 5—6% -ի:

Նոր Նախիջևանի բնակչությունը մյուս քաղաքների նման բազմա-ցած էր ազնվականներից, պատվավոր քաղաքացիներից, հոգևորականներից, վաճառականներից և աշխատավորական շերտերից՝ գլխավորապես բանվորներից ու արհեստավորներից: Նրա բնակչության սոցիալա-կան կազմում, հարևան քաղաքների համեմատությամբ բավական բարձր էր վաճառականական և հոգևոր շերտերի տեսակարար կշիռը: 1900 թ. նոր Նախիջևանի բնակչության սոցիալական կազմը հետևյալ պատկերն ուներ, ազնվականներ՝ 92 հոգի, պատվավոր քաղաքացիներ՝ 367, հոգե-վորականներ՝ 218, վաճառականներ՝ 645, արհեստավորներ և տարբեր դրադմուների այլ քաղաքացիներ 20.005 հոգի¹²⁵: Այդ նույն ժամանակ բնակչության ընդհանուր բանակով Նախիջևանին մի քանի անգամ գե-րազանցող Ռուստով քաղաքն ուներ ընդամենը 97 հոգևորական: Ռուս-տովում վաճառականների թիվը հասնում էր 1210-ի, այսինքն, անգամ կրկնակի չափով չէր գերազանցում Նախիջևանի վաճառականների բա-նակը: Տազանրոգ քաղաքը, որը շուրջ երկու անգամ ավելի բնակչություն ուներ, վաճառականների թվով չէր հասնում Նախիջևանին: Վերջինիս 645 առևտրականի դիմաց Տազանրոգն ուներ ընդամենը 580 վաճա-ռական¹²⁶:

Բնակչության ընդհանուր կազմում հոգևորական և վաճառականա-կան շերտերի մեծաքանակ լինելը հայկական գաղութին բնորոշ էր նաև նախորդ շրջանում՝ XIX դարի առաջին կեսին: Այդ երևույթը հայկական գաղթավայրերին հատուկ ազգային յուրօրինակ պայմանների հետե-վանք էր:

¹²⁴ Список населенных мест области войска Донского, ч. 1, Новочеркасск, 1905, с. 470, 480, 482.

¹²⁵ ЦГИА СССР, ф. 1282, оп. 3, г. 1901, д. 458, л. 6.

¹²⁶ նույն տեղում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գյուղացիական ուժերում և նրանից բխող ու նրան հաջորդող 1860—1870-ական թվականների մյուս ուժերումները թեպետև հարմարեցվում էին ազնվականության շահերին և սահմանափակ բնույթ ունեին, այնու-ամենայնիվ կարևոր նշանակություն ունեցան կապիտալիստական հա-րաբերությունների զարգացման գործում:

Ուժերումների ընդհանուր արդյունքը նաև այն էր, որ Ռուսաստանի սոցիալ-քաղաքական կարգն աստիճանաբար սկսեց հարմարվել ձևա-վորվող կապիտալիստական տնտեսության պահանջներին: Հարկավ, այդ փոփոխությունները կատարվում էին դանդաղ, սակայն նրանք, ան-տարակույս, նպաստում էին երկրի ընդհանուր առաջընթացին:

Տնտեսական բովանդակ կյանքի առաջընթացի համար վճռական նշանակություն ունեցան երկաթուղիները: Երկաթուղու կառուցումը փաս-տորեն սկզբնավորվում և մեծ թափ է ստանում 1861 թ. ուժերից հե-տո, իսկ մինչ այդ միայն առաջին փորձերն էին կատարվում այդ ուղղու-թյամբ:

Ղրիմի պատերազմն ակնառու դարձրեց Ռուսաստանի հետամնացու-թյունը և երկրի տնտեսությունը վերակառուցելու, մասնավորապես եր-կաթուղու ցանց ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Իդուր չէ, որ Ֆ. Էնգելս-ը «Սոցիալական հարաբերությունները Ռուսաստանում» հոդվածում նշում է, որ Ռուսաստանի համար երկաթուղիների կառուցումը ռազմա-կան և տնտեսական անհրաժեշտություն է¹:

1857 թ. ստեղծվում է «Ռուսաստանի երկաթուղիների գլխավոր ըն-կերությունը», որի հիմնադիրները ֆրանսիական և գերմանական խոշոր բանկիրներն էին²: Ինչպես եվրոպական շատ երկրներում, այնպես էլ Ռուսաստանում, երկաթուղիները հիմնականում կառուցվում էին մաս-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, с. 394—395.

² А. П. Погребинский, Строительство железных дорог пореформенной Рос-сии и финансовая политика царизма. 60—90-е годы XIX в. Исторические за-писки № 47, 1954, с. 149—152.

նավոր ընկերությունների միջոցով: 1860—70-ական թվականներին զգալի ծավալ է ընդունում երկաթուղիների կառուցումը: Մոսկվան, որպես ներքին շուկայի հիմնական կենտրոն, կապվում է երկրի մյուս քաղաքների՝ Նիժնի Նովգորոդի, Վորոնեժի, Խարկովի, Կիևի, Ռոստովի հետ³: Անժոժվյան գլխավոր նավահանգիստները՝ Օդեսան և այլ քաղաքներ կապվում են կենտրոնական շրջանների հետ⁴: Երկաթուղիների կառուցման ծավալով Ռուսաստանը եվրոպական պետությունների շարքում զբաղվում էր առաջին տեղերից մեկը:

Ռեֆորմների բարերար ազդեցությունը երկրի ընդհանուր առաջընթացի մեջ ակնհայտ էր, սակայն նրա բոլոր շրջանները չէին, որ հավասար զարգացում էին ապրում: Հարավային Ռուսաստանը, ուր տակավին նախառեֆորմյան շրջանում առևտրատնտեսական կյանքն աշխույժ էր ապրում, զարգացման առավել լայն հնարավորություններ ստացավ: Հարավի, մասնավորապես Դոնի ավազանի տնտեսական կյանքի առաջադիմության գործոններն ընդհանուր էին, ինչպես նախառեֆորմյան, այնպես էլ ետռեֆորմյան շրջանում: Դրանք էին՝ ճորտատիրական-ֆեոդալական հարաբերությունների թուլությունն ու նրա կաշկանդումներից զերծ մնալը, ընդերքի հարստությունը, հողային ընդարձակ տարածությունների առկայությունը, աշխատուժի առատությունը, աշխարհագրական հարմար դիրքը՝ ցամաքային և ջրային ուղիներով բավական սերտ կապերը կայսրության կենտրոնական նահանգների և արտասահմանյան երկրների հետ: Ետռեֆորմյան շրջանում տնտեսական կյանքն արգասավորող այդ գործոնների նշանակությունն ավելի քան մեծացավ:

Պատահական չէ, որ Վ. Ի. Լենինը շեշտում է կենտրոնական Ռուսաստանում ճորտատիրական իրավունքի վերացման խոշոր նշանակությունը՝ հարավային երկրամասը բնակեցնելու և զարգացնելու գործում: «Նովոռոսիայի արագ զարուժացմանը նպաստող գլխավոր պայմանը, — գրում է նա, — ճորտատիրական իրավունքի անկումն էր Ռուսաստանի կենտրոնում: Միայն հեղաշրջումը կենտրոնում հնարավորություն ընձեռնեց արագ, ծավալուն, ամերիկյան ձևով բնակեցնելու հարավը և ինդուստրացնելու այն...»⁵:

Երկաթուղիների կառուցումը, որով հարավային երկրամասը ցամաքային ուղիով անմիջապես կապվում էր Մոսկվայի և կենտրոնական նահանգների ու քաղաքների, ինչպես և հյուսիսային Կովկասի ու Անդրկով-

կասի հետ, վիթխարի նշանակություն ունեցավ ողջ Նովոռոսիայի այդ թվում և Դոնի ավազանի տնտեսական կյանքի զարգացման համար:

Մերձավորյան շրջանում առաջին երկաթուղին, փաստորեն 1862 թ. կառուցված Վոլգա-Դոնյան երկաթգիծն էր, որը Դոնը կապում էր Վոլգայի և մերձակա նահանգների հետ: Մի քանի տարի անց՝ 1864 թ. գործադրվեց Գրուշևակ-Աքսայակ գիծը⁶: Շուտով Ռոստով, Նախիջևան և Նովոչերկասկ քաղաքները Դոնի գետափի երկայնքով տարվող երկաթուղագծով կապվում են Գրուշևակի քաղաքի հանքերի հետ: Այդ քաղաքների միջև արանսպորտային երթևեկությունը դյուրին դարձնելու համար կառուցվում է նաև 7 կմ երկարությամբ խճուղի⁷:

1868 թ. ձևանարկվում է Գրուշևակ-Աքսայակ երկաթգիծը Ռոստովի էլուզից շարունակելու և մինչև Տագանրոգի նավահանգիստը հասցնելու գործը: Նման քայլի անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր նրանով, որ Ռոստովի և Տագանրոգի նավահանգիստները ծանրաբեռնված էին, և գրանից բացի ծովափնյա տարածքը ծանծաղուտ դառնալու հետևանքով շաբաթներով չէին գործում⁸:

Նշված երկաթուղիները որքան էլ անհրաժեշտ էին, այնուամենայնիվ, փոքր և սոսկ տեղական նշանակության գծեր էին: Անհամեմատ ավելի կարևորը կենտրոնական Ռուսաստանից եկող առանցքային երկաթուղագծի կառուցումն էր: 1864 թ. սկսվում է Մոսկվա-Կուրսկ, իսկ 1860-ական թվականների երկրորդ կեսին, մասնավոր ընկերությունների միջոցով ձևանարկվում է Վորոնեժ-Կոզլովսկ և Վորոնեժ-Ռոստով գծի կառուցումը: Շուտով ավարտվում և 1870-ական թվականի առաջին կեսին շահագործման են հանձնվում այդ երկաթուղիները: Մի քանի տարի անց կենտրոնական այդ երկաթուղագիծը հասնում է մինչև Վլադիկավկազ (այժմ՝ Օրջոնիկիձե)⁹: Այդպիսով Դոնը երկաթուղով կապվում է կենտրոնական Ռուսաստանի և Կովկասի հետ:

Երկաթուղու կառուցման հետ մեկտեղ ուշադրություն է դարձվում և որոշ չափով բարելավվում նաև ջրային տրանսպորտը: Դոն գետը մաքրելու, նավագնացությունը դյուրին դարձնելու համար 1865 թ. ստեղծվում է հատուկ հաստատություն՝ «Դիրլովի կոմիտե»: 1869 թ. իր գործունեություն է սկսում «Տանախ» նավագնացության ընկերությունը: Երկու տասնամյակ անց Ռոստովի նշանավոր գործարանատեր Դ. Պաս-

6 Н. П. Хлыстов, Дон в эпоху капитализма (60-е—середина 90-х годов, XIX века), Ростов н/Д, 1962, с. 181—183.

7 ԶԿՊՍ, ֆ. 139, գ. 638:

8 ГАРО, ф. 579, оп. 1, д. 266.

9 Н. Хлыстов, Дон в эпоху капитализма, с. 186.

3 Նույն տեղում, էջ 163:

4 В. Я. Лавренко, Крупная буржуазия в пореформенной Россия, 1861—1900, М., 1974, с. 51.

5 Վ. Ի. Լենին, Եժժ, հ. 17, էջ 82—83:

տութեամբ հիմնում է նախաշինարարական հաստատություն: Վերջինս շատ պատվերներ էր ընդունում, քանի որ պահանջը մեծ էր, թեպետև հիմնական պատվերները դեռևս տրվում էին արտասահմանում¹⁰:

Կենտրոնական երկաթուղին անցնում էր նոր Նախիջևանից մի քանի կիլոմետր հեռավորությամբ, Ռոստով քաղաքի միջով: Քանի որ միակ այդ երկաթգիծը չէր կարող բավարարել եղած պահանջը, հարց է բարձրացվում՝ հիմնական երկաթգծին զուգահեռ կառուցել օժանդակ գիծ՝ ապրանքատար գնացքների համար:

1873 թ. նոր Նախիջևանի քաղաքազույսա կոչանքը դեմ է արտահայտվում Վորոնեժ-Ռոստով երկաթգծի ապրանքատար գնացքների համար նախատեսվող ճյուղը քաղաքի տարածքով անցկացնելու առաջարկին: Նա իր տեսակետը հիմնավորելու կոչվան է դարձնում այն հանգամանքը, որ նոր գիծն անցկացնելու պարագայում քաղաքապատկան ղզալի բարերեր հողատարածություններ են փշանալու և բավականաչափ տներ անխուսափելիորեն պետք է քանդվեն կամ վնասվեն¹¹:

Հաջորդ տարին քաղաքի ճարպահալ գործարանների տերերը համախոսական են ներկայացնում և քաղաքազլխին հայտնում, որ իրենք դեմ են ապրանքատար գնացքի լրացուցիչ գիծը Նախիջևանի տարածքով անցկացնելուն: Նրանք իրենց բացասական վերաբերմունքը բացատրում են նրանով, որ սաղաղաններում մշտապես գյուրավառ նյութեր են պահվում, գործարանները ծածկված են ծղոտով, երկաթգծի առկայությունը մշտապես հրդեհի վտանգ կարող է ստեղծել¹²:

Այդ նույն ժամանակ 1874 թ. մայիսին Նախիջևանի վաճառական թերթը Նախաշինարար, հակառակ գործարանատերերի, ընդարձակ դիմումով փորձում է քաղաքազլխին համոզել երկաթգծի նոր ճյուղը Նախիջևանի տարածքով կառուցելու առևտրատնտեսական խիստ շահավետությունը: Նա չէր կասկածում, որ նոր գծի կառուցումով մեծապես կավելանան քաղաքի եկամուտները, լայն ծավալ կստանա առևտուրը: Այս նշում է, որ երկաթգծի բացակայության պատճառով մեծ ծախսեր ու ջանքեր է գործադրվում ապրանքները Ռոստովի կայարանից Նախիջևան տեղափոխելու համար, իսկ շատ բան էլ դառնում է դժվարին ու անհնար: Դրանից բացի նոր գծի կառուցումը հնարավորություն կընձեռներ գյուղացիներին ու քաղաքի հասարակ շերտերին իրենց ապրանքները Ռոստովի փոխարեն բերել Նախիջևան, տեղավորել քաղաքի 50-ից ավելի շահմարաններում և այնտեղ աշխույժ առևտուր անել:

Մի շարք այլ բարենպաստ հանգամանքներ նշելով, Ս. Նախաշինարար, ավելացնում է, որ հիմնական ու մասսայական վառելանյութը՝ քարածուխը այժմ տեղափոխվում է փուլը երկու կուպեկով, նոր գիծը Նախիջևանով անցնելու պարագայում նրա գինը կիջնի մեկ կուպեկի: Վերջում, երկաթուղու նոր գիծը Նախիջևանի միջով տանելու շահավետության մեջ խորապես համոզված և այդ հարցում նախանձախնդիր հայ վաճառականը խնդրում է իր դիմումը քննարկման դնել քաղաքային դումայի նիստում¹³:

Ս. Նախաշինարարի հիմնավոր փաստարկումները հաշվի չեն առնվում, հաղթում է հակառակ տեսակետը: Նրա դիմումից մեկ ամիս հետո Նախիջևանի քաղաքազլխը պաշտոնապես հայտնում է, որ իրենք դեմ են երկաթուղու նոր գիծը Նախիջևանի միջով տանելուն և խնդրում են կառուցել այնպես, որպեսզի այն շրջանցի քաղաքի տարածքը:

1875 թ. հունվարին արդեն Կողով-Վորոնեժ-Ռոստով երկաթգծի ընկերությունը հայտնում է քաղաքային դումային, որ երկաթուղու նոր ճյուղը շրջանցելու է Նախիջևան և Ռոստով քաղաքները և որ նրա կառուցումը կավարտվի տարվա վերջին¹⁴:

Այդպիսով, մարդատար երկաթուղին անցնում է Ռոստով քաղաքի միջով, իսկ ապրանքատար երկաթգիծը, Դոնի հայություն աղբեցիկ անձնավորությունների պահանջով չի թույլատրվում անցկացնել նոր Նախիջևանով:

Երկաթգիծը Նախիջևան քաղաքի միջով տանելու առևտրատնտեսական շահավետությունը և առավելություններն այնքան ակնբախ էին, որ դրժվար թե այդ առաջարկի հակառակորդներն այդ բանը շահականախին: Պահպանված հուշագրություններից և այլ վկայություններից երևում է, որ երկաթուղին նոր Նախիջևանից հեռու պահելու ջատագովները առաջնորդվում էին ոչ միայն և ոչ այնքան տնտեսական շահագրգռություններով, որքան Դոնի հայկական համայնքի ներփակ կյանքը, նրա ազգային դիմանկարը պահպանելու ձգտումով: Մի հանգամանք, որի խախտելուն կարող էր մեծապես նպաստել երկաթուղու ստեղծած երթևեկը:

Ինչպես հայտնի է, անցյալ դարի կեսերից սկսած Ռոստովը մեծ թափով զարգացավ, ետևում թողնելով երկրամասի մյուս քաղաքները, այդ թվում և իր մերձավոր հարևան նոր Նախիջևանը: Երկու քաղաքների անհամասարաչափ զարգացումը բացատրվել է երկաթուղին Նախիջևանը շրջանցելու և Ռոստով քաղաքով անցնելու զորավոր հանգամանքով¹⁵:

10 նույն տեղում, էջ 187—189:

11 ГАРО, ф. 91, д. 51, л. 3—4.

12 նույն տեղում, թ. 5:

13 նույն տեղում, թ. 8:

14 նույն տեղում, թ. 14, 21:

15 Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, հ. 1, Կահիրե, 1955, էջ 12 և այլուր:

Ժամանակի ընթացքում արմատավորված և ավանդական ուժ ձևեր բերած այդ մտայնությունն իր արտահայտությունն է գտել նաև Մ. Սարյանի հուշերում: Մեծ արվեստագետը խոսելով իր հայրենի նոր նախնի-չևանի մասին գրում է. «Քաղաքը կայծակնային արագությամբ աճում և փոխում էր դեմքը: Քաղաքի «հայրերը», տաճնապետը խորթ տարրերի հեղձից, չհամաձայնվեցին նոր նախնիները դարձնել երկաթգծի խոշոր հանգուցակետ, որը կմխացներ Ռուսաստանը և Կովկասը: Նրանք սխալվեցին: Երկաթգծի մագիստրալը անցավ Տեմերնիկի ձորակի միջով, այն ժամանակ փոքրիկ Ռուստովի վրայով գլխավայր շուտ տալով այդ երկու քաղաքների տնտեսությունը և ողջ կյանքը: Ամբողջ առևտուրը, որն առաջ կենտրոնացված էր նոր նախնիներում, անցավ Ռուստով: Բոլոր խոշոր առևտրականները տեղափոխվեցին Ռուստով: Նոր նախնիները սկսեց ամառանոցային քաղաքի տեսք ընդունել»¹⁶:

Անշուշտ երկաթուղու առկայությունը հոր գործոն է այս կամ այն քաղաքի կամ երկրամասի զարգացման համար, այսուհանդերձ ճիշտ էր լինի նոր նախնիների համեմատաբար դանդաղ զարգացումը միայն այդ հանգամանքով բացատրելը: Մենք զեռ առիթ կունենանք այս հարցին վերադառնալու:

Այժմ անդրադառնանք տնտեսական կյանքի տարրեր բնագավառներին:

1. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուսաստանի կապիտալիզմի դարաշրջանի պատմությանը նվիրված մասնագիտական գրականության մեջ, իրավամբ, նշվում է այն իրողությունը, որ թեպետև ետեմֆորմյան շրջանում արդյունաբերությունը հատկապես կայրությունն եվրոպական մասում, այդ թվում և հարավում, արագ զարգացում ապրեց, սակայն հարավային երկրամասն առավելապես ագրարային բնույթ ուներ:

Այդ առանձնահատկությունն առավել ևս բնորոշ է հայկական գաղութին: Ինչպես Դոնի ամբողջ մարզում, այնպես էլ նոր նախնիներում գյուղատնտեսության գերակշիռ դերը, նրա ծավալուն զարգացումն ամենից առաջ պայմանավորված էր հողային ընդարձակ ու բարեբեր տարածությունների առկայությամբ: Ինչպես նկատեցինք, գյուղացիական ու գրան հետևող մյուս ռեֆորմներն անփոփոխ թողեցին Դոնի հայության տակավին հարյուր տարի առաջ կայսերական շնորհագրով սրված ընդհանուր հողային տարածքը: Նոր նախնիներն քաղաքը շարունակեց տնո-

բինել ժամանակին իրեն վերապահված և տարբեր ճանապարհներով ձևեր բերված ավելի քան 20 հազար դեսյատին հողատարածությունները: Հայ երկրագործներին պետական գյուղացիների կարգի մեջ դնելով, բնա էություն, օրինականացվեց գոյություն ունեցող փաստական վիճակը: Նրանք դարձան զեռուս վերարնակեցման շրջանում իրենց հատկացված ընդարձակ հողատարածությունների սեփականատերեր: Հարկավ ժամանակի ընթացքում, տարբեր պատճառներով, պակասել էին հայ երկրագործներին հատկացված հողերը, սակայն դա էական չէր:

Հայկական գաղութում հողային տարածությունների առատություն կար ոչ միայն ուրիշ երկրամասերի, այլև անգամ հողերով հարուստ Դոնի մարզի հարևան գավառների համեմատությամբ: Այսպես, 1873 թ. հայկական գյուղերի բնակչության յուրաքանչյուր շնչին ընկնում էր ավելի քան 8 դես. հող, այն դեպքում, երբ Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներում բնակչության յուրաքանչյուր շնչին ընկնում էր միջին հաշվով 2 դես, սեծովյան առափնյա նահանգներում՝ 3—4, իսկ Դոնում՝ 7 դեսյատին¹⁷:

1890-ական թվականներին հողային ընդհանուր տարածությունը գրեթե չէր փոխվել, սակայն բնակչության ավելանալու հետևանքով մեկ շնչին ընկնող հողաբաժինը պակասել էր շուրջ 3,5 դեսյատինով և իջել 4,5 դեսյատինի: Դա նույնպես փոքր հողատարածություն չէր, եթե համեմատելու լինենք մյուս նահանգների գյուղացիների հողաբաժինների հետ: Այդ նույն ժամանակ եկատերիոսովի նահանգում մեկ շնչին ընկնում էր 3,8 դես., Խերսոնում՝ 3,1, Տամբովում՝ 2,2, Օռլովում՝ 2, Խյաղանում՝ 1,9, Կուրսկի և Տավրիկյան նահանգներում՝ 1,3 դեսյատին¹⁸: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1913—1914 թթ., հայկական բնակչության ավելանալու հետևանքով, յուրաքանչյուր շնչին ընդհանուր առմամբ ընկնում էր 3 դեսյատին հողամաս: Հայկական առանձին գյուղերին պատկանող հողային տարածքն անփոփոխ պահպանելու, բայց բնակչության անհավասարաչափ աճի պայմաններում խախտվել էր տարբեր գյուղերի բնակիչների հողաբաժինների շափր: Չալթր գյուղի 7117 բնակիչներն ունեին 15483 դես., Թոփտիի 6439 բնակիչները՝ 16600, Մեծ Սալայի 4191 երկրագործները՝ 8212 դես., Փոքր Սալայի 1493 բնակիչները՝ 6507 դես., և Նեսվիտայի 1482 գյուղացիները՝ 5787 դեսյատին հողատարածություններ: Այդ պատճառով էլ, եթե Փոքր Սալայի յուրաքանչյուր բնակիչն ընկնում էր 4,35, Նեսվիտայի բնակչին շուրջ 4 դես., ապա Թոփտիի գյուղացիներին 2,5, իսկ Չալթրիցիներին

¹⁶ Մ. Սարյան, Գրառումներ իմ կյանքից, գիրք առաջին, էջ 36:

¹⁷ «Очерки экономического развития Дона», Ростов-на-Дону, 1960, с. 9.

¹⁸ И. Хлыстов, Дон в эпоху капитализма, с. 15.

2 զեւայտինից ընդամենը մի փոքր ավելի: Դրա կողքին քաղաքում
բնակվող հայ երկրագործների հիմնած Եկատերինովկա գյուղի 549
բնակիչներն ունեին 4891 ղես. տարածություն, ուստի և նրա յուրա-
քանչյուր շնչին ընկնում էր շուրջ 9 զեւայտին հողատարածություն¹⁹:

Հայկական գյուղերն առանձին համայնքներ էին կազմում և հողից
էլ օգտվում համայնական կտրգով: Ամեն մի գյուղական համայնք սահ-
մանում էր հողատարածությունների ժամանակավոր բաշխման ու մշակ-
ման կանոններ: Սովորաբար երեք կամ հինգ տարին մեկ անգամ գյուղի
հասարակության կողմից կատարվում էր հողերի վերաբաշխում: Չէին
բաժանվում միայն արտավայրերը, որոնցից օգտվում էին հավասարա-
պես, ինչպես և եղեգնուտը, որի շամբը օգտագործում էին վառելիքի հա-
մար: Դա օրենքի ուժ էր ստանում վերագաս իշխանությունների կողմից
հաստատվելուց հետո միայն: Հողը պատկանում էր համայնքին և ոչ ոք
իրավունք չունէր այն օտարելու: Դրսեկ բնակիչները համայնքի անդամ
չէին համարվում և չէին օգտվում հողօգտագործման իրավունքներից:

Հայկական գյուղական համայնքներում, ի տարբերություն ռուսա-
կան համայնքների, հողաբաժինը տրվում էր ոչ թե ըստ շնչի, այլ ըստ
ժխի՝ ընտանիքի: Հայերի մոտ ընդունված էր ընտանիքի հասուն անդա-
մի ամուսնության և առանձին ընտանիք կազմելու դեպքում նրան հողա-
բաժին տրամադրելու սկզբունքը: Այս վերջին սովորույթը մասամբ վե-
րացնում էր հողագործի ընտանիքներ առաջանալու հնարավորությունը²⁰:

Գյուղերը կառավարվում էին սովյալ հասարակության կողմից պար-
բերաբար ընտրվող ավագի կամ գյուղապետի կողմից: Սկզբնական շրջ-
անում գյուղի ավագին զուգահեռ ու նրան կից գործում էր նաև շորս
ժեբերի խորհուրդը: Վերջինս գյուղապետին օգնելու, խորհրդատուի դեր
էր կատարում և ուշխատում վիճելի հարցերը համոզելու եղանակով լու-
ծելու: Աստիճանաբար թուլանում է ժեբերի խորհրդի ազդեցությունը և
վերանում այդ մարմինը: Համայնքի կառավարումը մնում է միայն գյու-
ղապետին: Վավերագրերում, XIX դարի կեսերից այլևս չենք հանդիպում
հիշատակություններ գյուղական ժեբերի մասին: Գյուղի ավագը հետե-
վում էր վերադաս մարմինների հանձնարարությունների կատարմանը,
հարկերի հավաքմանը, հողօգտագործման կանոնների, ճանապարհների,
կամուրջների պահպանմանը, ինչպես նաև տեղի դպրոցի և լուսավորա-
կան այլ հաստատությունների գործունեությանը:

¹⁹ «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии»,
Екатеринослав, 1884, с. 103—104.

²⁰ «Алфавитный список населенных мест области войска донского», с. 59,
175, 281, 363, 561, 633.

Համայնքը, իճչպես հայտնի է, ոչ միայն գյուղական հողատիրու-
թյան ձև է, այլև ինչ-որ շափով նաև ինքնաբավ միավորում, որը ուղղու-
թյուն է տալիս հարևանությունը տարրող և մի գյուղի մեջ ընդգրկված
գյուղական տնտեսություններին: Դա գյուղացիների տեղական այնպիսի
միավորում է, որը հոգում է գյուղի կարիքները, բավարարում իր ան-
դամների պահանջները: Համայնքը նկատելիորեն հենվում և միաժամա-
նակ պահպանում է գյուղացիների հարևանական-ընկերական միություն-
ներ: Հետևաբար այն հանդես է գալիս որպես տեղական ինչ որ շափով
գեմոկրատական մի կազմակերպություն²¹:

Հայկական գյուղական համայնքները, որպես տեղական ինքնավար
կազմակերպություններ, կայուն և կենսունակ էին: Հայ համայնքների
ամբողջությամբ մեծապես նպաստում էր դեռևս գաղութի հիմնադրման ժա-
մանակ նրանց վերապահված ազգային լեզվով ու սովորություններով
առաջնորդվելու, սեփական կրոնին դավանելու իրավունքը: Էական նշա-
նակության այդ գործոնների առկայությունն ավելի քան ինքնատիպ ու
ներփակ է դարձնում շրջապատից առանձնացող հայկական գյուղերի
կյանքը: Դրան նպաստում էր նաև Դոնի հայկական գաղութի ինքնավար-
ությունը: Նախառեֆորմյան շրջանում գյուղերը վարչականորեն են-
թարկվում էին հայկական մագիստրատին: Գյուղական ամեն մի հա-
մայնք իր պատգամավորների միջոցով մասնակցում էր Դոնի հայու-
թյան կյանքին, գաղութի համընդհանուր շահերը շոշափող բազմադան
հարցերի առիթով նախիջևանում գումարվող հավաքներին: Հայկական
գյուղերն իրենց ներկայացուցիչներն ունեին քաղաքային դումայում և
մյուս հաստատություններում:

Մագիստրատը փակվելուց և հայկական գաղութի ինքնավարությունը
վերացվելուց հետո իրավիճակը նկատելիորեն փոխվեց: Հայ համայնք-
ները թեկուզ և ժամանակավորապես սկսեցին ենթարկվել գյուղական
հարցերը տնօրինող վոլոստային ու գավառային ստոյաններին, իսկ պաշ-
տոնական լեզուն դարձավ ռուսերենը: Հայկական և հունական գյուղերի
գրության կարգավորմանը նվիրված Պետական սենատի 1875 թ. մայիսի
18-ի որոշման համաձայն, ինչպես նշեցինք նախորդ գլխում, սեփակա-
նատիրական իրավունքով համայնքից հողաբաժին ստացող հայ գյու-
ղացիներին թույլատրվում էր երեք տարի անցնելուց և սովյալ համայնքի
2/3-ի համաձայնությունը ստանալուց հետո օտարել հողաբաժինները:
Դա կարևոր ազդակ էր համայնքների քայքայման համար: Այդ բանը

²¹ «Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей»,
М., 1971, с. 355—358.

սակայն, տեղի չունեցավ նախ այն պատճառով, որ հայկական գյուղերն ալմանգուլթի ուժով տնտեսական, լուսավորական, ազգային-կրոնական ծիսակատարություններով և հազար ու մի այլ թելերով կապված մնացին նոր նախիջևանին: Ազգային սովորույթով պարուրված նրանց համայնական կյանքն արգասավորվում էր այդ շփումներով ու կապերով: Այդ հանգամանքից զատ ներհամայնական կապերն այնքան ուժեղ ու կենսունակ գտնվեցին, որ անգամ կառավարիչ սենատի վերոհիշյալ վճռից հետո այնտեղ համայնական հողերը առուծախի առարկա չդարձան: Ավելին, 1906 թ. ստոլիպինյան ազրարային քաղաքականությունը, որը հիմք հանդիսացավ ամբողջ երկրում համայնքների քայքայման համար, համանման ազդեցություն չունեցավ հայ համայնքների վրա: Անշուշտ, հայկական գյուղերում ուժեղացավ շերտավորումը, հողերի օտարումը, սակայն համայնքները պահպանեցին իրենց գոյությունը: Բազմաթիվ փաստեր գալիս են հավաստելու, որ անգամ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 1913—1914 թթ. հայկական գյուղերն ապրում էին լիիրավ համայնական կյանքով:

Հիշատակենք համայնքների գոյությունը հավաստող սոսկ երկու փաստ: Թոփաի գյուղը 1913 թ. կատարում է համայնական հողերի վերաբաշխում: Ուսուցիչ Սերոբե Միրաքյանի դրդումով մի խումբ գյուղացիներ պահանջում են հողերի նոր վերաբաժանում կատարել: Գյուղի համայնական ժողովը գյուղապետի նախագահությամբ միահամուռ որոշում է անհետևանք թողնել բողոքները, վավերացնել կատարված վերաբաշխումը և նրա գործունեության ժամկետը սահմանել երեք տարի²²:

Զալբր գյուղի հասարակությունը վճռել էր գյուղից երկար ժամանակ բացակայած երկրագործներին մինչև նրանց վերադարձը զրկել հողաբաժիններից: Ուսուցիչներից մեկը պահանջում է բացակա գյուղացիներին հողաբաժին հատկացնել: Գյուղապետը նախ պահանջում է այդ գործով զբաղվելու իր լիազորվածության մասին հավատարմագրություն և ապա հայտնում, որ հարցը կարող է լուծվել միայն գյուղի հասարակության վճռով²³:

Գյուղատնտեսության մեջ առաջատար տեղ ունեն և լայն զարգացում էր ապրում դաշտավառուքյունը, հացահատիկային կուլտուրաների՝ ցորենի, մասամբ նաև գարու, վարսակի, կորեկի մշակումը: Հացահատիկի մշակումը կատարվում էր աշնանացան և գարնանացան եղանակով: Աշնանը ցանում էին կարմրահատ ցորեն՝ «օզիմկա» և հաճար՝ «արիշ», իսկ

գարնանը՝ սպիտակահատ «գարնովկա», գարի, վարսակ: Հայ գյուղացիների մոտ տարածված էր հատկապես գարնովկա ցորենի մշակումն, որը լավ համարում ուներ և արտասահմանում լայն սպառում էր գտնում: Վար ու ցանքը կատարվում էր երկդաշտյան եղանակով, այսինքն վարելահողերի մի մասին հանգիստ էր տրվում, մեկ տարի չէր մշակվում: Սակայն կային, նաև այնպիսի հողեր, ուր ամեն տարի ցանքս էր կատարվում: Դրանք գյուղերին մոտիկ ընկած դաշտերն էին²⁴:

Բերքատվությունը բավական բարձր էր: Դոնի մարզում սովորաբար, մեկ դեսյատին տարածությունից ստացվում էր 2,5—3,5, սակավ դեպքերում՝ 4 շետվերտ հացահատիկ²⁵: Հայ երկրագործների մոտ, սակայն, մեկ դեսյատին վարելահողից հացահատիկի բերքատվությունը հասնում էր 4—6 շետվերտի: Այսպես, օրինակ, 1870 թ. հայկական գյուղերը 530 շետ. աշնանացան և 10880 շետ. գարնանացան ցորենից ստացել են համապատասխանաբար 2175 և 44165 շետ. բերք²⁶: 1914 թ. հայ երկրագործները 3913 դես. տարածությունից ստացել են 123250 փութ գարնովկա ցորեն, իսկ 1447 դես. գարու ցանքսից՝ 57880 փութ²⁷: Այլ խոսքով գարու բերքատվությունը դեսյատինից եղել է 4,5 շետ., իսկ ցորենի բերքատվությունը հասել է 5,5 շետվերտի:

Միայն ցորենի գարնովկա տեսակից ստացված վիթխարի քանակի՝ 123 հազար փութ բերքը թեկուզ մոտավոր պատկերացում է տալիս, որ Դոնի ամբողջ մարզի նման հայկական գաղութում ևս հացահատիկի արտադրությունն այնպիսի ծավալ էր ընդունել, որ նրա փոքր մասը բավարարում էր բնակչության սպառողական պահանջմունքը, իսկ մեծագույն մասը շուկա էր հանվում: Տակավին XIX դարի 30—40-ական թվականներից հացահատիկի արտադրությունն արդեն շուկայական բնույթ էր ստանում, իսկ դարի երկրորդ կեսին այն ավելի խորացավ և մեծ ծավալ ընդունեց:

Դոնի մարզի տեսակարար կշիռն ապրանքային հացահատիկի արտադրության մեջ ավելի մեծ էր, քան որևէ այլ նահանգի: Բավական է թեկուզ նշել, որ Ռուսաստանի ամբողջ ապրանքային հացահատիկի 18,2%-ն ընկնում էր Դոնի մարզին²⁸: Հայկական գաղութը հացահատիկի արտադրության ծավալով Դոնի մարզի երկրագործների առաջին շարքերում էր գտնվում:

24 Ե. Շանգիզ, Նոր նախիջևանը և նորնախիջևանցիք, Թիֆլիս, 1903, էջ 174:

25 Н. П. Хлыстов, Дон в эпоху капитализма, с. 77. Ռուսական շետվերտը հավասար է եղել 9 փթի կամ 144 կիլոգրամի:

26 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, г. 1871, д. 169, л. 58.

27 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1731, л. 126.

28 Н. Хлыстов, Дон в эпоху капитализма, с. 76.

22 «Գաղութ», 1914, № 13:

23 Նույն տեղում, № 30:

Հացահատիկն աղալու, այլուր ստանալու համար նախկին քամա-
ղացների հետ միասին բավական լայն տարածում էին գտել նաև շոգեա-
ղացները: XX դարի սկզբներին Չալթր գյուղն ուներ 2 շոգե և 16 քամա-
ղաց, Թոփտին՝ մեկ շոգե և 8 քամաղաց, Մեծ Սալան 2 շոգեաղաց, Նես-
վիտան մեկական արագղացներ²⁹:

Նոր նախիջևանի հայերի գյուղատնտեսական զբաղմունքների մեջ
ուրույն տեղ ունեին այգեգործությունը և բանջարաբուծությունը: Հայերը
ավանդաբար շարունակում էին զբաղվել դեռևս Արիմի թերակղզուց
իրենց քաջածանոթ և Դոնի ավազանում հնուց տարածված խաղողագոր-
ծություններ, գինեգործությամբ, ինչպես նաև պտղատու այգիների մշակ-
մամբ: Խաղողագործությունը մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում
նախկին ծավալը չուներ: Խաղողագործության ծաղկուն ժամանակաշրջ-
անն ինչպես հայերի մոտ, այնպես էլ Դոնի ամբողջ մարզում XIX դ-
20—30-ական թվականներն էին³⁰:

Հայերի շրջանում տարածում չգտավ նաև շերամապահությունը և
մեղվաբուծությունը: Իգուր չէ, որ Մ. Նալբանդյանը հանդիմանում էր
հայրենակիցներին գյուղատնտեսական կարևոր ու շահավետ այդ ճյու-
ղերն անտեսելու համար: «Երկրագործություն ասացյալը,— գրում էր
նա,— ամենևին եվրոպական կերպով, որ ավելի ճիշտ խոսելով, պիտո
է ոսկու հանք անվանել, անտես է արած բոլորովին այդ քաղաքի մեջ:
Երկրագործության զանազան ճյուղերը, որպիսին են մեղվադառմանու-
րյուն (пчеловодство) և շերամապահություն (шелководство)
նույնպես բարձրից են արած: Ինչ գեղեցիկ և պտղաբեր դաշտեր կան
նախիջևանի շրջակայքում, ուր կարելի էր միլիոնավոր փեթակներ պա-
հել, որքան պարսպ և ամալի թողած դաշտեր, որոնց վերա շատ փոքր
արծաթով կարելի էր թուփ անտառներ գոյացնել շերամադարմանության
համար, բայց ոչով սիրտ շունի մոտենալ բնության և փորելով նրա ար-
զանգը հանել և ստանալ նորա անսպասելի գանձատնից ոսկին և ար-
ծաթը»³¹:

Բանջարաբուստանային կուլտուրաներից մշակվում էին ձմերուկ,
վարունգ, սեխ, կաղամբ, բադրիչան, բամիա, սիսեռ, լոբի, զանազան
կանաչիներ: Կարտոֆիլի մշակումը ևս սահմանափակ բնույթ ուներ: Այ-
գեգործության ու բանջարաբուծության արդյունքները, որպես կանոն,

²⁹ «Алфавитный список населенных мест области войска донского», с. 59,
281, 363, 633.

³⁰ «Ежегодник департамента земледелия (год восьмой)», 1914, СПб., 1915,
с. 653.

³¹ Մ. Նալբանդյան, Հրապարակախոսական երկեր, էջ 104:

շուկա չէին հանվում: Դրանք մշակվում էին հիմնականում սեփական
կորիքները հողալու համար:

Ինչպես նախկինում, այնպես էլ ետոեֆորմյան շրջանում քաղաքի՝
Նոր նախիջևանի բնակչությունը նմանապես զբաղվում էր գյուղատնտե-
սության բոլոր ճյուղերով: Քաղաքի մեծահարուստների ճնշող մասը
սեփական ագարակներում կամ խուտորներում և այլ վայրերում հացա-
հատիկի ընդարձակ դաշտեր ունեին: Նախիջևանի բնակիչները տնամերձ
հողակտորներում զբաղվում էին այգեգործությամբ և անասնապահու-
թյամբ:

Քաղաքին պատկանող հողատարածությունների օգտագործման եղա-
նակից լավագույն ձևով երևում է նորնախիջևանցիների գյուղատնտեսու-
թյամբ զբաղվելու աստիճանը: Քաղաքապատկան 20 հազար տարածու-
թյունից 187 դես. զբաղեցնում էին տնամերձ հողակտորները, 620 դես.
այգիներն ու բանջարանոցները, 9000 դես. վարելահողերը, 1615 դես.
խոտահարքները, 525 դես. արոտավայրերը: Շուրջ 3000 դես. խոպան հո-
ղեր էին, 3797 դես. ծածկված ճահիճներով ու եղեգնով, 900 դես. գետ-
ափնյա անօգտագործելի կավահող ու քարքարոտ տարածություններ
էին³²: Այսպիսով, անգամ XX դարի սկզբներին, երբ արդյունաբերական
ձեռնարկությունները, երկաթուղային ու խճուղային ճանապարհները,
եկեղեցիներն ու գերեզմանատները, փողոցներն ու հրապարակները նշա-
նակալից տարածք էին զբաղեցնում և ավելի ու ավելի ընդարձակվելով
նոր հողամասեր կլանում, քաղաքի օգտագործելի հողատարածությու-
նների հիմնական մասը՝ 73% -ը հապկացվում էր գյուղատնտեսու-
թյանը:

Հայերը տեխնիկական կուլտուրաների՝ ծխախոտի, շաքարի ճա-
կընդեղի, կանեփի արտադրությամբ գրեթե չէին զբաղվում:

Գյուղատնտեսական սշխատանքները տարվում էին նախկին ձևով,
ձեռքի աշխատանքով ու պայեճական գործիքներով, իսկ որպես քաշող
ուժ հավասարապես օգտագործում էին եղն ու ձին: Գյուղատնտեսական
աշխատանքներում աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր մեծանում ձիու
գեղը որպես տրանսպորտի միջոց և քաշող ուժ:

Հայկական գաղութում բավականին լայն տարածում էր գտել նաև
գյուղատնտեսության մյուս ճյուղը՝ անասնապահությունը: Դոնի ընդար-
ձակածավալ ու խոտառատ տափաստանները նպաստավոր պայմաններ
էին ստեղծում անասնապահության զարգացման համար: Երկրագործու-
թյան նման, անասնապահությունը ևս միայն հայկական գյուղերի մե-
նաշնորհը չէր: Թերևս, երկրագործությունից ավելի մեծ շափերով նոր
նախիջևանի բնակիչները զբաղվում էին անասնապահությամբ:

³² ГАРО, ф. 91, д. 1731, л. 24. «Приазовский край», 1906, № 116.

Հայերն ավանդաբար զբաղվում էին խոշոր եղջյուրավոր անասունների բուծմամբ, ձիարուծությամբ, ոչխարարուծությամբ: Մինչև XIX դարի կեսերը խոզաբուծությամբ նրանք չէին զբաղվում: Հետագայում, ռուսական միջավայրի ազդեցությամբ, սկսեցին զբաղվել նաև անասնապահության այդ ճյուղով, որը, սակայն, լայն տարածում չստացավ:

Հայկական գյուղերը 1865 թ. ունեին 1411 ձի, 9255 խոշոր եղջյուրավոր անասուն, որից՝ 702 գոմեշ³³: Անասնապահության լայն հնարավորություններից ելնելով և գյուղերի բնակչության քանակը նկատի առնելով պետք է ասել, որ դա բարձր թիվ չէր: Նախորդ շրջանում, ասենք, բառասուն տարի առաջ՝ 1824 թ. հայկական գյուղերը, բացառությամբ նեպոլիտայի, ունեին 2825 ձի, 12518 խոշոր եղջյուրավոր անասուն³⁴: Գյուղերից ստացված տվյալների վրա մոտավոր հաշիվներով եթե ավելացնենք նեպոլիտ գյուղի անասունների քանակը, ապա լավագույն դեպքում կարող է միայն հավասարվել 1824 թ. մակարդակին: Նշանակում է բառասուն տարվա ընթացքում անասնապահությունն աճ չի ունեցել, թեև այդ նույն տասնամյակներում բնակչությունն ավելացել, գրեթե կրկնապատկվել էր:

Գյուղատնտեսության երկու ճյուղերի՝ հողագործության և անասնապահության անհավասարաչափ զարգացումը բացատրվում է նրանց ապրանքային բնույթով: Հացահատիկի մեծ չափերով առևտրի ոլորտ մտնելը, նրա բերքատվությունն ավելանալու, հետևաբար և ցանքատարածություններն ընդարձակելու պահանջն անհրաժեշտ էր դարձնում արոտավայրերի մի մասը վարելահողերի վերածել: Դրան հակառակ, անասնապահությունը, գերադանցապես բնակչության սպառողական պահանջներն էր բավարարում ու որպես բաշող ուժ նրա կարիքները հոգում ավելի նվազ չափով էր միայն առուժախի ապրանք դառնում:

³³ «Памятка книжка Екатеринославской губернии на 1867 год», Екатеринослав, 1866, с. 244—247. Հայկական գյուղերի ավագների կազմած և գյուղական հրակիչների վավերացրած 1863 թ. տարեկան հաշվետվության մեջ անասունների գլխաքանակը հետևյալ ձևով է ներկայացվում. 2ալմրն ուներ 690 ձի, 4800 խոշոր եղջյուրավոր անասուն, թուփախ համապատասխանաբար՝ 620 և 4010, Մեծ Սալան՝ 483 և 1840, Սուլթան Սալան 50 ձի և 1100 անասուն (24ՊՊԱ, Ֆ. 139, դ. 156, թ. 84—104): Գյուղապետների հաղորդած տվյալներով շորս գյուղերի (առանց նեպոլիտայի), անասունների գլխաքանակը 1865 թ. համեմատությամբ ավելի մեծ է ստացվում՝ 1843 ձի և 11750 խոշոր եղջյուրավոր անասուն: Անհավանական չէ, որ երկու տարվա ընթացքում տարբեր պատճառներով պակասած լինեն անասունների գլխաքանակը:

³⁴ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 11, д. 136, л. 26.

XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի անասնապահության մասին փաստական տվյալներ չեն պահպանվել, բայց ապրանքային հողագործության ծավալումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ գյուղատնտեսության այդ ճյուղը հետագայում ևս մեծ զարգացում չի ապրել: Անասնապահությունը մնում էր որպես երկրագործությանն սպասարկող ու նրան կենսականորեն անհրաժեշտ, բնակչության սպառողական պահանջները բավարարող, պակաս չափով նաև առևտրական ոլորտ մտնող, գյուղատնտեսական արտադրության խիստ կարևոր ճյուղերից մեկը:

Նոր նախիջևան քաղաքը երկրագործությունից բացի շարունակում էր պահպանել նաև հնից եկող անասնապահական իր թեքումը: 1865 թ. քաղաքն ուներ 1550 ձի, 1280 խոշոր եղջյուրավոր անասուն³⁵:

Չորս տասնամյակ անց՝ 1905 թ. քաղաքի անասունների գլխաքանակը կրկնապատկվելով, հասնում է շուրջ 6 հազարի: Դրանից 2807 գլուխ ձի, խոշոր եղջյուրավոր անասուն՝ 1309, ոչխար՝ 1000, այժմ՝ 20 և 655 խոզ³⁶:

Հատկանշական է, որ քաղաքում ձիարուծությունն արագորեն առաջադիմում էր: Նախորդ քսան տարվա համեմատությամբ 1905 թ. ձիերի գլխաքանակը գրեթե կրկնապատկվել էր: Այդ նույնը չի կարելի ասել մյուս հիմնական բաշող ուժի՝ եզան մասին: Քաղաքը 2800 ձիու դիմաց պահում էր ընդամենը 196 եզ: Նշանակում է նոր նախիջևանում ձին, որպես տրանսպորտի միջոց և բաշող ուժ ավելի շատ էր օգտագործվում քան գյուղերում: Թեթև գովանի և արորի գործածումը հնարավորություն էր ընձեռում հողագործության մեջ առավել լայն չափերով օգտագործել ձիու ուժը:

Նախիջևանի բնակիչներն անասուններ պահելու համար սովորաբար վարձում էին քաղաքապատկան արոտավայրերը: Այսպես, օրինակ, 1906 թ. քաղաքի բնակիչները դիմում են քաղաքային վարչություն և իրազեկ դարձնելով վարձած արոտավայրերի անորակ լինելու մասին, խնդրում իրենց մուծած վարձի դիմաց հատկացնել բարձրորակ, վարելահողային արոտավայրեր³⁷:

Ոչխարաբուծության համար Դոնի ավազանի և Կուրանի բնական պայմանները խիստ նպաստավոր էին: Անասնապահության այս ճյուղը խոշոր ծախսեր չէր պահանջում, որովհետև ամբողջ տարին պահվում էր արոտավայրերում, խոտով կերակրելու անհրաժեշտություն չէր առա-

³⁵ «Памятка книжка Екатеринославской губернии», с. 244.

³⁶ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 194, г. 1909, д. 29, л. 28.

³⁷ «Приазовский край», 1906, № 198.

ջանում: Սկզբնապես ոչխարաբուծությունը լայն տարածում ուներ: Գաղութի հիմնադրման առաջին տասնամյակներում հայերը տասնյակ հազար գլուխ ոչխար էին պահում: Տասնիններորդ դարի վերջերին արտավայրերի կրճատման, վարելահողերի ընդարձակման հետևանքով անասնապահության այս ճյուղը այլևս լայն տարածում չի գտնում³⁸: 1860-ական թվականներին հայկական գյուղերում մանր եղջյուրավոր անասունների գլխաքանակը չէր անցնում 25—30 հազարից, այսինքն, այնքան էր որքան 40—50 տարի առաջ:

Նախկինում XIX դարի առաջին կեսին, քաղաքի բնակիչները հաջողությամբ զբաղվում էին ոչխարաբուծությամբ, այդ թվում և նրանրբազեղմ ցեղատեսակների բուծմամբ: 1824 թ. քաղաքն ուներ 27 հազարից ավելի մանր եղջյուրավոր անասուն, իսկ 1850 թ. միայն բարձրորակ ցեղատեսակի ոչխարի գլխաքանակը հասնում է 13500-ի³⁹:

1866 թ. հոկտեմբերին գաղութի տարբեր խավերին պատկանող քաղաքացիները ճարպահալ գործարաններին են հանձնել հետևյալ քանակի ոչխար⁴⁰:

1. Առաջին գիլդիայի վաճառական Սերգեյ Չորչուփովը	8000	գլուխ
2. —»—	Իլյա Շագինովը	10000 —»—
3. —»—	Կարապետ Կոզրեթլիևը	6000 —»—
4. —»—	Մինաս Տրապեզոնցևը	15000 —»—
5. —»—	Հակոբ Օբերովը	7000 —»—
6. Երկրորդ գիլդիայի վաճառական Մինաս Չապրունկովը	4000	—»—
7. —»—	Հովհաննես Բրամանշչիկովը	5040 —»—
8. Նախիջևանի քաղաքացի	Հակոբ Կուրյաբովը	2400 —»—
9. —»—	Մինաս Պոպովը	3040 —»—
10. —»—	Մարգար Չերանովը	6000 —»—
11. —»—	Կարապետ Տուսուզովը	1000 —»—
12. —»—	Մարկոս Ադաբաշևը	940 —»—
13. Մեծ Սալա գյուղից	Ղաղար Բաղբանտովը	4000 —»—
14. —»—	Լուսպարոն Շագինովը	900 —»—
15. —»—	Գրիգոր Ունանովը	2600 —»—
16. —»—	Ազատ Նազիկովը	8000 —»—
17. Սուլթան Սալա գյուղից	Խաչերես Ակսենտովը	300 —»—

³⁸ «Сборник областного войска Донского статического комитета», вып. II, Новочеркасск, 1901, с. 23—24.

³⁹ ЦГИА СССР, ф. 1281, д. 60, 65, 136.

⁴⁰ ՀԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 1211, ք. 15:

Անշուշտ, ոչխարի հոտերի մի մասը, մանավանդ հայ վաճառականներին պատկանող հոտերը գնված էին ուրիշներից: Սակայն հաշվի առնելով, որ մեջբերված ցուցակում չեն արտացոլվել հայկական երեք գյուղերի տվյալները և այն հանգամանքը, որ ոչխարաբուծությամբ զբաղվող հայերը ունեցած ոչխարը ամբողջությամբ չէին հանձնում գործարաններին, կարելի է հետևեցնել, որ 1860-ական թվականներին անասնապահության այս ճյուղի գլխաքանակը հայկական գաղութում հասնում էր շուրջ 100 հազարի:

Հետագայում քաղաքի բնակչությունը դադարեց անասնապահության այս ճյուղով զբաղվել: Բուծվում էր աննշան քանակությամբ ոչխար և այն էլ ազարակատեր աղաների կողմից:

Լայն սպառում էին գտնում անասնապահական մթերքները, հատկապես միսը: Բավական է հիշատակել, որ նոր նախիջևանի սպանդանոցում ամսվա ընթացքում մորթվում էր մի քանի հազար անասուն, որի մի մասը դրսից էր բերվում: 1896 թ. հուլիս ամսին օրինակ, երբ ամենից շատ էր մորթ կատարվում, մորթվել է 375 խոշոր եղջյուրավոր անասուն և 4135 ոչխար⁴¹: Հաջորդ տարվա նույն ամսում մորթվել է 415 անասուն և 5004 ոչխար: 1897 թ., տարվա ընթացքում մորթվել է 3014 խոշոր և 31271 մանր եղջյուրավոր անասուն⁴²:

Քաղաքային խորհրդարանի և Դոնի զորքի մարզային համապատասխան վարչության կողմից սահմանվում են նոր նախիջևանի սպանդանոցում անասուններ մորթելու կայուն գներ: Մեկ գլուխ խոշոր եղջյուրավոր անասուն մորթելուց քաղաքի օգտին գանձվում էր մինչև 1 ու 50 կոպեկ, մանր եղջյուրավորից՝ 15 կ., խոզից՝ 50-ական կոպեկ⁴³:

Գյուղատնտեսության ապրանքային բնույթը կամա թե ակամա խթանում է ցանքատարածություններն ընդարձակելու և առհասարակ բնակչության կողմից բերքատվությունը բարձրացնելու ուղիներ որոնելուն: Գյուղատնտեսությունն առավել շահավետ դարձնելու ուղիներից էր լավագույն փորձի տարածումը, առաջադեմ մեթոդների կիրառումը: Ավելորդ չէ նշել, որ բարձրագույն իշխանությունների գիտությունը ու հավանությամբ հիմնվել և գործում էին բազմաթիվ «ընկերություններ», որոնք խնդիր ունեին բարձրացնել գյուղատնտեսական արտադրությունը, պրոպագանդել ու արմատավորել նրա նոր ձևերն ու մեթոդները: Դեռևս 1828 թ. Օդեսայում հիմնվել էր «Ռուսաստանի հարավային երկրամասի գյուղատնտեսական ընկերությունը»: «Ընկերությունն» ուներ իր գրա-

⁴¹ ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 811, л. 14.

⁴² Նույն տեղում, գ. 872, ք. 2—25:

⁴³ Նույն տեղում, ֆ. 41, оп. 1, д. 560, с. 15.

գարանը, պարբերաբար հրատարակվող ամսագիրը, հրավիրում էր համագումարներ և նկատելի աշխատանք տանում զաշտավարության, այգեգործության, անասնապահության առաջադիմության ուղղությամբ: Նրան զբաղեցնում էին մասնավորապես գյուղատնտեսական մեքենաները փորձարկելու, հացահատիկի նոր տեսակներ մշակելու, հողը փշանալուց պահպանելու, մուլխոտների դեմ պայքարելու հարցերը: Գյուղատնտեսության համար կադրեր պատրաստելու նպատակով «ընկերությունը» մտահոգվում էր գյուղատնտեսական ուսումնարաններ բացելու մասին⁴⁴:

«Գոն-Կուբան-Քերեք գյուղատնտեսական կայսերական ընկերությունը» Մեծ Սալա գյուղում ուներ «գյուղատնտես» անունով իր մասնաճյուղը: Համաշխարհային պատերազմից առաջ մասնաճյուղը ըստ ամենայնի զիտակցելով բերքատվության բարձրացման հարցում սերմացուի նշանակությունը «կայսերական ընկերությունից» ստացել էր սերմնազտիչ արտասահմանյան մեքենաներ («Ֆախթել», «Քրիեր») և փորձում էր Մեծ Սալայի երկրագործներին սովորեցնել և աշնանից գործի դնելու այդ մեքենաները: Անասունների ցեղատեսակն ազնվացնելու նպատակով «ընկերություն» մասնաճյուղը ստացել էր հատուկ ցուլ և ձի: «Գյուղատնտես» անունը կրող այդ մասնաճյուղը նախագահ Ս. Լուսիբրայանի գլխավորությամբ իր 50 անդամների միջոցով աշխատում էր գյուղատնտեսական գիտելիքները ժողովրդականացնել: «Գյուղատնտեսի» նախագահը «կայսերական ընկերության» խորհրդի նիստում պաշտպանում էր Չալթր գյուղում ևս նման մասնաճյուղ բացելու խնդիրը⁴⁵:

Անհիմն չէր լինի ենթադրել, որ այդ «ընկերությունների» գործունեության ազդեցության շնորհիվ է, հավանաբար, նորնախիջևանցի խոշոր ձեռնարկատեր-հողատեր Ն. Սարինյանը նախաձեռնել բացելու երկրագործական դպրոց: 1886 թ. նա տրամադրում է Ստավրոպոլի նահանգի 900 դես. իր կալվածքը և տարեկան 1500 ռ. գումար՝ քաղաքի և հայկական գյուղերի մանուկներին գյուղատնտեսական գիտելիքներ ուսուցանելու նպատակով Ս. Խաչ վանքում երկրագործական դպրոց բացելու համար⁴⁶:

44 ГАРО, ф. 22, л. 413, 415, 581.

45 «Կադուս», 1914, № 12.

46 Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Մատենադարան (այսուհետև՝ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան), 4. Սրապյանի ֆոնդ, թղ. 81 ա, վ. 51 բ.: Մշակվում է դպրոցի կանոնադրությունը, սահմանվում աշակերտների քանակը, նրանց ընդունելություն և ուսման կարգը, դպրոցի եկամուտները, նրա նպատակը և այլն: Նախատեսվում է Ս. Խաչ վանքի տարածությունից 300 դ. հողամաս հատկացնել դպրոցին, Ն. Սարինյանին նշանակել անփոփոխ հոգաբարձու և դպրոցը կոչել նրա անունով: Նախիջևանի քաղաքապետի

Բերքատվությունը ապահովելու նպատակով հոգ է տարվում վաբերահողերը բարվոք վիճակում պահպանելու ուղղությամբ: Նոր նախիջևանի քաղաքապետի Նովոռոսիայի և Բեսալարիայի գեներալ նազանի քաղաքապետի խնդրում է (1870) հաստատել քաղաքի վարելահողերից հանգապետին խնդրում է (1870) հաստատել քաղաքի վարելահողերից 802 դես. երեք տարով վարձով տալու համաձայնագիրը: Նահանգապետը տալիս է իր համաձայնությունը միայն այն դեպքում, եթե վարձակալները պարտավորվեն այնտեղ լցանել վուշ, կանեփ և այլ յուղատու բույսեր, որոնք փշացնում են հողը: Ներքին գործերի մինիստրությունը նույնպես համաձայնում է այդ գործարքին՝ միմիայն հողօգտագործման նըշված կարգը պահպանելու պայմանով⁴⁷:

Նախիջևանին պատկանող վարելահողերի ու այգիների մշակման ադրոնոմիական կանոնները պահպանելու համար 1907 թվականից քաղաքային վարչությունը հատուկ գյուղատնտես էր պահում⁴⁸: Մի քանի տարի անց, քաղաքն արդեն ուներ տնկարան, բավականին մեծ տարածությամբ փորձադաշտ և այլն⁴⁹:

Այս ամենով հանդերձ, հարկ է նշել, որ գյուղատնտեսության արտադրողականությունը բարձրացնելու ուղղությամբ կատարվող միջոցառումների արդյունքները շոշափելի չէին:

Անետրատնտեսական կյանքում կատարվող տեղաշարժերն այնքան դժուր չէին, որ վերափոխվել ազդեցություն ունենային գյուղի հասարակական, տնտեսական կյանքի վրա: Գյուղերը և գյուղական առանձին ընտանիքներ ապրում էին դեռ հնում ձևավորված և ավանդաբար շարունակվող տնտեսական-կենցաղային կյանքով:

Ընտանեկան կյանքն ու սովորույթները, բարքերը, մեծերի նկատմամբ հարգանքն անփոփոխ պահպանվում էր: Գրեթե չէին փոխվել նաև հագուստի ձևերը⁵⁰:

Գր. Սալթիբյանը ողջունում է Ն. Սարինյանի քայլը և խոստանում քաղաքի միջոցներից որոշ գումար տրամադրել դպրոցին: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դպրոցն այդպես էլ չի բացվում:

47 ГАРО, ф. 1, оп. 44, л. 95, л. 3—6.

48 ГАРО, ф. 91, оп. 1, л. 1340, л. 22.

49 Նույն տեղում, գ. 1731, թ. 126:

50 Գյուղերում տղամարդկանց առօրյա զգեստն էր կապան, մորթե գզակը, շալ-գոտին, պաճույնաձև գուլպաները և հայկական տրեխները: Կանայք հագնում էին գույ-նըզգույն զգեստներ, զիսներին կապում կամ «փօշի» կոշիկով գլխաշորը կամ թաշկինակ: Աղջիկների շրջազգեստները նույնն էին, միայն զիսներին կրում էին զարգարված ֆեսեր, վզներին՝ ուլունքներ և ոսկյա այլևայլ շարքներ:

Քաղաքի բնակիչների զգեստը, սակայն նկատելիորեն փոփոխվել, ժամանակին տարածում գտած ձևեր էր ընդունել: «Հին տարազից,— գրում է Նախիջևանի կյանքին ու

Բոլոր գյուղերն ունենին համագյուղական իրենց ընդհանուր հանտա-
տությունը՝ ի դեմս եկեղեցու և դպրոցի: Սովորաբար գյուղի կենտրո-
նում էր գտնվում գյուղապետի շենքը, փոքրիկ ու խղճուկ խանութը և
գյուղական շուկան: Գեղջավազի գրասենյակի բակը կամ հրապարակը
գյուղի կենտրոնն էր և եկեղեցու հետ միասին ընդհանուր հավաքատեղին:
Տեղի իրական տնօրեններն էին գյուղապետն ու ոստիկանը:

Հետագայում գյուղում ավելացավ փոստ, բուժակ կամ բժիշկ, իսկ
նրան շրջապատող թևավոր հսկաների՝ քամաղացների կամ հողմաղաց-
ների կողքին վերջին տարիներին սկսեցին երևալ շոգեհաղացները:

Գյուղական յուրաքանչյուր ընտանիք համապարփակ տնտեսություն
էր վարում: Քարից, աղյուսից կամ փայտից կառուցված, կղմինդրով
կամ թիթեղով ծածկված նրանց տները շրջապատված էին տնտեսությա-
նը անհրաժեշտ օժանդակ շինություններով: Տնից ոչ հեռու գտնվում էր
ձիերի ախոռն ու անասունների գոմը: Գոմի կողքին դիզվում էր անա-
սունների աղբը, որն օգտագործվում էր որպես վառելիք, հետագայում
նաև պարարտանյութ՝ տնամերձ բանջարանոցների համար: Հիմնական
վառելիքը, սակայն, քարածուխն էր, որը սալերով սկզբում բերվում էր
հանքերից, իսկ հետագայում տեղափոխվում էր երկաթուղու կայարանից:
Տան բակի մեջտեղում կալն էր, ուր եղներով կամ ձիերով ցորեն ու գարի
էին կալում: Բակի ծայրին բարձրանում էին խոտի ու հարդի դեղերը,
անասունների ձմեռվա կերը:

Գյուղերը հայկական մագիստրատի վերացումից հետո էլ շարունա-
կում էին ազգագրական-արջունակցական ու տնտեսական բազմաթիվ
հանգույցներով կապված մնալ Նոր Նախիջևանին⁵¹:

կենցաղին քաջատեղյակ Ե. Շահադիզը, — քաղաքում ներկայումս մնացել է միայն
«փօշին», որ մի մետաքսեա, հաստ նկարեն կտոր է, որին մի տեսակ գլխարկի ձև տա-
լով, վարպետորեն ասեղներով ամրացնելով ու մազերը նորա տակ հավաքելով, դնում
կամ կապում են գլխերին Նախիջևանի պառավները» (Կ. Շահադիզ, Նոր Նախիջևանը և
նորնախիջևանցիք, էջ 177):

51 Պատկերացում կազմելու համար բազում ձևերով և ուղիներով կատարվող այդ
կապերից հիշատակենք մեկ փաստ: Միջին ունեցվածքի տեր Ղազարոսը Նոր Նախիջևա-
նի 24-րդ գծի վրա, ցորենի շտեմբարանների ու խոտի շուկայի մոտ, զլխավորապես
գյուղի հաճախորդների համար բացում է իջևանատան նման մի հաստատություն, որն
անվանվում էր «Ղազարոս աղայի դվոռ»: Այնտեղ էին գալիս գյուղի բնակիչները, ցորեն
փոխադրող հարյուրավոր սալեր: Իջևանատունը սալահատակ ընդարձակ բակ ուներ,
որի ծայրում տեղավորված էին ախոռը և խոտի դեղերը: Մեծ շենքում տեղավորված էին
ճաշարանը և հաճախորդների գիշերելու երկու ընդարձակ սենյակ: Պատվավոր հյուրերի
համար տեղ էր հատկացվում երկրորդ շենքում, ուր ապրում էր Ղազարոսի ընտանիքը:
Ճանտերը մի սպասավորի հետ վարում էր իջևանատան գործերը, իսկ տանտիրուհին մի

Քաղաքից և գյուղերից բացի, որպես ինքնուրույն միավոր հայկա-
կան գաղութի մի մասն էր կազմում Ս. Խաչ վանքը: Հարկավ ախտեղ
որոշ քանակ կազմող ազգաբնակչություն չկար և այն Նախիջևանցիների
համար հողեր կենտրոն, ուխտատեղի և յուրատեսակ հանգստավայր էր:
Վանքը, սակայն, ուներ դպրոց, իր առանձին հողատարածություններն
ու տնտեսությունը: Ս. Խաչի մոտ առաջացել էր համանուն փոքր մի
ավան, որի հետ վանքը քիչ էր կապված:

Վանքի 400 ղեկատիներից ավելի արգավանդ հողերում վար ու ցանքս
էր արվում: Ուներ այգի, բանջարանոց և ութ ղեկատին զբաղեցնող ոչ
մրգատու ծառերի մի պարտեզ՝ զբոսանքի համար: Վանքապատկան հո-
ղերում ամառանոցի համար կային չորս փայտյա տներ: Վանքի պար-
տեզում էր գտնվում 13 սենյակից և օժանդակ այլ հարմարություններից
բաղկացած դպրոցի շենքը: Վանքն ուներ այլ հարակից տներ ու հար-
մարություններ⁵²: Ս. Խաչ վանքը սերտորեն կապված էր Նոր Նախի-
ջևանի հետ, ավելի սլակաս չափով՝ հայկական գյուղերի:

Մեր պատկերացումը գյուղատնտեսության մասին ամբողջական չէր
լինի, եթե չանդադառնայինք հողային հարաբերություններին: Մանա-
վանդ, ինչպես հայտնի է, անցյալ դարի առաջին կեսին՝ 1830—40-ական
թվականներին հողային հարցը ողջ գաղթօջախն ալևկոծող, բուռն ու տե-
վական հակամարտությունների տեղիք տվող մի այնպիսի խնդիր էր,
որն անգամ հատուկ քննության նյութ դարձավ պետական սենատում:
Անհրաժեշտ է հասու լինել, թե հողատարածությունների համար մղվող
պայքարն ինչպիսի դարգացում ապրեց ետեմֆորմյան, ապրանքային
հողագործության շրջանում:

Ինչպես հայտնի է, հայկական գաղութի հիմնադրման ժամանակ
պետության կողմից նրան հատկացվեց 87 հազար դես. տարածություն:
Գրանից քաղաքին տրվեց 12 հազար, հայկական գյուղերին 67, իսկ
շուրջ 8 հազար դեսյատին էլ դրվեց Ս. Խաչ վանքի տնօրինության տակ:

Քաղաքի աղայական դասի՝ գյուղերի հողատարածությունները տար-
բեր ուղիներով սեփականացնելու համառ փորձերը վերջացան անհաջո-
ղությամբ: Գրա փոխարեն կառավարական մի ձեռնարկում հնարավո-
րություն տվեց ընդարձակելու քաղաքի հողատարածությունները: Մե-
տաքս ստանալու, շերամապահությունը տարածելու, հետևաբար և թթե-

սպասուհու օգնությամբ հետևում էր խոհանոցին ու ճաշարանին: Գյուղացիները մեռն
լին մեկ կամ երկու օր, կարգավորում իրենց գործերը և վերադառնում (Ս. Վրացյան,
Վյանքի ուղիներով, հ. 2, Բելյուս, 1960, էջ 9):

52 ԸԿՊՊԱ, ֆ. 54, գ. 2158, թ. 6:

նու, այգիներ պցելու և ոչխարի նրբագեղմ նոր ցեղատեսակ բուծելու համար պետությունը խրախուսում և հողամասեր է հատկացնում գյուղատնտեսությունից այդ ճյուղերով զբաղվող բնակիչներին: Այդ նպատակով XIX դարի առաջին տասնամյակներին քաղաքի ունեոր խավի ներկայացուցիչներին գյուղերին պատկանող հողերից 5 հազար դես. տարածություն էր հատկացվել: Այնտեղ վերջիններս իրենց ագարակներն էին հիմնել: Պետական խորհրդի որոշմամբ (1851) այդ հողատարածությունը տրվում է նրանց ցմահ օգտագործման: Ագարակատերերը պարտավոր էին շուրաքանչյուր զեսայտինի դիմաց վճարել 5 կոպեկ, սկզբում գյուղերին, իսկ 1880 թ.՝ պետական գանձարան:

Ժամանակի ընթացքում ագարակների թիվը հասնում է տասնյոթի: Ագարակատեր ազաններն ինքնակամ ընդարձակում են իրենց հողաքաժինները՝ 1880-ական թթ. սկզբին նախկին 5 հազարի փոխարեն նրանք տիրում էին 6300 դես. տարածության⁵³: Նրանցից զնգապետ Հ. Աբրամովը տակավին 1807 թ. Վորոնեժի նահանգից, Բախմուտի գավառից բերում է 17 բնտանիք և բնակեցնում սեփական խուտորում: Այդպես հիմնվում է իր անունը կրող Աբրամովկա ավանը: Նրա որդի մայոր Նիկիտա Աբրամովն ավանի տարածությունն ընդարձակում, հասցնում է 500 զեսայտինի: Վերջինիս ժառանգ, կուլեգիական քարտուղար Իվան Աբրամովը 1872 թ. դիմում է նուվոոսիայի և Բեսարաբիայի գեներալ նահանգապետին, իրագեկ դարձնելով, որ կատարել է նոր ցեղատեսակի ոչխար բուծելու պետական պահանջը, խնդրում է խուտորի հողամասերը հանձնել իրեն ժառանգաբար: Նահանգապետը գտնելով, որ պետական պարտավորությունը նրա կողմից չի կատարվել դիմումը թողնում է անհետևանք⁵⁴:

Ագարակատեր հայ կալվածատերերը հետագայում դադարում են պետականորեն սահմանված պահանջը կատարել, սակայն դառնում են արդեն շուրջ 8 հազար զեսայտինի հասնող հողերի սեփականատերեր: Գրանով քաղաքին պատկանող հողատարածությունը դառնում է 20 հազար և 1840-ական թվականներից պաշտոնական փաստաթղթերում այդպես էլ հիշատակվում է:

Քաղաքի մեծամեծները հողի համար հայկական գյուղերի դեմ տարվող պայքարի ընթացքում հաճախ օգտագործում էին քաղաքում բնակվող երկրագործների հարցը: Դեռևս Դոնի ափերին բնակություն հաստատե-

լու ժամանակ ինքնուրույն տնտեսություն վարելու կարողությունից զուրկ շուրջ 130 երկրագործներ հաստատվում են նոր նախիջևանում: Նրանք քաղաքում ունենին «Մարանչի» անունով մի փոքր համայնք, այդ պատճառով էլ հաճախ անվանվում էին սարանչիներ: Մարանչիները օգտվում էին քաղաքապատկան հողերից: Քաղաքի մեծամեծները հասնում են այն բանին, որ 1886 թ. գյուղերին պատկանող Սամբեկի գետափնյա արգավանգ տարածքից կտրում են 5 հազար հեկտար հողամաս, հիմնում Կատարին և կամ Եկատերինովկա անունով գյուղ և այնտեղ բնակեցնում քաղաքային երկրագործներին⁵⁵: Հինգ հայկական գյուղերին պատկանող Սամբեկի տափաստաններից Կուրյաչի Կոստա ավանին 840 դ. հատկացնելու փաստը նկատի առնելու պարագայում հասկանալի է դառնում, որ գյուղերի հողատարածությունները զգալի չափով պակասել էին:

Գրա հետ մեկտեղ կատարվել էր նաև հակառակ պրոցեսը: Հայկական գյուղերը տարրեր հանգամանքների բերումով հարկազրկված լինելով հողատարածություններ զիջել, միաժամանակ այլևայլ ուղիներով, մասնավորապես հարևան կազակներից գնելու միջոցով լրացրել են հողի պակասը: Գրա շնորհիվ XX դ. սկզբներին հայկական գյուղերի հողատարածությունների ընդհանուր քանակը գրեթե նույնն էր ինչ որ սկզբնական շրջանում և հասնում էր 64—65 հազար զեսայտինի:

Գաղութի աղայական դասը ոտնձգություններ է կատարում նաև անձեռնմխելի համարվող վանքապատկան հողերի նկատմամբ: Ս. Խաչ վանքի հողային տարածքի կես մասը, ավելի քան 4 հազար դես. տարբեր եղանակներով միացվել էր քաղաքի հողատարածություններին: Վանքի բողոքները մնում էին անհետևանք: Քաղաքի մեծահարուստների այդ վարմունքը դժգոհության մեծ ալիք էր առաջացնում:

XIX դարի 80-ական թվականներից տեղի և Անդրկովկասի կենտրոնական հայկական մամուլն աշխուժորեն արձագանքում է այդ խնդրին, բաղձաթիվ հողվածներ հրապարակում, խարաղանում նախիջևանցիների դատապարտելի վարքագիծը: 1884—1885 թթ. «Մեղու Հայաստանի» թերթը հողվածներ է տպագրում նոր նախիջևանի հողային հարցի վերաբերյալ: Հողվածագիրն ընթերցողների ուշադրությունը հրավիրում էր այն հանգամանքի վրա, որ դեռևս 1840—1850-ական թվականներին, օգտվելով վարչական իրավունքներից, քաղաքը վանքից խլել և իր սեփականությունն է դարձրել նրա հողերի պատկառելի մասը: Վանքը

⁵³ «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии», т. 1, Екатеринослав, 1884, с. 59.

⁵⁴ ГАОО, ф. 1, оп. 17, д. 60, л. 1, 10.

⁵⁵ Ե. Եանազիզ, Նոր նախիջևանը և նորնախիջևանցիք, էջ 170, հմտ. «Գաղութ», 1914, № 4:

գրկվելով այդ հողերից և դրանցից գոյացող եկամուտներից մեծապես տուժում է: Անմխիթար վիճակում է գտնվում նաև վանքի դպրոցը: Հողավածագիրը կոչ է անում՝ ուղղել ժամանակին կատարված անարդարությունը և վանքին վերադարձնել նրա հողերը⁵⁶:

1893 թ. «Նոր դար» շաբաթաթերթում թղթակիցը հիշատակելով թերթի նախորդ տարվա 13-ում վանքի վարելահողերի վերաբերյալ տպագրված հողավածը, հանգամանորեն ծանրանում է այդ խնդրի վրա: Նա խոսելով Դոնի հայ գանգավածի հողօգտագործման մասին, համոզմունք է հայտնում, որ քաղաքի հողերի ավելացումը կատարվել է գերազանցապես վանքի հողերը յուրացնելու հաշվին: Հողվածում խելամիտ չի համարվում ու դատապարտվում է քաղաքի պետքերի համար այդ հողերի օգտագործումը առավել նպատակահարմար գտնողների տեսակետը: Այս հողավածագիրը կոչ է անում դպրոցի կարիքները հոգալու, վանքի եկամուտներն ապահովելու նպատակով ետ վերադարձնել ժամանակին վանքից խլված հողերը⁵⁷:

«Նոր դարը» նույն ձևով խարազանում է նախիջևանի քաղաքային վարչության կողմից նաև ս. Լուսավորիչ եկեղեցու բակի ընդարձակ տարածությունը յուրացնելու փաստը⁵⁸: Տեղի «Լույս» թերթը բազմիցս հանդես է գալիս վանքապատկան հողերը քաղաքի հողատարածություններին միացնելու փաստի դեմ⁵⁹: Չնայած հասարակական կարծիքին, անընդմեջ կատարվող ահազանգումներին Ս. Խաչ վանքին այդպես էլ չի հաջողվում ետ ստանալ իր հողերը:

Այսպիսով, գաղութի ազայական դասը շարաշահելով հայ համայնքի կառավարչության մեջ իր ղեկավար դերը, դարտուղի ճանապարհներով կարողանում է յուրացնել հասարակական հողերը և կրկնապատկել իր հողատարածությունները:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում դժվար ու գրեթե անհնար էր դարձել հողամասերի հիշյալ ձևերով ընդարձակումը: Եվ քանի որ հողը դարձել էր եկամտի հիմնական աղբյուրներից մեկը, բարձրացել նրա արժեքը, հետևաբար և բազմացել էին հողօգտագործման ձևերն ու եղանակները:

Առավել տարածված, ընդունված այդ ձևերից էր հողերը վարձով կամ կապալով տալը: Հողատարածությունների վարձով հանձնելը նոր երևույթ էր, գոյություն ուներ նաև գաղութի պատմության առաջին փու-

լում: սակայն, սահմանափակ չափերով: Այն ժամանակ բնակչության փոքր թիվը և հողերի առատությունը դեռևս անհրաժեշտ չէր դարձնում վարելահողերը վարձով հանձնելը: Դրա փոխարեն ծավալուն անասնապահությունը պահանջ էր դնում և վարձով տրվում էին միայն խոտհարքներն ու արոտավայրերը: Հայկական մագիստրատը հատուկ կանոններ էր մշակում և հետևում, որպեսզի գաղթօջախի սահմաններում անխափան կատարվի արոտավայրերի ու խոտհարքների վարձակալության սահմանված կարգը:

Նյուտոնի շրջանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը, բնակչության աճը, հատկապես կենտրոնական նահանգներից հողագուրկ գյուղացիների հոսքը մեծապես խթանեցին հողի վարձակալման եղանակը: Մասնավորապես վարելահողերը վարձով տալը դարձավ հողօգտագործման նշանակալից ձևերից և եկամտի անհրաժեշտ աղբյուրներից մեկը:

Հայկական գաղութում արդյունաբերության աճը, առևտրի ծավալումն ու խորացումը, առհասարակ, քաղաքային տնտեսության զարգացումը նորանոր հողատարածությունների օգտագործման պահանջ էր դնում: Նոր նախիջևանին պատկանող հողատարածությունները տրվում էին վարձով, ոչ միայն գյուղատնտեսական կարիքների, այլև արդյունաբերական ձեռնարկությունների, պահեստների, առևտրական կրպակների ու խանութների համար և այլ նպատակներով:

Պատկերացում կաղմելու համար հիշատակենք լոկ մի քանի փաստ: 1874 թ. քաղաքային վարչությունը 2649 դես. հացահատիկի համար նախատեսված վարելահողը կիսարաջին սկզբունքով տալիս է վարձով, յուրաքանչյուր դեսյուտինից 1,16 կոպեկ գումար ստանալու պայմանով⁶⁰:

Դրանից մի քանի տարի առաջ քաղաքի 3900 դես. խոտհարքներն ու արոտավայրերը հատուկ պայմանով երեք տարի ժամանակով տրվել էին 2-րդ գիլդիայի վաճառական Մկրտիչ Խաչիզովին⁶¹:

60 ГАРО, ф. 91, оп. 1, л. 100, л. 2.

61 ՀԵՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 669, ք. 28—29. Քաղաքապետի Մատթեոս Պոտոնիկովը ներքին գործերի մինիստրության և նահանգային վարչության թույլտվությամբ կնքել էր 13 կետից բաղկացած պայմանագիր: Դոնի ձախ ափի 3000 դես. խոտհարք և 900 դես. արոտավայր երեք տարի ժամանակով տրվում էին վարձակալությամբ՝ տարեկան 5005 ու դարձով: Դեռևս հորդանալու և հողերի մի մասը ավազով ծածկվելու պարագայում դարձակալին թույլատրվում էր վաճառել ավազը՝ բեռը 5 կոպեկով: Վարձակալ Մ. Խաչիզովը պարտավոր էր պահանջի դեպքում նախիջևանի քաղաքացիներին խոտհարք հատկացնել սալից 40 կոպեկ, իսկ 50 սալից ավելի դեպքում մինչև 70 կ. գանձելով: Մեկ օր արոտավայրերից օգտվող հողերի տերերից, վարձակալը կարող էր խոշոր եղջյուրավոր անասունների համար 2,5 կոպ., իսկ ձիու՝ 2 կոպեկ գանձել: Դոնի վտակ Երիկի

56 «Մեղու Հայաստանի», 1884, № 85, 1885, № 91:

57 «Նոր դար», 1893, № 45:

58 «Նոր դար», 1891, № 36:

59 «Լույս», 1914, № 4, 17:

Գոնի գետափնյա հողերից 12 հազար սածեն, սածենը 10 կ. արժեքով 3 տարով տրվում է (1903) վաճառական Պ. Մարտինին՝ բրդալվաց ձեռնարկութունների համար: Հարավ-արևելյան երկաթուղու մերձակա հողամասերից տրվում է վաճառականներ Ս. Սալտիկովին և Մ. Պոպովին անարագիտի պահեստներ տեղադրելու համար՝ յուրաքանչյուրից 300 ու գանձելով⁶²:

Քաղաքի հողերը կապալով տալն այնպիսի շափեր էր ընդունել, որ դրան անդրադառնում էին անգամ Անդրկովկասի հայկական պարբերականները:

«Նոր դար» թերթում գետեղված հողվածում հեղինակը խորհուրդ էր տալիս հրաժարվել Գոն գետի ձախափնյա հողերը երկարաժամկետ կապալով Ռոստովի վաճառական Մարսիմովին հանձնելուց, քանի որ այդ հողերի օսմեն մի թղաշափը խիստ արժեքավոր է⁶³:

Հայկական գյուղերը, ճիշտ է, սակավ ղեպերում, սակայն նույնպես դիմում էին հողօգտագործման այդ ձևին, վարձով տալիս հեռու և անհարմար վայրերում ընկած տարածությունները: Նրանք այդպես էին վարվում Սամբելի և Եղեղնուտ վայրի ընդարձակ տարածությունների հետ: Դրանք չէին բաշխում, այլ ամբողջապես տալիս էին կապալով, առաջինը հեռու լինելու, իսկ երկրորդը՝ նրա հետ կապվելու անհարմարության պատճառով:

Հայկական գյուղերը սակայն, ավելի շատ իրենք էին սահմանակից կամ սահմանամերձ քաղաքի տարածություններից վարձակալում: Մասնավորապես խոշոր ու համեմատաբար սակավահող Չալթր ու Թոփտի գյուղերը հաճախ էին դիմում այդ քայլին: Այսպես, 1906 թ. գյուղերը պատգամավորներ են առաքում Նախիջևան և խնդրում 6000 ղես. հողերը վարձով տալու համար աճուրդի շահնել, այլ ղեսայտինը 9 ու արժեքով

փոքրիկ կամուրջը վարձակալը պարտավոր էր բարձր վիճակում պահել: Նրա վրայից անասունի հոտեր անցնելու համար նա վարձ չպետք է վերցնեք, եթե արտասովորներից օգտվելու համար արդեն գանձել էր:

Վաճառքի քվոդ հոտերից վարձակալողը կարող էր մեկ օրվա համար ոչխարից գանձել 0,5, իսկ անասունների և ձիու գլխից՝ 1 կոպ. և ոչ ավելի: Մ. Խաղիզովը տարեկան վարձի մեկ երրորդը պարտավոր էր որպես կանխավճար Նախապես վճարել:

Նշված պայմանները խախտելու դեպքում նա քաղաքի օգտին պետք է տուգանք վճարեր՝ առաջին անգամ 25 ու., երկրորդ և երրորդ անգամ կրկնվելու դեպքում՝ 50 և 100 ուրլի: Ավելի խախտում կատարելու դեպքում հողը նրանից կտ էր վերցվում, և նա զրկվում էր իր կանխավճարից:

⁶² ГАРО, ф. 46, оп. 1, д. 3375, с. 4.

⁶³ «Նոր դար», 1889, № 24:

տրամադրել իրենց⁶⁴: Ավելի ուշ քաղաքը 700 ղես. խոտհարքների աճուրդի եղանակով, ղեսայտինը 13 ու գումարով տալիս է հայ երկրագործներին⁶⁵:

Չալթրի և Թոփտի գյուղացիների մի մասը, որոնք համաշխարհային պատերազմից առաջ կապալով քաղաքից վարելահողեր էին վերցրել, խեղդում են իջեցնել վարձը, քանի որ պատերազմի պատճառով պակասել էր աշխատող ձեռքը և դժվարացել մշակումը⁶⁶:

Դժվար չէ նկատել, որ հողի նկատմամբ պահանջը մեծանալուն դուրքնթաց բարձրանում էին հողերի վարձակալման գները: 1874 թ. եթե մեկ ղեսայտին հողամասը տրվում էր 1,16 կոպ. արժեքով, ապա երեսուն տարվա ընթացքում նրա գինը բարձրանում էր շուրջ 7,5 անգամ, հասնում 9 ուրլու: XX դ. սկզբին մեկ ղեսայտին հողի վարձը հասնում էր մինչև 20—25 ուրլու: Մի քանի տարի անց վարելահողի համեմատությամբ անհամեմատ էժան գնահատվող խոտհարքի վարձակալման մեկ ղեսայտինի գինը նա բարձրանում հասնում է մինչև 13 ուրլու:

Հողատարածությունների, մասնավորապես վարելահողերի պահանջարկն ավելանալու հետ մեկտեղ նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչությունը աստիճանաբար գները բարձրացնում և այնքան շոտայ է հողերը վարձակալությամբ հանձնում, որ քաղաքի տարեկան եկամուտների հիմնական մասը փաստորեն գոյանում էր այդ աղբյուրից:

Ս. Խաչ վանքի իր հերթին կապալով էր տալիս ոչ միայն վանքապատկան հողերը, այլև արտերի դաշտը, պտղատու այգին, անգամ վանքին տրվող նվերների հանգանակումը: Վանքը 1881 թ. 300 ղես. վարելահող 1205 ու գումարով վեց տարի ժամանակով կապալով հանձնում է երեք գյուղացիներին⁶⁷: Ս. Խաչ վանքի վանահայր Կյուրեղ Սրապյանը վանքի կալվածքի արտը մեկ տարով հանձնում է Գրիգոր Խաղիջյանցին, նրանից 50 փութ ցորեն ստանալու պայմանով⁶⁸:

Վանքի վանահայրը, այդ նույն տարում, այգու բերքը և վարդավառի օրը առնուր անողներից վանքին հասանելիք նվերները երեք տարի ժամանակով կապալով տալիս է Մարգար Բալայանցին: Վերջինս իրավասու էր հսկել պարտեղի բերքին, վերցնել և մատչանում գրանցել նվերները: Դրա դիմաց պարտավոր էր վճարել 200 ու գումար⁶⁹:

⁶⁴ «Приазовский край», 1906, № 221.

⁶⁵ «Գաղութ», 1914, № 19:

⁶⁶ «Գաղութ», 1915, № 38:

⁶⁷ ՀԿՊՊԱ, ֆ. 54, գ. 1767, Բ. 2:

⁶⁸ Նույն տեղում, Բ. 20:

⁶⁹ ՀԿՊՊԱ, ֆ. 54, գ. 1768, Բ. 3:

XX դարի սկզբներից, մասնավորապես ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության հետևանքով սկսվեց նաև հողամասերի վաճառք: Այսպես, նոր նախիջևանի քաղաքագլուխ Խաթրանովը 1900 թ. դիմում է Գոնի մարզի ատամանին և խնդրում հաստատել քաղաքային խորհրդարանի վճիռը՝ Մ. Պոպովին 4800 ք. սաժեն հողամաս վաճառելու մասին: Քաղաքագլուխը հողի վաճառքի շահավետությունը հիմնավորում էր նրանով, որ հացահատիկ ցանկելու դեպքում չնչին եկամուտ էր ստացվում, իսկ այն վաճառվել է 1536 ո. գումարով⁷⁰:

Բրդավաց ձեռնարկություններն ընդարձակելու համար, «Մելքոնով-Եղոկով» ընկերությունը քաղաքի գետափնյա տարածություններից գնումներ է կատարում: Մելքոնով-Եղոկովներն ավելի քան տաս տարի, դեսյատինը 60 ո. գումարով վարձակալել էին այդ հողամասը: Նրանք խիստ բարձր գնով, դեսյատինը 2000 ո. գումարով ցանկանում էին սեփականացնել այդ հողերը: Քաղաքային վարչությունը համաձայնում և կատարում է վաճառքը⁷¹:

Ներքին գործերի մինիստրությունը չի վավերացնում այդ գործարքը, պատճառաբանելով, որ երկու ձեռնարկատիրոջ շատ մեծ տարածություն է տրվում: Դրանից բացի, այդ տարածություններն ապազայում անհրաժեշտ են լինելու քաղաքին, ձեռնարկատերերն էլ կարող են վարձելու միջոցով օգտվել դրանցից⁷²:

Նույն տարում՝ 1906 թ. Չալթր, Թոփտի և Մեծ Սալա գյուղերը դիմում են քաղաքային վարչություն և խնդրում վաճառել իրենց գյուղերին սահմանակից քաղաքին պատկանող հողերը: Չալթր գյուղը ցանկանում էր գնել 4000, Մեծ Սալան՝ 3000 դեսյատին: Առաջինը յուրաքանչյուր դեսյատինին վճարում էր 200 ո., իսկ Մեծ Սալան՝ 220 ո. գումար⁷³:

Ի դեպ, ուշագրավ է, որ քաղաքի մոտ, գետափնյա հարմարավետ վայրի հողի դեսյատինը, քաղաքից հեռու ընկած, գյուղերի սահմանում գտնվող հողի դեսյատինից տաս անգամ թանկ էր գնահատվում:

Տեղական թերթերում զրվատվում է Թոփտիի գյուղապետ Դայեկյանի եռանդուն գործունեությունը, որն իրականացնում է գյուղական հաժայնքի վճիռը՝ դատարանի միջոցով գյուղացիներից ետ է վերցնում հասարակությունից սեփականացրած հողերը⁷⁴:

Այս ամենով հանդերձ, հարկ է նշել, որ հողերի առուծախը Գոնի հայերի շրջանում, մասնավորապես գյուղերում, ուր, ինչպես նկատեցինք ամուր էր համայնքը, լայն տարածում չստացավ:

Այսպիսով, հայ զանգվածի գյուղական առօրյային, նրա տնտեսական գործունեությանը մոտիկից ծանոթանալը հասկանալի է դարձնում նրա մասին ժամանակի պաշտոնական վավերագրերի արձանագրված հետևությունը:

Եկատերինսկավի նահանգի գյուղատնտեսությունը նվիրված վիճակագրական վարչության տեղեկագրերում շեշտվում է հայերի շրջանում հողերի առատության, այն մեծ չափով վարձակալությամբ տալու, հողատարածության համեմատ ուսական բնակավայրերից կրկնակի պակաս անասուն պահելու հանգամանքը⁷⁵:

Հարկ է նշել, որ ազատ ֆերմերային տնտեսությունն այն հիմքն էր, որի վրա խարսխվում էր նորնախիջևանցիների բարվոք վիճակը: Այդ հանգամանքն իր հերթին պայմանավորում էր գաղութի վերնախավերի ակտիվ նախաձեռնությունը թե՛ գյուղատնտեսության, թե՛ արդյունաբերության և թե՛ առևտրի ասպարեզում:

2. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ճորտատիրության վերացումը և երկաթուղիների կառուցումն ամբողջ երկրում խթանեցին արդյունաբերության զարգացումը: Խոշոր տեղաշարժեր կատարվեցին ուսական կայսրության հարավային երկրամասում, մասնավորապես Գոնի ավազանում: Այստեղ բնական հարմար պայմաններից բացի արդյունաբերության աճին նպաստում էր ազատ վարձու աշխատանքի օգտագործումը, թեպետև ուղմակազակային ավանդական կարգը ինչ-որ չափով արգելակող դեր էր կատարում:

Գոնի ավազանում զարգացավ հատկապես լեռնահանքային, մետաղաձուլական, ինչպես նաև գյուղատնտեսական մթերքները մշակող արդյունաբերությունը: Մեծ թափ ստացավ Գոնբաօի ածխարդյունաբերությունը: Դոնեցկի ավազանը 1880 թ. արգեն տալիս էր երկրում արտադրվող բարածխի 70%-ը: Ամբողջ երկրում հայտնի դարձան Պաստուխովի շուգունաձուլական գործարանը, Քուշնարյանի և Ասմոլովի ծխախոտի ֆաբրիկաները, Պարոմոնովի ալրազացը և այլ խոշոր ձեռնարկություններ:

75 «Сборник статистических сведений по Екатеринбургской губернии», т. 1, с. 113—117, 145.

70 ГАРО, ф. 41, оп. 1, д. 568, св. 15, л. 1.

71 «Приазовский край», 1906, № 41.

72 Նույն տեղում, № 104:

73 Նույն տեղում, № 65, 70:

74 «Չաղով», 1914, № 23:

Ռեֆորմից հետո օտարերկրյա կապիտալի ներհոսքը դեպի Ռուսաստան ուժեղացավ, իսկ դարի վերջին ավելի մեծ չափեր ընդունեց: Դոնի ավաղանում իրեն զգացնել էր տալիս ֆրանսիական և բելգիական կապիտալը, որը հիմնականում ներգրվում էր ածխահանքային և մետաղաձուլական ձևերով: Ինչպես նաև, տրանսպորտի միջոցների շինարարության մեջ:

Խոշոր ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերությունը որքան էլ առաջընթաց ապրեց, այնուամենայնիվ չկարողացավ տիրապետող դասնալ: Հարավում և Դոնի ավաղանում իր ամբողջության մեջ գերակշիռ դերը պատկանում էր գյուղատնտեսական միջրեքները վերամշակող մանր արդյունաբերությանը:

Դոնի մարզում արդյունաբերությունը զարգանում էր հատկապես հինգ հիմնական քաղաքներում՝ Ռոստովում, Նովոչերկասկում, Նախիչեվանում, Տաղանրոգում և Ալեքսանդրովսկ-գրուշևսկում⁷⁶: Նրանցից յուրաքանչյուրը արդյունաբերության դարգացման իր յուրահատկություններն ուներ, իսկ Ռոստովը, որպես խոշոր արդյունաբերության կենտրոն, ավելի ու ավելի էր առանձնանում:

Նոր նախիջևանում շարունակում էին առաջադիմել դեռևս XIX դ. առաջին կեսին արմատավորված արտադրության ճյուղերը: Դրանցից էին նախապես արհեստագործական հիմքի վրա ստեղծված, Դոնի հայության համար ավանդական դարձած ճարպի մշակման, բրդի լվացման, կաշվի, ծխախոտի, կղմինգրի, ալյուրի արտադրությունը:

ա) Ճարպահալ գործարաններ. Հայկական գաղութի արդյունաբերության ինքնատիպ և եկամտաբեր ճյուղերից է եղել ուլխարի ճարպի ստացման և իրացման գործը:

Ճարպահալ գործարանները կամ սալղանները քաղաքի հյուսիսային մասում տեղավորված ընդարձակ բակերով փայտյա պարզունակ շինություններ էին: Այդ, այսպես կոչված, գործարաններում ուլխարը մորթում էին, ճարպը հալում ու տակառները լցնում, մորթին չորացնում, ճարպագուրկ միսը նախնական մշակման ենթարկում և ապա հանձնում տիրոջը: Գործարանատերը մորթած ամեն մի ուլխարի համար ստանում էր 20—30 կ. վարձ: Մեկ ուլխարից սովորաբար ստացվում էր 3 ու ճարպ⁷⁷: Գործարանների թիվը մեծ չէր, հասնում էր տասի, որոշ տարիներին՝ մինչև տասներեքի: Գործարաններում բանվորների քանակը փոքր էր: 1860-ական թվականներին ամեն մի գործարան ուներ 20—25, իսկ XX դարի սկզբներին՝ մինչև 50 աշխատող:

Գործարանների կարողությունը, ճարպի արտադրությունը հետևողականորեն մեծանում էր: Այսպես, նոր նախիջևանի սալղաններում 1863 թ. արտադրվել է 347,830 ուրլու, 1872 թ. 403,256 ու., 1884 թ. 590,400 ու., իսկ 1903 թ.՝ 715000 ուրլու ճարպ⁷⁸: Այլ խոսքով, քսան տարվա ընթացքում արտադրանքը կրկնակի ավելացել էր, սակայն գործարանների թիվը մնացել էր նույնը: Նշանակում է ճարպի արտադրության ավելացումը կատարվում էր ոչ թե գործարանների թվի ավելացման, այլ արտադրության ընդարձակման շնորհիվ: 1876 թ. տաս ճարպահալ գործարաններում աշխատում էր 198, իսկ 1903 թ. ինը գործարաններում՝ 570 բանվոր: Ուլխատում էր 198, իսկ 1903 թ. ինը գործարաններում կատարվում էր ձևերի աշխատանքով, ուստի և արտադրության ընդլայնումը կատարվում էր քանվորների թվի մեծացման հաշվին: Դրանք ավելի շուտ մանուֆակտուրային ձևերով շինվել էին: Արդյունաբերության այս ճյուղը որոշակի զարգացում ապրեց հատկապես Դոնի հայերի շրջանում: Նոր նախիջևանը դարձել էր ճարպի արտադրության ճանաչված կենտրոն: Բավական է ասել, որ անասնապահական թեքում ունեցող Եկատերինոսլավի ամբողջ նահանգում արտադրվող ճարպի մեկ երրորդը տալիս էր նախիջևանը: 1870 թ. նահանգի 54 ճարպահալ գործարանները, ուր աշխատում էր 800 բանվոր, արտադրել էին 753,805 ու ճարպ: Դրանից 245610 ու. արտադրանքը կամ մեկ երրորդը բաժին էր ընկնում նախիջևանի 271 բանվոր ունեցող տասներկու սալղաններին⁷⁹:

Ճարպահալ գործարաններում մորթվում ու մշակվում էր հայկական գաղութի մանր եղջյուրավոր անասնապահությանը գրադվող տնտեսատերերի ուլխարը, սակայն ճարպի հումքի մեծ մասը ստացվում էր զբրսից: Դոնի տափաստաններում, մասնավորապես անասուններով առավել հարուստ Հյուսիսային Կովկասում ճարպատու ուլխարի ամբողջ հոտեր էին պահում: Նրանք աշնանը տասնյակ հազարների հասնող մանր եղջյուրավոր անասուններ բշում էին նոր նախիջևանի սալղանները: Ցալուր, ստույգ տվյալներ չեն պահպանվել նախիջևանի գործարաններում մորթվող ուլխարի զլխաքանակի վերաբերյալ: Հայկական գաղութի ճանաչված գործիչներից Հ. Պապասինյանը և ուրիշներ նշում են, որ նախիջևանի սալղաններում տարեկան մորթվում էր շուրջ 500—600 հազար գլուխ ուլխար⁸⁰: Գործարաններում արտադրված ճարպի դրամական ար-

78 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 156, ք. 154, ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 69, г. 1873, д. 186, л. 31, оп. 223, г. 1885, д. 174, л. 27. ГАРО, ф. 91, оп. 4, л. 78, л. 1.

79 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, л. 169, г. 1871, л. 51, 63.

80 «Նոր դար», 1888, № 126:

76 «История Донского края». Ростов-на-Дону, 1971, с. 94—95.

77 «Նոր դար», 1888, № 126:

ժեքը հնարավորություն է տալիս թեկուզ մոտավոր ձևով գաղափար կազմելու այնտեղ մորթվող ոչխարի քանակի վերաբերյալ:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբներին մեկ ոչխարից ստացված ճարպի դրամական արժեքը կազմում էր 2, լավագույն դեպքում 2 ո. 50 կոպ.: 1903 թ. Նոր Նախիջևանի գործարանները արտադրել են 715 000 ո. ճարպ: Նշանակում է մորթվել է վիթխարի քանակի, 300 հազարից ոչ պակաս մանր եղջյուրավոր անասուն:

Ճարպի հումքի հիման վրա հիմնվում են մոմ, ալկոլի ուչ նաև օձառ արտադրող ձեռնարկություններ: Մոմի արտադրությունը կատարվում էր երկու-երեք, լավագույն դեպքում հինգ արհեստավորական բնույթի գործատներում, ուր աշխատում էին մեկ կամ երկու քանվոր: Մոմի ամենից ավելի մեծաքանակ արտադրանքը եղել է 1879 թ., երբ ճարպամոմի 12 բանվորներով աշխատող հինգ ձեռնարկությունները տվել են 21.350 ուրջու արտադրանք⁸¹: Մյուս տարիների արտադրանքը, սովորաբար չէր անցնում ութ հազար ուրջուց:

Հետագայում ճարպամոմին զուգահեռ, թեկուզ և շնչին քանակով սկսվում է նաև մեղրամոմի արտադրությունը: 1903 թ. գործում էր մեղրամոմի մի փոքր ձեռնարկություն, որը տալիս էր երկու հազար ուրջու արտադրանք⁸²: XX դարի սկզբներից էլեկտրական լուսավորության անցնելը կասեցրեց մոմի արտադրության ընդլայնումը, նրա հեռանկարային զարգացումը:

Օձառի գործարանային արտադրությունը հիմնվել է համեմատաբար ուշ, 19-րդ դ. 70-ական թվականներին, սակայն արագորեն աճելը դարձավ սկսվել է: 1879 թ. օձառի երկու ձեռնարկությունները տվել են 20 400 ո., իսկ 1886 թ. 50 000 ուրջու արտադրանք⁸³: 1903 թ. օձառի արդեն չորս գործարանները թողարկում էին 260 000 ո. արտադրանք⁸⁴:

Բրդավազ ձեռնարկություններ, որոնց թիվը թեև մեծ չէր և հասնում էր հինգ-վեցի, տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեին: Գոնի գետափին հիմնած այդ գործարաններում բուրդը նախնական մշակման էր ենթարկվում, լվացվում, մաքրվում և տնտեսավորվում: կվացման ընթացքում բրդի բաշը խիստ պակասում էր, սակայն դրա փոխարեն լավանում էր որակը, կրկնակի շափով բարձրանում դինը: Բրդի լվացումը ծանր ու աշխատատար գործ էր: Այն կատարվում էր ձեռքով, դրա հա-

մար էլ աշխատողների քանակը մեծ էր: Յուրաքանչյուր գործարանում քանվորների թիվը հասնում էր 150—200-ի: Հիմնականում աշխատում էին կանայք:

Բրդավազ ձեռնարկություններից միայն Մելքոնով-Նյուկով արտադրական-տնտեսական հայտնի ֆիրման անցել էր բրդի շոգեմեքենայական մաքրման: Բրդի մշակման արտադրությունը շահավետ գործ էր: Քափական է նշել, որ 1903 թ. Նոր Նախիջևանի 84 գործարանների ու ֆաբրիկաների մեջ ամենից ավելի բարձր արտադրանքը (900 000 ուրջու) տվել են հինգ բրդավազ ձեռնարկությունները:

Պաշտոնական տվյալների համաձայն, Նոր Նախիջևանի բրդավազ ձեռնարկություններում մաքրվում և տնտեսավորվում էր տարեկան շուրջ 300 հազար փութ բուրդ: Ռուսաստանի բրդի արտադրության հիմնական կենտրոնը, ուր արտադրանքը հասնում էր վիթխարի չափերի, համարվում էր Ռոստովը⁸⁵: XIX դարի վերջերից Ռոստովը և Նախիջևանը արտադրական—տնտեսական մի ամբողջություն էին կազմում: Այդ պատճառով էլ հաճախ «Ռոստով քաղաք» հասկացողության մեջ մտնում էր նաև Նոր Նախիջևանը: Այստեղ բրդի արտադրությունն ավելի էր զարգացած, քան Ռոստովում: Հետևաբար ամբողջ երկրի բրդի արտադրության մեջ նշանակալից էր նաև Նախիջևանի դերը:

Նախիջևանում կազմակերպվում է նաև բրդի շոգեներկման արտադրություն⁸⁶:

գ) Կաշեգործությունը հայերի՝ հնից եկող ավանդական զբաղմունքներից է եղել: Տակավին Ղրիմի թերակղզում բնակվելու ժամանակ, Գոնի ափերին հաստատվելու առաջին տասնամյակներին, ինչպես նաև հետագայում հայ զանգվածը լայնորեն զբաղվում էր կաշեգործական արհեստներով: Այդ հիմքի վրա էլ առաջացավ կաշվի գործարանային արտադրությունը: Ճարպահալ գործարաններում և սպանդանոցներում մորթվող անասունների կաշին առատ հումք էր արտադրության այս ճյուղի առաջադիմության համար:

Անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ կաշեգործությունը ետնաֆորմյան շրջանում նկատելի զարգացում չապրեց: Գործարանների թիվը երկուսից չավելացավ, իսկ ամենաբարձր արտադրանքը չանցավ 50 հազար ուրջուց (1886)⁸⁷: 1903 թ. կաշվի երկու գործարանները տալիս էին ընդամենը 20 հազար ո. արտադրանք⁸⁸, կամ 1862 թ. մակարդակից (21000

81 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 69, д. 221, л. 35.

82 ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

83 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 69, д. 221, л. 35, оп. 223, д. 175, л. 47.

84 ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

85 «Ежегодник департамента земледелия», СПб., 1910, с. 469.

86 «Сборник области Войска Донского статистического комитета», вып. III. Новочеркасск, 1902, с. 100.

87 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, г. 1887, д. 175, л. 47.

88 ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

ուրբու) ցածր⁸⁹, իսկ 1815 թ. արտադրությունից (17 500 ուրբու)⁹⁰ միայն մի փոքր ավել արտադրանք:

Դա բացատրվում է նրանով, որ կաշեգործությունը հայկական գաղութում խարսխված մնաց արհեստագործական-տնայնագործական հիմքի վրա: Այդ տարիներին Պետերբուրգում և Մոսկվայում գործում էին ժամանակի առաջավոր տեխնոլոգիայի հիման վրա կառուցված կաշեգործական խոշոր ձեռնարկություններ: Վերջիններս կլանում էին կաշվի հումքը, բարձրորակ կաշի արտադրում և շուկայից դուրս մղում մանր ձեռնարկությունների ցածրորակ արտադրանքը:

դ) Աղյուսի, կղմինդրի արտադրությունը կապված լինելով շինարարության պահանջների հետ, բնականաբար, հիմնվել է գաղութի սեղրնավորման առաջին տասնամյակներում: Հետագայում շինարարության ծավալման հետ մեկտեղ աստիճանաբար ընդարձակվել է արտադրությունը: Կավահողից ստացվող շինանյութերի այս ճյուղի արտադրությունը լայն առումով շուկայական նպատակներ չի հետապնդել: Այն արտադրվել է տեղի բնակչության կարիքները բավարարելու համար, կամ էլ սպառվել է արտադրության մոտակա բնակավայրերում: Այդ պատճառով էլ աղյուսի և կղմինդրի արտադրությունը տեական ու կայուն բնույթ է կրել:

Հատկանշական է, որ հայկական գյուղերը, բացառությամբ փոքր Սալայի, ունեցել են աղյուսի սեփական գործարաններ⁹¹ և ազատ են եղել այն ձեռք բերելու համար նոր նախիջևան մեկնելու անհրաժեշտությունից:

Աղյուսի արտադրությունը հետևողականորեն ընդարձակվել է: Սակայն կղմինդրի արտադրությունը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում աստիճանաբար նվազել է՝ շենքերի տանիքների կղմինդրը հաճախ թիթեղով փոխարինելու հետևանքով: 1863 թ. աղյուսի 9 գործարանները թողարկել են 57.560 ուրբու, իսկ 1884 թ. արդեն տասնմեկ գործարանները 98.500 ուրբու արտադրանք: Կղմինդրի արտադրությունը 1863 թ. հասել է 4.500 ու., իսկ քսան տարի անց ոչ թե բարձրացել, այլ իջել է 610 ուրբու⁹²:

Չուգահեռաբար գործել, սակայն ավելի սահմանափակ քանակի արտադրանք են տվել կրի և հախճապալի ոչ մեծ թվով ձեռնարկությունները: 1863 թ. կրի արտադրանքը եղել է 12.540 ուրբու, իսկ հախճապալի-

նք՝ 1280 ուրբու: Քսան տարի հետո՝ 1884 թ. կրի արտադրանքն իջել է 2 000 ու., իսկ հախճապալինը՝ բարձրացել, հասել է 32500 ուրբու⁹³: Թեև աղյուսի, կղմինդրի, կրի արտադրանքի դրամական գումարը բարձր չէր, սակայն արտադրանքի քանակը մեծ էր, ուղղակի գները բավականին ցածր էին:

ե) Մխախտտի արտադրությամբ Դոնի հայերը սկսել են ղբաղվել միայն անցյալ դարի կեսերից: Չորս-հինգ հալ վաճառական արդյունաբերողներ հիմնել էին իրենց ֆաբրիկաները: Այնտեղ ստացվում էր գիբազանցապես թուրքական մինչև հինգ տեսակի ծխախոտ: Արտադրանքը, ելնելով դրամական արժեքից, փոքր չէր: Նոր նախիջևանի ծխախոտի ֆաբրիկաներում 1863 թ. արտադրվել է 20,909 ուրբու, 1873 թ. 107, 629 ու., իսկ 1886 թ. 275 հազար ուրբու ծխախոտ⁹⁴: Հումքը ստացվում էր Հյուսիսային Կովկասից, մասամբ՝ արտասահմանից:

XX դարի սկզբներից նոր նախիջևանի ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերությունը վերաբերող փաստաթղթերում չենք հանդիպում հիշատակությունների ծխախոտի արտադրության մասին: Արտադրության այդ ճյուղը, հավանաբար, վերանում է, չդիմանալով Ռուստովի խոշոր ֆաբրիկաների մրցակցությանը, Ռուստովում ծխախոտի արտադրությունն անհամեմատ ավելի զարգացած էր, այնտեղ կային լայն ճանաչում ունեցող ծխախոտի մի քանի խոշոր ֆաբրիկաներ:

Հայ խոշոր արդյունաբերողները ևս իրենց ձեռնարկությունները հիմնում էին Ռուստովում: Դրանցից էր 1853 թ. հիմնված Հ. Ս. Քուշնարյանի՝ Ռուսաստանում և արտասահմանում ճանաչում գտած ծխախոտի ֆաբրիկան: Ծխախոտի պահանջարկի շնորհիվ Հյուսիսային Կովկասում ծխախոտագործությունը ծավալվում և դառնում է տեխնիկական այդ կուլտուրայի արտադրության հիմնական օջախ:

1899 թ. ստեղծվում է «Հ. Ս. Քուշնարյան ընկերությունը», որի կապիտալը հասնում էր 1,500 000 ուրբու: Ֆաբրիկան արդեն տեղավորված էր շորս հարկանի տեխնիկապես հազեցված շենքում: Ֆաբրիկայում աշխատողների թիվը հասնում էր 1500 բանվորի: Ծխախոտի հումքը ստացվում էր Թուրքիայից, Արմիից, Բեսարաբիայից, Կովկասից: Արտադրանքը լայն սպառում էր գտնում ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ արտասահմանում՝ Ճապոնիայում, Մանչուրիայում, Չինաստանում և այլ երկրներում: Ֆաբրիկան տալիս էր մեծ պարգևներ՝ ու մրցակցների արժանացած բարձրորակ արտադրանք: «Քուշնարյան» ֆաբրիկայի ծխախոտը 1880 թ. արժանացել էր Մոսկվայի համառոտական ցուցա-

⁸⁹ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 6, г. 1863, л. 63, л. 94.

⁹⁰ Նույն տեղում, ց. 11, գ. 134, թ. 408:

⁹¹ «Алфавитный список населенных мест области Войска Донского», с. 59, 281, 561, 633.

⁹² ՀԿՊՊԱ, ք. 139, գ. 156, թ. 154, ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, г. 1885, д. 174, л. 27.

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 69, л. 186, л. 31, оп. 223, д. 175, л. 47.

հանդեսի ոսկե մեդալի, Եվրոպայի գիտական ընկերության Փարիզի 1883 թ. առաջին կարգի ոսկե մեդալի: Բարձրագույն պարգևների էր արժանացել Չիկագոյի (1893) և Անտվերպենի (1894) համաշխարհային ցուցահանդեսներում⁹⁵:

Հ. Քուչնարյանը երեկի զեմք էր ուսական առևտրաարդյունաբերական աշխարհում, հասարակական, բարեգործական բազմաթիվ միջոցառումների մասնակից, այդ թվում նաև հայկական գաղութում:

ը) Օղու և գինու արտադրության ծաղկուն շրջանը եղել է XIX դարի առաջին երկու տասնամյակները, երբ արտադրանքը հասնում էր մինչև 30 հազար դուլլի: Հետագայում արտադրության այս ճյուղը հետին պլան մղվեց և գրեթե դուրս եկավ շրջանառությունից: XX դարի սկզբներից նրան փոխարինելու եկավ տեխնիկական նպատակներով թողարկվող սպիրտի արտադրությունը: 1882 թ. Եկատերինոսլավի նահանգապետի տարեկան հաշվետվություններում նախիջևանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների թվում հիշատակվում է գինու մեկ գործարան, որը տալիս էր ընդամենը 5500 ո. արտադրանք⁹⁶:

1903 թ. քաղաքն ուներ օղու, գերազանցապես սպիրտի թորման քսան բանվորով աշխատող մեկ ձեռնարկություն, որը տալիս էր 200 հազար ուրբլու արտադրանք⁹⁷:

է) Ակնոստոյքյան համար կային բոլոր նպաստավոր պայմանները: Տակավին կայսերական շնորհագրով հայերին Գոն գետում և Աղովի ծովում ձկնորսությանը զբաղվելու լայն հնարավորություն էր տրվել: Մինչև XIX դարի 40-ական թվականները ձկնորսությունը լայն ծավալ էր ընդունել և դարձել եկամտի կարևոր աղբյուր: Հետագայում ձկնորսությունը զարգացավ Ռոստովում, իսկ նախիջևանում գրեթե դադարեցին զբաղվել արտադրության այդ ճյուղով: 1863 թ. Նոր նախիջևանի շորս ձեռնարկությունները տալիս էին 5340 ո. ձուկ, 1870 թ. 4270 ուրբլու, իսկ 1880 թ. 3335 ուրբլու արտադրանք: Հետագայում վերանում է արդյունաբերական ձկնորսությունը: XX դ. սկզբներին գործում էր միայն մեկ ձեռնարկություն, այն էլ արտադրում էր խիստ սահմանափակ քանակի, ընդամենը 2—3 հազար ուրբլու շրայքած ձուկ՝ ձկնապուխտ⁹⁸:

⁹⁵ «Записки Ростовского на Дону общества истории, древностей и природы», т. II, Ростов н/Д, 1914, с. 261—264.

⁹⁶ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, г. 1883, д. 91, л. 39—40.

⁹⁷ ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

⁹⁸ ԶԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 156, Թ. 154; ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, д. 169, л. 51; օպ. 70, д. 229, л. 43.

բ) Մակարոնի արտադրությունն, ինչպես նաև հացահատիկից ալյուր ստանալու համար շոգեաղացներին անցնելը կատարվում է XIX դ. երկրորդ կեսին: Նախիջևանում կար մակարոնի մեկ գործարան, որը 1862 թ. տվել է 24 750 ուրբլու, 1882 թ. 4000 ուրբլու արտադրանք: 1903 թ. գործարանների թիվը մեկով ավելացել է և արտադրանքն էլ հասել է 100 հազար ուրբլու⁹⁹:

XX դարի սկզբներից բավական ծավալուն չափերով սկսվում է նաև հրուշակեղենի արտադրությունը: 1880-ական թվականներին երևան են գալիս շոգեաղացները: Նախիջևանն ուներ երկու շոգեաղաց, որոնք թողարկում էին մինչև 200 հազար ուրբլու ալյուր: Հետագայում հայկական գյուղերում ևս հիմնվեցին շոգեաղացներ, որոնց կողքին, սակայն, պահպանվում էին հնից եկող և ավելի մեծաքանակ քամաղացները:

թ) Բամբակեղենի արտադրությունը 1863 թ. հասնում էր 35 500 ուրբլու, 1880-ական թվականներին կրկնակի չափով իջնում է արտադրանքը, սակայն հետագայում նորից բարձրանում և հասնում մինչև 123 հազար ուրբլու¹⁰⁰:

Բամբակեղենի արտադրությանը կից հիմնվում են նաև ներկատներ, որ տարեկան 15—20 հազար ուրբլու կտորեղեն էր ներկվում:

1880-ական թվականներից Նոր նախիջևանում էր գտնվում նավերի վերանորոգման գործարանը, որ աշխատում էր հինգ հարյուրից ավելի բանվոր:

Արդյունաբերության վերահիշյալ ճյուղերից զատ կային նաև սննդի և կենցաղային իրերի արտադրության փոքր կարողության բազմաթիվ ձեռնարկություններ:

Արդյունաբերության առանձին ճյուղերին ծանոթանալու հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է բերել ընդհանրացնող տվյալներ տնտեսության այս կարևոր բնագավառի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու, նրա զարգացման օրինաչափություններին հետևելու համար:

Աղյուսակից երևում է, որ Նոր նախիջևանում արդյունաբերությունը նշանակալից ծավալ ուներ: Նկատի պետք է առնել, որ աղյուսակում չի արտացոլվել արդյունաբերության մի շարք ճյուղերի արտադրանքը: 1903 թ. տակ նշված են արտադրության հիմնական ավանդական ճյուղերը, իսկ երշիկեղենի, հրուշակեղենի, թղթի, քիմիական և այլ գործարանների ու ֆաբրիկաների արտադրանքը չի արտացոլվել: Այդ ժամա-

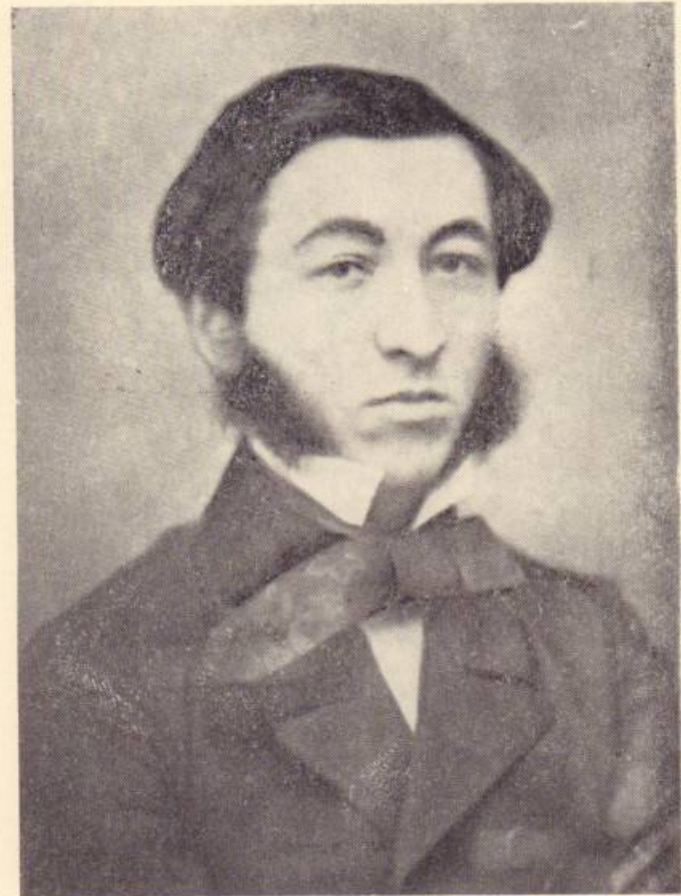
⁹⁹ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 6, д. 63, л. 94—95; ф. 1284, оп. 223, д. 91, л. 39—40; ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

¹⁰⁰ ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 6, д. 63, л. 94—95. ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78.

Արդյունաբերական ճյուղերը	1863 թ.			1884 թ.			1903 թ.		
	գործարանների թիվը	արտադրանքի գրա- մական գույմարը ուս. թվիչներով	բանվորների թիվը	գործարանների թիվը	արտադրանքի գրա- մական գույմարը ուս. թվիչներով	բանվորների թիվը	գործարանների թիվը	արտադրանքի գրա- մական գույմարը ուս. թվիչներով	բանվորների թիվը
Ճարպահալ	9	347,830	— 13	590,400	566	9	715000	570	
Բրդալվաց	—	—	—	—	—	5	900000	995	
Կաշեգործության	1	24,570	— 1	15000	4	2	20'00	32	
Աղյուսի	9	57,500	— 11	98500	293	11	120000	567	
Կղմինդրի	1	4,500	— 2	610	5	—	—	—	
Հախճասալի	1	1,200	— 2	32500	5	—	—	—	
Մխախտի	3	20,909	— 2	247732	158	—	—	—	
Չկնորսության	4	5,340	— 2	1908	22	1	2000	16	
Մակարոնի	1	18,350	— 1	40000	33	2	100000	126	
Բամբակեղենի	7	57,210	— 5	22800	17	4	123000	63	
Շոգեհաղացների և ջրաղացների	—	—	— 2	62000	30	—	—	—	
Փճառի	—	—	— 2	31000	7	7	260'00	187	
Մամի	5	8580	— 1	800	1	1	2000	5	
Նավերի վերանորոգման	—	—	— 1	400000	519	5	385000	542	
Կրի	3	12,540	— 1	2000	7	4	13000	39	
Օդու և դիմու	—	—	— 1	1305	25	1	200000	26	
	44	558639		47	1,545655	1692	52	2940000	3168

նակ նախիջևանում կար 3 600 բանվոր ունեցող 84 գործարան, որոնք տալիս էին 3,129200 ուրբլու արտադրանք¹⁰²:

Նյու-Յորքի քաղաքի քաղաքացիական արտադրանքի ավելացել է 2,7, իսկ քառասուն տարում ավելի քան 5,5 անգամ: Երկրորդ քաղաքացիական պատերազմի 1884—1903 թթ. կրկնապատկվել են արդյունաբերական արտադրանքը, բանվորների թիվը և կարելի է ասել, գործարանների քանակը: Դա զարգացման բավական բարձր ցուցանիշ է:

Մ. Նախանջյան

¹⁰¹ Սույն աղյուսակը, ըստ հաշորգական տարիների կազմվել է հետևյալ աղբյուրների հիման վրա. ՀԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 156, թ. 154. ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 223, д. 174, л. 27. ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

¹⁰² ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 78, л. 1.

Նոր Նախիջևանի Մարտեհայտ վտղոցը

Նոր Նախիջևանն արդյունաբերության հետևողական աճից ու մասնագիտացումից զատ, արդյունաբերության ընդհանուր ծավալով, համախառն արտադրանքի քանակով երկրամասի կարևոր կենտրոններից մեկն էր հանդիսանում: 1880-ական թվականներին Ռոստով քաղաքի արդյունաբերության արտադրանքը, կլորացրած թվերով, հասնում էր 13,5 մլն ռ., եկատերինոսլավինը՝ 1,700 հազարի, իսկ Նախիջևանինը՝ 1,5 մլն ռուբլու: Նահանգի մյուս քաղաքների ֆաբրիկագործարանային արտադրանքը չէր մոտենում անգամ մեկ միլիոն ռուբլու: Ռոստով քաղաքի արդյունաբերական արտադրանքի առյուծի բաժինը՝ շուրջ 12 մլն ռուբլին գոյանում էր ծխախոտի ֆաբրիկաներից, որոնցում, ինչպես նկատեցինք, ծանրակշիռ էր հալ արդյունաբերողների դերը:

Այսպիսով, ոչ միայն 1860—70-ական, այլ անգամ 80-ական թվականների վերջերին Նոր Նախիջևանն իր արտադրանքով, Ռոստովից ու Եկատերինոսլավից հետո նահանգի երրորդ խոշոր քաղաքն էր:

Ամենևին պատահական չէ, այլ ընդհանրապես հատկանշական է, որ վ. Ի. Լենինը «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» իր նշաչ նավոր աշխատության մեջ եվրոպական Ռուսաստանի ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության կարևորագույն կենտրոնների շարքում նշում է նաև Դոնի Նախիջևան, Նովոչերկասկ և Ռոստով քաղաքների անունները¹⁰³:

Հարավային Ռուսաստանի, մասնավորապես Դոնի ավազանի արդյունաբերության զարգացման առանձնահատկությունները ակնառու կերպով դրսևորվում են Նոր Նախիջևանում: Ինչպես արդեն նկատեցինք արտադրության առանձին ճյուղերին անդրադառնալիս, այնտեղ զարգանում էր գյուղատնտեսական արտադրանքը վերամշակող արդյունաբերությունը: Իրա, մասնավորապես որոշ ճյուղերի (ճարպի, բրդի և այլն), արտադրության մեջ Դոնի հայերի մասնագիտացումը լայն ճանաչում էր գտել:

Ռոստովն աստիճանաբար դառնում էր ծխախոտի, ալրաղաց, միտաղածուրական, քիմիական և զարգացման առավել մեծ հեռանկարներ ունեցող արտադրության ուրիշ ճյուղերի կենտրոն: Այնտեղ զարգանում էր խոշոր, իսկ հայկական գաղութում տարածում էր գտել մանր ու միջին արդյունաբերությունը: Երկու հարևան քաղաքների մասնագիտացման առանձնահատկությունները պարզորոշ երևում են թեկուզ այդ քաղաքների արդյունաբերական ձեռնարկությունների, նրանցում աշխատող բանվորական ուժի և արտադրանքի համեմատության դեպքում: 1870 թ.

103 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, 4. 3, էջ 771:

Նախիջևանում կար 35 փոքրածավալ ձեռնարկություն, որոնցում աշխատում էր 460 բանվոր: Այդ գործարանները տարեկան թողարկում էին 412 հազար ուրլու արտադրանք: Ռոստովի 45 գործարանները, որտեղ զբաղված էր 922 բանվոր, տալիս էին ավելի քան 1,851 հազար ուրլու արտադրանք¹⁰⁴: Այսպիսով, թեև Ռոստովում գործարանների քանակը Նախիջևանի ձեռնարկություններից ավել էր ընդամենը մեկ քառորդով, բանվորների թիվը կրկնակի, սակայն արտադրանք տալիս էր 4,5 անգամ ավել:

Մեկ տասնամյակ անց՝ 1880 թ. նոր Նախիջևանում գործարանների թիվը թեև մեկով ավել էր, սակայն Ռոստովի արդյունաբերական ձեռնարկությունները տալիս էին 8 անգամ ավել արտադրանք¹⁰⁵: Նման համամասնությունը պահպանվեց և ավելի ու ավելի որոշակի դարձավ հետագա տասնամյակներում:

Դոնի հայկական գաղթօջախն իր ներփակ կյանքով ու համեստ հնարավորություններով ի վիճակի չէր խթանելու խոշոր արդյունաբերության զարգացումը: Այդ պատճառով էլ ոչ միայն օտարազգի, այլև գաղութի հայ խոշոր առևտրաարդյունաբերողներն իրենց կապիտալները ներդնում և ձեռնարկություններն ու գրասենյակները հիմնում էին տնտեսական-արդյունաբերական անհամեմատ ավելի լայն պայմաններ ընձևող վայրերում, մասնավորապես Ռոստովում, մասամբ նաև խոշոր այլ քաղաքներում:

Ռոստովի վերելքը, նրա՝ որպես հարավային Ռուսաստանի արդյունաբերական և առևտրական խոշոր կենտրոնի, երկրամասի մյուս քաղաքներից աստիճանաբար տարանջատվելն ու առաջընթացը նկատելի են դառնում տակավին XIX դ. կեսերից: Այս շրջանից էլ, ի թիվս այլոց, սկսվում է հայկական գաղթօջախի խոշոր ձեռնարկատերերի հոսքը դեպի հարևան Ռոստով քաղաքը: Այդ տեսակետից բնորոշ է մեզ արգեն ծանոթ Հ. Քուչնարյանի օրինակը: Նա, ինչպես ասվեց, 1853 թ. ժխախոտի իր ֆաբրիկան հիմնադրեց ոչ թե Նախիջևանում, այլ Ռոստովում: Տեղի առևտրատնտեսական կյանքի ընդհանուր ոլորտում, ֆաբրիկան այնքան ընդարձակվեց, որ արգեն XX դ. սկզբներին ավելի շատ արտադրանք էր տալիս, քան նոր Նախիջևանի ամբողջ արդյունաբերությունը միասին վերցրած:

Հետևաբար, իրավացի չեն այն մասնագետները, որոնք երկու քաղաքների անհավասարաչափ զարգացումը բացատրում են սոսկ երկա-

թողազիծը Ռոստովի միջով անցկացնելու հանգամանքով: Նախ՝ Ռոստովի վերելքն սկսվել էր երկաթուղազիծը կառուցելուց մի քանի տասնամյակ առաջ: Դրանից բացի երկաթուղին քաղաքի արգեն սկսված առաջընթացին նոր թափ հաղորդեց միայն:

Դոնի հայերը, եթե համաձայնություն տային և երկաթուղու գիծը անցկացվեր նոր Նախիջևանի միջով, միևնույն է Ռոստովը չէր կարող մնալ առանց երկաթուղու: Քաղաքի առևտրաարդյունաբերական շերտերի պահանջով Ռոստովը օժանդակ գծով կմիացվեր կենտրոնական երկաթուղուն: Նման պայմաններում նոր Նախիջևանի զարգացումն ավելի գյուրին և թերևս ավելի ծավալուն ընթացք կունենար, սակայն երկաթուղին չէր կարող փոփոխել երկրամասի, մասնավորապես երկու քաղաքների արգեն ուղենշված զարգացման ընթացքը:

Ի վերջո, եթե մի պահ ընդունելու լինեք, որ Ռոստովի փոխարեն նման արագ զարգացում տպրեր նույն պայմաններում գտնվող նոր Նախիջևանը, ապա պետք է հաշտվել այն մտքի հետ, որ հայ համայնքը կզագարեր զոյուկություն ունենալ: Երկաթուղու առկայությունը, խոշոր արդյունաբերության և առևտրի զարգացումը բնակչության այնպիսի երթևեկ ու ներհոսք կստեղծեր, որ գաղութը կարճ ժամանակում կկորցնեիր իր ազդային նկարագիրը և կուլ կգնար շրջապատին: Դա այնքան հասկանալի մի իրողություն էր, որ դժվար է ենթադրել, թե այդ հանգամանքը չէին ըմբռնում տեղի հայ գործիչները: Հետևաբար նոր Նախիջևանը երկաթուղուց հեռու պահելու մեջ նախանձախնդիր գաղութի աչքի ընկնող դեմքերը առաջնորդվում էին ոչ թե և ոչ այնքան տնտեսական շահավետության, որքան Դոնի հայ հասարակության ներփակ կյանքն ու ազդային նկարագիրը պահպանելու ձգտումով:

Այլ խնդիր է, թե որքանով էին նրանք կարողանում ճիշտ ըմբռնել նոր շրջանի հասարակական-տնտեսական զարգացման ընդհանուր միտումները:

* * *

Արտադրության մյուս ճյուղերի մասին մեր պատկերացումները լրիվ ու ամբողջական չեն լինի, եթե թեկուզ համառոտակի շանդրադառնանք արհեստագործությունը: Դա անհրաժեշտ է մասնավանդ այն պատճառով, որ գաղութի պատմության առաջին, նախառեֆորմյան փուլում արհեստները երևան են եկել բավականաչափ զարգացած ձևով, իսկ արհեստագործական արտադրանքն էլ էական նշանակություն է ունեցել ժողովրդական տնտեսության մեջ:

Անշուշտ, պարանբարամական հարաբերությունների ծավալումը, արդյունաբերության և առհասարակ կապիտալիստական հարաբերու-

¹⁰⁴ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 67, г. 1871, д. 169, л. 62.

¹⁰⁵ ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 70, г. 1881, д. 229, л. 43.

թյունների զարգացումը քայքայիչ նշանակություն են ունենում արհեստագործության համար: Նոր նախիջևանի արհեստների, մասնավորապես արհեստավորական կազմակերպությունների՝ համաքրությունների մասին պահպանված վկայությունները ցույց են տալիս, որ XIX դ. կեսերից արհեստագործությունն անկում էր ապրում:

1870-ական թվականներին մանր արտադրողների քայքայումն այնքան ակնբախ էր դարձել, որ Գոնի հայկական գաղութի հիմնադրման 100-ամյակի առիթով գրած աշխատության մեջ Ռ. Պատկանյանը ցավով ու ափսոսանքով է խոսում այդ մասին: «Շալը ոչ միայն երևելի վաճառական է,— գրում էր նա,— այլև երևելի արհեստավոր է. ափսոս. որ մենք արհամարհել ենք այս մեր ազգային արդյունաբեր ընդունակությունը, և նորա բոլոր շահը թողել ենք անգլիացուն, գերմանացուն և հրեաներուն»¹⁰⁶: Արհեստավորական դպրոց բացելու նրա նախաձեռնությունն ու ջանքերը բխում էին հայ արհեստագործական աշխույժ կյանքը վերականգնելու և պահպանելու նույն ձգտումից:

Ինչ խոսք, արհեստագործությունը, որպես արտադրության մի քննադատ հատուկ է եղել միջնադարին՝ ֆեոդալական հասարակարգին: Նոր, կապիտալիստական հարաբերությունների ժամանակ նրան փոխարինելու է գալիս արդյունաբերությունը: Այդ հաջորդական փոխարինումը, սակայն, բացարձակ ձևով չպետք է հասկանալ: Կապիտալիզմի դարաշրջանում ևս արհեստները պահպանում են իրենց դերն ու նշանակությունը, անգամ զարգացում են ապրում՝ կախված կոնկրետ միջավայրից ու հնարավորություններից, արդյունաբերության զարգացման յուրահատկություններից և այլ պայմաններից:

Նոր նախիջևանում երկու հանգամանք հատկանշում և ինչ որ շափով նաև կանխորոշում են արհեստագործության վիճակն ու նրա հետագա զարգացումը: Նախ՝ հայտնի է, որ հայերի մոտ արհեստագործությունը եղել է հնից եկող, ավանդական զբաղմունք: Գոնի հայկական գաղութում արհեստները զարգացել, կատարելագործվել ու մասնագիտացել են այն աստիճան, որ մինչև XIX դ. կեսերը ժողովրդատնտեսական կյանքի կարևոր ճյուղերից մեկն են համարվել:

Արհեստագործությունը հայերի շրջանում այնքան մեծ ծավալ էր ընդունել և արմատացել կյանքում, որ չէր կարող հեշտությամբ տեղիք տալ և դադարեցնել իր գոյությունը:

Ի տարբերություն ուրիշ շատ քաղաքների, ուր խոշոր արդյունաբերության զարգացումը քայքայիչ ազդեցություն էր գործում արհեստա-

¹⁰⁶ Սյուլյուկ, Նոր նախիջևանի հիմնարկության պատմությունը, Քիֆլիս, 1879, էջ 59—60:

գործության վրա, նոր նախիջևանում զարգացավ մանր արդյունաբերությունը: Հայկական գաղութում արդյունաբերությունն առաջացավ արհեստագործական հիմքի վրա: Արհեստագործական շատ արհեստանոցներ, ժամանակի պահանջներին համապատասխան, աստիճանաբար ընթացածակվելով և որոշ չափով կիրառելով մեքենայական աշխատանքը, արդյունաբերության վիճակը ներկայացնող հիշյալ աղյուսակում ոչ քիչ քվով գործարաններ, մինչև անգամ տասի չհասնող, բանվորների փոքր թվով, արտադրության կազմակերպման տնայնագործական եղանակով, գրեթե չէին տարբերվում կամ շատ քիչ էին տարբերվում արհեստագործական շրջաններից: Մեզ չպետք է շփոթեցնի այն հանգամանքը, որ գրանք նահանգապետների տարեկան հաշվետվություններում և վիճակագրական տեղեկագրերում, հիշատակվում են ֆարրիկագործարանային արդյունաբերության խորագրի տակ: Ավելին, որոշ ապարնքների, ասենք կաշվի, աղյուսի արտադրությունը կատարվում էր և՛ արդյունաբերական, և՛ արհեստագործական եղանակով: Ինչ խոսք, արդյունաբերության ծավալումը, նրա մասնագիտացումը, մանր արհեստային արտադրությունը քայքայելու հետ մեկտեղ նշանակալի ազդեցություն էր գործում վերջինիս վրա: Արհեստի մինչև այդ կարևոր համարվող տեսակներ ետին պլան էին մղվում կամ առհասարակ վերանում: Դրա փոխարեն ժամանակի պահանջին համապատասխան առաջանում էին արհեստի նոր տեսակներ և կամ առաջադիմում երկրորդական համարվող արհեստները:

Արտադրության այս ճյուղում կատարված փոփոխություններին համակողմանիորեն հասու լինելու համար աղյուսակի ձևով բերենք արհեստագործության վիճակը ներկայացնող տարբեր տարիների տվյալներ¹⁰⁷:

¹⁰⁷ Աղյուսակից կազմվել է հետևյալ աղբյուրների հիման վրա. ԶԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 156, թ. 112. ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 81, л. 1, д. 87, л. 1.

¹⁰⁸ 1903, 1905 թթ. տակ աղյուսակից դուրս ենք թողել արհեստ համարվող, սակայն գրեթե մասնագիտական վարպետություն չպահանջող մի շարք արհեստի տեսակներ (սղոցող, տանիքագործ, հորատող, այգեգործ և այլն), այդ պատճառով արհեստավորների քանակը իրականից փոքր է արտացոլվել:

Արհեստի անվանումը	1863			1903			1905		
	վար- դեմ	բան- վոր	աշա- կերտ	վար- դեմ	բան- վոր	աշա- կերտ	վար- դեմ	բան- վոր	աշա- կերտ
Սենդամբեբ պատրաստող արհեստավորներ									
Հացագործ	3	3	—	35	65	25	40	65	25
Բուլկեղենի մասնագետ	6	15	6	16	55	10	15	60	10
Հրուշակագործ	—	—	—	10	25	10	10	25	10
Կարկանդակագործ	—	—	—	1	3	1	2	4	2
Խոհարար	—	—	—	50	—	5	15	—	5
Մսագործ	7	21	1	25	5	—	25	50	—
Հագուստ պատրաստող									
Գերձակ	9	22	6	35	110	30	35	110	30
Կոշիկակար	37	117	23	50	100	50	50	100	50
Մոզեկագործ դերձակ	—	—	—	30	60	30	30	60	40
Գլխարկագործ	—	—	—	4	8	4	9	15	5
Մաշկագործ	32	58	34	2	30	—	4	30	—
Մորթիկագործ	—	—	—	4	8	4	4	8	5
Տնային տնտեսության իրեր պատրաստողներ									
Վառարանագործ	16	41	3	20	100	20	15	80	20
Ատաղձագործ	5	10	5	40	80	125	50	180	120
Պղնձագործ	6	6	2	10	15	10	10	15	10
Թիթեղագործ	—	—	—	10	25	10	10	25	10
Փականագործ	—	—	—	50	100	50	50	100	50
Քարտաշ	—	—	—	10	350	—	10	350	—
Դարբին	7	7	5	50	100	50	50	100	50
Կառագործ	2	19	—	5	30	10	8	50	10
Անվագործ	—	—	—	5	15	5	15	—	—
Քամբագործ	4	12	8	2	2	—	2	2	2
Տակառագործ	—	—	—	10	50	10	10	50	15
Աղյուսագործ	—	—	—	12	555	—	12	600	—
Պաստառող	—	—	—	5	10	—	5	10	—
Ապակեգործ	—	—	—	15	30	15	15	25	15
Մեփագործ	—	—	—	8	100	15	20	100	20
Այլ արհեստներ									
Պայտագործ	1	—	—	2	—	—	2	—	—
Կառապան	32	32	—	115	—	—	117	—	—
Ժամագործ	1	—	1	3	—	—	3	—	—
Ներկարար	—	—	—	10	80	20	10	120	20
Արծաթագործ, ոսկերիչ	7	7	7	15	30	15	15	25	15
	178	402	116	663	2201	529	673	2379	544
		686			3393			3596	

Արհեստավորների սովորացումը տեղի էր ունենում ինչպես նույն արհեստով զբաղվողների քանակն ավելանալու, այնպես էլ արհեստի նոր ճյուղեր երևան գալու հետևանքով: Այսպես, եթե 1863 թ. պղնձագործությունում զբաղվում էր 14, դարբնությունում՝ 19, հյուսնությունում՝ 26, ապա քառասուն տարի անց նրանց թիվն աճում, հասնում է համապատասխանաբար 35, 200 և 245 արհեստավորի:

Որքան բազմազան էր դառնում կյանքն ու բնակչության կենցաղը, այնքան ավելանում էին արհեստները, առաջանում արհեստի նոր տեսակներ: Արխիվային վավերագրերում հանդիպում ենք օրինակ թիթեղագործ, փականագործ, ժամագործ, վարսավիր, ծեփագործ, պաստառագործ և ուրիշ արհեստավորների հիշատակման, որոնք նախկինում գոյություն չունեին: Նոր արհեստների երևան գալու հետ մեկտեղ հաճախ միևնույն արհեստը բաժանվում էր առանձին ճյուղերի: Նախկինում գոյություն ունեցող հացթուխի մասնագիտությունից 1860-ական թվականներին, որպես ինքնուրույն արհեստ առանձնանում է բուլկեղեն պատրաստելու մասնագիտությունը: Հետագայում ինքնուրույն արհեստ են դառնում հրուշակեղեն, ուրտուն քաղցրահաց (крендельщик), քաղցրաբլիթ (пряничник) պատրաստելը: Նույն եղանակով կոշիկակարի արհեստից առանձնանում են մաշկակարի, մորթեղործի մասնագիտությունները:

Արհեստների բազմանալու և մասսայական դառնալու հետ մեկտեղ նկատվում է նաև արհեստին տիրապետելու մասնագիտական հմտության նվազում: Առանձին դեպքերում անգամ զբաղմունքը շփոթվում է արհեստի հետ: Այսպես, հողափորի, այգեգործի, բանջարաբույծի, ավազ կամ կավահող տեղափոխողի աշխատանքն ավելի շատ զբաղմունք է բան արհեստ: Նման աշխատանք կատարելու համար հատկապես մասնագիտանալու, արհեստին տիրապետելու անհրաժեշտություն չէր զգացվում: Այդ պատճառով էլ այդ զբաղմունքների գծով աշակերտներ, որոնք պետք է հմտանային մասնագիտությանը տիրապետելու մեջ և վարպետ դառնային, չէին պահվում: Արհեստ և զբաղմունք հասկացությունները շփոթելու հետևանքով արհեստավորների քանակը արհեստականորեն մեծ է ցույց տրվում: 1905 թ. նոր նախիջևանի ամբողջ բնակչությունը հասնում էր 30,339 մարդու, որից 5775 հոգին արհեստավորներ էին: Ստացնում էր 30,339 մարդու, որից 5775 հոգին արհեստավորներ էին: Ստացվում է, որ բնակչության մեկ հինգերորդ մասը զբաղվում էր արհեստագործությամբ, որն, ինչ խոսք, անհավանական է: Դոնի հայկական գաղութում իր ապրած ժամանակաշրջանի արհեստների մասին խոսելով, Ս. Շահազիզը գրում է. «Հին արհեստները՝ պայտառությունը, դարբնությունը, գինագործությունը, թաղիքագործությունը, գլխագործությունը, արծաթագործությունը, դերձակությունը, ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, կլայեկագործությունը, կղմինդրագործությունը, հացագործու-

թյունը, համետագործությունը և մյուսները համարյա թե վերացել կամ վերանալու վրա են, այնպես որ կարելի է համարձակապես ասել, թե նախիջևանցոց մեջ ներկայումս ոչ արհեստներ և ոչ արհեստավորներ կան»¹⁰⁹։

Վերևում արհեստագործության մասին մեջբերված փաստերից պարզորոշ երևում է, որ ճիշտ չեն վաստակաշատ գիտնականի հետևությունները։ Նախ՝ իր կարծիքով վերացող արհեստների մի մասը (հացագործություն, դերձակություն և այլն) ոչ միայն չէին անհետանում, այլև ավելի լայն տարածում էին ստացել (տե՛ս աղյուսակ N 3)։ Գրանից զատ նա անտեսում է կյանքի պահանջներից բխող արհեստի նոր տեսակների երևան գալը, նրանց առկայությունը։

Իրավացի է Ա. Հովհաննիսյանը, թեպետև հին արհեստների վերացման հարցում ինքն էլ որոշ շահով շահադանցություն մեջ է ընկնում, երբ Ե. Շահագիրի սույն տեսակետի մասին գրում է. «Իհարկե, շահագանցություն է ասել, թե XX դարի սկզբներին հայերի արհեստներն ու արհեստագործությունն արդեն իսկ վերացած էին քաղաքում։ Գարբինները, փականագործները, ատաղձագործները, կոշկակարները, ոսկերիչները, արծաթալանները և զղակագործներն այդ պահին մեծ մասով տակավին հայերն էին։ Խնդիրն այն է, սակայն, որ անհետանում էր նիւն, աւխական արհեստագործությունը, որի տեղը բռնում էին արտադրական նոր եղանակներ ու ձևեր պահանջող արհեստները»¹¹⁰։

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Գոնի հայկական գաղութին այնքան բնորոշ արհեստավորական կազմակերպությունների՝ համքարությունների մասին աղբյուրներում վկայությունների չենք հանդիպում։ Հավանական է, որ նրանք թուլացել և այն աստիճան կորցրել էին իրենց վաղեմի նշանակությունը, որ որևէ գրավոր հետք չեն թողել։

Համքարությունների փոխարեն արհեստավորական կյանքը կազմակերպելու որևէ օրգան ստեղծելու պահանջ էր առաջանում։ 1877 թ. նոր նախիջևանի մի խումբ արհեստավորներ գրավոր դիմում են քաղաքապետին։ Նրանք վերջինիս իրազեկ էին պահում, որ արհեստավորների թիվն ավելացել, հասել է 300 հոգու, և խնդրում էին իրենց աշխատանքը լավ կազմակերպելու համար ստեղծել արհեստավորական վարչություններ, որպիսիք կան մյուս քաղաքներում։ Քաղաքապետի միջնորդությամբ նկատերինոսլավի նահանգային վարչությունը հանգամանալից տեղեկություններ ստանալով արհեստների տեսակների, վարպետների ու աշակերտների մասին տալիս է իր նախնական համաձայնությունը։ Ներ-

քն գործերի միևնույնությունը, սակայն, նկատի առնելով, որ ուրիշ քաղաքներում էլ նման պահանջներն ընթացք չեն ստանում, բացասական է՛րև է կայացնում¹¹¹։

Նոր նախիջևանի արհեստավորները, իրենց իրավունքներն ու շահերը պաշտպանող առանձին վարչություն ունենալու անհրաժեշտությունը մշտապես զգում ու պարբերաբար բարձրացնում էին այդ հարցը։ Գերձակ արհեստավորները, որոնք գյուղական և դրսի շուկաների համար արտադրում էին հսկայական քանակի սպրանք, նեղվում էին վաճառականների կողմից։ Ժամանակին նրանք դիմել են վերադաս իշխանությունը՝ իրենց համքարությունը մոստովի արհեստագործական վարչության կազմի մեջ մտցնելու համար։ Հարցը դրական ընթացք է ստանում։

1907 թ. արհեստագործական վարչությունը առաջարկում է նախիջևանի տակավին իր գոյությունը պահող դերձակների համքարության ավագին՝ բոլոր դերձակներին ընդգրկել համքարության մեջ, կատարել վարպետների, ենթավարպետների և աշակերտների լրիվ հաշվառում։ Այն դերձակները, որոնք չունեն վարպետի կոչում, սակայն պահում են արհեստանոց, մասնագիտական-գործնական խիստ քննության ենթարկել և տալ համապատասխան վկայականներ։ Հաշվառումը կատարվում է, սակայն, դերձակների մեծ մասը չի ցանկանում ենթարկվել արհեստագործական վարչությանը և մուծել սահմանված ամենամյա երկու ռուբլի անդամավճարը։ Նրանք սեփական այդ քայլն արդարացնում էին նրանով, որ վարչությունը դեռևս ոչինչ չէր արել դերձակների դրությունը բարելավելու ուղղությամբ, որպեսզի իրենք էլ համապատասխան պարտավորություն կատարեն։

Գերձակների համքարության ավագ Ե. Նփինենկոյի գլխավորությամբ հրավիրվում է արհեստավորների բազմամարդ ժողով։ Հիսուն դերձակներ ցանկություն են հայտնում՝ մոստով քաղաքի արհեստավորական վարչության մեջ մտնել և նրա բոլոր հրահանգներին ենթարկվել։ Նրանք պատրաստամտություն են հայտնում հանձնել վարպետության համար սահմանված քննությունը։ Գրանով, սակայն, խնդիրը վերջնական լուծում չի ստանում, քանի որ մյուս արհեստավորներից բացի, անգամ դերձակ արհեստավորների մի մասը դուրս էր մնում վարչության ենթակայությունից¹¹²։

1911 թ. նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի մի քանի ձայնավորներ գրավոր հայտնում են, որ քաղաքում արհեստավորների և զա-

109 Ե. Շահագիր, Նոր նախիջևանը և նոր նախիջևանցիք, էջ 173—174։

110 Աշոտ Հովհաննիսյան, Նախադասը և նրա ժամանակը, գիրք երկրորդ, Երևան, 1956, էջ 159։

111 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 161, л. 1—9.

112 «Приазовский край», 1907, № 198.

նազան արտելների թիվն աճելով հասել է 550—600-ի: Այս հիշեցնում են, որ նրանց գործունեությունը ճիշտ ու օրինական հունի մեջ դնելու համար, թեպետև 1877 թ. և դրանից հետո, բաղմամբով միջնորդություններ են կատարվել, սակայն գործը տեղից չի շարժվել: Նրանք առաջարկում են կայսրության մյուս քաղաքների նման ստեղծել արհեստավորական վարչություններ: Մեկ տարի հետո վերագրաս առյուծները տալիս են իրենց համաձայնությունը, և ստեղծվում է նոր նախիջևանի արհեստավորական վարչությունը, որը, սակայն, գործելու էր ոչ թե ինքնուրույն, այլ պետք է ենթարկվեր Ռոստովի համանուն կազմակերպությանը¹¹³:

Այսպիսով, ետեֆորմյան շրջանում արհեստները, կրելով ժամանակի պահանջներին համապատասխան փոփոխություններ, հարկավ, ոչ նախկին շափով, պահպանում էին իրենց նշանակությունը: Արհեստագործությունն, արդյունաբերության կողքին ու ղգալի շափով նրան լրացնելով, բնակչության հատկապես առօրյա պահանջները բավարարող տնտեսական նշանակալի դեր էր կատարում:

Նոր նախիջևանի արդյունաբերության զարգացման յուրահատկություններին հետամուտ լինելու և Ռոստով քաղաքի արտադրության այդ ճյուղի հետ համագրելու պարագայում նկատելի է դառնում բնորոշ մի առանձնահատկություն: Նախիջևանում զարգանում էր գերազանցապես գյուղատնտեսական արտադրանքը մշակող մանր արդյունաբերությունը, իսկ Ռոստովում՝ մետաղաձուլական, քիմիական, ծխախոտի և այլ ճյուղերի խոշոր արդյունաբերությունը: Նոր նախիջևանի մանր արդյունաբերությունը (այդ թվում և արհեստավորական) գալիս էր համալրելու Ռոստովի խոշոր արդյունաբերության արտադրանքը: Արդյունաբերության և ողջ տնտեսական կյանքի աճն ու առաջընթացն ըստինքյան նման համընդհանուր կարգավորման էր հանգեցնում: Այսպես, նոր նախիջևանի և Ռոստովի արդյունաբերության մեջ նշանակալից դեր ունեին ծխախոտագործական ֆաբրիկաները: Ժամանակի ընթացքում հայկական գաղութի անհամեմատ փոքր ձեռնարկությունները շրջանալով Ռոստովի ծխախոտի խոշոր ֆաբրիկաների մրցակցությունը դադարեցրին իրենց գոյությունը, և ծխախոտի արտադրությունը կենտրոնացավ միայն Ռոստովում: XIX դարի վերջերից Ռոստովը նոր նախիջևանի հետ տնտեսական-արտադրական մի ամբողջական շրջան էին կազմում:

Նրկու քաղաքների արդյունաբերության և առհասարակ տնտեսական կյանքի կոոպերացման ու միավորման գործում նշանակալից էր զանազան բանկերի ու մոնոպոլիաների դերը:

Արդյունաբերության զարգացումը, որը մեծ թափ ստացավ հատկապես XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին, պահանջում էր կարգավորված ու կայուն ֆինանսավորում: Երևում են տարատեսակ բանկերի և ֆինանսական զանազան կազմակերպությունների մասնաճյուղեր ու գրասենյակներ:

1870-ական թվականների սկզբներին նախիջևանում հիմնվում է փոխադարձ վարկի ընկերություն: «Ընկերությունը» երկարատև ու արդյունավետ գործունեություն է ունենում: Այն հետագայում տեղափոխվում է Ռոստով և սպասարկում երկու քաղաքներին: Հետագայում Ռոստով-Նախիջևան փոխադարձ վարկի ընկերությունը բոլորելով իր գործունեության քառասնամյակը և նկատի առնելով նախիջևանի թեմական դպրոցի նյութական սուղ վիճակը, բարեգործական նպատակներով քառասուն հազար ռուբլի գումար է նվիրում դպրոցին¹¹⁴:

1880 թ. քաղաքային խորհրդարանի ձայնավոր Մ. Մագդեսիելը հարց է բարձրացնում նախիջևանում հասարակական բանկ բացելու մասին: Խորհրդարանի առանձնացրած հանձնաժողովը և քաղաքագլուխ Գր. Սալթիկովը ելնելով քաղաքներում հասարակական բանկեր կազմակերպելու 1862 թ. փետրվարի 6-ի բարձրագույն հրամանից, անհրաժեշտ են համարում նման բանկի հիմնադրումը¹¹⁵: Քաղաքային հասարակական բանկի նպատակն էր նպաստել քաղաքի բարեկարգմանը, օգնել հիվանդանոցներին, դպրոցներին, աղքատախնամ ու բարեգործական մյուս հաստատություններին: Քաղաքի եկամուտներից ավելացած և հաջորդ տարվան փոխանցվող գումարը ևս պահվելու էր բանկում: Այդ միջոցներից էլ որոշ ծախսումներ էին կատարվելու բանկի պահպանման համար:

Բանկի կազմակերպման համար պահանջվում էր նվազագույնը 10 հազար ռուբլի գումար: Քաղաքագլուխն առաջարկում է քաղաքապետական հողերից շտեմարանների համար վարձով տրվող տարածքից գոյացող 12158 ռ. գումարին քաղաքի եկամուտներից ավելացնել 7, 842 ռ. և բանկում դնել պահանջվող գումարի կրկնակին՝ 20 հազար ռուբլի: Քաղաքի խորհրդարանը համաձայնում և որոշում է վերագրաս իրավասու մարմինների միջոցով այդ հարցն արագորեն լուծել¹¹⁶:

Տեղական բանկերից զատ Ռոստովում կար Պետական և Պետերբուրգի ֆինանսական խոշոր ընկերությունների ավելի քան տաս մասնաճյուղ:

114 ԶԳՊԱ, ֆ. 10, գ. 55, թ. 10:

115 ԳԱՐՕ, ֆ. 91, օր. 1, ձ. 249, լ. 1—5.

116 Նույն տեղում, թ. 6:

113 Նույն տեղում, գ. 1608, թ. 3—9:

XX դարի սկզբներից փոխվել էին երկու քաղաքների արդյունաբերական ձևնարկությունների միավորման պայմանները: Ռոստովի և Նոր Նախիջևանի մեխանիկական գործարանների տերերը նախաձեռնում են «Բնկերություն» կազմել՝ երկաթուղային վագոններ արտադրելու նպատակով: Վագոնի առանձին մասեր պատրաստվելու էին երկու քաղաքների առանձին գործարաններում, իսկ վերջնական պատրաստումը պետք է կատարվեր երկաթգծի «Նախիջևան» կայարանի մոտ համատեղ ջանքերով հիմնադրվելիք հատուկ գործարանում: Չափավոր Սերգեևը քաղաքագլխին խնդրում էր հարցը մտցնել քաղաքային խորհրդարան և հայտնել, թե գործարանի համար հարմար այդ հողամասը ի՞նչ պայմաններով կարող են տրամադրել իրենց¹¹⁷:

Ռոստովի և Նախիջևանի աղյուսի 16 գործարանները միավորվել էին աղյուսի վաճառքի մեծ գրասենյակի մեջ: Երեք մետաղաձուլական գործարանները հարկադրված միավորվում են մեկ խոշոր մետաղաձուլական սինդիկատի մեջ¹¹⁸: Արտադրության մյուս էլուղերը ևս սկսում են համակենտրոնանալ տարբեր միավորումների մեջ:

3. ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Հայտնի է, որ Դոնի ավազանն իր աշխարհագրական դիրքով և բնական պայմաններով առևտրի ծավալման վիթխարի հնարավորություններ ունի: Դոնի շրջանում էին խաշաձևվում առևտրական այն հիմնական ճանապարհները, որոնք Ռուսաստանի ներքին նահանգները, մերձվոլգյան շրջանները, Կովկասը, ինչպես նաև Ուկրաինան կապում էին Դոն-Ազով ավազանի հետ: Մյուս կողմից, երկրամասի ջրային հիմնական երակ հանդիսացող Դոն գետը, Ազովի ու Սև ծովերի միջոցով հիշյալ երկրամասերը կապում էր արտասահմանյան երկրների հետ: Այլ խոսքով, ցամաքային և ջրային ուղիների հանգուցակետում գտնվող Դոնի ավազանը ներքին և արտաքին առևտուրը զարգացնելու լայն պայմաններ էր ընձեռում:

Բնական այդ գործոնների առկայությունը միշտ էլ բարերար ազդեցություն է ունեցել առևտրի, ինչպես նաև արտադրության տարբեր էլուղերի վրա: Սակայն այդ գործոնների արգասավորող ուժը, նրանց նշանակությունը պատմական տարբեր փուլերում տարբեր են եղել՝ պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով և առաջին հերթին առև-

տրի, որպես տնտեսության կարևոր մի բնագավառի, բնույթով: Ժողովրդական տնտեսության հիմնական էլուղերը՝ գյուղատնտեսությունը և արդյունաբերությունը, եթե զրոստրում են սոսկ իրենց բնագավառի արտադրության վիճակը և միայն հարևանցիորեն, աննշան չափով արտատեսակետում է տնտեսության հարակից մյուս էլուղերը, ապա առևտուրն արտահայտում է ամբողջ ժողովրդական տնտեսության, այդ թվում և գյուղատնտեսության ու արդյունաբերության զարգացման մակարդակը: Այդ պատճառով էլ առևտրի ծավալման համար աշխարհագրական դիրքից ու պայմաններից դատ էական են տնտեսական կյանքի տարբեր էլուղերի առաջադիմության աստիճանը, նրանց զարգացման առանձնահատկությունները:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում՝ կապիտալիստական հարաբերությունների խորացման փուլում տեղի էր ունենում բնակչության նկատելի աճ, որն ուղեկցվում էր նրա տեղաշարժերով: Այդ նշանավորվեց գյուղատնտեսության և արդյունաբերության տարբեր էլուղերի աննախադեպ զարգացմամբ: Արտադրության հիմնական երկու այդ բնագավառների աճն ու ծավալումը կատարվում էր առևտրի հետ զուգընթաց, մեծ չափերով պայմանավորված էր դրա հետ և խթանվում էր հենց շուկայական հարաբերություններով: Առևտրափոխանակային հարաբերությունների համար միշտ էլ կարևոր է եղել կապի, իսկ առավել, նույնիսկ առանցքային նշանակություն է ունեցել փոխադրական միջոցների կամ տրանսպորտի հարցը:

Տնտեսական կյանքի համակողմանի առաջընթացի պայմաններում նկատելի չափով կառուցվեցին կամ բարեկարգվեցին ցամաքային ու ջրային ճանապարհները, ուժեղացավ փոստային, հեռագրական կապը: Այսուհանդերձ ամբողջ տնտեսության և մասնավորապես առևտրի ծավալման համար էական նշանակություն ունեցավ երկաթուղու կառուցումը: Այն հեշտացրեց ու մեծապես արագացրեց հաղորդակցությունը, առևտրի ոլորտ մտնող ապրանքների փոխադրումը: Երկաթուղին, կարելի է ասել, հեղաշրջող դեր կատարեց առևտրի զարգացման գործում:

Առևտրի ծավալման համար ամենևին էլ երկրորդական նշանակություն չունի տնտեսության սույն էլուղի նկատմամբ պետության վարած քաղաքականությունը: Պետության ձեռնարկած միջոցառումները կարող են արգելակել կամ ընդհակառակը՝ խթանել առևտրի զարգացմանը: Ռուսական կառավարությունը 1850—1860-ական թվականներին առևտրի նկատմամբ հովանավորող, պրոտեկցիոնիստական քաղաքականություն չէր վարում, սակայն 1870-ական թվականներին փոխեց իր այդ քաղաքականությունը և ներմուծվող ապրանքների վրա զգալի չափով մաքս

¹¹⁷ «Գաղութ», 1915, № 14:

¹¹⁸ «История донского края», с. 108.

նշանակելու ճանապարհով խթանում էր երկրի ներսում կատարվող առևտուրը: Այս ամենից հետևում է, որ անցյալ դարի երկրորդ կեսը և XX դարի սկիզբը նպաստավոր էին առևտրի զարգացման համար:

Նոր Նախիջևանի հայության առևտրական գործունեության լուսաբանումը որոշակի դժվարություններ է հարուցում, քանի որ նա դեռևս XIX դարի 20—30-ական թվականներից մասնակցել է առևտրի գրեթե բոլոր ձևերին՝ ցրված Նովոռոսիայի և Հյուսիսային Կովկասի տարբեր բնակավայրերում: Ետեթորմյան շրջանում հայրենի քաղաքը թողնելու և մերձակա և հեռավոր առևտրական հանգույցներում հաստատվելու նորնախիջևանցիների ձգտումն ավելի ուժեղացավ: Հետևաբար, բուն Նոր Նախիջևանում կատարվող առևտուրը Դոնի հայերի առևտրի միայն մի մասն էր կազմում և նրա վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում չէր կարող տալ, քանի որ գաղութի բնակչությունը մի զգալի շափով ժամանակավորապես կամ մշտապես թողել էր իր ծննդավայրը և առևտուր էր անում դրսում:

Դրան զուգահեռ, հայկական մագիստրատի գոյություն պայմաններում, Դոնի հայ հատվածի կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ նյութերը կենտրոնանում էին հայկական մագիստրատի արխիվում, իսկ նրա վերացումից հետո այդ վավերագրերն էլ ցրվում, տարբալուծվում են երկրամասին վերաբերող ընդհանուր նյութերի մեջ: Դրանցից հայ զանգվածի գործունեությանն առնչվող փաստաթղթերի առանձնացումը դառնում է խիստ դժվար, իսկ հաճախ էլ՝ ուղղակի անհնարին: Այսուհանդերձ, պահպանված կոնկրետ տվյալներ պարունակող վավերագրերի և անուղղակի փաստաթղթերի ու նյութերի հիման վրա հնարավոր է ներկայացնել Դոնի հայկական գաղութի առևտրի ընդհանուր պատկերը:

ա) ներքին առևտուր: Առևտրի այս ձևում ետեթորմյան շրջանում նկատելի փոփոխություններ են տեղի ունենում:

Ինչպես հայտնի է մինչև անցյալ դարի կեսերը Ռուսաստանում ներքին առևտուրը հիմնականում կենտրոնացված էր տոնավաճառներում: Սովորաբար տարվա մեջ երկու անգամ՝ դարնանը և աշնանը կազմակերպվող տոնավաճառներին երկրի մոտակա և հեռավոր վայրերի առևտրականների հետ մասնակցում էին նաև օտարերկրյա վաճառականները: Տոնավաճառներում շուկա էր հանվում բազմատեսակ ու մեծաքանակ ապրանք և տեղի էր ունենում ծավալուն առևտուր: Ներքին առևտրի այս ձևը XIX դարի առաջին կեսին նշանակալից աճ է ունենում:

Նոր Նախիջևանը շուկա տոնավաճառ, սակայն հայ վաճառականներն աշխուժորեն մասնակցում էին Տադանրոգի, Նովոչերկասկի և հատկապես Ռոստովի և ուրիշ քաղաքների տոնավաճառներին:

Տոնավաճառային առևտուրը, որչափ էլ տարածում ստանար, այնուամենայնիվ առևտրի առավել պարզունակ ձև էր և հատուկ էր միջնադարին, ֆեոդալական հասարակարգին: Մինչեթորմյան Ռուսաստանի առևտրափոխանակային տեղաշարժերին հետևելով Մ. Կ. Ռոժկովան ցույց է տվել, որ տոնավաճառային առևտուրը անկում է ապրել հատկապես այն երկրամասերում, ուր առավել շեշտված ձևով է կատարվել և անտուրալ տնտեսության քայքայումը և կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացումը¹¹⁹:

Ետեթորմյան շրջանում տնտեսական կյանքում կատարվող տեղաշարժերն անխուսափելիորեն անհրաժեշտ էին դարձնում և զարկ տալիս մշտական առևտրին: Տոնավաճառները կորցնելով իրենց երբեմնի նշանակությունը, աստիճանաբար վերանում էին: Որոշ տեղերում, եթե անգամ պահպանվում էր առևտրի այդ ձևը, ապա այն էական դեր չէր կատարում:

Պատահական չէ, որ հայկական գաղութում տոնավաճառների և տոնավաճառային առևտրի վերաբերյալ հիշատակությունների հանդիպում ենք միայն 1860-ական թվականներին: Այսպես, 1862 թ. տարբեր խավերի պատկանող Նոր Նախիջևանի յոթանասուն բնակիչներ դիմում են քաղաքապետին Կ. Հայրապետյանին՝ հայտնելով, որ ժամանակին Նախիջևանում տոնավաճառ չի բացվել, քանի որ Ռոստովի տոնավաճառը պատկանում էր երկու քաղաքներին: Վեճեր առաջանալու հետևանքով, հիշեցնում էին նրանք, Նոր Նախիջևանը փաստորեն զրկվել է տոնավաճառից: Նկատի առնելով հայկական գաղութում առևտրի զարգացման բարձր մակարդակը խնդրում էին միջնորդել Նոր Նախիջևանում տոնավաճառ բացելու մասին:

Վերադաս որոշ ատյաններում համաձայնության են գալիս հարցը դրականորեն լուծելու օգտին: Նախատեսվում էր օգոստոս ամսի վերջերին Նոր Նախիջևանում հնգօրյա տոնավաճառ կազմակերպելու թույլտրվություն տալ: Եկատերինսկայի նահանգային վարչությունը սակայն, զգուշանալով, որ այն կարող է խանգարել Ռոստովում սեպտեմբերին բացվող տոնավաճառին, մերժում է այդ առաջարկը¹²⁰:

Նոր Նախիջևանում սովորույթ էր դարձել, վաճառականներից զատ, ամեն տարի մեկ կամ երկու հոգևորական մեկնում էին Մակարևյան, Խարկովի կամ Պոլտավայի տոնավաճառները: 1860-ական թվականներին

119 «Очерки экономической истории России первой половины XIX в. (Сборник статей)», М., 1959, с. 246—251.

120 ԸԿՊՊԱ, ֆ. 139, ց. 1, դ. 1393, ք. 4, 15, 16, 18:

հայ հոգևորականները (Ս. Շապոշնիկյան և ուրիշներ) մշտապես օգտորվում էին այդ հնարավորությունից¹²¹։

Նոր Նախիջևանը իր ներքին ծավալուն առևտրով տարբերվում, առանձնանում էր շրջակա քաղաքներից և այլ խոշոր բնակավայրերից։ Անգամ XIX դարի առաջին կեսին, տոնավաճառային առևտրի ծավալման շրջանում, ներքին մանրածախ առևտրում Գոնի հայերի գերն այնքան ակնբախ էր, որ մշտապես իր արտահայտությունն էր գտնում վերադաս ատյանների հաշվետվություններում, վիճակագրական տեղեկագրերում և այլ աղբյուրներում։ Այսպես, անգամ 1857 թ., ներքին առևտրի զարգացման շափանիչ հանդիսացող կրպակների քանակով Եկատերինոսլավի նահանգում նոր Նախիջևանը գերազանցում էր բոլոր քաղաքներին։ Նահանգի մանր ու միջին քաղաքներն ունեին ընդամենը տասից մինչև քսան առևտրական կրպակ։ Խոշոր քաղաքներում դրանց քանակը շատ էր, Բախմուտում հասնում էր 148-ի, Ռոստովում՝ 211-ի, Եկատերինոսլավում՝ 216-ի, Տագանրոգում՝ 279-ի, սակայն նոր Նախիջևանում՝ 368 կրպակի¹²²։ Դրա հետ մեկտեղ, նվաճելով ունենանք, որ Նախիջևանի հայերն առևտրական կետեր ունեին Գոնի ավազանի և Հյուսիսային Կովկասի տարբեր քաղաքներում ու առևտրական հանգույցներում, ապա պարզ կդառնա առևտրի այդ ձևում հայկական գաղութի ակնառու առաջադիմությունը։

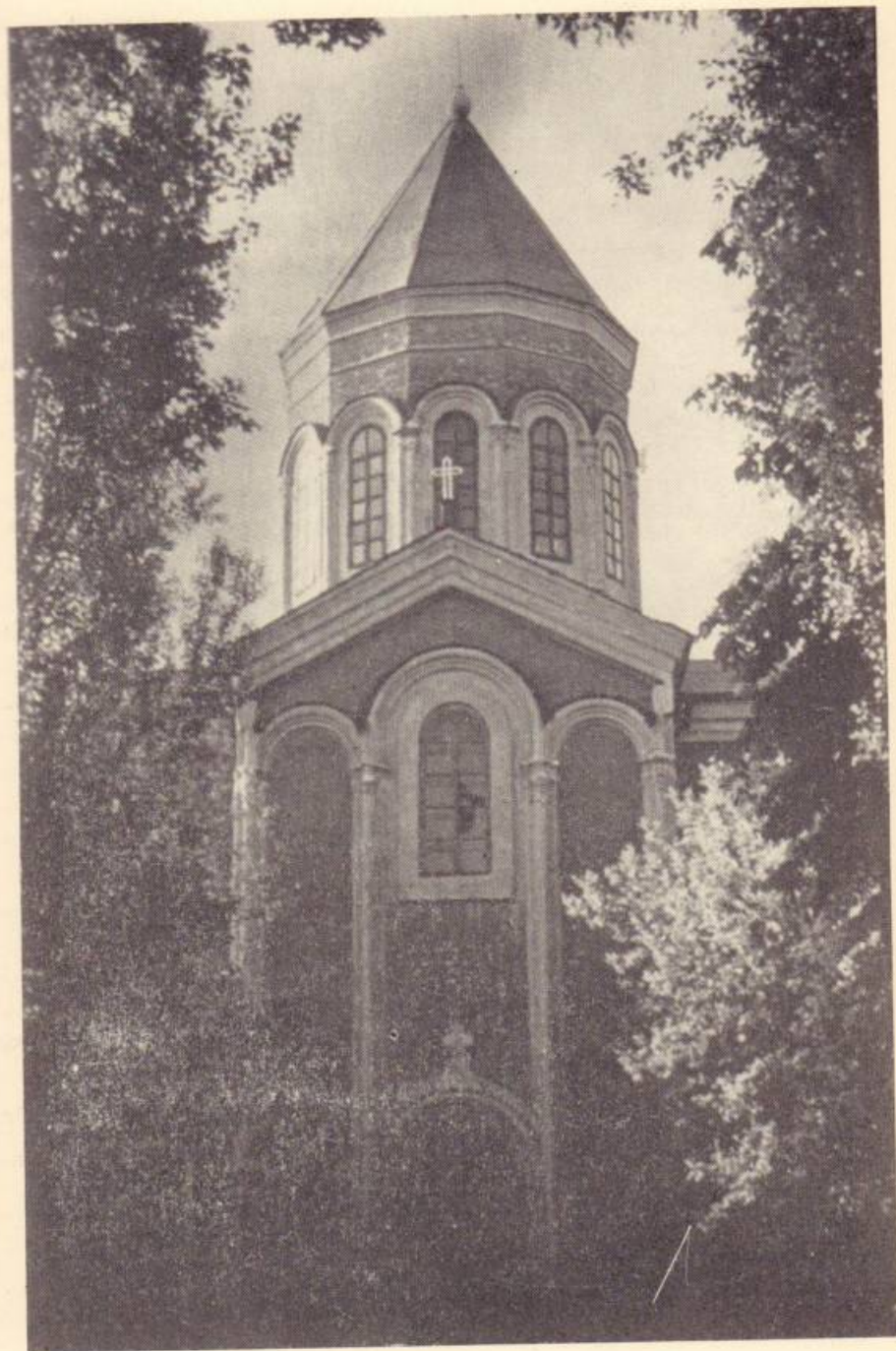
Հայկական գաղութի առևտրի այդ առանձնահատկությունն այնքան բնութագրական էր, որ նշում էին հենց իրենք՝ Նախիջևանի հայերը։ Վերադաս ատյաններ ներկայացվող նոր Նախիջևանի հայկական մագիստրատի 1861 թ. տարեկան հաշվետվության մեջ շեշտվում է, որ հայ համայնքը դբազվում է գերազանցապես մանրածախ առևտրով։ Հաշվետվության մեջ նշվում է նաև Գոն գետի ընձեռած լայն հնարավորությունները, որի միջոցով իրենք կապվում են կայսրության հյուսիսային և միջին գոտու երկրամասերի հետ և աշխույժ առևտուր կատարում¹²³։

Հարկավ, քաղաքի առևտրական կրպակների քանակով, կարճ ժամանակում, ընդամենը մեկ տասնամյակ հետո՝ 1867 թ. նոր Նախիջևանն առաջնությունը զիջում է Ռոստովին և Եկատերինոսլավին։ Դա բացատրվում է ոչ այնքան այդ քաղաքների, մանավանդ առաջինի արագ զարգացմամբ, որքան նոր Նախիջևանից վաճառականական շերտի ար-

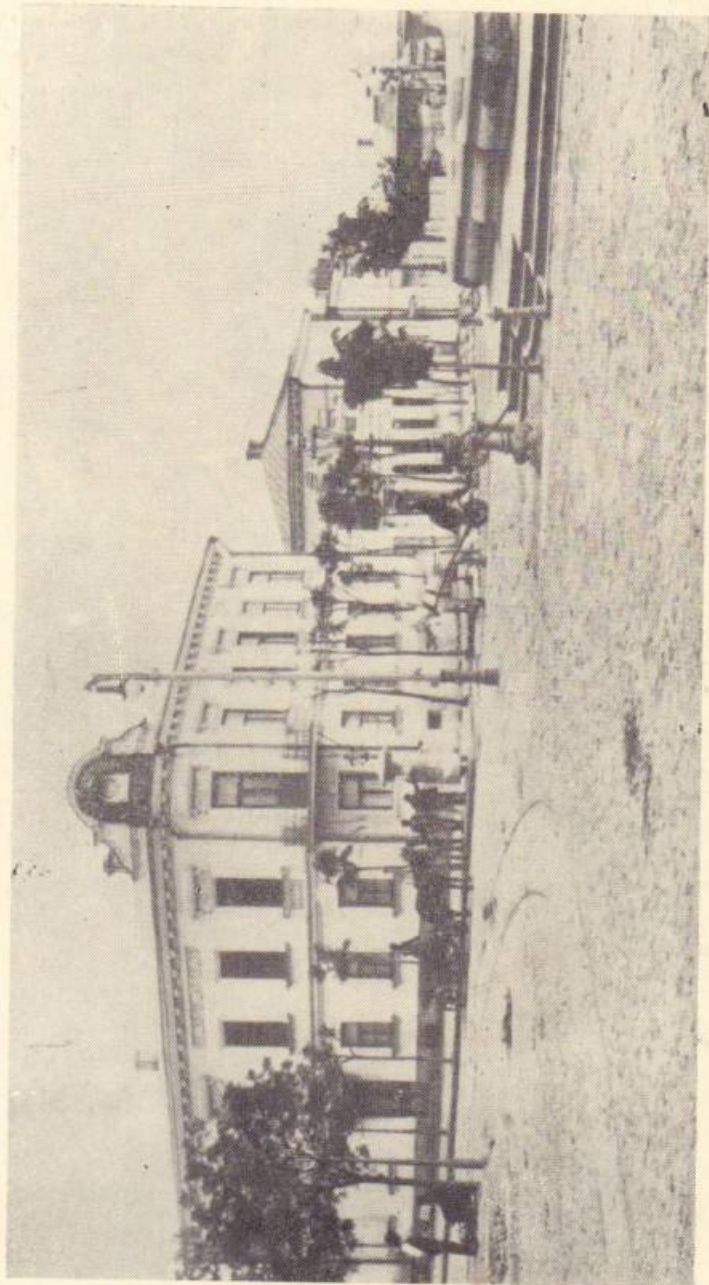
121 Նույն տեղում, ֆ. 54, ց. 1, գ. 360, 1878։

122 «Материалы для географии и статистики России, Екатеринославская губерния», Составил В. Павлович, СПб., 1862, с. 216.

123 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 144, թ. 130։

Քաղաքի Ս. Կարապետի եկեղեցին

Վարդապետի վարչարանի շենքը

առհասարակ: Նախիջևանում տաս տարվա ընթացքում առևտրական կրպակները թիվը ոչ միայն չէր ավելացել, այլև նկատելիորեն պակասել էր: Գրա կողքին, Ռոստով քաղաքի կրպակների թիվը, ընդամենը մեկ տասնամյակում, աճել էր գրեթե երկուսուկես (2,43) անգամ¹²⁴:

Առևտրակույս, Ռոստով քաղաքի առևտրական կետերի խիստ կարճ ժամանակում նման խոշոր աճը կատարվել է նաև Նոր Նախիջևանի հայ վաճառականների հայրենի քաղաքը թողնելու և Ռոստովում հաստատվելու հետևանքով: Դրանում համոզվելու համար բավական է նշել, որ 1865 թ., օրինակ, Նախիջևանի երկրորդ գիլդիայի 98 վաճառականներից 38 հոգի արդեն հայրենի քաղաքում որևէ խանութ կամ կրպակ չունեին և առևտուր էին անում գաղութի սահմաններից դուրս՝ Ռոստովում, Ինչպես նաև առևտրի համար նպաստավոր այլ բնակավայրերում¹²⁵: Կապիտալիստական հարաբերությունների խորացմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի մեծ չափեր էր ընդունում հայկական գաղութը թողնելու և հյուսիսային Կովկասի ու Ազովի ավազանի առևտրաարդյունաբերական հանգույցներում, առաջին հերթին հարևան Ռոստովում հաստատվելու իրողությունը: Մասնավորապես Ռոստովում հաստատվելու հայ առևտրական շերտերի հոսքը այնպիսի չափեր է ընդունել, որ այդ հանդամանքը մատնացույց էին անում ու դրանով մտահոգվում էին նաև ժամանակակիցները: Հայկական գաղութի նշանավոր ղեմերից Հ. Պապասիսյանը 1893 թ. տեղի հոգևոր առաջնորդ Կ. Սրապյանին հայտնում էր Ռոստովում առևտուրը մեծ չափերով ծավալվելու, հողամասերի, տների, մանավանդ առաջին հարկը խանութներով զբաղեցված շենքերի գները թանկանալու մասին և ավելացնում, որ Նախիջևանից «հայերը գնում են հետզհետե»¹²⁶:

Այսուհանդերձ հայկական գաղութը պահպանում էր իր առևտրական կյանքի բնորոշ առանձնահատկությունը և բնակչության քանակի համեմատությամբ ներքին առևտրի չուր գերազանցությունը: Այդ բանում համոզվելու համար բավական է թեկուզ նշել, որ 1870 թ. Նոր Նախիջևանում միայն կաթնամթերքի և ծխախոտի մանրածախ առևտրով զբաղված էին հարյուրից ավելի վաճառականներ¹²⁷:

Ներքին մանրածախ առևտրի միջոցով հիմնականում վաճառվում էին արդուզարդի իրեր, արծաթյա, ոսկյա զարդեր, մանուֆակտուրային ար-

124 ЦГИА СССР, ф. 1281, оп. 7, г. 1867, л. 52, л. 68.

125 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 543, ք. 12—14:

126 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կյուրնզ Սրապյանի ֆոնդ, ք. 82, վ. 713:

127 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 633, ք. 18:

տաղրանք, նպարեղեն, կաշի, մորթի, անասուն, հատկապես մանր եղջյուրավոր անասուն, երկաթ և այլ ապրանքներ:

Առևտրի իր ծավալով և շրջանառության դրամական գումարի քանակով հատկապես կարևոր էր հացահատիկի և յուղի վաճառքը: Գրանքարտահանման, արտաքին առևտրի կարևոր ապրանքներից էին, սակայն մինչև արտասահման առաքելը անցնում էին ներքին առևտրի բավական միջնորդված ոլորտով և դառնում առևտրի այս ձևի հիմնական առարկա:

Մեծ ծավալ ու տարածում ունեւր և հայկական գաղութի առևտրի գլխավոր ճյուղերից էր ցորենի վաճառքը: Նոր Նախիջևանի հյուսիսային մասի ընդարձակ տարածքի վրա կառուցված էին 20—30-ի, իսկ Լըրեմն էլ 40-ի հասնող ներքակ բակեր՝ հացահատիկի ընդարձակ շտեմարաններով, հարակից շինություններով, գրասենյակներով: Գրանք պատկանում էին հայ վաճառականներին: 1880-ական թվականների վերջերին այդ շտեմարաններից մեկը պատկանում էր ռուս, մյուսը՝ հրեա վաճառականի, իսկ մնացածը հայ առևտրականների տնօրինության տակ էր¹²⁸:

Այդ շտեմարանների տերերը ղեկուս ձմռանը ապագա բերքի համար կանխավճարի ձևով, սակայն բավական բարձր տոկոսներով դրամ էին տալիս գյուղացիներին: Վաճառականներն ունեին իրենց հետ կապված և մշտապես գործարք կատարող երկրագործներ: Նրանք մայիս ամսից հայ և ռուս երկրագործներից սկսում էին ցորեն և գյուղատնտեսական այլ մթերքներ գնել և ամբարել: Ապա առևտուրը դադարում էր և կրկին վերակենդանանում էր աշնանը, երբ նոր բերքը հավաքվում էր: Շտեմարանի տեր վաճառականները, շնչին բացառությամբ, ունեին իրենց ճարպիկ գործակալները: Վերջիններս լավ վարձատրվում էին, տարեկան՝ 2000—3000 ռ. և գյուղացիներից ցորեն գնելու և այլ գործարքների ժամանակ, որպես կանոն, նրանց զանազան ձևերով խաբելուց բացի ցածր արժեքով գնում էին հացահատիկը և դրանով իսկ շահագործում երկրագործ գյուղացիներին¹²⁹:

Հացահատիկի առևտուրն այնքան լայն տարածում էր գտել, որ նոր Նախիջևանի բաղաբային վարչությունը հատուկ լիազոր (կոմիսար) էր նշանակել դրա վաճառքին հետևելու համար: Յորենի վաճառքի համար առանձնացված հրապարակի շտեմարանատերերը 1907 թ. դիմում են բաղաբային վարչություն և հայտնում, որ հացահատիկի վաճառքը սահմանված կանոններով կատարելու համար նշանակված լիազոր պարտավոր է հետևելու ոչ միայն վաճառքի հրապարակին, այլև այնտեղ մտնող ճանապարհներին: Գրանից դատ, շտեմարանների տերերը

128 «Նոր դար», 1888, № 110:

129 Նույն տեղում:

զանազան հարցերով, մանավանդ սահմանված կանոններից շեղվելու դեպքեր նկատելիս ցանկանում են դիմել նրան: Բաղաբային վարչության հակալիազորը հրապարակում չունի որևէ որոշակի տեղ, ուստի և զրգվաբանում է կատարել իր պարտականությունները: Այդ թերությունը վերացնելու համար նրանք խնդրում էին բաղաբային վարչությանը՝ լիազոր-կոմիսարի համար կառուցել գրասենյակ, ուր կարող են դիմել բոլոր շահագրգռված անձինք: Գրասենյակ կառուցելու համար բաղաբային վարչությունը համապատասխան միջոցներ չգտնելու պարագայում շտեմարանատերերը խոստանում էին այդ ծախսերը վերցնել իրենց վրա¹³⁰:

Հացահատիկի ամբարների տերերի նման շահագրգռվածությունը վկայում է ցորենի մեծածավալ առևտրի և կատարվող այն աստիճանի բազմապիսի գործարքների մասին, որ անհրաժեշտություն էր զգացվում բաղաբային վարչության ներկայացուցչի մշտական միջամտության:

Անցյալ դարի կեսերից, հատկապես Ղրիմի պատերազմից հետո նոր Նախիջևանում հացահատիկի վաճառքն աճում, մեծ ծավալ է ընդունում: Վաճառքի հանվող ցորենի քանակի մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է նշել, որ XIX դարի վերջերին արդեն, բերքառատ տարում հայկական գաղութն արտահանում էր 600—700 հազար չետվերտ հացահատիկ¹³¹:

Անհրաժեշտ է միաժամանակ նշել, որ երկրի ներսում կատարվող ցորենի առևտրում հայերի դրսևորած հմտությունն ու ակտիվությունն ընդհանուր բնույթ չէր կրում և չէր տարածվում նաև արտաքին առևտրում, հացահատիկի արտասահման առաքելու գործում: Շտեմարաններում կուտակված հացահատիկը հայ առևտրականներն արտասահման արտահանելու փոխարեն հանձնում էին եվրոպական երկրների հետ առևտուր անող, Ռոստովի, հիմնականում հուլյն և հրեա վաճառականների ձեռքում գտնվող գրասենյակներին: Վերջիններս օգտվելով նրանից, որ հայ ցորենավաճառները կտրված ու անտեղյակ էին եվրոպայի հացահատիկի վաճառքի գլխավոր շուկաներից, խիստ ցածր գներ էին սահմանում և իրենց համար ձեռնաու եղանակով տեր էին դառնում ամբարված հացահատիկին:

Հարկավ, նոր Նախիջևանի շտեմարաններում կուտակված հարբսությունը հոսում էր դեպի Ռոստովի ցորենի վաճառքով պարապող գրասենյակները: Գրա պատճառն այն էր, որ հայ վաճառականները միայն միջնորդի դեր էին կատարում: Նրանք ուղղակի չէին կապվում հացահատիկի վաճառքի եվրոպական խոշոր կենտրոնների՝ Մարսելի, Փարի-

130 «Приазовский край», 1907, № 208.

131 «Նոր դար», 1888, № 110:

չի, ինչո՞ւնի հետ: Իրանք գերազանցապես պարփակվում էին Գոնի ավազանի ներքին առևտրի մեջ: Զուներին միջազգային առևտրի եղանակներին ու ձևերին տիրապետելու համապատասխան փորձ և իմացություն: Այդ պատճառով էլ փաստորեն իրենք լինելով շահագործողներ, ինչ որ շահով շահագործվում էին արտաքին առևտրով զբաղվող, արտասահմանյան երկրների հետ կապված, Ռուստովում և մերձակա այլ քաղաքներում առևտրական գրասենյակներ հիմնած խոշոր վաճառականների կամ ընկերությունների կողմից:

Առևտրի ասպարեզում կատարվող տեղաշարժերին ժամանակին հասու չլինելու Նախիջևանի հայ վաճառականությունը բնորոշ հատկանիշը հավաստվում է նաև հետևյալ փաստով: 1830-ական թվականներին Նովոռոսիյսկ—Ռուստով երկաթուղու կառուցումով Կուրանի և Երա մերձակա շրջանների հացահատիկը, Ռուստովի և Նախիջևանի փոխարեն, ուղղակի տարվելու էր դեպի Նովոռոսիյսկ: Վերջինս աստիճանաբար դառնում էր Սև ծովով արտասահման հացահատիկի արտահանման կարևոր կենտրոն: Ստեղծված նոր իրավիճակը նկատի առնելով, Ռուստովի վաճառականներն արդեն Նովոռոսիյսկում սկսել էին բացել գրասենյակներ, իսկ հայերից և ոչ մեկը նման գործ չէր ձեռնարկել¹³²:

Գոնի հայ գանգվածի առևտրի այդ միակողմանի բնույթը մատնացույց է արվել և ժամանակի պահանջներին համապատասխան, բարձր մակարդակով առևտուր անելու ուղիներ են նշել նշանավոր գործիչներն ու հայկական կենտրոնական մամուլը:

«Պիտո է ասել, որ Նախիջևանը,— գրում էր Մ. Նալբանդյանը 1850-ական թվականների վերջերին,— յուր աշխարհագրական դրուժյամբ, արևմտյան եվրոպայի և հացաբեր Ռուսիայի մեջ, կենտրոնական տեղերից մինն է, և այդ քաղաքի ամբարներից կշտանում են շատ եվրոպական նավեր: Եթե այդքան մեծագույնը հացեղները անմիջապես ուղարկվեն եվրոպա, և թե մեր սիրելի ազգակիցքը Նախիջևանի մեջ, հաշվատուն կամ գործակալ մարդ պահեն զոնե միմիայն Գրանսիայի Մարսել քաղաքի մեջ, այն ժամանակ նոցա շահաստացությունը կրկնապատկվելու էր անշուշտ: Եվ միմիայն հացը չէր, որ գնում էր եվրոպա, այլև երկաթ, յուղ և կաշի, որոնց առուտուրքին ծանոթ են Նախիջևանցիք»¹³³:

Նոր Նախիջևանում հայկական գիմնապիա բացելու առիթով գումարված հանդիսավոր հավաքում Ստեփանոս Նազարյանցը տեղի հայկական կյանքին վերաբերող մի շարք էական հարցերի թվում շոշափում է

նաև առևտրի հարցը: Անդրադառնալով այն հարցին, որ Գոնի հայերի անտեսական գործունեության մեջ առևտուրն էական դեր է կատարում, Նազարյանը կոչ է անում այն գիտական հիմունքներով ու պատշաճ մակարդակով վարել: Նա նշում է, որ կրթյալ, լեզուներ, միջազգային առևտրի գործն իմացող անձնավորություններ չունենալու պատճառով նախիջևանցիները չեն կարողանում կապվել եվրոպայի հետ, այնտեղ ունենալ իրենց գործակալությունը, գրասենյակները: Օտարազգիներն են այդ խնդրով զբաղվում, հայերից հացահատիկը ձեռնտու գներով գնում, եվրոպա առաքում և մեծ շահույթ ստանում: Այս նշանավոր հրապարակախոսը խորհուրդ էր տալիս քաղաքային գիմնապիայի հետ միաժամանակ բացել նաև օնալական ուսումնարան՝ պատանիներին ընդհանուր կրթություն տալու, եվրոպական նոր լեզուներ՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և առևտուր անել ուսուցանելու համար¹³⁴:

Յուլի առևտրական գործառնությունը կատարվում էր հացահատիկի նշանակով, թեև դրա վաճառքը չուներ վերջինիս ծավալուն բնույթը, բազայն յուղի առևտուրը ևս ընդունում է բավականին մեծ շահեր: Այդ գործով զբաղվող խոշոր վաճառականները նույնպես ունեին իրենց գործակալները, որոնց տրամադրում էին դրամ և դեռևս ձմռանը ուղարկում անասնապահությունը զբաղվող և կաթնամթերքով հարուստ Ռուսաստանի նշանավոր նահանգները: Գործակալներից բացի հայ վաճառականները գյուղերում ունեին նաև իրենց մշտապես յուղ մատակարարողները: Գրանանը յուղը բերվում կենտրոնացվում էր Եկատերինբուրգում: Այդ տեղից չբային ուղիներով հասցվում էր Նախիջևան և Տաղանրոգ՝ արտասահման առաքելու համար:

Նոր Նախիջևանի խոշոր վաճառականները տարեկան մինչև կես միլիոն ռուբլի գումար էին հատկացնում՝ յուղ գնելու համար: Հացահատիկի նման կովի յուղը նույնպես հայ վաճառականներն անմիջապես չէին արտահանում, այլ հանձնում էին այդ գործում մասնագիտացած առևտրական գրասենյակներին¹³⁵:

Ոչ սակավ թվով վաճառականներ զբաղվում էին ոչխար գնելու և ճարպահալ գործարաններին հանձնելու կամ գնված, հաճախ հազարների հասնող ոչխարից ճարպ ստանալու և պատրաստի ճարպը վաճառքի հանելու գործով:

Ինչպես վերևում նկատեցինք, նոր Նախիջևանի կենտրոնական ապանդանոցում տարեկան մորթվում էր մի բանի հազար խոշոր ու

132 «Նոր դար», 1888, № 110:

133 Մ. Նալբանդյան, Հրապարակախոսական երկեր, էջ 103:

134 «Տարազ», 1900, № 47, էջ 712—713, ինչպես նաև «Մեղու Հայաստանի», 1878, № 32, «Նոր դար» 1888, № 110:

135 ЦГАОР, ф. 109, 1866 г., л. 5, ч. 47, л. 34—35.

տասնյակ հազարների հասնող մանր եղջյուրավոր անասուն: Դրան եթե գումարելու լինենք ճարպահալ գործարաններում ստացվող ոչխարի և այծի մորթին և այլ եղանակներով կատարվող մորթը, ապա պարզ կգտնա, թե տեղում կաշվի և մորթու ինչպիսի առատություն էր ստեղծվում: Այդ գործով պարապող վաճառականները տեղական հումքից զատ կաշի և մորթի էին գնում Դոնի մարզի, Մերձագոլյան շրջանների և Հյուսիսային Կովկասի համապատասխան վայրերից:

Ներքին մշտական առևտրում էական էր ծխախոտի, մանուֆակտուրային իրերի, արդուզարդի, նպարեղենի, դիմու, արծաթեղենի, մահուդի, ինչպես նաև անտառանյութի, երկաթի և այլ ապրանքների վաճառքը:

բ) Արտաֆին առևտուր: Ներքին առևտրում նոր նախիջևանի հայ զանգվածի նկատելի ակտիվությունից ճիշտ չէր լինի հետևեցնել, թե արտաքին առևտրով նա չէր զբաղվում, և կամ ամենևին առաջընթաց չկար առևտրի այս ձևում: Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ներքին առևտրափոխանակային հարաբերություններից թերևս ավելի մեծ շահերով առաջընթաց ապրեց արտաքին առևտուրը: Թվային կոնկրետ տվյալներ չկան նոր նախիջևանի նավակայանից միայն հայերի կողմից արտահանվող ապրանքների քանակի մասին: Դա հետևանք է նաև այն բանի, որ Ռոստովի և Նախիջևանի գետափնյա նավակայանները դիտվել են որպես Ռոստով-Նախիջևանյան միակցված մեկ նավամատույց և այդ ձևով էլ արտահայտվել են փաստաթղթերում:

Այդուհանգերձ, ուղղակի և անուղղակի մի շարք տվյալներ գալիս են հավաստելու, որ կապիտալիստական հարաբերությունների խորացման հետ մեկտեղ Դոնի հայկական գաղութի տնտեսական գործունեության մեջ էական դեր ուներ և զարգացում էր ապրում նաև արտաքին առևտուրը:

Ինչպես հայտնի է, ռուսական կայսրության համար արտասահմանի հետ կատարվող առևտրի հիմնական ուղին՝ հարավայինն էր: Սև ծովի սարբեր նավահանգիստների միջոցով տեղի ունեցող արտաքին առևտրում նշանակալից էր Ռոստով-Նախիջևանյան նավահանգիստը: Այդ նավամատույցը կարգավորելու և ընդարձակելու վերաբերյալ հայկական գաղութի ղեկավար մարմինների և վերադաս ատյանների տեսական մտահոգությունը և ձեռնարկած գործնական քայլերն արտաքին առևտուրը ծավալելու ընդհանուր, սակայն հավաստի վկայություններ են:

Պահպանվել են նաև Դոնի հայերի գերազանցապես արտաքին մեծածավալ առևտուրը բնութագրող պաշտոնական ուղղակի վկայություններ: Նոր նախիջևանի նավամատույցը վերակառուցելու նպատակով Եկատերինսուլայի նահանգապետը 1882 թ դիմում է ֆինանսների մի-

նիստրին: Նա թույլտվություն է խնդրում արտասահման առաքվող ապրանքների փթից գանձել կես կոպեկ, որպեսզի այդ եղանակով հնարավոր գտնա լուծել նավամատույցի բարեկարգման համար անհրաժեշտ դրամի խնդիրը: «Հացահատիկի առևտրում,— գրում է նահանգապետը,— նախիջևանը հանդիսանում է հարավային Ռուսաստանի խոշոր շուկաներից, որի տարեկան շրջանառությունը հասնում է մեկ միլիոն շեովերտի: Նախիջևանի 15 ճարպահալ գործարաններում տարեկան ստացվում է մինչև 200 հազար փութ ճարպ, իսկ ութ բրդավազ ձեռնարկություններում մաքրվում և տեսակավորվում է 300 հազար փութ առասական բուրդ»¹³⁶: Ապա նահանգապետը նշում է, որ այդ ապրանքներն առաքվում են արտասահման, սակայն ինչպես արտահանվող, այն-նեքն առաքվում են արտասահման, սակայն ինչպես արտահանվող, այն-նեքն էլ ներմուծվող ապրանքների ընդունման համար խիստ դժվարությամբ էլ ներմուծվող ապրանքների ընդունման համար խիստ դժվարությամբ են առաջանում ծովափնյա անհրաժեշտ հարմարությունների բացակայության պատճառով: Նույն խնդրին վերաբերող մեկ այլ պաշտոնական վավերագրում հավաստվում է նահանգապետի գրություն մեջ նշված, նոր նախիջևանից մեծաքանակ հացահատիկ, ճարպ և բուրգ արտահանելու մասին¹³⁷:

Նոր նախիջևանի առևտրականների կողմից տարեկան մեկ միլիոն շեովերտ կամ ինք միլիոն փութ հացահատիկ շրջանառության մեջ դնելը խոսում է առևտրի այդ ճյուղի վիթխարի ծավալի և նրանում հայերի կարևոր դերի մասին: Այդ բանն առավել ակնառու է դառնում, երբ նկատի ենք առնում, որ մի քանի տասնամյակ անց, ասենք 1906 թ. Ռուսաստանից արտահանված ամբողջ հացահատիկի քանակը չէր անցնում 76 միլ., իսկ 1910 թ վականին՝ 77 միլիոն փթից¹³⁸:

Եկատերինսուլայի նահանգապետի միջնորդությունը, որը Ռոստով-Նախիջևանից զատ վերաբերում էր նաև նահանգի մյուս կարևոր նավահանգիստ ունեցող քաղաքներին՝ Տագանրոգին, Ազովին, Կերչին, Մարիուպոլին ինչ-ինչ պատճառներով գործնական հետևանքներ չի ունենում:

Տարիներ անց՝ 1895 թ. այդ խնդիրը կրկին բարձրացվում է, այս անգամ նոր նախիջևանի քաղաքագլխի միջոցով: Դոնի մարզի ատամանին ուղղած դիմումում քաղաքագլուխը քաղաքային դումայի անունից հայտնում էր հարևան երկու քաղաքների մեծ առևտրի և ջրային ուղիների անբավարար դրության մասին: Ապա հիշեցնում էր, որ Ռոստով-Նախիջևանյան Դոնի նավամատույցն իր անբարեկարգ վիճակով ու սահմանափակ հարմարություններով ժամանող ու մեկնող նավերի նորմալ գործու-

136 ЦГИА СССР, ф. 1152, оп. 10, д. 20, л. 2.

137 Նույն տեղում, ֆ. 95, ց. 8 ա, ք. 10, ք. 11:

138 «Ежегодник департамента земледелия (год пятый)», СПб., 1912, с. 460.

նեղություն հնարավորություն չի ընձեռում: Մանավանդ, որ ջրային ուղիներով արտասահմանյան երկրների հետ վիթխարի չափերի առևտուր էր կատարվում: Դոն գետի միջոցով Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից բերվում էր մեծաքանակ ապրանք, որը և Ազովի ու Սև ծովերով առաքվում էր արտասահման:

1895 թ. գետային ուղիով ստացվել էր 44 795 000 փութ բեռ, այդ թվում՝ 20 545 000 փութ ցորեն, 16 505 000 փ. փայտանյութ, 1 194 000 փ. նավթ և առաքվել էր 3 681 932 փութ ապրանք: Մովային ուղիով բերվել էր 5891 524 փութ և առաքվել 65 267 000 փութ ապրանք: Տարվա ընթացքում Ռոստով-նախիջևանյան նավամատույց էր ժամանել 8778 նավ¹³⁹: Նավամատույցը փոքր, անբարեկարգ վիճակում լինելու, ձմռանը նավերը կանգնեցնելու հարմարություններ և վերանորոգման արհեստանոց չունենալու հետևանքով լուրջ դժվարություններ էին ստեղծվում:

Նախիջևանի քաղաքագլուխը, քաղաքային գումայի վճռի համաձայն, Դոնի մարզի տնօրինությունից թույլտվություն էր խնդրում արտահանվող ապրանքների յուրաքանչյուր փթից գանձելու կես կոպեկ՝ Դոնի ձախ ափի նավամատույցը վերակառուցելու և ընդարձակելու համար: Մանավանդ, որ փթից կես կոպեկ գանձելով կարող էր պատկասելի գումար գոյանալ: 1893 թ. այդ գումարը կազմել է 31 277, 1894 թվականին՝ 44 528 ռուբլի, իսկ 1895 թ.՝ 59 005 ռուբլի¹⁴⁰: Վերջին այս փաստից պարզորոշ երևում է նաև, թի տարեց-տարի ինչպիսի չափերով էր ծավալվում առևտուրը, հետևողականորեն մեծանում արտահանվող ապրանքների քանակը:

Առևտրի մեծ ծավալն անհրաժեշտ ու անհետաձգելի էր դարձնում այդ խնդրի լուծումը: Շուտով, 1895—1897 թթ. ավարտվում են Ռոստովի առավել մեծ նավակայանի և գետափի վերակառուցման աշխատանքները¹⁴¹:

Դոն գետի նավարկությունը և նրանից օգտվելն այնքան մեծ նշանակություն ունի երկրամասի համար, որ շահագրգռություններ ունեցող քաղաքների ու հասարակությունների կողմից ստեղծվում է հատուկ կոմիտե՝ գետի նավարկության իրավունքներից օգտվելու կարգին հետեւելու համար: Նոր Նախիջևանը, բնականաբար, գետի նավարկությունից ակտիվ օգտվող և անմիջական շահագրգռություններ ունեցող բնակավայրերից էր և մշտապես իր ներկայացուցիչն ունի կոմիտեում: Այս-

պես, 1899 թ. Դոնի մարզի ատամները գրում էր Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Պավել Խաթրանյանին, որ նա հայ հասարակության կողմից երեք տարի ժամանակով հաստատվում է Դոնի գետային կոմիտեի անդամ¹⁴²: Համանման ձևով գետային նավագնացության կոմիտեի անդամ ու թեկնածու է ընտրվում նաև հաջորդ ժամանակաշրջանի և ապա հետագա տարիների համար¹⁴³:

Ռուսաստանից արտաքին երկրներ հացահատիկ առաքող նավահանգիստների մեջ Ռոստով-նախիջևանյան հանգույցն առաջնակարգ կարեւորություն ունի: Բավական է նշել, որ 1909 թ. արտասահման ցորեն առաքող բոլոր նավահանգիստների մեջ Ռոստովն առաջնությունը դիշում էր միայն Նիկոլաևին: Ռոստովի նավակայանից կրկնակի անգամ ավել ցորեն է արտահանվել, քան Օդեսայի, Պետերբուրգի, Խերսոնի կամ Տագանբոգի նավահանգիստներից¹⁴⁴:

Ինչ խոսք մեծածավալ այդ առևտրում նշանակալից էր նոր Նախիջևանի վաճառականների դերը: Անշուշտ, իրավացի է Մ. Սարյանը, երբ իրեն քաջածանոթ Դոնի հայերի XIX դարի վերջերի առևտրատնտեսական գործունեության մասին գրում է. «Չալթրյան և զրիմյան հայերը հայտնի էին որպես լավ հողագործներ: Նրանց ցորենը (գարնովկա) փր որակով հայտնի էր նույնիսկ փարիզյան հացավաճառներին: Սրանք իրենց արենդներն ու շոգենավերն էին ուղարկում Տագանբոգ՝ հայկական ցորեն գնելու համար»¹⁴⁵:

Հացահատիկը՝ ցորենը, պակաս չափով նաև դարին, վարսակը արտահանվում էր Ֆրանսիա, Անգլիա, Հունաստան, Իտալիա, Գերմանիա, Բելգիա և եվրոպական այլ երկրներ:

Նրկրագործության արտադրանքից զատ արտահանման գլխավոր ապրանք էին նաև անասնապահության, մասնավորապես ոչխարաբուծության մթերքները և առաջին հերթին բուրդը: Ռոստով-նախիջևանյան առևտրական հանգույցը, եթե հացահատիկի արտահանման գործում տատանումներ էր տալիս և միշտ չէ, որ գտնվում էր առաջին տեղում, ապա բրդի առևտրում կաշուն կերպով պահպանում էր իր գերազանցությունը:

Հացահատիկի անխափան և մեծաքանակ արտահանման դժվարությունները մեծ մասամբ կապվում էին երկաթուղու ցածր թողունակության, էլեկտրոտրային բարեկարգ տնտեսության բացակայության և միջ-

139 ЦГИАЛ СССР, ф. 95, оп. 8а, д. 287, л. 1—2.

140 Նույն տեղում, Գ. 4:

141 «Ростово-Нахичеванский и азовский порты». Составил А. П. Соколов, Ростов н/Д, 1911, с. 4.

142 ГАРО, ф. 91, оп. 1, св. 37, д. 943, л. 3.

143 Նույն տեղում, Գ. 1, գ. 1441:

144 «Ростов-Нахичеванский и азовский порты», с. 4.

145 Մ. Սարյան. Գրառումներ իմ կյանքից, գիրք առաջին, էջ 27:

ազգային շուկայում ամերիկյան էժան հացահատիկի մրցակցության հետ: Բրդի միջազգային առևտրում նկատվում էր ավստրալիական և հյուսիս-աֆրիկյան հումքի մրցակցությունը, ուսական բուրդը միջազգային շուկայից արտամղելու և սեփական բրդի արտահանմանը նպաստող Ամերիկայի վարած մաքսային քաղաքականությունը: Սակայն դրանք չճշտական նշանակություն չէին ունենում: Ռոստով-Նախիջևանը մնում էր Ռուսաստանի բրդի արտահանման ամենակարևոր շուկան: Այստեղ XIX դարի վերջում իսպանական նրբագեղմ բրդի շրջանառությունը կազմում էր 1,2 մլն, իսկ ուսականը՝ 200 հազար փուֆ: Բրդի տարեկան ընդհանուր շրջանառությունը հասնում էր 11 մլն ուրլու¹⁴⁶:

Ոչխարի խուլից հետո, որը կատարվում էր մայիս ամսին, բուրդը շուկա էր հասնում հունիսին: Հունիս ամսին այդտեղ էին գալիս ձեռնարկատերերը, առևտրականները և ոչխարատերերը: Այդ ժամանակ էլ կատարվում էր բրդի առուծախը: Գնորդները կամ իրենք էին Ռոստովում ու Նախիջևանում պահեստներ վարձում, կամ նրանց գործակալները: Բրդի վաճառքը, որպես կանոն, կատարվում էր միջնորդ վաճառականների միջոցով: Միայն Մելքոնով-Եզովով նշանավոր ֆիրման էր ուղղակի կապվում բուրդ արտադրող ոչխարատերերի հետ և առաջին ձեռքից գնում հումքը:

Վաճառքի էր հանվում երկու տեսակի բուրդ: Իսպանական ցեղատեսակի ոչխարի նուրբ ու երկարամազ բուրդը և տեղական՝ ուսականը: Իսպանական կամ նրբամազ ոչխարաբուծությունը զարգանում էր Հյուսիսային Կովկասում, Դոնի և Սևծովյան առափնյա շրջաններում: Հայկական գաղութում, ինչպես նկատեցինք, թեպետև պետությունը մասնավորապես անցյալ դարի առաջին կեսին, որոշակի հովանավորող քաղաքականություն էր վարում, սակայն նրբագեղմ ոչխարաբուծությունը տարածում չգտավ: Նրբամազ բրդի փուֆն արժեք 7—10 ուրլու, իսկ տեղականը՝ 3,50—4,50 ուրլու: 1893 թ. իսպանական բուրդն արժեք 8,10 կ., տեղականը՝ 4,50 կոպեկ: 1896 թ. համապատասխանաբար 7,30 և 4,35 կոպ., իսկ 1900 թ. 9,45 և 3,85 կոպեկ¹⁴⁷:

Բրդի առևտուրը բարդ ու դժվարին գործ էր, որովհետև խոնավանալու կամ շորանալու դեպքում զգալիորեն փոփոխվում էր քաշը: Կվանալու ընթացքում բուրդը կրկնակի, եռակի կորցնում էր իր քաշը, սակայն դրա փոխարեն մի քանի անգամ բարձրանում էր գինը: Իսպանական մաքր-

ված բրդի փուֆը գնահատվում էր 28—32, իսկ ուսականը՝ 7—9 ուրլու¹⁴⁸:

Բրդի առևտրով զբաղվող հաստատությունները գտնվում էին Ռոստովում, իսկ բրդավաճառ ձեռնարկությունները՝ Նախիջևանում: Ռոստովում էին գտնվում Ամերիկայի հետ բրդի առևտրով զբաղվող մի քանի գլխավոր ֆիրմաներ: Դրանցից հատկապես բարձր էր գնահատվում տակավին XIX դարի 40-ական թվականներին հիմնված Մելքոնով-Եզովով Նազուլյն ձեռնարկության արտադրանքը: Վերջինիս առևտրաարդյունաբերական ձեռնարկության մշտապես կայուն բարձրորակ արտադրանքն այնքան հայտնի էր Ամերիկայում, որ այնտեղ պատվերներ էին տալիս բաց համարանիշերի, առանց ընդունված կարգով բրդի նմուշները պահանջելու¹⁴⁹:

Բրդի վերամշակման և առևտրի նման խոշոր կենտրոններ լինելով Ռոստովը և Նախիջևանը, արտասահմանին միայն հումք էին տալիս: Տեղում չէր հիմնվում մահուդի կամ գորգագործական որևէ ձեռնարկություն, այլ արտահանելով բուրդը գնում էին նրանից պատրաստված ներմուծվող արտադրանքը: Մի էական հանգամանք, որը, բնականաբար, չէր վրիպում ժամանակակիցների տեսադաշտից և գրավոր ու բանավոր ահադանգներ էին ստացվում այդ ուղղությամբ:

Արտահանման կարևոր ապրանքներից էր ոչխարի ճարպը, որի արտադրությունը, ինչպես նշեցինք, հիմնականում կենտրոնացված էր հայկական գաղութում: Նոր Նախիջևանի ճարպահալ գործարաններում արտադրվող մեծաքանակ, 150—200 հազար փուֆ ճարպը գրեթե ամբողջությամբ առաքվում էր արտասահման: Առևտրի այս ճյուղում ևս հայերը օգտվում էին գերազանցապես միջնորդ վաճառականների ծառայություններից: Շատ աննշան էր այն հայ առևտրականների թիվը, որոնք ոչխարի ճարպն իրենք էին արտահանում արտասահման:

Արտաքին առևտրի կարևոր ապրանքներից էր կովի յուղը: Տեղում ստացվող և շուկա հանվող մթերքից զատ երկրի անասնապահական շրջաններից և Սիբիրից՝ գնելու եղանակով մթերվում էր զգալի քանակությամբ յուղ և առաքվում եվրոպական երկրներ: XIX դարի առաջին կեսի համեմատությամբ յուղի առևտրի ծավալը սահմանափակվել, փոքրացել էր:

Նշված ապրանքներից բացի արտահանվում էր նաև ձկնկիթ, անասնախուֆ, երկաթ և այլ տեսակի հումք:

¹⁴⁶ «Сборник областного Войска Донского Статистического комитета», вып. II, Новочеркасск, 1901, с. 24.

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 28:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 29:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 27:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին առևտուրն այն աստիճան էր ծավալվում ու զարգանում, որ անհրաժեշտություն է առաջանում առուծախը կարգավորելու, դրա կարգ ու կանոնը պահպանելու կազմակերպական ձեռնարկումներ կատարելու։ Այդ մասին են վկայում առևտրականների կողմից իրենց համաքարտությունը ստեղծելու և հատուկ ավագ ընտրելու փաստերը։ Դեռևս 1868 թ. խա-նութ ունեցող վաճառականները Թորոս կիրակոսյանին ընտրում են ավագ (բախալբաշի) և պարտավորվում են թարկվել նրան ու առևտրի համար սահմանված ընդհանուր կանոններին¹⁵⁰։

Այդ սովորույթը ոչ միայն շարունակում է պահպանվել հետագայում, այլև առևտրի ծավալման հետ ավելի է խորանում և անհրաժեշտ դարձնում արդեն առանձին մասնաճյուղերի համար ունենալ գիղղիաներ կամ համաքարտություններ։ 1893 թ. Նոր Նախիջևանի վաճառականների ընդհանուր հավաքը՝ քաղաքագլուխ Ա. Խատամովի նախագահությամբ, որոշում է ստեղծել ոչ միայն ընդհանուր առևտրի, այլև նրա առանձին ապրանքների՝ հացահատիկի, բրդի, կաշվի, գինու, նպարեղենի և վաճառահանման այլ ճյուղերի համար երեք հոգուց բաղկացած ավագների մի յուրատեսակ խորհուրդ¹⁵¹։ Վերջինս իրավասու էր հետևելու վաճառ-քի կանոններին և առհասարակ տվյալ մասնաճյուղի առևտրին։

Ուշադրավ է, որ Նախիջևանից դուրս եկած վաճառականները շարունակում էին մնալ առևտրական նախկին համաքարտությունների կազմում։ 1914 թ. ավագ ընտրելու նպատակով հավաքվում են Նախիջևանի, ինչպես նաև Ռոստովի հայ վաճառականները, քանի որ նախկին ավագի՝ Ն. Սագիրովի լիազորությունների շորս տարվա ժամկետը լրացել էր։ Վաճառականների ավագը միաժամանակ ստանձնում էր Դոնի մարզի Նախիջևան-Ազով-Եյսկ նավամատուցների լիազորի պարտականությունները¹⁵²։

Ռոստովում, ինչպես նաև մերձակա այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում հաստատված Նախիջևանի հայ վաճառականները երկար ժամանակ կապված էին լինում իրենց ծննդավայրի հետ և մնում նրա առևտրական կազմակերպությունների մեջ։

Ետեֆորմյան շրջանում, ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ հարավային Ռուսաստանի, այդ թվում և հայկական գաղութի, տնտեսական կյանքի առաջընթացը և կատարվող փոփոխություններն անխուսափելիորեն տեղաշարժեր առաջացրին սոցիալական հարաբերություններում։ Եվ որքան ակնառու էր տնտեսության տարբեր բնագավառներում կատարվող առաջընթացը, այնքան որոշակի էին սոցիալական կյանքի փոփոխությունները։ Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել Գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, առևտրի զարգացումը կատարվում էր անմիջական արտադրող և արտադրության տեր կամ էլ համապատասխան կապիտալ ունեցող դասակարգերի միջոցով։ Այդ դասակարգերի սոցիալ-տնտեսական դրությունն ուղղակի հարաբերակցվում էր առևտրատնտեսական կյանքում կատարվող փոփոխությունների, նրա զարգացման հետ։

Ինչպես երևաց շարադրվածից, ետեֆորմյան շրջանում հայկական գաղութի տնտեսական կյանքում կատարվող փոփոխությունները նշանակալից էին։ Տնտեսական կյանքի առաջընթացն իր շատ կողմերով պայմանավորված էր ապրանքադրամական հարաբերությունների ծավալմամբ։

Դրանից դատ, Դոնի հայկական գաղութի ինքնավարության վերացումը սխալ կլինեի դիտել սոսկ որպես իրավաքաղաքական նշանակության ձեռնարկում։ Այն սերտորեն, թերևս առավել մեծ շափերով, արնչվում էր սոցիալ-տնտեսական երևույթների հետ։ Նոր Նախիջևանի ինքնավարության վերացումը, միաժամանակ, հայ զանգվածին տնտեսական առանձնաշնորհումներից, որոնցից նա օգտվում էր շուրջ մեկ դար, զրկելու միջոցառում էր։

Իր տեղում, երբ խոսք էր գնում գաղութի ինքնավարության վերացման մասին, նկատեցինք, որ 1861 թ. ռեֆորմին հաջորդող մի շարք օրենքներով ու հրամանագրերով պայմանավորվեց Դոնի հայության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը։ Հայ զանգվածն այլևս չէր ազատվում զինակոչությունից¹⁵³ և օթևան հատկացնելուց։ Նրա վրա տարածվում էին կայսրության մյուս բնակչությանը համահավասար պետական, նա-

¹⁵⁰ ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1447, ք. 2—3։

¹⁵¹ ГАРО, ф. 91, оп. 4, д. 40, л. 3.

¹⁵² ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1800, л. 15.

¹⁵³ Դոնի հայերը չէին կարողանում հաշտվել առանձնապես զինվորացությունից ազատ լինելու իրավունքը կորցնելու հետ։ Նրանք ջանացել են պահպանել զինվորական ծառայության հարցում ունեցած նախկին արտոնությունը։ Անգամ հատուկ պատգամավորություն են ուղարկել Պետերբուրգ, սակայն բոլոր փորձերն ապարդյուն են անցել, քանի որ օրենքն ընդհանուր էր և տարածվում էր բոլորի վրա։ Նրանք հատուկ երգիք էին հորինել զինվորակոչության մասին (Ն. Շահազիզ, Նոր Նախիջևանը և նորնախիջևանցիները, էջ 190—191)։

հանդային և տեղական բոլոր հարկերն ու պարտավորությունները, այդ թվում և գլխահարկը: Գրանից բացի, հայկական գաղութի տարածքի ճանապարհների, կամուրջների, փոստակայանների, քաղաքային տրևտե սուբյան և գեմստվոնների իրավասության տակ գտնվող տեղական այլ ձեռնարկումները կատարվում էին հայ հասարակության միջոցներով:

Առաջին հայացքից աննշան թվացող վերջին այս պարտավորությունը բավականին մեծ շափերով ծանրանում էր բնակչության վրա: Նոր նախիջևանի եկամուտներին և ծախսերի խնդրին անդրադառնալիս ակընհայտ դարձավ, որ քաղաքային տնտեսության զարգացման և ընդարձակման հետևանքով արագորեն աճում էին ծախսերը: Մեծագումար ծախսերը ծածկելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ համապատասխան եկամուտներ: Գոյություն ունեւ եկամուտներն ավելացնելու, ծախսերին համապատասխան դարձնելու երկու ուղի:

Նախ ավելացվում էր քաղաքին եկամուտ բերող անշարժ ու շարժական գույքի և եկամտաբեր այլ աղբյուրների վարձը: Այսպես, Գոն գետի շարժական կամուրջից օգտվելու վարձը, եթե 1840 թ կազմում էր 831 ռուբլի¹⁵⁴, ապա 1906 թ. հասնում է 6700 ռուբլու¹⁵⁵: Այսինքն՝ վեց-յոթ տասնամյակի ընթացքում կամուրջի վարձն աճել էր ավելի քան ութ անգամ: Համանման ձևով հետևողականորեն բարձրանում էր նաև քաղաքապատկան հողատարածություններից, արտադրական ձեռնարկություններից, պահեստներից, շուկաներից, խանութներից գանձվող վարձը:

Քաղաքի գանձարկղի հարստացման մյուս ուղին այդ եկամուտներ բերող աղբյուրների ընդարձակումն էր: Աստիճանաբար սկսում են հարկ դնել և գանձումներ կատարել առաջներում վարձից ազատ վաճառականներից, կրպակներից, արհեստանոցներից, հյուրանոցներից, կշեռքներից և առևտրատնտեսական այլ կետերից: Սակավ հանդիպող քաղաքի ծախսերն եկամուտներին գերազանցելու պարագայում եկամտի նորանոր աղբյուրներ էին գտնվում, ասել է թե, նոր հարկադրումներ էին կատարվում: 1884 թ նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանը դիմում է ներքին գործերի մինիստրությանը՝ քաղաքում ձիակառքով կամ տրանսպորտի այլ ձևերով տեղափոխություն կատարողների վրա հարկ դնելու թույլտվություն ստանալու համար: Նման քայլի դիմելը հիմնավորվում է նրանով, որ նախորդ՝ 1883 թ. տնտեսական տարում քաղաքի ծախսերը 2000 ռուբլի գումարով գերազանցել են եկամուտները¹⁵⁶:

Այդ ամենի շնորհիվ քաղաքի եկամուտները մեծ շափերով աճում են: Քավական է նշել, որ 1859 թ. 20,784 ռուբլուց¹⁵⁷ քաղաքի եկամուտները 1910 թ. հասել էին վիթխարի գումարի, 597 հազար ռուբլու¹⁵⁸: Այսինքն՝ հիսուն տարվա ընթացքում աճել էին ավելի քան քսանութ անգամ:

Հարկավ, այդ գումարը գանձվում էր հայ հասարակության բոլոր շերտերից, առավել մեծ շափերով տարատեսակ ձեռնարկություններ, անեցող առևտրաարդյունաբերական վերնաշերտերից: Այսուհանդերձ տարեց-տարի ավելացող հարկերի վճարումը ծանր էր հատկապես սուղ միջոցների տեր աշխատավորական ներքնախավերի համար:

Պետական, նահանգային, գավառային և տեղական հարկերն այն-քան բազմաբանակ ու ծանր էին, որ աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր զժվարանում դրանց գանձումը: Նման պայմաններում, բնականաբար հարկահանության գործի կազմակերպումը բարելավելու պահանջ էր առաջանում: Կարելի է շտարակուսել, որ միայն այդ նկատառումներով էին առաջնորդվում հայ համայնքի գործերը տնօրինողները, երբ 1888 թ. քաղաքացիներից ավագ էին ընտրում: Ապա հայտնելով, թե ավագի հիմնական պարտականությունը հարկերի հավաքումն է լինելու, խնդրում էին Գոնի գործերի մարդային վարչությանը վավերացնելու այդ ընտրությունը, որը և կատարվում է¹⁵⁹:

Աշխարհիկ բնույթի հարկերով ու պարտավորություններով ամենին չէին սպառվում բնակչությանից կատարվող գանձումները: Ժողովրդի ուսին ծանր բեռ էին եկեղեցու օգտին մուծվող հարկերն ու տուրքերը:

Գոնի հայկական գաղութում նախկինի նման եկեղեցական հարկերն ու հասույթները ժողովում էին տարբեր նպատակներով՝ էջմիածնի Մայր աթոռի, ռուսահայ թեմի և տեղի հոգևորականության համար: Պատկերացում կազմելու համար նշենք, որ 1862 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր՝ չորս ամիսների ընթացքում միայն էջմիածնի օգտին գանձվել է 1224 ռ. գումար¹⁶⁰:

Հոգևոր իշխանության հասույթները գոյանում էին ավանդական հարկերից, հատկապես տասանորդից, նշանի, պսակի, ծննդյան, թաղման և կրոնական բազմապիսի տոների ու ծիսակատարությունների ժամանակ կրոնական բազմապիսի տոների ու ծիսակատարությունների ժամանակ կատարվող նվիրաբերություններից: Բնակչության ընդհանուր թվի համեմատ հայկական գաղութի հոգևոր դասը միշտ էլ մեծաքանակ է եղել,

157 ԶԿՊՍ, ֆ. 139, գ. 132, թ. 67:

158 ЦГИА СССР, ф. 1284, оп. 194, д. 31, л. 20.

159 ГАРО, ф. 579, оп. 1, д. 362, л. 55—56.

160 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ, նոր նախիջևանի մագիստրատի նյութեր, թղթ. 104, թ. 73—84:

154 ԶԿՊՍ, ֆ. 139, գ. 334, թ. 45:

155 «Приазовский край», 1906, № 17.

156 ЦГИА СССР, ф. 1152, т. X, д. 398, л. 2, 14.

հետևաբար զգալի էին նաև նրա օգտին ու նրա պահպանման համար կատարվող մոծումները: 1900 թվականին միայն Նոր Նախիջևան քաղաքում կար 218 հողերական, այն դեպքում, երբ շուրջ շորս անգամ ավել բնակչություն ունեցող հարևան Ռոստով քաղաքում եկեղեցականների թիվը չէր հասնում անգամ հարյուրի¹⁶¹:

Ավելորդ չէ նշել, որ Ս. Խաչ վանքն իր ընդարձակ հողատարածությունները մշակելու և հատկապես վարձակալությամբ տալու շնորհիվ զգալի եկամուտներ էր ստանում: Վանքի տնտեսության, մասնավորապես մարդասիրական ընկերության գումարներով պահվում էր ժառանգավորաց գիշերօթիկ դպրոցը: Թեպետև դպրոցն ապահովված էր համապատասխան միջոցներով, սակայն հողերականները այդ անվան տակ գյուղերից մշտապես լրացուցիչ միջոց էին ստանում: Չալթր գյուղում պատահած նման մի դեպքի մասին պատմում է տեղի «չքավոր» ստորագրությանը թղթակիցը: Ս. Խաչի վանահայրը օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին սովորականի նման, ասվում է թղթակցությունում, գյուղերից հացահատիկ էր հավաքում, որի դիմաց վանքի դպրոցում ձրիավարժ սաներ էր պահում: Չալթրից նա ընտրում է երեք պատանի, սակայն միայն հարուստների զավակներին: Վերջին այդ հանգամանքը վրդովմունք է առաջացնում գյուղի հասարակության մեջ: «Որովհետև հենց մինչև օրս էլ, — գրում է թղթակիցը, — գյուղի ստորին դասակարգը լավ աչքով չի նայում մեր վանահոր վարմունքի վրա: Ուրեմն գյուղի ժողովրդական տուրքով փոխանակ աղքատի որդոց, հարուստների որդիք են ձրի ուսում ստանալու 5—6 տարի՝ վերոհիշյալ վանքի գիշերօթիկ դպրոցում»¹⁶²:

Ս. Խաչ վանքից բացի, որն ութ հազար դեպատին ընդարձակ տարածություն էր ստացել գաղութի հիմնադրման ժամանակ, հողամասեր ունեին և պատեհ առիթով դրանք ընդարձակում էին նաև քաղաքում գործող եկեղեցիները: Այսպես, ս. Գեորգ եկեղեցում ծխական դպրոց բացելու ժամանակ, նրա այցելուները, անշուշտ, ոչ առանց հողերականների հորդորանքի, քաղաքային խորհրդարան են դիմում եկեղեցու պարտապից դուրս՝ արևմտյան կողմում բնկած հողամասը եկեղեցուն հանձնելու մասին¹⁶³:

Նոր Նախիջևանի արդյունաբերական ձեռնարկությունները, ինչպես նկատեցինք, գերազանցապես մի քանի տասնյակ բանվորներով աշխատող փոքր ու միջին մեծության գործարաններ էին: Նրանցում գերակշռում

էր ձեռքի աշխատանքը կամ ֆիզիկական ուժով՝ աշխատող մեխանիկական շարժիչները: Աշխատանքը, հատկապես ճարպահալ, կաշվի, ծխախոտի, բրդավազ ձեռնարկություններում շատ ծանր էր: Աշխատանքային օրն անցնում էր 10 ժամից, չկային աշխատանքային քիչ թե շատ տարրական ապահով պայմաններ, ցածր էր վարձատրությունը: Բրդավազ ձեռնարկություններում բուրդ տեֆակավորողի օրվա վարձը հաշվով հասնում էր 50—60 կոպեկի, լվացողի աշխատավարձը՝ 40—60 կոպ., իսկ փոքրահասակներինը՝ 30—35 կոպեկի¹⁶⁴: Տղամարդկանց հետ գրեթե համահավասար աշխատում էին նաև կանայք և պատանիները:

Բարվոք չէր նաև աղաների մոտ աշխատող գործակատարների դրությունը: Վերջիններիս ցանկացած ժամանակ, մանավանդ ձմռանը, երբ գործավարությունը պակասում էր ազատում էին աշխատանքից՝ ամենևին հաշվի չառնելով նախկին պայմանավորվածությունը: Նրանք չունեին հաշվի հասարակական զբաղմունքի, հավաքի տեղ: Տիրապետող դասին քննակամ վերաբերմունքը դատապարտող գաղութի ոչ անհայտ գործիչ Հ. Պապասինյանը կոչ էր անում օրինակ վերցնել Եվրոպայից, ուր գործակատարները հարգված, իրենց պաշտոնում հաստատուն հասարակաշերտ են ներկայացնում¹⁶⁵:

Մխիթարական չէին նաև քաղաքի ներքին խավերի կենցաղային պայմանները: Ճիշտ է, Նոր Նախիջևանը կառուցվում ու բարեկարգվում էր, սակայն գերազանցապես բարևլավվում էր քաղաքի կենտրոնական մասը: Բազմիցս ահազանգվում էր այն մասին, որ, չնայած քաղաքի արտաքին փայլին ու շքեղությանը, նրա ծայրամասային թաղամասերը, ուր ապրում են աշխատավորական խավերը, չեն լուսավորվում, չկա ջրմուղ, խմելու ջուր, փողոցներն անբարեկարգ վիճակում են, և ուր «աղքատներն անտեր շրջում են փողոցներում»¹⁶⁶:

* * *

Նոր Նախիջևանն այն հայկական գաղութներից էր, ուր ցայտուն դրսևորվել են սոցիալ-դասակարգային հակամարտությունները: Այդ հակամարտը վաղուց ի վեր առկա էր հայ համայնքի ընդհանուր միջոցները հասարակական շահերին ծառայեցնելու և հարակից այլ խնդիրներում: Մակայն Դոնի հայ կյանքն ալեկոծող առավել ուժգին, տևական ու համառ պայքարը տեղի էր ունենում հայ երկրագործների և քաղաքի առևտրակալվածատիրական դասի միջև: Վերջիններս փորձում էին իրենց

161 ЦГИА СССР, ф. 1282, оп. 3, л. 458, л. 6.

162 «Նոր դար», 1894, № 168:

163 «Приазовский край», 1907, № 227.

164 «Сборник областного Войска Донского статистического комитета», вып. II, с. 30.

165 «Նոր դար» 1891, № 32:

166 «Նոր դար», 1898, № 62, «Գաղութ», 1914, № 26 և այլն:

ազտրակներում աշխատեցնել ու հողին ամրացնել ճորտությունից ազատ հայ գյուղացիներին, և որ գլխավորն է, ձգտում էին զարտուղի ճանապարհներով տեղ դառնալ հայկական գյուղերին պատկանող տարածություններին:

Հողային հարցը հայկական գաղութի սոցիալական հակասությունների առանցքն է եղել: 1830-ական թվականների սկզբներից ծավալված և տասնամյակներ տևած այդ համառ պայքարի ընթացքում գաղութի կալվածատիրական շերտերը գյուղացիների դիմադրությունը կոտրելու նպատակով դիմեցին անգամ ոստիկանության և նույնիսկ զինվորական ուժի օգնությանը, սակայն ապարդյուն: Հայ գյուղացիների և աղայական դասի միջև ավելի ու ավելի ծավալվող պայքարն այնպիսի շափեր է ընդունել, որ քննության նյութ է դարձել բարձր պաշտոնական ատյաններում: Ի վերջո կառավարիչ սենատը համոզվելով գյուղացիների իրավաչիտության մեջ, ստիպված գործը վճռել է նրանց օգտին: Այսուհանդերձ աղայական դասին հաջողվում է, թեկուզև, մասնակիորեն հասնել իր նպատակին: Ազարակներ հիմնելու և պետության կողմից խրախուսվող այգեգործության ու անասնապահության հատուկ ճյուղերով զբաղվելու պատրվակով նրանք սեփականացնում են գյուղերին պատկանող հողերից մի զգալի տարածություն¹⁶⁷:

Ազարային հարաբերություններում դրսևորված այդ հակամարտն, ըստ ամենայնի, վեճում է հողը եկամտի լավագույն աղբյուր դառնալու, գյուղատնտեսական միջոցներն առևտրադրամական շրջանառության ոլորտ մտնելու, ապրանքային բնույթ ընդունելու և նրանից խոշոր շահույթ ստանալու մասին:

Հետագա շրջանում, XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբին, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման փուլում դասակարգային ներհակություններ ծնող, դրա համար պարարտ հող ստեղծող սոցիալ-տնտեսական այդ հրևույթները ոչ միայն չվերացան, այլև ավելի խորացան: Առևտրադրամական հարաբերություններն առավել խթանեցին արտադրության ապրանքային բնույթը և իրենց ոլորտի մեջ առան ոչ միայն գյուղատնտեսությունը, այլև տնտեսության մյուս գրեթե բոլոր ճյուղերը: Ընդհատ է, այս շրջանում գյուղացիության սոցիալական պայքարը սքողված եղանակով է դրսևորվում և այնպիսի բացահայտ ձևեր չի ընդունում, ինչպես նախկինում, սակայն այդ ամենևին չի վկայում նրա

167 XIX դարի առաջին կեսում հայ գյուղացիության սոցիալական պայքարի մասին տե՛ս Վ. Բաբխուջյան, Նոր նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, էջ 170—195, 341—349, նույնի՝ «Միբայել նալբանդյանի հայացքների ձևավորման սոցիալական միջավայրի հարցի շուրջը» («Եանրեք Երևանի համալսարանի», 1981, № 1):

Քուլացման մասին: Ընդհակառակը, գյուղատնտեսության և գերագանջապես գյուղատնտեսական միջոցները նախնական մշակման ենթարկող արդյունաբերության զարգացումը, դրանց շեշտված ապրանքային բնույթը, բնականաբար, ավելի որոշակի էին դարձնում և սրում սոցիալական հակասությունները:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում գյուղերին պատկանող հողային տարածությունները, առավել ևս ամեն մի շնչին ընկնող հողաբաժինը, գաղութի հիմնադրման ժամանակվա համեմատ մեծ շափերով պակասել էր: Նախ՝ ավելի քան տասնամյակ անց էր երկրագործ բնակչության քանակը: Նշանակում է այդ նույն քանակով նվազել էր ամեն մի շնչին ընկնող հողաբաժինը: Քաղաքի մեծահարուստների կողմից գյուղերին պատկանող հողերում ազարակներ հիմնելու, կուրյաչի կուստաբեականությունում գյուղ կազմակերպելու ու նրան առանձին տարածք հատկացնելու և այլ պատճառներով նկատելի շափով պակասել էր հայկական գյուղերի ընդհանուր հողատարածությունը:

Վարելահողերի հետզհետև ավելի ու ավելի զգացվող պակասը լրացնելու համար գյուղացիները հարկադրված էին ղանգվածաբար դիմել քաղաքապատկան հողերը վարձակալելուն: Հողի վարձակալման գինը նրա պահանջարկի ավելացման հետ մեծ շափերով բարձրանում էր:

Երկրամասի կենտրոնական «Պրիագովսկի կրայ» թերթում պատմվում է քաղաքին պատկանող վարելահողերի վարձակալման բնորոշ դեպքերից մեկի մասին: Վարձով տրվում էր վեց հազար զեսայտին վարելահող: Շրջակա հայկական գյուղերից ժամանում են բազում վարձակալողներ, որոնք թեպետև նախապես համաձայնության էին եկել բարձր գին շտալու հարցում, սակայն մրցակցության մսուրցքի մեջ ընկնելով, մոռանում են նախնական պայմանավորվածությունը: Քաղաքի աղաներն օգտվելով դրանից, անընդհատ բարձրացնում են գները և վարելահողերը, նախորդ տարիների համեմատությամբ, հանձնում կրկնակի բարձր գնով¹⁶⁸:

Հայ գյուղացիներն աստիճանաբար համախմբվում և սկսում են միասնաբար դիմադրել, քաղաքի մեծամեծների՝ իրենց հաշվին մեծ շահույթ ստանալու փորձերին: 1906 թ. քաղաքապատկան հողերը երկրագործներին վարձով տալը, վերջիններիս կողմից բոյկոտի ենթարկելու հետևանքով լուրջ դժվարությունների է հանդիպում: Սեպտեմբեր ամսին Նոր նախիջևանի տնօրենները գյուղացիների հետ գործարք կատարելու նոր փորձ են անում, սակայն, ինչպես հաղորդում է թերթի թղթակիցը, հրկրագործները «Կանխավ միմյանց հետ պայմանավորվել էին չբարձ-

168 «Приазовский край», 1907, № 227.

րացնել գները և իսկապես նրանք հասան իրենց նպատակին: Այն հողերը, որ անցյալ տարիները ծախվել էին 25—30 ուրլով, այս տարի, նոր պայմաններում, ծախվեցին 12—13 ուրլով: Սա գյուղացիների մեջ զարթնած ինքնագիտակցության նշան էր»¹⁶⁹:

Հողի վարձակալումը երբեմն այնպես էր ծանրանում գյուղական տնտեսությունների վրա, որ նրանք դժվարանում էին վարձը վճարել: Դա անախորժություն, անգամ ընդհարման տեղիք էր տալիս: Այսպես, օրինակ, 1907 թ. քաղաքի վարելահողերը վարձած Ս. Խաչ ավանի բնակիչները շնն կարողանում լրիվ վճարել վարձագինը: Քաղաքի վարչությունն արգելում է դաշտից հացահատիկի տեղափոխումը, որով, փաստորեն, բռնազրավում է բերքը: Ավանի բնակիչները նախ խնդրում են թույլատրել տեղափոխել հացահատիկը, ապա սկսում են սպառնալ, անգամ ուժի դիմելու փորձեր են անում: Համոզվելով, որ այդ ամենը ներգործություն չի ունենում՝ դատարկ սայլերով վերադառնում են տուն: Վարձակալողների մի մասը վճռում է անտեսելով արգելքները, տեղափոխել հացահատիկը: Գյուղացիների մեծ մասը, սակայն, հակվում են հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելուն: Նրանք դիմում են քաղաքային վարչություն և խնդրում հողավարձի գանձումը հետաձգել մինչև հացահատիկի կալտումը, որպեսզի հնարավորություն ունենան վարձը վճարել¹⁷⁰:

Գյուղացիական ռեֆորմից հետո, հայ երկրագործներին պետական գյուղացիների իրավունքներում, նրանց հետ համահավասար դրույթյան մեջ դնելուց, հատկապես սեփական հողակտորների հետ ազատ վարվելու լայն հնարավորություն ընձեռող 1906 թ. ստոլիպինյան ագրարային ձեռնարկումներից հետո, տարածում գտավ հողաբաժինները վաճառելը, նվիրելը, գրավ դնելը, ուրիշ խոսքով՝ օտարելը:

Չալթր գյուղի ավագը և ծերերը դեռևս 1860-ական թվականներին վերադաս մարմիններին առաջարկում էին գյուղացիների հողաբաժինները վերաչափել սահմանները ճշտորեն որոշել:

Նրանք իրենց նկատառումները հիմնավորում էին գյուղական բնակչության հողատարածությունների համամասնությունը խախտվելու հանգամանքով: Բնակչության մի մասի հողատարածությունը, հավաստում էին նրանք, այնքան է ընդարձակվել, որ սկսել են վարձով տալ, իսկ նրանց կողքին կան սնանկ, ամենևին հողաբաժին չունեցող մարդիկ¹⁷¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող ընդամենը երկու-երեք տարվա ընթացքում Մեծ Սալա գյուղի հողերից վաճառվել էր 560 դևս., նեսվիտայից՝ 500 դևսյատին¹⁷²: Մյուս մեծ գյուղերում հողերի վաճառքն ավելի մեծ ծավալ էր ընդունել: Դրա հետևանքով մի կողմից ասվարանում էր հողագործի, չքավոր գյուղացիների թիվը, մյուս կողմից առձանում էր նոր հողաբաժինների տեր դարձող քաղաքի, ինչպես նաև գյուղերի աղայական դասը:

Սեփական հողամասերը մեծացնող և այլ ուղիներով հարստացող գյուղերի պետերն, ինչպես և պետք էր սպասել, աստիճանաբար ընդարձակում էին նաև իրենց իրավասությունները, դառնում ինքնիշխան ու օրինազանց: Չալթր գյուղի ավագ Գ. Աթոյանն առանց որևէ հիմքի «զոռպայություններ» երկու օրով ձերբակալում է թեմականավարտ, Փարիզի պայություններ» երկու օրով ձերբակալում է թեմականավարտ, Փարիզի պայության կոլեջի ուսանող Գ. Զալաշյանին: «Չալթրում սա առաջին դեպքը չէ, — գրում է տեղի թղթակիցը, — ուսուցչությունը և գյուղի ինտելիգենցիան միացյալ ուժերով պետք է աշխատեն վերջ դնել գյուղի «աղանքի» անօրինակ վարմունքին»¹⁷³:

Ագրարային հարաբերություններում առաջացած սոցիալական հակասություններով է, անտարակույս, բացատրվում այն հանգամանքը, որ XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին հայկական կենտրոնական ու տեղական մամուլում վերաբացվում է, նախկին՝ 1830—1840-ական թվականների, կարծես արդեն պատմության գիրկն անցած, պայքարը Մամուլի էջերում քաղաքի մեծամեծներին դատապարտում են հայկական գյուղերին և Ս. Խաչ վանքին պատկանող հողերը յուրացնելու համար: Ապա խորհուրդ է տրվում ուղղել ժամանակին թույլ տրված անիրավությունը, ետ վերադարձնել այդ հողերը¹⁷⁴:

Տակավին 1850—1860-ական թվականներին, հայկական զաղուքում եկեղեցական գումարների շուրջ ծայր առած հասարակական հակամարտերի հետնախորքում, անգամ իշխող խավերի ներկայացուցիչները, սոցիալական պայքար էին տեսնում: «Տրամաբանական գիտություն հետեվողներուն հայտնի է, — գրում էր Գ. Ալվազովսկին, — որ մարդիկ իրենց դատողութեանց մեջ շատ անգամ ասով կոխալին, որ պատճառ չեղած դատաճառի տեղ դնեն: Այսպես նաև նախիջևանի երկպառակտութունը պատճառի տեղ դնեն: Այսպես նաև նախիջևանի երկպառակտությունը իսկական պատճառ՝ ոչ թե եկեղեցական դրամներուն ազգային ուսումնարանի վրա գործածելն էր ինչ որ կասվեր, հապա այն հին ատե-

169 «Նոր կյանք», 1906, № 15:

170 «Приазовский край», 1907, № 191.

171 ԶԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 1675, Բ. 2:

172 «Գաղութ», 1914, № 4:

173 Նույն տեղում, 1915, № 35:

174 «Մեղու Հայաստանի», 1884, № 85, «Նոր դար», 1893, № 45, «Նույս», 1910, № 6, 1914, № 17:

էին: Փաստորեն 19-րդ դ. առաջին տասնամյակներին սկսված քաղաքի վերնախավերի հայկական գյուղերի հողատարածությունների նկատմամբ ունեցած գյուղացիների, հետագայում ավելի սուր հակամարտությունների բնույթը ընդունած պայքարի ընթացքում գյուղացիները մեծ դաս առան: Նրանք տեսան և համոզվեցին, որ քաղաքի մեծամեծները կանգ չառնելով միջոցների առաջ, օգտագործելով բոլոր հնարավորությունները, այդ թվում և բարձրաստիճան անձնավորությունների հետ իրենց անձնական կապերը, ամեն գնով ձգտում էին սեփականացնել գյուղացատկան հողերը: Նրանք համանման վերաբերմունք ունեին նաև քաղաքի աշխատավորական ներքնախավերի նկատմամբ:

Անդրադառնալով քաղաքի և գյուղերի հակասություններին, Ե. Շահազիզը գրում է. «Ռորան նպաստել է և նախիջևանի ներքին կառավարության ձևը, որ ընդհանրապես աղայական լինելով, չի ճանաչել ոչ թե միայն գյուղացւոց իրավունքները, այլև հաճախ արհամարհել է մինչև անգամ և քաղաքի ստորին դասակարգի՝ աղքատների իրավունքները»¹⁸¹:

Ետևեֆորմյան շրջանում, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը համընթաց, քաղաքի վերնախավերն ավելի էին ընդլայնում գյուղական բնակչության հաշվին հարստանալու իրենց գործունեությունը: Նրանք խիստ բարձր գներ էին նշանակում գյուղացիներին վարձով տրվող հողերի վրա: Չունտու գներով տեր էին դառնում վաճառքի հանվող նրանց հողարածիներին: Օգտվելով գյուղացիների անտեղյակությունից, շնչին գումարով գնում, սպա վերավաճառում էին նրանց մթերքները և դանազան այլ ձևերով շահագործում նրանց:

Քաղաքի տնօրինությունն ամենևին չէր մտահոգվում, չնայած գանձվող համապատասխան հարկերին ու տուրքերին, գյուղի կարիքները հոգալու ուղղությամբ: Տասնամյակներ շտրունակ տարվող և աստիճանաբար ավելի ու ավելի խորացող այդ քաղաքականության հետևանքով էր, որ գյուղացիներն ատելություններ ու անգամ թշնամանքով էին նայում «քաղաքին» և չէին ցանկանում որևէ գործ ունենալ նրա հետ:

Ի վերջո այդ ամենը կապիտալիստական հարաբերությունների խորացման հետևանքով սոցիալական շերտավորման ուժեղացման, քաղաքում բնակվող աղայական դասի կողմից գյուղական բնակչության շահագործման արդյունք էր, դրա ուղղակի արտահայտությունը:

Հայկական գաղութի ազգաբնակչությունը բաժանվում էր երեք հիմնական դասի: Առևտրաարդյունաբերական մեծահարուստների դասը, որի մեջ մտնում էին խոշոր ձեռնարկատերերը, մեծ կապիտալներ ունե-

ցող առևտրականները կամ տնտեսության այդ երկու ճյուղերով միաժամանակ զբաղվող տիրող դասակարգի ներկայացուցիչները: Նրանք իշխող դիրք ունեին քաղաքային խորհրդարանում ու վարչությունում և առհասարակ, տոն էին տալիս հայ համայնքի կյանքին: Ավելորդ չէ, սառհասարակ, տոն էին հայկական գաղութի մեծահարուստների կարողուկայն, նշել, որ Ռոնի հայկական գաղութի մեծահարուստների կարողությունները համեմատաբար համեստ, սահմանափակ էին: Միլիոնների հասնող խոշոր կարողությունների տեր արդյունաբերողների, ինչպես ասենք Հ. Քուշնարյանի և ուրիշների համար գաղութի ընձեռած հնարավորությունները անբավարար էին լայն գործունեություն ծավալելու համար: Այդ պատճառով էլ նրանք տեղափոխվում և իրենց գործարաններն ու ֆաբրիկաները հիմնում էին Ռոստովում և առևտրաարդյունաբերական այլ խոշոր կենտրոններում:

Նրկրորդ դասը, դա միջին կարողության տեր առևտրականների, արհեստավորաարդյունաբերողների և հողատերերի, այդ թվում և գյուղական հարուստների շերտն էր: Միջին այդ խավը բավականին ստվար էր: XIX դարի վերջին տասնամյակներից խոշոր արդյունաբերության և առևտրական կազմակերպությունների մրցակցության հետևանքով նկատվում է, թեպետև ոչ տրագ թափով, այս դասի քայքայման, մասամբ էլ խոշոր բուրժուազիայի շարքերն անցնելու նշաններ:

Երրորդ, հիմնական շերտը շահագործվող՝ քաղաքի և գյուղերի անմիջական արտադրող կամ էլ տարբեր զբաղմունք ունեցող ներքնախավերն էին: Ունեզրկումն ու քայքայումն այս դասի՝ քաղաքի արհեստավորության և գյուղական երկրագործ բնակչության շրջանում նկատվել էր և աստիճանաբար ավելի ու ավելի մեծ ծավալ էր ընդունում:

Այդ պատճառով էլ ամենևին չպետք է դարմանալ, որ հայկական գաղութի տնտեսական ընդհանուր բարվոք վիճակի պայմաններում հանգիստում ենք նաև ժողովրդական զանգվածների ոչ միսիթարական նյութական վիճակի, ընչադուրկ ու աղքատ մարդկանց առկայությունը հավաստող փաստաթղթերի:

Այսպես, 1867 թ. քաղաքի դիմացի բարվանսարայի դեր կատարող տարածությունը մեկ տարի ժամանակով տրվում է վարձով՝ ստացված գումարը աղքատներին բաժանելու նպատակով¹⁸²: 1906 թ. նոր նախիջեզումարը աղքատներին բաժանելու նպատակով¹⁸³: Նոր նախիջեզումարի քաղաքային խորհրդարանն իր նիստերից մեկում, որտեղ նախաձեռնի քաղաքային խորհրդարանն իր նիստերից մեկում, որտեղ նախաձեռնում էր Մ. Բալաբանովը, հատուկ քննարկման հարց է դարձնում և ապա միջոցներ հատկացնում անգործ ու աղքատ մարդկանց համար¹⁸³:

182 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 1736;
183 «Приазовский край», 1906, № 1.

181 Ե. Շահազիզ, Նոր նախիջևանը և նորնախիջևանցիք, էջ 191—192:

Նախորդ տարիների օրինակով Վ. Տեր-Կևորկովը նվիրաբերության կարգով հոգաբարձության տրամադրության տակ է դնում 106 դույզ կոշիկ՝ աղքատներին բաժանելու համար¹⁸⁴։ Մյուս կողմից ավելի ու ավելի էին ուռճանում և ընշաբաղց դառնում գաղութի մեծահարուստները։ Ռ. Պատկանյանը դիմելով նրանց 1890 թ. գրում էր. «Ձեր անունը վազր է, միշտ ծարավ անմեղ արյունի, ձեր կյանքը ազգին միշտ թանկ կնստի։ Գուր ազգի արյունով ապրող էք, դուք միշտ հալածող ու սպանող էք նորահավատարիմ հովիվներուն, ձեր գաղանային անձն և ձեր կորյուններուն սպրեցնելու համար պետք է ամբողջ քաղաքի և գավառի բնակիչներու արյուն և քրտինք։ Ով որ ձեր գործի, ձեր ստրուկը չէ՝ նա ձեր արյունալի դոճն է, ով չի սիրում ձեզ, նորա ճակատի վրա գրած է արսոր, հալածանք և մահ»¹⁸⁵։

Այսպիսով, ինչպես երեսց վերը շարադրվածից, մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ապրանքադրամական հարաբերությունները խորակոսել էին հայկական գաղութի տնտեսական կյանքը։ Նոր Նախիջևանի արտադրության հիմնական բնագավառների՝ գյուղատնտեսության և արդյունաբերության զարգացմանը խթանում էին առաջին հերթին առևտրափոխանակային հարաբերությունները։ Արտադրության տարբեր ճյուղերի առաջընթացը և առանձնապես սուկտրա-դրամական հարաբերությունների ծավալումն ուժեղացրին սոցիալական շերտավորումն ու դասակարգային ներհակությունները։ Կապիտալիստական հարաբերությունների խորացումը և նրա հետևանքները ծանր ու քայքայիչ նշանակություն ունեցան, առաջին հերթին, անմիջական արտադրող դասակարգի համար։

¹⁸⁴ Նույն տեղում, № 83։

¹⁸⁵ Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. V, էջ 401։

Գ Լ Ո Ւ Ն Ե Ի Բ Բ Ո Ր Գ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով ամբողջ երկրի և, հատկապես, հարավային Ռուսաստանի տնտեսական կյանքում առաջացած հեղաբեկումներն առավել դանդաղ ու աննկատ էին կատարվում, քան հասարակական մարզում։ Այդ երևույթը՝ տնտեսական և, մյուս կողմից, հասարակական հարաբերություններում կատարվող տեղաշարժերի, և դրանց ընդհանուր առաջընթացի միջև նըշմարվող տարբերությունն ակնբախ էր դրսևորվում մասնավորապես նոր նախիջևանի Հայկական գաղութում։ Դա ուներ իր պատճառները։

Ավատական արտադրանքի աստիճանական անկման և նոր հարաբերությունների զարգացմամբ պայմանավորված հասարակական կյանքի զարթոնքը, ինչպես ասվեց, իր հորձանուտի մեջ է առնում Գոնի հայ հասարակությանը։ Ապրանքափոխանակային հարաբերությունների ծավալումը, հաղորդակցության ճանտպարհների և հատկապես երկաթուղու կառուցումն աշխուժացնում էին կապերը Ռուսաստանի կենտրոնների, Մայր հայրենիքի և հալաշատ բնակավայրերի հետ։

Ուժեղանում է երիտասարդության հոսքը դեպի Ռուսաստանի ու արտասահմանի կրթական օջախները, հաճախակի են դառնում նշանավոր գործիչների փոխայցելությունները։ Նոր պահանջներին համապատասխան հիմնվում են հասարակական կյանքի առաջընթացը խթանող տպարաններ, դպրոցներ, թատրոններ և մշակութային այլ օջախներ։ Զարգանում է աղգային գրականությունը, լեզուն և մշակույթը։ Երիտասարդությունը համակվում է դեմոկրատական, աղգային-լուսավորական գաղափարներով, առաջանում է եվրոպական բարբերն ու քաղաքակրթությունը ընդօրինակելու ձգտում։ Ռուսաստանի կենտրոններում, Կովկասում հրատարակված գրքերն ու պարբերականները տարածվում են հայկական գաղութներում այդ թվում և նոր նախիջևանում։

Աստիճանաբար սկսում է վերանալ հայկական գաղութների ներփակ զրույթյունը, վերջիններս սկսում են հաղորդակցվել համառոտաստանյան հասարակական ընդհանուր կյանքի խնդիրներին:

Անտարակույս նոր նախիջևանում առաջադիմական միտումներ ունեցող որոշ վաճառականների, ինչպես և Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում կրթություն ստացած մտավորականության առկայությունը ինչ-որ չափով ազատամտական, ղեմավորատական իր կնիքն էր դրել գաղութի հասարակական կյանքին վրա, տակավին նախորդ շրջանում՝ XIX դ. առաջին կեսին:

Գեոևս 1830—50-ական թվականներին հողային հարցի, հանրային միջոցների շուրջ միջոցառումներ շիկացած էր Գոնի հայ հասարակության ներհակ ուժերի միջև: Այդ հանգամանքն ինքնին նպաստում էր գաղութի համայնական, ընդհանուր հարցերի նկատմամբ հետաքրքրության աճին, առհասարակ հասարակական կյանքի աշխուժացմանը:

Մեծ էր այստեղ նաև մամուլի դերը: Կյանքի պահանջները թելագրում էին ստեղծել ժամանակի ոգուն համապատասխան նոր օրգաններ, թերթեր, ամսագրեր:

Հայ իրականության մեջ XIX դարի 50—60-ական թվականներին ղեմավորատական ուղղության ամսագիրը, որ հանուն նոր գրականության, լեզվի և առհասարակ հանուն ազգային առաջադիմության, անհաշտ պայքար սկսեց կղերաֆեոդալական մտայնության դեմ՝ «Հյուսիսափայլն» էր: Նշանավոր այդ պարբերականն իր ազդարարած սկզբունքներով, հարկավ, տարբեր ընդունելություն էր գտնում հայկական շրջաններում: Այս կամ այն հայկական քաղաքում «Հյուսիսափայլի» տարածում գտնելը յուրօրինակ չափանիշ էր հայկական տվյալ կենտրոնի հասարակական կյանքի հասունության, ամսագրի քարոզած լուսավորական գաղափարների համար:

Այդ առումով խիստ հատկանշական է հետևյալ փաստը: 1858 թ. «Հյուսիսափայլ» ամսագրի տպաքանակի իրացումը հասնում էր 262-ի, որից թիֆլիսում՝ 48, Աստրախանում՝ 33, Մոսկվայում՝ 31, Ղզլարում՝ 20, Շամախիում՝ 12, Պետերբուրգում՝ 10, իսկ նոր նախիջևանում՝ 56 օրինակ¹: Այսպիսով, ամսագրի ամբողջ տպաքանակի մեկ հինգերորդ մասը սպառվում էր նոր նախիջևանում: Ուշագրավ է, որ Գոնի հայկական գաղութը «Հյուսիսափայլի» ավելի շատ ընթերցողներ ուներ քան, անգամ, այնպիսի խոշոր հայաշատ կենտրոն, ինչպիսին Թիֆլիսն էր:

1 Գ. Անանյան, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում, հատ. 4, Բաքու, 1916, էջ 319—320:

Անշուշտ իրավացի է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, երբ անդամակցում է հայ հասարակական կյանքի պատմության հարցերին հետեցնում է. «Պետերբուրգն ու Մոսկվան, նոր նախիջևանն ու Աստրախանը, Ղզլարն ու Մոզդոկը շատ ավելի անմիջականորեն էին կապված 19-րդ դ. 50—60-ական թվականների արևելահայ ազգային-լիբերալների լուսավորական գործունեության հետ, քան Երևանն ու Ալեքսանդրապոլը. Մեծ Ղարաբաղի սան ու նոր Բայազետը, որոնց վրա դեռ աննշան չափերով էին տարածվում ռուսական կապիտալիզմի ազդեցության շոշափուկները»²:

Փոքր գաղութները, որպես կանոն, սպրում էին սոսկ տեղական նշանակության հարցերով՝ ներհամայնքային կյանքով: Միանգամայն այլ էր իրավիճակը Գոնի հայկական գաղութում: Հայկական ամենախոշոր դադարավայրը լինելով նա հասարակական կյանքի գործունեության լայն, հաճախ համազգային խնդիրներ ընդգրկող շատավիդ էր դրսևորում: Ենթադրելի էր լինի սեփական, աշխույժ ու արգասավոր հասարակական կյանքի առկայությունը բացատրել միայն գաղութի մեծությունը: Այստեղ էական դեր էին կատարում նաև ուրիշ գործոններ:

Ի տարբերություն ռուսահայ մյուս գաղութների (բացառությամբ Գրիգորիոպոլի), որոնք սկզբնավորվում էին արդեն գոյություն ունեցող քաղաքներում կամ այլ բնակավայրերում և տիրապետող այլազգի բնակչության մեջ ստեղծում սեփական համայնք, նոր նախիջևանը հիմնադրվեց անմարդաբնակ տարածությունում և հենց սկզբից որպես զուտ հայկական քաղաք: Իզուր չէ, որ երկար տարիներ նոր նախիջևանը հայկական հինգ գյուղերի հետ պետական-պաշտոնական գրություններում անվանվում էր նոր նախիջևանի կամ հաճախ ուղղակի հայկական օկրուգ: Բավականաչափ լայն ինքնավարություն ունեցող, միայն հայերով բնակեցված քաղաքում և դրա հետ մի ամբողջություն կազմող հայկական գյուղերում մյուս գաղավայրերի համեմատ առավել դյուրին ու անկաշկանդ էր զարգանում ազգային կյանքը:

Գեոևս XVIII դ. վերջում նոր նախիջևանի Ս. Խաչ վանքում հիմնված Խաչաբայան տպարանի միջոցով ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդ Հ. Արղույանի և նրա համախոհների տպագրական-հրատարակչական ծավալուն աշխատանքները և սույա Պատկանյանների, Հ. Ալամդարյանի կրթական-լուսավորական բեղուն գործունեությունը, տեղի ուսյալ հայ երիտասարդության, նոր նախիջևան ժամանող նշանավոր գործիչների,

2 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, 19-րդ դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները (ՊԲԶ, 1966, № 1, էջ 33):

«Հյուսիսափայլի» և այլ պարբերականների պրոպագանդան կուլտուր-լուսավորական և մշակութային աշխույժ էին հազորդում հայկական գաղութին:

Այդ ամենից զատ կար նաև մեկ այլ գործն: Դա մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հայ գրականության և հասարակական-քաղաքական ասպարեզի խոշոր գործիչներն Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի՝ Դոնի հայությունից սերված և իրենց գործունեությամբ գաղութի հետ կապված լինելու հանգամանքն էր: Նրանք մեծ ազդեցություն են ունեցել Նոր Նախիջևանի ինչպես մտավոր-լուսավորական, այնպես էլ հասարակական-քաղաքական կյանքի վրա:

Հայտնի է, որ Մ. Նալբանդյանն իր ծննդավայրում, տակավին պատանեկության տարիներից, ներքաշվեց հայկական շրջաններում նկատելի ազմուկ հանած ներգաղութային հակամարտ ուժերի պաշարի մեջ: Էջմիածնի կաթողիկոսի հովանավորությունը վաշխող գաղութի հետադիմական, ունեոր շերտերի հալածանքներից ու հետապնդումներից նա կարողացավ խույս տալ միայն Նոր Նախիջևանից հեռանալու գնով:

Քողնելով հայրենի քաղաքը, Նալբանդյանը չկտրվեց ու շտաբացավ նրանից: Ընդհակառակը, նա մշտապես կապված ու լավատեղյակ մնաց Դոնի հայության առօրյային, այնտեղ կատարվող իրադարձություններին: Պատահական չէր, որ հայրենի քաղաքում բարեկարգ դպրոց բացելու մտահոգությամբ նա մամուլի էջերում բարձրացրեց Նոր Նախիջևանի վաղեմի կտակների հարցը: Ապա հանձն առավ այդ դժվարին գործը և այն ստանալու նպատակով մեկնեց Հնդկաստան ու հաջողությամբ լուծեց այդ խնդիրը:

Անգամ Պետրոպոլիսյան բանտում եղած տարիներին, Նալբանդյանը հետևում էր իրեն առավել հոգեհարազատ գաղութի անցքերին: Նոր Նախիջևանում եկամտաբեր նոր կուլտուրաներ աճեցնելու խորհուրդներ էր ալիս, նյութեր պահանջում գաղութի պատմության որոշ հարցերի մասին հողված գրելու համար:

Մյուս կողմից, Նոր Նախիջևանում առանձնահատուկ հետաքրքրությամբ էին հետևում Մ. Նալբանդյանի հողվածներին, որոնց մի մասը վերաբերում էր Դոնի հայ զանգվածի կյանքի հուզող խնդիրներին: Ինչպես հայտնի է, Մ. Նալբանդյանի մահը մեծ վիշտ առաջացրեց, իսկ թագու՛մը հասարակական լայն բնույթ ստացավ: Այդ վկայում է Նոր Նախիջևանի հայության վրա նրա ունեցած մեծ ազդեցության մասին: Հետագայում ևս թողած գրական ժառանգության և սերունդների հիշողության

մեջ պահպանված նրա անձնուրաց գործունեության շնորհիվ դգալի էր Մ. Նալբանդյանի ազդեցությունը բովանդակ հայ իրականության մեջ, և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ շրջաններում:

Մեծ էր նաև Ռ. Պատկանյանի ազդեցությունը: 1860—1880-ական թվականներին ակտիվ գործունեության շրջանում, իր մարտական բանաստեղծություններով նա անգրագառնում էր համազգային պրոբլեմներին, հատկապես ազգային-ազատագրական խնդիրներին: Դրա հետ մեկտեղ, ապրելով ու գործելով Նոր Նախիջևանում, նա քաղաքացիական իր պոեզիայով, հրապարակախոսական հողվածներով, պատմվածքներով, լուսաբանում էր Դոնի հայ զանգվածի կյանքի այլևայլ կողմերը: Իրեն հատուկ անմիջականությամբ, սուր ու զիպուկ գրչով անգրագառնում էր գաղութի քիչ թե շատ նշանակալի իրադարձություններին, նրա մշակույթին ու հասարակական կյանքի հարցերին:

Ռ. Պատկանյանի ազատության կոչող, հայրենաշունչ ստեղծագործությունները ոգեշնչման աղբյուր էին համայն հայության և հատկապես Նոր Նախիջևանի երիտասարդության համար: Այդ ամենն, անտարակույս, նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում ազգային-հասարակական կյանքի արգասավորման համար:

1. ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գյուղացիական ուժերից հետո, 1860—70-ական թվականներին սկսված լուսավորական շարժման, դեմոկրատական ուժերի ակտիվացման, առհասարակ հասարակական կյանքի աշխուժացման շրջանում, երբ վերացվեցին Նոր Նախիջևանի ինքնավար մարմինները և նա հավասարեցվեց կայսրության մյուս քաղաքներին, թվում էր, թե Դոնի հայկական զանգվածը շուտով կարող է կորցնել իր ազգային նկարագիրը: Սակայն կապիտալիստական հարաբերությունները բերում էին նաև ազգային զարթոնք, ազգային արժանապատվության զգացում, համազգային խնդիրների արժարժում, լիբերալ և դեմոկրատական բարեփոխությունների ծրագրեր: Հետևաբար ստեղծվեցին ժամանակի ոգուն համահնչուն և նրան արձագանքող այնպիսի նոր հաստատություններ, որոնք նոր պայմաններում գալիս էին ինչ-որ չափով փոխարինելու Դոնի հայության ինքնավար գոյությունը փաստող նախկին մարմիններին:

Արևելահայ լիբերալ-բուրժուական նշանավոր գործիչ Ստեփանոս Նազարյանը զարգացող կապիտալիստական հասարակարգում ռուսահա-

3 Ն. Շահագիր, Դիվան Միքայել Նալբանդյանի, Երևան, 1932, էջ 322—327:

յությանը կրթելու, լուսավորելու հատուկ տեսակետ էր մշակել: Նա իր խմբագրած «Հյուսիսսփայլ» ամսագրում, դեռևս 1862 թ. հանդես եկավ «Առաջարկություն» ծրագրային հոդվածով:

Ուշագրություն հրավիրելով այն հանգամանքի վրա, որ հայերը զրկված են լուսավորությանը զորավիգ լինող քաղաքական իշխանությունից, բնակվում են ցրված, աչքի են ընկնում անձնապաշտական գործունեությամբ, բնակչության մի մասն ապրում է անձուկ պայմաններում, նշում էր, որ երիտասարդությունը հաճախ հնարավորություն չի ունենում ուսում ստանալու: Առանձին հարուստների միջոցներով սովորողների թիվը նախ շատ փոքր է և ապա վերջին հաշվով վիրավորական՝ սովորողների համար: Ազգի ապագան միայն նրա քաղաքակրթվելու և լուսավորվելու մեջ տեսնող գործին այդ ամենից հետևեցնում էր, որ ժողովուրդն ինքը համագործակցական ընկերություններ պետք է կազմակերպի և ինքնօգնության մեջ փնտրի իր փրկությունը:

Այդ խնդիրն իրականացնելու համար նազարյանն առաջարկում էր միջոցներ հավաքել և Ռուսաստանում հայկական մի ընդհանուր ընկերություն ստեղծել: Ընկերությունը կոչված էր լինելու զբաղվել հայերի նյութական և բարոյական կյանքը բարվոքելով: Նոր հաստատությունը խնդիր էր ունենալու տնօրինելու մասնավորապես կարիքավոր պատանիներին ուսման տալու, շնորհալի երիտասարդներին արտասահման կրթության գործուղելու, հայկական հրատարակություններ հիմնելու և համանման այլ գործերով⁴:

Դժվար է ասել, թե հայ իրականության մեջ ինչպիսի արձագանք գտավ ճանաչված գործչի հրապարակ հանած կոչը: Պետք է ենթադրել, սակայն, որ Ստ. Նազարյանի առաջարկությունն ընդառաջում էր մտավորականության տրամադրություններին և որոշ շափով խթանիչ դեր կատարեց հասարակական կազմակերպություններ ստեղծելու արդեն հասունացած խնդրում: Պատահական չէր, որ նրա ելույթներից շատ շանցած, 1860-ական թվականների կեսերին հիմնվեցին Բաբլի հայոց մարզախրական և Նոր Նախիջևանի բարեգործական ընկերությունները:

Ստ. Նազարյանը Նախիջևանի քաղաքագլխի խնդրանք գրում է (1865) Նոր Նախիջևանի բարեգործական ընկերության կանոնադրությունը, որը շուտով հաստատվում է կառավարության կողմից: Ընկերության սկզբնավորումը հաշվվում է նրա կանոնադրության պաշտոնական հաստատման ժամանակվանից՝ 1866 թվականից⁵:

Տասնութ կեսից բաղկացած կանոնադրությունը նախ սահմանում էր ընկերության հիմնական նպատակը: Այն է՝ օգնել Նախիջևանի աղքատ ընտանիքներին իրենց զավակներին կրթության տալու գործում: Նպաստել հայերի բարբերի բարելավմանը և գաղտնի լուսավորության տարածմանը: Ընկերության անդամ, ըստ ցանկության, կարող էին լինել (առանց սահմանափակման) Ռուսաստանում բնակվող այն բոլոր հայերը, որոնք տարեկան կվճարեին 5 ռ. անդամավճար, կամ միանվագ 100 ռ. և ցմահ աղատվում էին անդամավճար մուծելուց: Ընկերության անձնակազմի, հիմնական գումարը կազմում էր 4000 ռուբլի, իսկ մնացած միջոցների մի մասը շրջանառության մեջ էր դրվում:

Ընկերության գործերը վարելու համար երկու տարի ժամկետով ընդհանուր ժողովն ընտրում էր 22 հոգաբարձու, որոնք կազմում էին ընկերության խորհուրդը: Վերջինս ընթացիկ գործավարության համար կազմում էր վեց հոգուց բաղկացած վարչություն: Ընկերության խորհուրդը հետևում էր Ֆինանսներին, տարեկան մեկ անգամ հրավիրում ընդհանուր ժողով, ուր հաշվետու էր լինում տարեկան գործունեության մասին:

Ընկերությունն ուներ իր կնիքը, որի կենտրոնում պատկերված էր Նոր Նախիջևանի գերբը և գաղտնի հիմնադրման տարեթիվը⁶:

Նոր Նախիջևանի բարեգործական ընկերությունը կարճ ժամանակում դարձավ Գոնի հայության կենսունակ ու ճանաչված հաստատություններից մեկը և ունեցավ բավականաչափ արդյունավետ գործունեություն: Աստիճանաբար ընդարձակվում են ընկերության գործունեության շրջանակները, դրան զուգահեռ աճում են նրա անդամների թիվը, տարեկան եկամուտներն ու հիմնական կապիտալը:

1880 թ. բարեգործական ընկերությունն ուներ 345 անդամ, տարեկան եկամուտը կազմում էր 4575, իսկ ընդհանուր դրամագույնը՝ 29,168 ռուբլի⁷: Ութ տարի հետո (1888) տարեկան եկամուտը հասնում էր 6,846,

ժամանակ շատ չբավորներ ընկնում էին ծանր վիճակի մեջ և կարիք ունեին օգնության, որի կազմակերպումն իրենց վրա են առնում մի խումբ սպասանիներ: Հաջորդ տարվանից այդ նախաձեռնությունը կրկնում և դրան տալիս են տեական բնույթ, տարեկան գանձում 3 ռ. անդամության վճար: Առաջին կազմակերպված օգնությունը ստանում է երեք որբերի այլի Սուլեյմազյանը:

Երիտասարդների այդ նախաձեռնությանը հավանություն է տալիս և հովանավորում Պողոս քահանա Խոճյանը: Ընկերությունն անվանվում էր «Աղքատաց խնամակալություն» կամ «Գանձարան հավատու»: Շուտով ընկերության անգամների թիվը հասնում է 95 հոգու (ՀԿՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 1024, ք. 2—16, «Փորձ» 1879, № 12, էջ 154—155):

⁶ ՀԿՊԱ, ֆ. 139, գ. 1780, ք. 3—6:

⁷ «Մշակ», 1880, № 113:

⁴ «Հյուսիսսփայլ» 1862, № 7, էջ 43—53:

⁵ Նորնախիջևանցիները այդ թվում և Ռ. Պատկանյանը գտնում են, որ ընկերությունը տարեբայնորեն ձևավորվել է փաստորեն ավելի շուտ՝ 1860 թ. ձմռան խիստ ցրտերի

իսկ դրամագլուխը՝ 52,115 ուրլու: Ընկերությունն իր միջոցներով պահում էր 54 սան: Նրանցից հոգևոր սեմինարիայում սովորում էին՝ 29, Հոփսիսիմյան իգական դպրոցում՝ 11, իգական պրոգիմնադիայում՝ 9, արհեստավորական դպրոցում՝ 1, կազարյան ճեմարանում՝ 2, Պետերբուրգի արվեստագիտական դպրոցում և Մոսկվայի համալսարանում մեկական հոգի: Այդ սաների մեկ տարվա ծախսը կազմում էր 2434 ուրլի⁸:

Կարիքավոր երեխաներին կրթության տալուց զատ, որը կլանում էր հիմնական միջոցները, ընկերությունը մասնակցում էր նաև բարեգործական այլ ձեռնարկումներին: Այսպես, նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցի երկրորդ հարկը կառուցելու համար (1901) ընկերությունը նվիրել էր 10 հազար ուրլի գումար⁹: 1906 թ. 1451 ո. գումար հատկացրել էր աղքատ ընտանիքների կարիքները հոգալու համար և այլն¹⁰: Բարեգործական ընկերության կենսունակ գործունեության մասին է վկայում այն փաստը, որ իր գոյության երեսուն տարվա ընթացքում ծախսել էր ավելի քան 100 հազար ուրլի գումար¹¹: Ընկերության գործերը տեղականորեն վարել է նրա երկարամյա նախագահ, նշանավոր հասարակական գործիչ, իրավաբան Գրիգոր Չախուշյանը:

Ավելի համեստ դեր ուներ «Մարդասիրական ընկերությունը»: Այն հիմնվել է Նպիփան Պոպովի ջանքերով, 1867 թվականին¹², թեպետև նման ընկերություն ստեղծելու գաղափարն առաջացել էր, և նրա շուրջ մարդիկ սկսել էին համախմբվել դեռևս երկու տասնամյակ առաջ¹³:

Այս ընկերության միջոցները փոքր էին: Հիմնադրման հաջորդ տարում ուներ 5167 ուրլի, իսկ շուրջ տաս տարի անց՝ 1876 թ. այդ գումարը դանդաղ աճելով հասել էր ընդամենը 11220 ուրլու¹⁴: «Մարդասիրական ընկերության» եկամուտները գոյանում էին իր անդամների, որոնց թիվը տատանվում էր 150—200 միջև, անդամավճարներից, նվերներից, բանկերում ունեցած գումարների տոկոսներից, նաև աշակերտների մուծած ուսման վարձից: Ընկերությունն իր միջոցները (տարեկան 3—4 հազար ուրլի) ծախսում էր Ս. Խաչ վանքի ժառանգավորաց զբոսայտը պահպանելու վրա, քանի որ վանքի միջոցներն անբավարար էին դպրոցի կարիքները հոգալու համար:

⁸ «Նոր-գար», 1888, № 99:

⁹ ԶԿՊԱ, ֆ. 10, գ. 74, թ. 1—5:

¹⁰ «Приазовский край», 1906, № 19:

¹¹ Նույն տեղում, 1896, № 94:

¹² «Փորձ», 1879, № 12, էջ 154—155:

¹³ «Արարատ» ամսագիր, 1869, № 3, էջ 63—65:

¹⁴ Նույն տեղում, 1877, էջ 398—399:

«Հայուհյաց խնամատար ընկերությունը» ստեղծվել է մի խումբ առաջադեմ կանանց և օրիորդների նախաձեռնությամբ, 1882 թվականին¹⁵:

Նոր Նախիջևանի կանայք նկատելի շափով հասարակական հակումներ են ունեցել և հաճախ մասնակցել ազգային-բարեգործական նպատակներով կազմակերպվող միջոցառումներին: Սակայն, այդ տեղի էր ունենում տարերայնորեն և կատարվում դեպքից դեպք, որը, բնականաբար, չէր կարող գոհացնել կանանց հասարակական, հանրագույտ գործունեություն ծավալելու մղումները: Ուստի, երբ թերթերի հրատարակումներին ծավալելու մղումները: Ուստի, երբ թերթերի հրատարակումներին ծավալելու մղումները: Ուստի, երբ թերթերի հրատարակումներին ծավալելու մղումները:

Նկատի էր առնվում մանավանդ այն հանգամանքը, որ կային արական սեռի բազում ուսումնարաններ, իսկ իգական սեռի համար գործում էր միայն Կոկոյան ուսումնարանը և մեկ պրոցիմնադիա, ուր կարող էին սովորել միայն կարողություն ունեցող կամ երևելի ընտանիքների դասակները: Այդ ամենը նկատի առնելով, բազաբի 45 տիկիներ և օրիորդներ 1882 թ. մայիսին դիմում են նոր Նախիջևանի և Բևսարաբիայի թեմի հոգևոր առաջնորդին և խնդրում բարձրագույն ատյաններում հաստատել տալ «Հայուհյաց խնամատար ընկերության» իրենց կողմից արդեն մշակված կանոնադրությունը: Ծուռով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Գ-ն հատուկ կոնզակով հաստատում է այդ կանոնադրությունը:

Թեմական դպրոցում հրավիրված կանանց ընդհանուր ժողովը գաղտնի քվեարկությամբ, շորս տարի ժամկետով ընտրում է ընկերության վարչության խորհուրդ¹⁶:

¹⁵ «Մեղու Հայաստանի», 1882, № 111:

¹⁶ Ս. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ա. Զամինյանի անհատական ֆոնդ, թղթ. 232, Գ. 131. ընկերության ընդհանուր ժողովը հրավիրվում էր ամեն տարվա փետրվարին, տարեկան հաշվետվությունը քննարկելու, խորհրդի անդամներ ընտրելու, նոր անդամներ հաստատելու և տարբեր հարցեր քննարկելու համար: Չնախատեսված ժողովներ հրավիրվում էին խորհրդի որոշմամբ կամ ընկերության 20 անդամի գրավոր առաջարկությամբ: Ընդհանուր ժողովը օրինական էր համարվում, եթե նրան մասնակցում էր նոր Նախիջևանում բնակվող ընկերության անդամների քառորդը: Ժողովից բացակա անդամը կարող էր իր ձայնը տալ ներկա եղողներից ում կամենար, սակայն գրավոր հանձնարարությամբ, ուր շարադրվում էր նաև քննարկվող հարցի մասին իր կարծիքը: Իրաժամանակ վերապահություն էր արվում, որ ժողովին ներկա ընկերության մեկ անդամը կարող էր միայն բացակա երկու ընկերոջ ձայն ներկայացնել և ոչ ավելի:

«Հայուհայ ընկերության» նպատակն էր աշակցել գաղութի իգական սեռի լուսավորության գործին: «Ընկերությունը» իր միջոցներով նպաստելու էր օրիորդաց վարժարաններում սովորող չբավոր աղջիկներին, օգնելու այն անձանց, ովքեր կցանկանային ծխական դպրոցներում ուսուցչի պաշտոն վարել:

«Հայուհայ ընկերությունը» կազմվում էր հիմնադիր, մշտնջենավոր, պատվավոր և տարեկան անդամներից, որոնց թիվը չէր սահմանափակվում:

Հիմնադիր էին համարվում այն անձնավորությունները, որոնք ընկերությանը տալիս էին մեծ գումար, ոչ պակաս քան 1000 ռուբլի: Նրանց անվամբ կարող էր դպրոց պահվել: Մշտնջենավոր անդամները միանվագ մուծում էին 100 ռ. գումար և կարող էին ձրիվարժ մեկ սան առաջարկել խորհրդին: Պատվավոր անդամ էին համարվում տարեկան 10 ռուբլի, իսկ տարեկան անդամ՝ 5 ռ. մուծողները¹⁷:

Ընկերության միջոցները գոյանում էին անդամների միանվագ և ամենամյա վճարումներից, տարատեսակ նվիրաբերություններից, կազմակերպվող թատերական ներկայացումներից, պարահանդեսներից, գրական երեկոներից և հրապարակային այլ միջոցառումներից ստացվող եկամուտներից:

Մյուս բարեգործական կազմակերպությունների օրինակով «Հայուհայ ընկերությունը» ևս ուներ նոր նախիջևանի գերբը, հիմնադրման տարեթիվը և իր անվանումը կրող առանձին կնիքը¹⁸:

Ընկերությունն իր վրա է վերցնում նյութական միջոցների մեծ կարողություն ունեցող ս. Հռիփսիմյանց օրիորդաց դպրոցի խնամատարությունը: Ընկերության եկամուտները գոյանում էին նրա հարյուրի հասնող մշտական, ավելի քան երկու հարյուր տարեկան և սովորաբար երեք-չորս տասնյակից շանցնող պատվավոր անդամներից գանձվող անդամավճարներից: Որոշ գումար էր ստացվում նաև ընկերության կազմակերպած պարահանդեսներից և այլ միջոցառումներից: Հիմնադրումից երկու տարի հետո ընկերության դրամագլուխը կազմում էր 6582 ռուբ-

լի¹⁹, իսկ իր հիմնադրման տասնամյա հոբելյանին, ինչպես երևում է ընկերության խորհրդի նախագահ Կ. Պոպովյանի զեկուցումից, այդ գումարը հասել էր 21,886 ռուբլու²⁰: Ընկերությունը տարեկան լրացուցիչ 5000 ռուբլի է տրամադրում Հռիփսիմյան դպրոցում ձեռագործության դասընթաց բացելու համար, ինչպես նաև ավելացնում է դպրոցին տրվող նպաստը, 1200 ռուբլուց բարձրացնելով 1600 ռուբլու²¹:

«Հայուհայ ընկերությունը» աստիճանաբար հեղինակություն էր ձեռք բերում և ճանաչում գտնում որպես Գոնի հայկական գաղութի օգտավետ հաստատություններից մեկը:

Գաղութի ազգային-հայկական հաստատությունների մեջ առավել նշանակալից էր եկեղեցական հոգաբարձության դերը: Այդ հաստատության հիմնադրման պատճառը եղել է նոր նախիջևանին կտակած գումարները նպատակահարմար ձևով տնօրինելու անհրաժեշտությունը: Գեոեա գաղութի սկզբնավորման տարիներից նրա օգտին կատարվեցին բազում նվիրատվություններ, որոնց մեջ կարևոր էր հատկապես հնգհասկ հարուստ Մասիհ Բաբաջանյանի՝ Նախիջևանում Սահակ-Մեսրոպյան դպրոց, որբանոց և անկեղանոց հիմնելու համար արված մեծագումար կտակը: Քանի դեռ հայ համայնքն օգտվում էր ինքնավարությունից, նրա բոլոր գործերը վարում էր հայկական մագիստրատը, կտակների գործն էլ տնօրինում էր մագիստրատի նախագահը, որը միաժամանակ քաղաքապետն էր: Գաղութի ինքնավար մարմինները վերացնելուց և 1874 թ. քաղաքային ռեֆորմը կիրառելուց հետո նոր նախիջևանը ղերվեց կայսրության մյուս քաղաքներին համահավասար իրավիճակում: Իր տեղում ցույց տվեցինք, որ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետ ուժեղանում էր ազգաբնակչության երթևեկը, ավելանում էր հարավի, այդ թվում և նոր նախիջևանի այլազգի բնակչությունը: Նման պայմաններում կտակների տնօրինումը թողնել քաղաքապետի իրավասություն տակ կնշանակեր այդ եկամուտները գործադրել քաղաքի ամբողջ բնակչության օգտին: Դա նախ՝ կհակասեր կտակների գործադրման նպատակներին և բացի այդ, կարծում էին քաղաքի մեծերը, ձեռնտու չէր լինի հայ համայնքին: Ահա, կտակավանդ գումարները և այլ միջոցները միմիայն նոր նախիջևանի հայության հասարակական պետքերին ծառայեցնելու ձգտումը ծնունդ տվեց կտակների խնդրով զբաղվող հատուկ հաստատություն հիմնելու մտայնությունը:

19 «Նոր դար», 1884, № 49:

20 «Արձագանք», 1893, № 34:

21 Նույն տեղում:

Ընկերության վարչության խորհուրդն ընտրվում էր յոթ հոգուց: 1882 թ. հիմնադիր ժողովում խորհրդի նախագահ կոմ ատենապետ է ընտրվել Ե. Շահբաղյանը, փոխատենապետ Բ. Բերբերյանը, գանձապահ՝ Լ. Տրապիզոնյանը, ատենադպիր՝ Կ. Ալաշայանը: Թ. Փամաշյանը, Կ. Զիվելիզյանը, Գ. Շաղրյանը ազատ անդամներ էին և հարկ եղած դեպքում պարտավոր էին փոխարինել խորհրդի հիշյալ պաշտոնյաներին:

17 Կանոնադրությունը նոր նախիջևանի հայուհայ խնամատար ընկերության, նոր նախիջևան, 1882, էջ 11—13:

18 Նույն տեղում, էջ 18:

1889 թ. հիմնվեց «Նոր Նախիջևանի հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձությունը», որի ձևորում կենտրոնացվեց կտակների ամբողջ գործը, միաժամանակ և կառավարության կողմից հաստատվեց նրա կանոնադրությունը²²:

Բարեգործական այլ հաստատությունների նման հոգաբարձությունը ևս իր նպատակն էր համարում հոգալ Նոր Նախիջևանի աղքատների կարիքները: Այդ խնդիրն իրականացնելու համար նա պարտավոր էր ոչ միայն աղքատներին նյութական օգնություն հասցնել, այլև միջոցներ հայթայթել և առաջին հերթին եկեղեցիներին կից դպրոցներ, անկելանոցներ ու համանման այլ հաստատություններ բացել:

Հոգաբարձության նյութական միջոցների զլխավոր աղբյուրներն էին լինելու Նոր Նախիջևանի աղքատների օգտին կատարված և կատարվելիք կտակներն ու այլ նվիրատվությունները:

Հոգաբարձությունը կազմված էր լինելու 14 անդամից, որոնցից երկու հոգի տալու էր վիճակավոր առաջնորդը, 6 հոգի քաղաքի վեց եկեղեցիների երեսփոխաններն էին լինելու և 6 անդամ էլ ընտրվելու էր եկեղեցիների ժխականների կողմից: Նրանք ընտրվում էին 3 տարի ժամանակով և հաստատվում վիճակավոր առաջնորդի կողմից:

Հոգաբարձությունն իր անդամներից ընտրում էր նախագահ, վճիռներ կայացնում ձայների պարզ մեծամասնությամբ: Չայները կիսվելու դեպքում առավելություն էր տրվում այն կողմին, որին քվեարկում էր նախագահը:

Տարվա վերջին հոգաբարձությունն իր գործունեության մասին հաշվետու էր լինում ժխականների ընդհանուր ժողովին: Վերջինս ամեն տարի իր առանձնացրած 6 անդամների միջոցով ստուգում էր հաշվետվությունը և հաստատելով ներկայացնում վիճակավոր առաջնորդին:

Միակամների մեկ տասներորդը ներկա լինելու դեպքում ընդհանուր ժողովը օրինական էր համարվում: Հոգաբարձության և ժխականների ժողովի իրավասությունից վեր եղած կամ տարակուսանքի տեղիք տվող հարցերում դիմում էին վիճակավոր առաջնորդին, կամ նրա միջնորդությամբ ուր հարկն է:

22 1889 թ. հոկ. 27-ին ներքին գործերի մինիստր Ի. Դուանովն հաստատեց հոգաբարձության՝ 12 հոգավոր բաղկացած կանոնադրությունը: 1897 թ. և սույն 1901 թ. հոգաբարձության կանոնադրությունը մասնակի փոփոխության է ենթարկվում: Քաղաքի վեց եկեղեցիների ժխականները մեկի փոխարեն տալիս են 10-ական երեցփոխան: Յուրաքանչյուր տարվա վերջում հոգաբարձության հաշվետվությունը վերստուգող 6 հոգուց բաղկացած հանձնաժողովը դառնում է մշտական գործող:

Հոգաբարձությունը վայելելու էր հոգևոր և քաղաքացիական իշխանության հովանավորությունը: Իր իրավասության տակ եղած շարժական և անշարժ կալքը պարտավոր էր տնօրինել եկեղեցական կալվածքների համար պետության կողմից սահմանված օրենքներով²³:

Եկեղեցական հոգաբարձությունը գաղութի ամենահարուստ և արդյունաշատ հասարակական հաստատությունն էր: Նրա տարեկան եկամուտներն անցնում էին 50 հազարից: Այսպես, 1905 թ հոգաբարձության եկամուտը եղել է 58,720, իսկ ծախսերը՝ 54,911 ռուբլի²⁴, 1910 թ. ժուլյոնը հասնում է 61,058-ի, իսկ ելքը կազմում է 59,575 ռուբլի²⁵, 1914 թ. եղել է համապատասխանաբար՝ 107,623 և 89,612 ռուբլի²⁶, Այնքան, որքան հոգաբարձության տարեկան եկամուտները միշտ էլ ավելի էին քան ծախսումները, մշտական գումարը հետևողականորեն աճում և պատկանելի շափերի էր հասնում: 1905 թ. անշարժ կալքի հետ միասին հոգաբարձությունն ուներ 749130 ռ., իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին այդ գումարը հասնում էր շուրջ մեկ միլիոնի²⁷: Հոգաբարձության միայն անշարժ կալքը, որն այդ ժամանակ գնահատվում էր 746,593 ռ., գտնվում էր ոչ միայն Նոր Նախիջևանում, այլև Խոստովում, Եկատերինոգրում, Տագանրոգում, Կամենսկայա ավանում և հեռավոր Կալկաթայում:

Հոգաբարձության եկամուտները գոյանում էին գերազանցապես անշարժ կալվածքների ու կալքի վարձից: Որոշ գումար ստացվում էր մշտական և ժամանակավոր բանկային հաշիվներից, ճերմակեղենի դպրոցարհեստանոցից, զանազան նվիրատվություններից և այլ հասույթներից: Գոյացած այդ միջոցները ծախսվում էին կրթական նպատակներով, չբավորներին օգնելու, որբանոցի, անկելանոցի պահպանության համար:

Բարեգործական այս հաստատության գործունեության մասին հրատակ գաղափար կազմելու համար բերենք մեկ տարվա մուտքի և ելքի կոնկրետ տվյալները²⁸:

1913 թ. հոգաբարձության եկամուտներն եղել են 108,709 ռ., որոնք ստացվել են հետևյալ աղբյուրներից.

անշարժ կալվածքներից 91,007 ռ.
տոկոսաբեր արժեթղթերից 5,695 ռ.

23 Զեմլյու, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1337:
24 «Նոր կյանք», 1906, № 4:
25 «Արարատ», 1911, էջ 800—801:
26 «Գաղութ», 1915, № 29:
27 «Արարատ», 1913, էջ 1166:
28 «Մշակ», 1914, № 221:

մշտական ավանդներից	190	ա.
ժամանակավոր ավանդներից	536	ա.
ընթացիկ հաշիվներից	114	ա.
Ռոստովում գտնվող տան վարձից	622	ա.
Ճերմակեղենի արհեստանոցից	1180	ա.
նվիրատվություններից	2337	ա.
զանազան հասույթներից	7076	ա.

Ստացված գումարից տարվա ընթացքում ծախսվել է 95,673 ա. հետևյալ նպատակներով.

Քոշակավոր կրթական սանների ծախս	15,491	ա.
նպաստներ ուսման համար	2745	ա.
հանդերձեղեն շքավոր աշակերտներին	1209	ա.
նպաստ ծխական դպրոցներին	6620	ա.
նպաստ էշմիածնի դպրոցական ֆոնդին	1000	ա.
նպաստ մանկապարտեզին	300	ա.
էարուձևի արհեստանոցի կրթական		
նպատակների համար	250	ա.
ուսման և գրենական պիտույքների համար	64	ա.

բարեգործական, վարչական ծախսեր

նպաստ շքավորներին ու հիվանդներին	4765	ա.
հոգեկան հիվանդների պահպանությանը	458	ա.
անկեղանոցի և հիվանդանոցի պահպանությանը	10635	ա.
որբանոցի պահպանության	5862	ա.
ճերմակեղենի արհեստանոցի ծախսը	2549	ա.
կտակների համաձայն վճարումներ	1338	ա.
կալվածային և վարչական ծախսեր	35427	ա.
ընկերության վարչական ծախսեր	13036	ա.

Ինչպես երևում է մեջբերված թվերից, հոգաբարձությունը ղգալի միջոցներ էր ծախսում ուսման նպատակով: Նյութապես աջակցում էր թեմական դպրոցին, սաներ էր պահում տեղական գրեթե բոլոր ուսումնարաններում, Ռուսաստանի բուժներում, Գևորգյան ճեմարանում²⁹:

²⁹ Ուսումնական գործը միշտ էլ այս հաստատությունն ուղղորդության կենտրոնում է պահել և այդ նպատակին զգալի միջոցներ տրամադրել: 1905 թ. օրինակ, հոգաբարձությունը տեղի դպրոցներում Ռուսաստանի և արտասահմանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորողների համար հատկացրել է 24,509 ա. գումար,

Հոգաբարձությունն ուշադիր էր շքավորներին օգնություն կազմակերպելու և հատկապես նման ընտանիքների զավակներին կրթության տալու հարցում: Տեղի կանանցից և օրիորդներից կազմում էր հանձնախումբ, որը ստույգ տեղեկություններ էր հավաքում կարոտյալների քանակի ու նրանց վիճակի մասին: Հանձնաժողովի յուրաքանչյուր անդամի հոգացողությանն էին հանձնվում որոշ շքավոր ընտանիքներ: Նա հետևում էր, որ տվյալ ընտանիքի զավակները ուսում ստանան, խորհուրդներ էր տալիս նրանց և տեղավորում դպրոցներում:

Հոգաբարձությունը շքավոր ընտանիքներին օգնում էր ապրուստի միջոցներով (ալյուր, ոչխար, ճարպ, թեյ, շաքար), վճարում տան, բուժման վարձը և այլն³⁰:

Հոգաբարձության հաստատություններն էին՝ որբանոցը, անկեղանոցը և ճերմակեղենի դպրոց-որհեստանոցը:

Գոնի հայ համայնքում որբանոցի, անկեղանոցի ստեղծումը և նրանց արդյունավետ գործունեությունը վկայում է հասարակական կյանքի առաջադիմության, դրա հասունության մասին:

Տակավին 1812 թ., հայկական գաղութի բոլոր հասարակաշերտերի շուրջ 200 ներկայացուցիչներ միահամուտ վճռում են որբ և հոգեկան հիվանդ երեխաներին խնամելու համար հիմնել «որբաց իրավարան»: Գրա հաջող գործունեությունը պարտավոր էին նպաստել հայ հասարակության տարբեր դիրք ու կարողություն ունեցող բոլոր անդամները: Միաժամանակ հաստատվում է որբաց իրավարանի 15 կետից բաղկացած կանոնադրությունը³¹: Տարեկան 400 ա. ոսճիկով երկու ճանաչված անձնավորությունների (Բարուկ և Մարկոս Հովհաննիսյաններ) նշանակում են իրավարանի գատավորներ և հաստատում գրագիր: Գրագիրը պարտավոր էր մանրամասնորեն նկարագրել մահացածի կալքը, պարտքերը, ժառանգների, ազգակոնների և ունեցվածքի հետ կապված բոլոր հարցերը: Գրանից հետո մահացածի ունեցվածքն ըստ պատկանելության տնօրինելու համար գործի էին անցնում իրավարանի գատավորները:

Առանց կալքի մահացածի զավակներին իրավարանը պարտավոր էր սնել, արհեստի կամ կրթության տալ: Անժառանգ մահացածների ունեցվածքը, թաղման ծախսերը հոգալուց հետո, բաժանվում էր երեք մասի՝ էշմիածնի Մայր Խթոսի, Սուրբ Խաչ վանքի և քաղաքի ընչազուրկների ու

այն դեպքում, երբ տարվա մյուս բոլոր ծախսումները կազմել են ընդամենը 30.400 տուրքի (սնոր կյանք, 1906, № 14):

³⁰ Տե՛ս «Արարատ», 1913, էջ 1164—1165:

³¹ ՀԳՊՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 467, հմմտ. ЦГИА СССР, ф. 1405, св. 42, л. 6812, л. 63—69.

աղքատների միջև: Տարեկան մեկ անգամ «որբաց իրավարանի» վարչու-
թյունը հաշվետվություն էր տալիս իր գործունեության մասին³²:

Ի տարբերություն Ռուսաստանի մյուս քաղաքների, ուր որբաց իրա-
վարանները քաղաքային մագիստրատներին համազոր իրավունքներ
ունեին, նոր նախիջևանում այն ենթակա էր քաղաքագլխին ու մագիստ-
րատին: Վերջիններս, օգտվելով գաղութի ինքնավարության ընձեռած
հնարավորություններից, փաստորեն իրենց ձեռքն էին վերցրել քաղաքի
հասարակական կազմակերպություններից մեկի ուղբաց դատարանի
տնօրինությունը:

Որբանոցը պահպանում էր իր գոյությունը գերազանցապես նվի-
րատվությունների հաշվին: Նախիջևանի հայկական գերեզմանատանը
ազգային ճարտարապետության ոճով 1882 թ. եկեղեցի (ս. Կարապետ)
կառուցելուց հետո որբանոցը փաստորեն մնում է նույն տեղում, որն
աննպատակահարմար և անհանդուրժելի վիճակ էր ստեղծում: Եվ ահա,
հայ հասարակության ակտիվ գործիչներից Հովհաննես Խաթրանյանը
25000 ռ. գումարով գնում է մեծահարուստ Խալիբյանի շքեղ առանձնա-
տունը և նվիրում որբանոցին: Միաժամանակ նա հավաստում է, որ իր
ժառանգներն էլ նույնպես ուշադիր կլինեն որբանոցի նկատմամբ³³:

Եկեղեցական հոգաբարձություն հիմնելուց հետո որբանոցն անց-
նում է նրա իրավասության տակ, որով վերջինիս համար նյութական և
վարչական առավել կայուն դրություն է ստեղծվում: Հոգաբարձությունը
հոգում էր որբանոցի ծախսերը և հետևում նրա գործունեությանը: 1912 թ.
օրինակ որբանոցն ուներ օժանդակ հարմարություններով մի շենք, ուր
մնում էին 30 երկսեռ որբեր: Նրանց տարեկան ծախսը կազմում էր 5350
ռուբլի³⁴:

Քաղաքում անկեղանոց կամ աղքատանոց ունենալու և այնտեղ ան-
աշխատունակ դարձած անժառանգ ծերերին, հաշմանդամներին ու աղ-
քատներին պատասխարելու ու խնամելու անհրաժեշտությունը վաղուց էր
զգացվում, սակայն դրա հիմնումը տարբեր պատճառներով ձգձգվում էր:

Որբանոցին հարակից ու նրա հետ գրեթե միաժամանակ կյանքի էր
կոչվել և գոյություն ուներ տնայնագործական հիմունքներով կազմա-
կերպված աղքատության գանձարկղ կամ «աղքատաց գանձանակը»: Դրա
գործերը հասարակական կարգով վարում էր պատվավոր քաղաքա-
ցիներից որևէ մեկը՝ քաղաքագլխի և քաղաքային խորհրդարանի կամ,
ինչպես հաճախ անվանվում էր, հոգաբարձության ընդհանուր վերահս-
-

կողովյալ: Այդ ժամանակաշրջանում աղքատները քաղաքի վարչության
ու բարերարների կողմից ստանում էին նպաստ և օֆևան վարձով
վերցված շորս մասնավոր տներում:

1887 թ. քաղաքային դումայի ձայնավորներ Ս. Աճեմովը, Ս. Խլաճիե-
վը, Վ. Մարմարեշովը և Ս. Հարությունովը դիմում են քաղաքային դումա
և խնդրում եղած որոշ կտակների գումարների հաշվին հիմնել անկե-
ղանոց³⁵: Դումայի հանձնարարությամբ քաղաքային վարչությունը քն-
նարկում և հանձնաժողով է առանձնացնում անկեղանոցի շենքի կա-
ռուցման, նրա պահպանման ծախսերը հաշվարկելու համար:

Ի վերջո 1891 թ. այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքներն
ավարտվում են և անկեղանոցը բացվում է: Այն գործում էր դեռևս 1879 թ.
մշակված կանոնադրության հիման վրա³⁶: Կանոնադրության մեջ ստույգ
ու պարզորոշ պատասխան էր տրվում այն հարցին, թե ովքեր կարող են
օգտվել այդ հաստատությունից: Հասարակական անկեղանոցից օգտվե-
լու իրավունք ունեին հաշմանդամները կամ հաշմանդամ դարձած ան-
ձինք, ծնրացած և ուժասպառ եղած այն անձնավորությունները, որոնք
ի վիճակի չէին սևիական գոյությունը պահպանելու համար հաց վաս-
տակել և շունչին հարադատներ, որոնց խնամքի տակ ապրեին: Անկե-
ղանոցն ապաստան էր տալիս նաև ապրուստի միջոցներից զուրկ շատ
որբեր ունեցող այրիներին: Կանոնադրությամբ եկեղեցական հոգաբար-
ձությունը հանձնարարվում էր ճշգրիտ տեղեկություններ ժողովել անկե-
ղանոց ընդունվել ցանկացող մարդկանց իրավիճակի մասին: Հայ հա-
մայնքից դուրս գտնվող քաղաքացիները իրավունք չունեին օգտվելու
անկեղանոցից³⁷:

³⁵ ԶԿՊՍ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 188, թ. 12—13. Երանք մատնանշում էին ժամանակին
արված հետևյալ կտակներից ստացվող եկամուտը. 1—2. Պոպովը նման նպատակով
կտակել է 36000 ռ., որը պահվում էր բանկում և տարեկան տալիս 1620 ռ. տոկոս:
2—2. Պոպովից, Կ. Խարամախիեյից, Կ. Պոպովից և ուրիշների տարբեր տարիներին կա-
տարված նվիրատվությունները կազմում էին 7130 ռ., որից ստացվում էր 313 ռ. տո-
կոս: 3—2. Էդվարդ հարուստ Մ. Բարաշանյանի և Կալիսթայի մյուս բարերարների նույն
նպատակով թողած կապիտալի քառորդ մասը տարեկան բերում էր 1700 ռուբլի: 4—2. Զան-
գուցյալ 2. Պոպովը Նախիջևանի աղքատների օգտին կտակել էր Տագանրոգի իր 3 կրթ-
պահները, որոնցից ստացվում էր 1075 ռ. եկամուտ: 5—Կենարոնական շուկայի հրապա-
րակի աղբատ հայերին տրված կրդակն իր ներքնահարկով տարեկան բերում էր 1900 ռ.
եկամուտ: 6—Քաղաքի տարբեր մասերում աղքատների ունեցած 4 կրպակներից ստաց-
վում է 585 ռ. եկամուտ:

³⁶ Նույն տեղում, թ. 6:

³⁷ Անկեղանոցի պահպանված արխիվից երևում է, որ նրա տնօրինությունը՝ եկե-
ղեցական հոգաբարձությունը խիստ ընտրությամբ էր կարիքավորներին աղքատանոց
ընդունում և հաճախ մերժում էր պատճառաբանված թվացող շատ դիմումներ: Այսպես,

³² ЦГИА СССР, ф. 1405, св. 42, л. 6812, л. 68.

³³ Գր. Չալխուշյան, Մտքեր, խոհեր, գեմբեր, Թիֆլիզ, 1914, էջ 260.

³⁴ «Արարատ», 1913, էջ 1166.

Անկեղանոցը որբանոցի համեմատությամբ ավելի բազմամարդ էր և ավելի շատ ծախսեր էր պահանջում: 1904 թ. անկեղանոցում խնամվում էին 40 արական և 40 իգական սեռի մարդիկ, 1906 թվականին համապատասխանաբար 25 և 43, իսկ 1908 թվին՝ 32 և 49 հոգի³⁸:

Անկեղանոցն ուներ տղամարդկանց և կանանց առանձին բաժիններ: Հաստատության տրամադրության տակ կար նաև մի երկրորդ շենք, ուր մնում էին անդամալույծները, անբուժելի հիվանդները, անընդունակ դարձած մտավորականները:

1912 թ. ս. Կարապետի եկեղեցու բակում գտնվող անկեղանոցում ապրել է 76 հոգի: Նրա տարեկան ծախսը կազմել է 8094 ռուբլի³⁹: Անկեղանոցն ուներ իր բժիշկը, խնամողները, վերակացուն և ավելի քան տասն ծառայող:

Եկեղեցական հոգաբարձության տնօրինության տակ էր նաև «ճերմակեղենի դպրոց-արհեստանոցը»՝ երեք տարվա ուսուցումով: Այնտեղ աշակերտների թիվը հասնում էր 25 հոգու, որոնք սնվում էին տեղում: Ուսուցման արհեստանոցն ուներ մեկ գլխավոր վարպետ, չորս վարպետներ: Այս հաստատության տարեկան ծախսը կազմում էր ընդամենը 3—4 հազար ռուբլի: Եկամուտներն ստացվում էին նվերներից և արհեստանոցում կարված հագուստի վաճառքից: Գպրոց-արհեստանոցն ուներ իր կառավարչությունը, որին հասարակական կարգով օժանդակում էին մի խումբ կանայք⁴⁰:

1909 թ. ընտանիք և զավտիկներ շունեցող 65-ամյա սպորիչ Կ. Հալաջյանը խնդրում է իրեն ընդունել անկեղանոց և տրամադրում է տարիների ընթացքում իր խնայած 300 ռ. գումարը: Գիմումը մերժվում է, հավանաբար, այն նկատառումով, որ նրան կարող են խնամել իր եղբորդիները, որոնց մոտ էլ բնակվում էր դիմողը: Նույն տարում 70-ամյա Հուստիան Խանջյանը խնդրում է իրեն ընդունել անկեղանոց, քանի որ ծեր է ու հիվանդ և խնամող չունի: Հոգաբարձության ժողովը որոշում է նրա դիմումը որոշ ժամանակ թողնել անհետևանք՝ անկեղանոցում ազատ տեղ չլինելու պատճառով:

Գրա հետ մեկտեղ հարգվում է Զալթրից Գ. Քանդյանի դիմումը (1908), որը խնդրում էր իր ծեր զորանշին ընդունել անկեղանոց և պարտավորվում ամսական վճարել 5 ռուբլի: Ընթացք է տրվում նաև 76-ամյա Կատարինե Աթաբյանի անկեղանոց ընդունվելու խնդրանքին, քանի որ նա զուրկ էր որևէ եկամտից, ուներ 60 տարեկան մեկ դավակ, որը ծանր կաթվածով պտուկած էր հիվանդանոցում և այլ խնամող չուներ (24ՊՊԱ, ֆ. 55 ց. 1, գ. 200, թ. 53, 60, 62, 65):

38 24ՊՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 188, թ. 43, 50, 57:

39 «Արարատ», 1913, էջ 1167:

40 Նույն տեղում: Գործերը հաջող վարելու համար հոգաբարձությունը նշված հաստատությունների կառավարումը հանձնում էր գազութի երևելի անձնավորություններին: Անկեղանոցի վերահսկողությունը 1912 թ. հանձնված էր Գ. Փելեշահյանյանին և Կ. Խոջայանին, որբանոցը՝ Պ. Բեդկյանին, Կ. Խոջայանին և բժիշկ Գ. Ուրիզյանին, ճերմակեղենի արհեստանոցը՝ Ա. Չուգայանին և այլն:

Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, որ Նոր Նախիջևանի ինքնավարությունը վերացնելուց հետո, ի հակադրություն դրան, XIX դ. երկրորդ կեսին հիմնվում կամ ընդլայնվում ու վերակառուցվում և օրինական հիմքերի վրա է դրվում հասարակական մի շարք հաստատությունների (բարեգործական ընկերություններ, որբանոց, անկեղանոց և այլն) գործունեությունը, որոնք ղեկավարվում էին պետության կողմից հաստատված հատուկ կանոններով:

Եկեղեցական հոգաբարձությունը, ի տարբերություն մյուս բարեգործական հաստատությունների, գտնվում էր ներքին գործերի մինիստրության իրավասության տակ: Այդ նույն մինիստրության տնօրինության տակ էր նաև Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը: Վերջինս, հարկավ ոչ թե բարեգործական, այլ տեղի հոգևորականության կազմակերպությունն էր և անմիջականորեն ենթարկվում էր Նոր Նախիջևանի ու Քեսարաբիայի թեմին և նրա միջոցով էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը:

Տեղի հոգևոր կառավարության խնդիրը դավանանքի, հայ համայնքի կրոնական սպասարկումն էր: Սակայն իր գործունեությամբ այն հաճախ էր առնչվում վերոհիշյալ հասարակական կազմակերպություններին, իսկ տնտեսական բնագավառում պատկանելի միջոցներ էր կուտակում նվիրատվությունների և այլ եղանակներով: Նոր Նախիջևանի վեց եկեղեցիները, Սուրբ Խաչ վանքը և հայկական գյուղերի եկեղեցիները բավականաչափ գումար էին ստանում ծնունդի, պսակի, թաղման և այլ ծիսակատարություններից և առանձնապես նվիրատվությունից: Հոգևոր կառավարության ստացած եկամուտների մասին մոտավոր պատկերացում կազմելու համար հիշատակենք մի քանի փաստ: 1897 թ. Մ. Գեմիրճյանը Նախիջևանի վեց եկեղեցիներին է նվիրում 500-ական ռուբլի⁴¹: Միայն «Հայուհայց ընկերությունը» 1902 թ. ուսումնական նպատակով Ս. Լուսավորիչ կենտրոնական եկեղեցուն է հատկացրել 27 311 ռուբլի գումար⁴²: Մ. Խոմամճյանը հայտնում էր հոգևոր կառավարությանը, որ ավելի քան տասն անձնավորություններ քաղաքի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն են նվիրաբերել 200 մինչև 2000 ռուբլի, և որ այդ գումարը պահվում է բանկում ու նրանից ստացվում է բավականաչափ բարձր եկամուտ⁴³:

Այսպիսով տնտեսական բարվոք վիճակում գտնվող Նոր Նախիջևանի մասնավորապես իշխող դասի ներկայացուցիչները, անշուշտ, չմոռա-

41 24ՊՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 1513, թ. 1:

42 Նույն տեղում, գ. 2206, թ. 35:

43 Նույն տեղում, թ. 10:

նալով սեփական շահերը, կապիտալ կուտակելու հետ միաժամանակ, դբաղվում էին բարեգործությանը: Նրանք իրենց կուտակած հարստությունից որոշ գումար էին տրամադրում ազգային-մշակութային նպատակների համար:

Վերը հիշատակված ազգային-բարեգործական հաստատություններից գատ գաղութում կային նաև այլ ընկերություններ, ինչպես սսենք փոքրահասակ երեխաների դաստիարակության, թատերասիրաց և ուրիշներ, որոնց մասին խոսք կլինի մշակութային բաժնում:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, Գոնի հայ համայնքի հասարակական պետքերը հոգալու համար կատարված բարեգործական տարրեր ձեռնարկումների նյութական միջոցների հիմնական աղբյուրը բաղում տեղերից տրվող կտակ-նվիրաբերություններն էին: Գաղութի օգտին նվիրատվություններ էին կատարում ոչ միայն տեղացիները կամ այլ վայրերում բնակվող նախիջևանցիները, այլև, անգամ երկրից դուրս ապրող հայերը: Եման ղեպերից նշանավոր են հնդկահայ շրջաններում կատարվող նվիրատվությունները և նրանց մեջ հատկապես Մասեհ Բարաջանյանի կտակը:

Գոնի ամերին զուտ հայկական բաղաբ հիմնելու, հետևապես այնտեղ հայ ազգային կյանքը վերականգնելու հեռանկարն այնքան սրբտամոտ ու ոգևորիչ էր մեծահարուստ Մ. Բարաջանյանի համար, որ գաղութի հիմնադրման հենց առաջին տարիներին նվիրաբերումներ կատարեց այնտեղ դպրոց, տպարան և անկեկանոց բացելու համար: Գոնի հայ հասարակությունը նախանձախնդիր էր կտակավանդ այդ գումարները ստանալու և իր նպատակին ծառայեցնելու հարցում:

Ինչպես հայտնի է, 1861—1862 թթ. Մ. Նալբանդյանը որպես նոր նախիջևանի հայության պատվիրակ մեկնեց Հնդկաստան և կարողացավ ստանալ Մ. Բարաջանյանի մեծագումար կտակով նախատեսված գումարի կեսը: Հետագայում կտակված այդ գումարները լիովին ստանալու և հայ համայնքի օգտին գործադրելու հարցը, բնականաբար, հուզում էր Գոնի հայ ղանգավածին և տարբեր առիթներով պարբերաբար բարձրացվում էր այդ խնդիրը:

1903 թ. եկեղեցական հոգաբարձության ընդհանուր ժողովում Մ. Նալբանդյանը առաջարկում է պատվիրակ ուղարկել Հնդկաստան՝ մնացած գումարների հարցը լիովին պարզելու և կտակված գումարները ստացող հաստատության անունը վերաճշտելու նպատակով⁴⁴: Փոչովը հավանություն է տալիս, սակայն դրանից առաջ կատարված առաջարկների նման դա էլ որևէ գործնական հետևանք չի ունենում:

Նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձության ժողովը 1910 թ. կրկին անդադադառնալով այդ հարցին որոշում է օգտագործել անձնական ժամանակության հարցերով Հնդկաստան մեկնող թիֆլիսաբնակ իշխան Բ. Արղուիսյանին: Վճռվում է վերջինիս հրավիրել նախիջևան, տալ համապատասխան լիազորություններ, վճարել ճանապարհածախս, օրագահիկ, և խնդրել, որպեսզի կալվաթայում զբաղվի Մ. Բարաջանյանի կտակի հարցով⁴⁵: Հոգաբարձության այս վճիռը ևս գործնական արդյունք չի ունենում:

Ի վերջո, 1912 թ. հոգաբարձությունը լիազորում է կենսաբանության գեղատոր Հ. Ղ. Բեղեյանին Հնդկաստանում եղած ժամանակ զբաղվելու վերահիշյալ կտակի խնդրով⁴⁶: Վերջին այս փորձը գործնական հետևանք է ունենում: Հ. Բեղեյանը մեկնելով Հնդկաստան, ճանապարհին՝ շոգենավից հեռագրով հոգաբարձությանը խնդրում է նոր նախիջևանի անկեկանոցի մասին տրված գրություններում ամենուրեք նշել, որ այն կուչվում է Մ. Բարաջանյանի անունով, որպեսզի դյուրին լինի դատարանում պաշտպանել կտակված գումարների նկատմամբ նախիջևանցիների իրավունքները⁴⁷:

Հ. Բեղեյանի առաքելության մասին հաղորդումներ են տպագրվում «Մշակ», «Պրիագոլսկի կրայ» թերթերում: Մամուլը հասարակությանը տեղյակ էր պահում Բեղեյանի՝ Հնդկաստանում գտնվելու, նրա գործունեության հաջող ընթացքի, Մ. Բարաջանյանի գերեզմանին շիրմաբար գնելու և վերջին այդ ձեռնարկմանը նորնախիջևանցիների ունեցած մասնակցության մասին⁴⁸:

Հնդկաստանից վերադառնալով, Հ. Բեղեյանը 1913 թ. մարտին հոգաբարձության և հասարակության առաջ հրապարակորեն զեկուցում է իր գործունեության արդյունքների մասին: Նա հաղորդում է, որ հնդկական դատարանը նոր նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձությանն բնդմիշտ ճանաչել է որպես Մ. Բարաջանյանի կտակի տեր: Հինգ տարվա ընթացքում կուտակված 10000 ռուբլի գումարը ստացվել, փոխադրվել է Ռոստովի ռուս-ուսիական բանկ: Այդուհետև ամեն տարի այդ բանկի միջոցով նախիջևան էր փոխանցվելու հասանելիք գումարը⁴⁹:

45 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Զ. Նոր նախիջևանի հոգաբարձություն, Թ. 233, վ. 193:

46 Նույն տեղում, վ. 214, Թ. 23:

47 Նույն տեղում, վ. 215:

48 «Приазовский край», 1913, № 7.

49 Նույն տեղում, վ. 242. մինչ այդ էլ այդ գումարը, թեև ոչ կանոնավոր, ստացվում էր նախիջևանի բաղաբազլիսի անունով (ինչպես նշված էր կտակում), որը և հանձ-

44 «Նոր դար», 1903, № 74:

Այսպիսով, տասնամյակներ շարունակ արժարժվող Մ. Բարաչանյանի կտակի հետ կապված հարցերը ի վերջո դրական լուծում են ստանում:

Նոր Նախիջևանի օգտին կատարված մեծագումար նվիրատվություններից էր նաև Ն. Աճեմյանի կտակը, որի գործադրումը մի շարք հանգամանքների պատճառով ձգձգվում էր:

Նիկողայոս Աճեմյանը 1888 թ. իր շարժական և անշարժ ամբողջ կայքը՝ մոտ 300 հազար ուրլու արժողությամբ, բարեգործական նպատակներով կտակում է նոր Նախիջևանին: Նա մասնավորապես ցանկություն էր հայտնել այդ գումարով Նախիջևանում հիմնել տեխնիկական դպրոց, ուր հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցումը պարտադիր առարկաներ պետք է լինեին⁵⁰:

Անցնում է ավելի քան երկու տասնամյակ, սակայն Ն. Աճեմյանի կտակի գործը ձգձգվում է: Շուտով սկսվում է համաշխարհային պատերազմը և այդպես էլ կտակողի ցանկությունը չի իրականանում:

Գաղութի օգտին կատարվող մյուս կտակներն ու նվիրաբերությունները ևս օգտագործվում էին բարեգործական, լուսավորական նպատակներով:

* * *

Նոր Նախիջևանի հասարակական կյանքի աշխուժացումը դրսևորվում էր տարբեր եղանակներով ու ձևերով: Սակայն գերազանցապես այն արտահայտվում էր հայ համայնքի համար ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող երևույթների նշումով: Գրանով նախ՝ լայն տարածում էր գտնում ու հասարակական արժեք ստանում տվյալ իրադարձությունը և միաժամանակ ձեռք բերում հայկական զանգվածի կենսունակություն, նրա ինքնահաստատման ու գոյատևման նշանակություն: Այդպիսի իրադարձություններ էին մեծ հորելյանները:

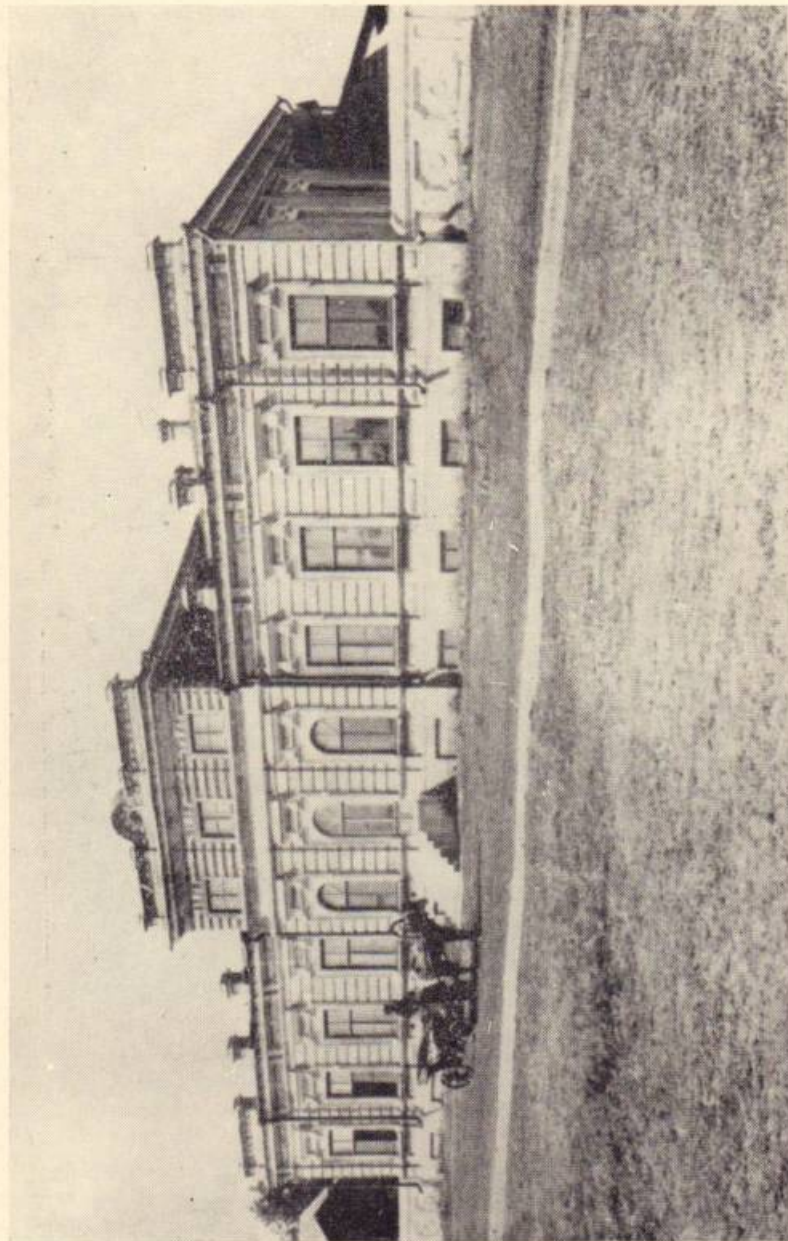
1870-ական թվականների վերջին լրանում էր Գոնի ափերին դրամահայերի հանգրվան գտնելու, նոր Նախիջևանի հիմնադրման հարյուրամյակը: Հայ համայնքը նախապատրաստվում էր նշելու իր համար

նում էր հոգաբարձությունը: 1909 թ. օրինակ քաղաքագլուխ Մ. Բալարանովը 5785 ո. հանձնում է հոգաբարձությանը (նույն տեղում, թ. 233, վ. 183):

2. Բեղեյանը միաժամանակ ուղադրով տեղեկություններ է հաղորդում Հնդկաստանում Մ. Նալբանդյանի գործունեության վերաբերյալ, տեղի հայկական գաղութի երկպառակտված գոյավիճակի, հայ բնակչության քանակի (որն ըստ Հ. Բեղեյանի ամբողջ Հնդկաստանում հասնում էր 6 հազարի) և այլ հարցերի մասին:

2. Բեղեյանը ներկայացնում է նաև իր ծախսերի մանրամասն հաշիվը 5359 ուրլու: Հոգաբարձության ժողովն ընդունում է հաշվետվությունը և կատարած աշխատանքի համար Հ. Բեղեյանին շնորհակալություն հայտնում:

⁵⁰ «Արարատ», 1913, էջ 1167—1170, հմմտ «Նոր դար», 1888, № 152:

Հայկական անկեյանցի շենքը

Ռ. Պատկանյան

նշանակալից այդ տարեկիցը: Հանձնարարվում է տեղի նշանավոր մտա-
վորական, բանասեր-պատմաբան Գարրիել Պատկանյանին գրելու գա-
զութի մեկզարյան պատմությունը⁵¹:

Տոնակատարությունը նշանակվել էր 1879 թ., Եկատերինա II-ի
կողմից, Նոր Նախիջևանի շնորհագրի հաստատման օրը՝ նոյեմբերի
14-ին: Հանդիսավոր արարողությանը հրավիրված էին հարևան Ռուստով
քաղաքի քաղաքագլուխը, գեմատվոյի նախագահը, բանկի կառավարիչը,
զինվորական մասի պետը և ուրիշներ: Հանդեսին մասնակցում էին նաև
այլ հյուրեր, անգամ օտարերկրացիներ, ինչպես նաև Նոր Նախիջևանի
առաջին քաղաքագլխի որդին՝ 90-ամյա Հովհաննես Կողբեթլյանը⁵²:

Նշանակված օրը, առավոտյան, ս. Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու դան-
գերի զողանջների տակ մեծ բազմություն է այցելում եկեղեցի, որտեղ
պատարագին ու մաղթանքին մասնակցելուց հետո ուղևորվում են դեպի
տոնակահանորեն զարդարված տեղական ակումբը: Հանդիսավոր ճաշասե-
ղանի շուրջ Նոր Նախիջևանի հարյուրամյա պատմության երևելի կող-
մերը դրվատող, նրա հետագա զարգացման ուղիների մասին խորհր-
դածություններով լի բազմաթիվ ելույթներ են լինում: Ռուսազգի հյու-
րերից մեկն առաջարկում է հասարակական կյանքում աստիճանաբար
ակտիվացող հայ կանանց կենացը: Հեռագրեր են ուղարկում գավառա-
պետին և հայազգի խոշոր պետական գործիչ Լորիս Մելիքովին:

51 Գ. Պատկանյանը երեք հատորում «Հարյուրամյակ Նոր Նախիջևան հայաբնակ
քաղաքի» խորագրով շտրագրում է գազութի պատմությունը (ս. Պետերբուրգ, 1879 թ.):
Այժմ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Ն. Ն. 8815, 8816, 8817 համարների տակ
պահվում է սավարածավալ այդ ուսումնասիրության ձեռագիրը: Ցավօր աշխատույնու-
նը ծանրաբեռնված է նաև երկրորդական մանրամասների, հաճախ Նոր Նախիջևանի
պատմության հետ փչել առնչություն ունեցող նկարագրություններով: Դրանից բացի
պատմական անցքերը նկարագրելիս աչքի են զարնում հեղինակի միտումն ու շահա-
զանցությունների մեջ ընկնելը: Այսուհանդերձ «Հարյուրամյակը» գրված է գազութի
պատմությանը բաշատեղյակ անձնավորության, իր նկարագրած դեպքերի մասնակցի
կողմից, որի շնորհիվ աշխատությունը հաճախ սկզբնաղբյուրի բնույթ է ստանում:
Այդ ուսումնասիրության մեջ շատ հետաքրքիր նյութ կա Դոնի հայ գազութի քաղաքական
պատմության, մշակույթի, սոցիալ-տնտեսական կյանքի մասին:

Ուսումնասիրության որոշ բաժիններ խիստ համառոտված ձևով հայագետ Ա. Զա-
մինյանի խմբագրությամբ, «Նոր Նախիջևանի պատմությունը» վերտառությամբ հրա-
տարակվել են 1917 թվին, սակայն իր ամբողջության մեջ այն դեռևս մնում է ձեռագիր
վիճակում:

Դոնի հայկական գազութի հարյուրամյա տարեկիցի առիթով փոքրիկ աշխատու-
յուն գրեց նաև Ռ. Պատկանյանը (Սյուլլոն, Նոր Նախիջևանի հիմնադրության պատ-
մությունը, Քիֆլիս, 1879 թ. այն նույնությամբ տպագրվել է նաև Ռ. Պատկանյանի
երկերի ժողովածուի հինգերորդ հատորում, (էջ 253—272):

52 «Մշակ», 1879, № 214:

Ի նշանավորումն այդ տարեկիցի, որոշվում է քաղաքում բացել արհեստավորական դպրոց, կանգնեցնել հուշարձան՝ ի պատիվ գաղութի հիմնադրման նշանավոր գործիչների՝ Եկատերինա II-ի և ժամանակի ռուսահայերի հոգևոր առաջնորդ Հ. Արղությանի: Ինչպես նման դեպքերում սովորաբար արվում էր, հանդեսն ավարտվում է բարեգործական միջոցառումով: Նվիրատվություն է կազմակերպվում էրզրումում հիմնադրվելիք «հողագործական դպրոցի» օգտին և ժողովվում է բավական պատկանելի գումար: Ինչպես տեսնում ենք, Արևմտյան Հայաստանում հիմնադրվելիք դպրոցն էլ չէր վրիպում նորնախիջևանցիների ուշադրությունից: Երեկոյան տոնականորեն լուսավորված քաղաքում բնեզալյան կրակներ են բոցավառվում: Հաջորդ օրը Նախիջևանի կանայք և օրիորդները հատուկ պարահանդես են կազմակերպում⁵³:

1910 թ. նույնպես հանդիսավոր պայմաններում նշվում է գաղութի կարևոր հաստատություններից մեկի՝ Նոր Նախիջևանի հայոց բարեգործական ընկերության հիմնամյակը: Այդ սոխթով հրատարակվում է ընկերության 25-ամյակի պատմությունը, որը դեռևս 1885 թ. գրել էր Ռ. Պատկանյանը, և գտնվում էր տակավին ձեռագիր վիճակում:

Ընկերության օգտավետ գործունեությունը հատկանշվում է այն փաստով, որ իր գոյության ընթացքում բարեգործական նպատակներով ծախսել էր վիթխարի գումար, ավելի քան 200 հազար ռուբլի⁵⁴:

Եկեղեցական հոգարարություն ստեղծելուց հետո ընկերությունն ազատվելով որբերին ու սղքասներին խնամելու հոգսերից, ավելի էր ընդարձակել կուլտուր-լուսավորական իր գործունեությունը: Ընկերությունը իր միջոցներով բացել էր «Մանդխտյան դպրոցը», որը, ցավոք, երկար կյանք չունեցավ: Միայն մեկ տարում, 1910 թ. բարեգործականի միջոցներով ուսանում էին 114 սաներ: Տեղի, Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքների և արտասահմանի տարբեր ուսումնական հաստատություններում ընկերությունը կրթության էր տվել 619 սաների⁵⁵:

Հորելյանի ժամանակ շեշտվում է նաև այն էական հանգամանքը, որ բարեգործական ընկերության գործունեությունը ընդգրկում է եղել: Այն իր միջոցները ծառայեցրել է ոչ միայն տեղացիների, այլև բոլոր հայ կարոտյալների օգտին և այդ ձևով շատ ցավեր է դարձանել, բազում վերքեր բուժել: Ընկերությունն արձագանքել է հայ իրականության կարևոր իրադարձություններին, հայկական արժանահիշատակ տոներին,

նշանավոր գրողների և այլ գործիչների հորելյաններին: Տակավին 1870-ական թվականներին բարեգործականը գնել և տարածել է Ղ. Աղայանի երկերը, Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:

1903—1907 թթ. ժողովել, ի մի է բերել և երեք հատորով հրատարակել Ռ. Պատկանյանի, երկու հատորով Մ. Նալբանդյանի երկերը, որանց վրա ծախսելով 4000 ռուբլի⁵⁶: Ընկերությունը կառուցել է տեղի քեմական դպրոցի շենքի վերին հարկը, այդ նպատակի համար միանվագ ծախսելով 10 հազար ռուբլի⁵⁷:

Հատկանշական է, որ ընկերության անդամներ էին ոչ միայն տեղացիները, այլև Մոսկվայի, Աստրախանի, Եկատերինոգարի և հայաշատ այլ վայրերի ներկայացուցիչները⁵⁸:

Հասարակական կյանքի հասունություն արտահայտություն էր Դոնի հայության շրջանում, հետևապես ինչ-որ չափով նաև հայ իրականության մեջ համազգային գործունեություն ծավալած նշանավոր գեմբերի հոբելյանների նշումը, կամ որևէ այլ եղանակով նրանց հասարակական վաստակի հրապարակային գնահատումը: Դրանով արժեքավորվում, հետևաբար, ընդհանուր ճանաչում էր գտնում հասարակական գործունեությունը: Այդ ձևով փաստորեն խրախուսվում էին ընդհանուր հարգանքի արժանի մարդկանց հասարակական ծառայությունները: Այս ասպարեզում երախտիքի գնահատումն ուներ նաև հասարակական բարքերը բարելավելու՝ դաստիարակչական նշանակություն:

Նոր Նախիջևանի հայակենտրոն գաղութը դարձանալի արգասավոր գործունեություն էր ծավալել և կարծես փորձում էր արտահայտել ու մարմնավորել պետականությունը կորցրած ժողովրդի համահայկական, համապետական ձգտումները: Այստեղ, անշուշտ, էական դեր էր կատարում Դոնի հայության տնտեսական ընդհանուր բարվոք վիճակը, քնակչության կրթական համեմատաբար բարձր մակարդակը, ռուսական հասարակական մտքի ու մշակույթի ազդեցությունը, գաղութում շնորհալի ու գործունյա բազմաթիվ անձնավորությունների առկայությունը:

Հայտնի է, որ Նոր Նախիջևանի հայությունը հայ ժողովրդին տվել է հասարակական-քաղաքական և մշակույթի նշանավոր գործիչների մի ամբողջ համաստեղություն: Նրանցից շատերը ոչ միայն ճանաչված գեմբեր են եղել հայ իրականության մեջ, այլև ունեցել են համառուսաստանյան գործունեության շառավիղ ու ճանաչում: Այդ ականավոր

53 «Փորձ», 1879, № 12:

54 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 210, թ. 2:

55 Նույն տեղում, թ. 33:

56 Նույն տեղում, թ. 24:

57 «Տարազ», 1911, № 7—8, էջ 87:

58 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 54, ց. 1, գ. 210, թ. 41—44:

ղեմքերի հետ միասին ու Երանց կողքին կային ևս ոչ սակավաթիվ աջակիսի գործիչներ, որոնք երևալով համահայկական երկնակամարում կամ նույնիսկ ամենևին հման ընդգրկում շունենալով իրենց ամբողջ տաղանդն ու եռանդը ծառայեցնում էին Դոնի հայ զանգվածին: Այստեղ նրանք, իրավամբ, ճանաչված վաստակաշատ գործիչներ էին համարվում:

Նման ղեմքերից էր շնորհալի իրավաբան, տեղի բարեգործական ընկերության երկարամյա նախագահ Գրիգոր Չալխուշյանը: 1910 թ. նշվում է Չալխուշյանի իրավաբանական և հասարակական գործունեության 25-ամյակը: Նա 1888 թ. անընդմեջ եղել է քաղաքային դումայի անդամ, բարեգործական ընկերության, մի շարք հանձնաժողովների նախագահ:

Մամուլում, մասնավորապես «Մշակ», «Բարու», «Լույս» թերթերում հրատարակված բազմաթիվ հոդվածներում և հոբելյանական հանդեսի մասնակիցների կողմից շնշտվում է Չալխուշյանի հասարակական-մշակութային ազգօգուտ գործունեությունը, այդ ասպարեկում նրա ցուցաբերած հետևողականությունն ու մեծ երանգը: Նա սիրահար ու պաշտպան էր հայ տաղանդի: Նրա ջանքերի շնորհիվ կարգավորվում և հուշարձաններ են դրվում Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի գերեզմաններին: Ռուս հասարակական կարծիքի առաջ պաշտպանել է հայկական դատը, բազմիցս նյութական օգնություն կազմակերպել արևմտահայերին: Չալխուշյանը հասարակական-քաղաքական հայացքներով հարել է Գր. Արծրունու ուղղությունը և միշտ հավատարիմ մնացել իր համոզմունքներին, դարձել «Մշակ» թերթի մշտական թղթակիցը⁵⁹:

Չալխուշյանը նույնիսկ իր հոբելյանի օրը 1000 ռ. գումար է նվիրում բարեգործական-մշակութային տարբեր հաստատությունների:

59 Գր. Չալխուշյանը իրավաբանի գործնական աշխատանքին զուգահեռ գեոևս 1880-ական թվականներից զբաղվել է նաև պատմաիրավական, գրական գործունեությամբ: Նրա գրչին են պատկանում «Опыт теории любви» (1883), «Армянский вопрос в лице Рафаэла Патканяна» (1888), «Идеалы французской адвокатуры» (1891), «Армянский вопрос и армянские погромы в России—панисламизм» (1905), «Մտքեր, խոհեր, ղեմքեր» (Թիֆ., 1914) և այլ աշխատություններ:

Չալխուշյանը մասնակցել է Ռոստով քաղաքի պատմությունը ստեղծելու համար ժամանակին հայտարարված մրցույթին: Նրա «История Ростова н/Д» մենագրությունը ներկայացված աշխատությունների մեջ ճանաչվել է լավագույնը և արժանացել հատուկ մրցանակի: Ցավոք, արժեքավոր այդ ուսումնասիրության ձեռագիրը կորել է, միայն առաջին մասն է պահպանվել շնորհիվ այն բանի, որ պարբերաբար, տպագրվել է «Юг» թերթի 1893—1894 թվականների համարներում:

Նոր նախիջևանի քաղաքային դուման 3000 ռ. գումար է հատկացնում և հոգևոր սեմինարիայում (թեմականում) նրա անունով հատուկ թոշակ է սահմանում⁶⁰:

Չալխուշյանը դարձել էր բարեգործության մունենտիկ և նրա պրոպագանդայի շառավիղը չէր սահմանափակվում նոր նախիջևանով. այն աներ համահայկական ընդգրկում:

Ինչ խոսք, Գ. Չալխուշյանի հասարակական գործունեությունը զբղջատվում ու բարձր է գնահատվում միայն որոշակի պատմական ժամանակաշրջանում:

Ընդհանրապես, այն ժամանակ, բարեգործական ձեռնարկումները յուրահատուկ ազգային սոցիալ-ոեֆորմիստական երանգ ունեին և ինչ որ տեղ փորձում էին սրողել սոցիալական ներհակությունները, դասակարգային հակասությունները, կամուրջ նետել մեծահարուստ ունեուրների և սակավազոր հասարակաշերտերի միջև:

Մի տարի անց, 1911 թ. համանման ձևով նշվում է թեպետև ավելի համեստ սահմաններում, 1886 թվականից քաղաքային բժիշկ աշխատած Ց. Քելեկյանի 25-ամյա գործունեության հոբելյանը⁶¹:

1912 թ. քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում, հանդիսավոր պայմաններում նշվում է ս. Լուսավորչի ավագ քահանա Խաչատուր Զարիֆ-մաններում նշվում է ս. Լուսավորչի ավագ քահանա Խաչատուր Զարիֆ-մանների և հասարակական գործունեության 50-ամյակը: Չնայած հոգևոր կողմանը, Զարիֆյանն իր հայացքներով մոտ էր դեմոկրատական մտավորականությանը և ամբողջովին նվիրված գաղութի հասարակական կյանքին: Հոբելյանական հավաքին մասնակցում են նախիջևանի և Ռոստովի գրեթե բոլոր հասարակական հաստատությունների, ռուս հոգեվորականության, քաղաքի բնակչության բոլոր խավերի ներկայացուցիչները: Այս զեպքում ևս դրվատվում և ըստ արժանվույն գնահատվում է հոբելյարի երկարամյա ու ղժվարին հասարակական գործունեությունը⁶²:

Նման շատ փաստեր կարելի է բերել, սակայն բավարարվենք այսքանով: Գաղութի հասարակական կյանքին ակտիվորեն մասնակցում և դրա վրա ներազդում էին նաև մշակույթի ու հասարակական-քաղաքական կյանքի բազմաթիվ այլ գործիչներ, որոնց մասին խոսք կլինի իր տեղում: Ճիշտ չէր լինի պատկերացնել այնպես, որ նոր նախիջևանի հասարակական կյանքն ընթանում էր հանգիստ ու խաղաղ, առանց ներքին հակասությունների ու ալեկոծումների: Գաղութում հասարակական այլև-այլ հաստատություններ, կուլտուր-լուսավորական հիմնարկներ հիմնե-

60 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1543, л. 7.

61 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1621, л. 2.

62 «Հոգիվ», 1912, № 5, էջ 78, «Մշակ», 1912, № 20:

լու, հայ հասարակության բարբեր բարեխաղաղ, նրա գոյատևման ու հեռանկարների ընդհանուր հետաքրքրությունն ներկայացնող բազում ուրիշ խնդիրների շուրջ հաճախ սուր բանավեճեր և հակամարտություններ էին տեղի ունենում հասարակական տարբեր ուժերի ու խմբավորումների միջև:

Ռուսական կայսրության մեջ ապրող ժողովուրդների մասին տեղեկատու բնույթ կրող, ընդհանրացնող աշխատություններում հայերի մասին ասվում էր, որ ազգային զգացումը նրանց մեջ պահպանվում է շատ ուժեղ և պաշտպանվում եկեղեցու կողմից, և որ նրանք ունեն նահապետական սովորություններ, բայց չեն խուսափում եվրոպական կրթությունից⁶³: Ավելորդ չէ նշել, որ դա ռուսահայ գաղթավայրերի հայ դանգավածների XIX դ պատմության, ինչ որ շափով ճիշտ բնութագրում է:

Նոր նախիջևանի հայկական համայնքում գերազանցապես ազգային սովորություններն ու բարբեր պահպանելու և միաժամանակ ժամանակի քաղաքակրթությունից ետ շմնալու առանցքային խնդրի շուրջ տեղեկանորեն բախումներ էին լինում: Եվ հաճախ հասարակական կյանքում անպակաս, գավառային փոքր քաղաքներին հատուկ զանազան ասեկոսներով ուղեկցվող ներգաղութային այդ պայքարն ու բանավեճերը իրենց արտացոլումն էին գտնում մամուլի էջերում:

«Մեղու Հայաստանի» լրագիրը 1870-ական թվականներին նշում էր նոր նախիջևանի հայկական գաղութի զարգացման համար նպաստավոր պայմանների առկայությունը, բայց դրա հետ մեկտեղ ընդգծում էր այնտեղ մշակութային, լուսավորական կյանքի հետ մնալու հանգամանքը: Շեշտվում էր այն պարագան, որ ռուսահայ գաղթավայրերի շարքում նոր նախիջևանը շրջակա հայկական գյուղերի հետ աչքի է ընկնում հայկական հոծ զանգվածով, ունի հարմար դիրք ու նպաստավոր պայմաններ և, բնականաբար, նշանակալից զարգացում է ապրում: Դոնի հայ հասարակությունը, սակայն, նշում էր թերթը, ետ է մնում ազգային-մշակութային գործեր զարթեցնելու և առաջ մղելու խնդրում: Մինչ այժմ նախիջևանցիները չունեն իրենց թեմական ուսումնարանը, չեն ձեռնարկում մշակութային-լուսավորական նկատելի գործեր⁶⁴:

Գր. Չալսուշյանը խարազանում էր երիտասարդության մեջ տիրապետող բարբերը: Երիտասարդները, թողած հանրօգուտ գործունեությունը, հարուստ օժիտով հարսնացուներ էին փնտրում, իսկ օրիորդները

փոքր հասակից դաստիարակվում էին միայն հարսնացու լինելու համար: Նա երիտասարդությունն ակտիվանալու, հասարակական դեմք աննալու, ազգային գործունեությունն ծավալելու կոչ էր անում⁶⁵:

Հարկ է նշել, որ նկատելի ուժ ներկայացնող տեղի հոգևորականությունը զգալի մասի գործունեությունը ևս, որպես կանոն, չէր նպաստում հասարակական բարբերի բարեխաղաղ: Թերթերում տպագրվող հոգևածներում հաճախ էր դատապարտվում հոգևորականության անգույն ու ապալնորհ գործունեությունը, նրանց հայ հասարակության համար կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրների փոխարեն հաճախ միայն անձնական ապահովվածության և բանսարկությունից վարքագիծը⁶⁶:

Գուհի հայ հասարակությունը հաճախ էր լիեկոծվում հասարակական տարբեր երևույթների շուրջն առաջացող ներհամայնքային պայքարով: Ծարբեր խմբավորումների մեջ այդ հակամարտերը սրվում էին հատկապես հայ հասարակության կյանքում տոն տվող դիրք ունենալու, առաջին հերթին քաղաքագլխի պաշտոնին տիրելու համար:

Այդ պայքարը հաճախ այնպիսի շափեր էր ընդունում, որ դուրս էր գալիս հայ հասարակության ոլորտում տեղի ունեցող բանավոր վեճերի սահմաններից և տեղափոխվում տեղի, և անգամ կենտրոնական մամուլի էջերը:

Անցյալ դարի վերջերին մեծ շափեր ընդունեց մասնավորապես քաղաքագլուխ Հ. Բալաբանյանի և նրա հակառակորդների միջև մղվող հակամարտը, որը հայտնի է Բալաբանյան (Պալապանյան) և հակաբալաբանյան պայքար անունով: Ժամանակին Հ. Բալաբանյանին հաջողվում է տապալել Գ. Սալթիբյանին՝ նրա փոխարեն ընտրվել և ավելի քան տասն տարի վարել քաղաքագլխի պաշտոնը: Հերթական նոր ընտրությունների ժամանակ հակառակորդ կողմը ձգտում է տապալել Բալաբանյանի թեկնածությունը: Մատնանշվում էր մասնավորապես, որ նա ծեր է, ի վիճակի չէ ակտիվ գործունեություն ծավալելու և բացի այդ իրեն լավ չի դրսևորել այդ պաշտոնում, Ռոստովում շենք կառուցելու փոխարեն վատնել է եկեղեցական հոգաբարձության այդ նպատակով նախարեն վատնել է եկեղեցական հոգաբարձության այդ նպատակով նախարեն տեսված գումարը: Ունենալով իրենց թեկնածուն, նրանք «Պրիաղովսկի կրայ» թերթի խմբագիր Ս. Հարությունյանի գլխավորությամբ քաղաքագլխի գործունեությունն ու նրան վարկաբեկող հողվածներ են տպագրում:

⁶³ «Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи», СПб., 1895, с. 7.

⁶⁴ «Մեղու Հայաստանի», 1879, № 3, 5, 1879, № 101:

⁶⁵ «Մշակ», 1900, № 239:

⁶⁶ «Մշակ», 1900, № 193, «Գրիշ», 1912, № 1:

Գրան հակառակ, Գր. Չալխուշյանը և քաղաքագլխի մյուս կուսակիցները զրվատում են Բալարանյանի արդյունաշատ աշխատանքները (քաղաքի բարեկարգումը, թատրոնի, հիվանդանոցի, գիմնազիայի հիմնումը և այլն) և պաշտպանում նրա թեկնածությունը⁶⁷:

Ի վերջո, քաղաքային խորհուրդը, հոգնած ու անբավական ծախսահղությունների հասնող անպտուղ այդ պայքարից, մերժում է երկու կողմերի թեկնածուներին և քաղաքագլուխ ընտրում մի նոր անձնավորություն, Լազարյան ճեմարանի նախկին սան, երիտասարդ ու գործունյա Մելրոնյան-Եղեկյանին⁶⁸:

Նետագայում գաղութի հասարակական կյանքում մթնոլորտ ստեղծող, դրան ուղղություն տվող ուժերի հարաբերությունը փոխվում է: Տեղի հայ հասարակության կյանքում մշտապես ակտիվ դեր կատարող Գր. Չալխուշյանն աստիճանաբար երկրորդ պլան է մղվում: Նրան փոխարինելու է գալիս նոր սերունդը՝ Գր. Զուբարյանը, Գր. Լատոչիկյանը, Խ. Փոքրեչյանը, Ս. Զոհրաբյանը և ուրիշներ: Վերջիններս գաղութի հանրային կյանքում հաճախակի երևացող ուժ էին դարձել և Գր. Չալխուշյանի փոխարեն գերազասում էին Ռ. Բերբերյանին⁶⁹:

Գաղութի հանրային կյանքի նկատմամբ հետաքրքրություն աճի հետ մեկտեղ, որը նկատելի է հատկապես XIX դարի կեսերից սկսած, առաջանում էր մարդկանց հաճախակի շփումների, ընդհանուր հավաքների, հետևապես նաև նման հասարակական օջախներ ունենալու անհրաժեշտություն: Այդ առումով թատրոնի, գրադարանի ու նման այլ հաստատությունների կողքին, և նրանց հետ միասին, խիստ կարևոր էր քաղաքային ակումբ ունենալը:

1863 թ. հիմնվում է նոր նախախնամի քաղաքային ակումբը: Այն գործում էր հատուկ մշակված կանոններով և կարճ ժամանակում դառնում է քաղաքի բնակչության հասարակական պահանջները բավարարող կարևոր հաստատություններից մեկը: Ակումբի անդամների թիվը հետեվողականորեն աճում, հասնում էր մինչև 200 հոգու⁷⁰: Ակումբը կարևոր նշանակություն ուներ նախախնամիների բարոյական դաստիարակության, նրանց հասարակական բարքերի բարելավման գործում: Քաղաքի հանրային կարևոր ձեռնարկումները (այգի հիմնել, փողոցներ սալահատակել, ձիաբարձ երկաթուղի, էլեկտրական լուսավորություն անց-

կացնել և այլն) նախապես բննարկվել են ակումբում և փաստորեն եղել այնտեղ կազմակերպված բանավեճերի գործնական հետևանքը:

Ռ. Պատկանյանը հայ համայնքի հասարակական կյանքում, իրավամբ, խիստ բարձր է գնահատում քաղաքային ակումբի դերը, որի մշտական այցելուներից է եղել ինքը: Դոնի հայ զանգվածին վերաբերող խնդիրներում նախանձախնդիր և մշտապես նրանով ապրող ու իր վերաբերմունքը դրսևորող անվանի գրողը ակումբի հիմնադրման 16-ամյակի առթիվ հանդես է եկել «Նոր նախախնամի քուրթը» հոդվածով:

«Մեր քուրթը,— գրում է նա 1879 թ.,— մոտեցուց շատ անմոտենալի մարդոց, իրար հետ ծանոթեցուց նոցա զազափարները, հաշտեցուց շատ վրդովված սրտեր, իրար շփելով ողորկեց շատ անհարթություններ: Եթե միմյանց հետ հստախ հաղորդակցություն ունենալն, ամեն տեղ և ամեն ժամանակ, համարվել է մարդկային ազգը դաստիարակող և կրթող, ուրեմն նախախնամի քուրթը լիովին կատարել է յուր կոչումը: Մեր քաղաքացին, ինչպես որ ասացի, մտավոր զարգացման կողմանի, ոչինչ բանի այնքան երախտապարտ չէ, որքան մեր քուրթին, ուր նա, ըստ կարելույն, անցնում է յուր ժամանակը ուրախ և օգտավետ կերպով»: Եվ այս «բավականին հանդիստ և հարմար ընթերցասենյակ, բազմաթիվ և բազմատեսակ օրագիրներ և լրագիրներ, աղնիվ խոսակիցներ, վիճել պետք է, որ այսպիսի դյուրությունը շուտ ծնեցնեին ամեն երիտասարդի զգայուն սրտի մեջ ընթերցանություն սերը: Ամեն օր կարգալ օգտավետ գրքեր, կարդացածի վրա խոսել, դատել, վիճել՝ ահա քեզ ժողովրդական համալսարան:

Չկարծեմ, որ մեր քուրթի այցելուները երբևիցե մոռանան այն բարեգործ ազդեցությունը, այն օգտավետ գրույցներն, որն ունեցել են ընթերցասենյակումն»⁷¹:

Ժամանակի հասունացած հասարակական պահանջներին ընդառաջելու, քաղաքային ակումբի՝ իր նպատակին ծառայելու հանգամանքով պետք է բացատրել այն երևույթը, որ հետագայում նման նոր հաստատություններ հիմնելու պահանջ է առաջանում:

1906 թ. նոր նախախնամի և Ռոստովի հայկական խանութների աշխատողները նշելով, որ չունեն ընդհանուր հավաքատեղի, առանձին ակումբ ստեղծելու հարց են բարձրացնում և այդ նպատակի համար մշակում հատուկ կանոնադրություն: Նախատեսվում էր ակումբում բացի զանազան խաղերից, կազմակերպել երեկոներ, դասախոսություններ, ունենալ գրադարան և այլն⁷²:

67 «Մշակ» 1898, № 122, 147, 179:

68 Նույն տեղում, № 188:

69 Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով, հատ. Գ, Բեյրութ, 1963, էջ 114:

70 Ռ. Պատկանյան, Երկեր, հ. 5, էջ 280:

71 Նույն տեղում, էջ 281—282, 283:

72 «Նոր կյանք» 1906, № 17, «Մեր ձայնը», 1908, № 58:

Նոր ակումբ հիմնելու համար 1907 թ. տեղի է ունենում նոր Նախիջևանի տարբեր հաստատությունների ծառայողների հավաք: Ակումբի կանոնադրությունը մշակելու համար ժողովն ընտրում է հանձնաժողով (Օհանջանյան, Խլեբնիկով, Տեր-Մանիլով, Սարիև, Մխիթարյանց և ուրիշներ): Վճռվում է ակումբի անդամ ընդունվելու հարցում դավանանքի խտրություն չդնել, տարեկան անդամավճար սահմանել 15 ռուբլի և արգելել մոլի խաղերը⁷³:

Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներից Նախիջևանում սկսում են հրատարակվել տարբեր ուղղության թերթեր: Տեղական այդ մամուլը հիմնականում անդրադառնում էր Դոնի հայ զանգվածի, մասնավորապես հանրային կյանքին վերաբերող խնդիրներին: Դա որոշակի աշխույժ էր հաղորդում հայ համայնքի կյանքին, նպաստում դրա առաջադիմությանը:

2. ԴՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՐ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքի ընդհանուր առաջադիմության պայմաններում, բնականաբար մեծանում էր ինչպես ռուսական միջավայրի, այնպես էլ Մայր հայրենիքի հետ ռուսահայ գաղթավայրերի, այդ թվում և նոր Նախիջևանի կապերի ու շփումների հնարավորությունները: Հատկապես արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով հումքի հիմնական բազա հանդիսացող ռուսական կայսրության ժայռամասերը սերտորեն կապվեցին կենտրոնական շրջանների հետ: Ինչպես ասվեց, երկաթուղային ցանցի շնորհիվ ավելի դյուրին դարձան և ընդլայնվեցին Մայր հայրենիքի հետ եղած կապերը, արգասավորվեցին Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքների հետ նոր Նախիջևանի ունեցած շփումները:

Երկկողմանի այդ շփումներն առավել սերտ դարձան մեզ զբաղեցնող ժամանակաշրջանում հոգևոր կապերի՝ գրքերի, թերթերի, մշակութային այլ ձևերակումների աննախադեպ ծավալումով: Անցյալ դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին Անդրկովկասում հրատարակվող հայկական մամուլը, հարավային Ռուսաստանի կյանքն արտացոլող Ռուստովի ռուսական թերթերը և նոր Նախիջևանի տեղական մամուլի օրգանները մեծապես նպաստում էին նշված կապերի իրականացմանը: Դրան-

ցում արժարժվում էին կենտրոնական ու հարավային Ռուսաստանի, Անդրկովկասի ու Հայաստանի և Դոնի հայ զանգվածի կյանքի տարբեր կողմերի հետ առնչվող բազմապիսի խնդիրներ:

Նման պայմաններում, բնականաբար, մեծանալու էր հասարակական-տնտեսական լիաթոք կյանքով ապրող նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի դերը:

Պատմության առաջ մեղանշում կլինեի ռուսական միջավայրի հետ Դոնի հայության կապերը դիտել միայն հայ-ռուսական հարաբերությունների տեսանկյունից, քանի որ նոր Նախիջևանը միշտ էլ եղել է ռուսական կայսրության մեջ և նրա անբաժանելի մասնիկն էր կազմում: Այստեղ համառոտակի հիշատակելու ենք միայն այն փաստերը, որոնցում դրսևորվում էր ոչ թե հարավային Ռուսաստանում գտնվող մի փոքր քաղաքի, այլ և Դոնի հայության, որպես առանձին, ինքնամիտք համայնքի վերաբերմունքը երկրում կատարվող կարևոր անցքերի նկատմամբ:

Նոր Նախիջևանի հայկական համայնքը միշտ էլ արձագանքել և իր համեստ հնարավորությունների սահմաններում մասնակցել է ռուսական հասարակական-քաղաքական կյանքի գլխավոր իրադարձություններին:

Հայրենի երկրի շահերին ծառայելու Նախիջևանցիների ձգտումը դրսևորվում էր առաջին հերթին երկրին սպառնացող արտաքին վտանգների՝ պատերազմների ժամանակ:

Ինչպես հայտնի է, դեռևս 1812 թ. հայրենական պատերազմի ժամանակ Դոնի հայերը դրամական և նյութական նվիրաբերություններ արեցին և կազմակերպեցին աշխարհաղորային կամավոր ջոկատներ⁷⁴:

Հիսուն տարի անց, գաղութի սահմաններից ոչ այնքան հեռու, մերձավոր շրջաններում ծավալված Ղրիմի պատերազմի տարիներին հայերի հայրենասիրական ներդրումն ավելի շոշափելի էր: Նրանք ակտիվ մասնակցություն ունեցան թշնամու առաջխաղացումը կանխելու նպատակով Դոնի մատույցներն ամրապնդելու աշխատանքներին, տրանսպորտի սեփական միջոցներով նպաստեցին զորքի և ռազմական հանդերձանքի տեղափոխմանը, մեծաքանակ պարենամթերք ու դրամական միջոցներ նվիրաբերեցին ռուսական բանակին: 1853—1856 թթ. Ղրիմի պատերազմին Դոնի հայության մասնակցությունն այնքան ակնառու է եղել,

74 М. Г. Персиян, Отечественная война 1812 года и народы Кавказа, Ереван, 1965, с. 196—197.

⁷³ «Приазовский край», 1907, № 247.

որ կայսրը շնորհակալութիւն է հայտնել և նոր նախիջևան քաղաքը պարզեցնել «Ջանասիրութեան համար» ոսկե մեդալով և Վլադիմիրյան ժապավենով⁷⁵:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբում նոր նախիջևանի հայկական համայնքը, հավատարիմ իր դարավոր ավանդներին, անվերապահ արծագանքում է և ջանում իր աջակցութիւնը բերել հայրենիքին՝ պատերազմի հետևանքով ստեղծված դժվարին պայմաններում:

1914 թ. օգոստոսի սկզբներին հրավիրվում է նախիջևանի և Ռոստովի հայ հասարակութեան համատեղ ժողով, ուր միահամուռ որոշվում է վերավոր ղինվորների համար, ինչ ազգի էլ որ նրանք պատկանեն, սեփական միջոցներով հիմնել հիվանդանոց: Այդ նախաձեռնութիւնն իրագործելու նպատակով ընտրվում է 24 հոգուց կազմված հանձնաժողով⁷⁶: Շուտով քաղաքային դպրոցի շէնքում բացվում է 400 մահճակալ ունեցող արքունական հիվանդանոց⁷⁷:

Նոր նախիջևանի քաղաքային ինքնավարութիւնը որոշում է իր միջոցներով մինչև պատերազմի ավարտը պահել 150 մահճակալով հիվանդանոց: Անմիջապէս բացվում է ևս երկու հիվանդանոց, մեկը՝ հայկական անկեղանոցում, մյուսը հիմնում են Մելքոնյան-Նղեկյան եղբայրները⁷⁸:

Հայկական գաղութի բոլոր հասարակական կազմակերպութիւններն ու հաստատութիւնները պատրաստակամութիւն են հայտնում մասնակցելու վերավորների խնամելուն: «...Փափկասուն հայ օրիորդները և կանայք,—կարգում ենք պատերազմական այդ օրերին տեղի «Գաղութ» քերթի էջերում,—առաջարկում են իրենց անձնական ծառայութիւնը հիվանդներին հսկելու և խնամելու գործում»⁷⁹: Բազմաթիվ անհատներ իրենց տներում, սեփական միջոցներով, վերավոր կամ հիվանդ ղինվորներ պահելու ցանկութիւն էին հայտնում:

Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանը պատերազմական կարիքների, մասնավորապէս ղենքի կոշված ղինվորականների ընտանիքներին ապահովելու համար Կովկասի փոխարքայի տրամադրութեան տակ է ղնում 50 հազար ուրլի գումար⁸⁰:

75 Վ. Բաբստոլաշյան, Նոր նախիջևանի գաղութը 1853—1856 թթ. Ղրիմի պատերազմի տարիներին («Լրաբեր» հաս. գիտ. 1967, № 9, էջ 61):

76 «Գաղութ», 1914, № 25:

77 Նույն տեղում, № 26:

78 Նույն տեղում, № 28:

79 Նույն տեղում, № 25:

80 «Մշակ», 1914, № 243:

Ինչպէս նախկինում, այս անգամ ևս քաղաքացիներին ետ չեն մնում և հայրենասիրական ջերմ վերաբերմունք են ցուցաբերում նաև բոլոր հայկական գյուղերի բնակիչները: Այսպէս, Մեծ Սալա գյուղի ընդհանուր ժողովը վճռում է իր միջոցներով վերավոր ղինվորների համար պահել 10 մահճակալ: Թոփտի գյուղը վերավոր ղինվորների համար տրամադրում է գյուղի ամենից հարմար տունը՝ «Ղրիմ» սպառողական ընկերութեան շէնքի վերին հարկի հինգ սենյակները:

Շուտով բերում են վերավորների և նրանց խնամելու համար գյուղացիները սիրահոծար նվիրաբերում են ով ինչ կարող էր: «Պետք է տեսնել, թե ինչպէս 9—10 տարեկան երեխաները,— գրում է թերթը,— փողոց-փողոց ընկած, փոքր հերոսների տրամադրութեամբ բարձեր և ուրիշ անհրաժեշտ իրեր էին հավաքում վերավորների համար: Ընդհանրապէս գյուղացիք չեն փախչում ծախսերից, չնայած որ ահագին պարտքերի տակ են ընկած»⁸¹:

Նույն Թոփտի գյուղի հասարակութիւնը ուսական ղորքի համար իր միջոցներից երկու վագոն պաքսիմատ է պատրաստում և ուղարկում պատերազմի դաշտ⁸²:

Քաղաքի և գյուղերի հայ հասարակութիւններից և հաստատութիւններից բացի հայրենասիրական մղումներով առաջնորդվելով նվիրաբերութիւններ էին կատարում նաև շատ անհատներ: Ռոստովի և նախիջևանի հայ փաստաբանները միանվագ 1500 ռ. և ամսական 5—25 ուրլի են հավաքում՝ ղինվորականների կարիքավոր ընտանիքների և վերավոր ղինվորների խնամքի համար⁸³: Գենջ-Օղլույանի և Շապուշեիկյանի խանութների աշխատողներն այդ նույն նպատակով հատկացնում են իրենց աշխատավարձի 1—5 %⁸⁴, վաճառական է. Պայանք մեկ վագոն պաքսիմատ է նվիրում «տաճիկների դեմ կովող ուսական ղորքին»⁸⁵:

Դոնի հայ հասարակութիւնը արծագանքում և սրտամոտ վերաբերմունք էր ունենում նաև երկրի մշակութային կյանքում կատարվող խոշոր իրադարձութիւններին: Այդպէս է եղել նաև XIX դարում: Դումայի ձայնավոր Մ. Խլաշիկը քաղաքային խորհրդարանի նիստում հիշեցնելով, որ ընթացիկ՝ 1899 թ. բովանդակ Ռուսաստանում նշվում է Ա. Ս. Պուշկինի ծննդյան 100-ամյակը, գտնում է, որ հայկական գաղութը

81 «Գաղութ», 1914, № 28:
82 Նույն տեղում, № 31:
83 Նույն տեղում, № 26:
84 Նույն տեղում, № 29:
85 Նույն տեղում, № 33:

չպետք է անտարբեր ու հեռու մնա երկրի մշակութային կյանքում կատարվող կարևոր այդ միջոցառումից: Նա առաջարկում է հատուկ հանձնաժողով առանձնացնել այդ հարցով զբաղվելու համար⁸⁶: Առաջարկն ընդունվում է և ստեղծված հանձնաժողովն ու քաղաքային վարչությունը նախապատրաստական աշխատանքներ են կատարում նոր նախիջևանում նշելու մեծ պոետի հորելյանը:

Կազմակերպված հանդիսավոր ցերեկույթին մասնակցում են նաև քաղաքի 12 ուսումնարանների աշակերտները, որոնք նվեր են ստանում բանաստեղծի ստեղծագործությունների հորելյանական հրատարակության մեկ հատորակը: Պուշկինի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով քաղաքային գրադարանը կոչվում է նրա անունով: Քաղաքային Ալեքսանդրյան այգում կազմակերպվում է զբոսանք⁸⁷: Ինչպես նշում են թերթերը, հորելյանական հանդեսի օրը քաղաքը զարդարված էր տոնականորեն, իսկ գրամատիկական արվեստ սիրողների ընկերությունը կազմակերպել էր հետաքրքիր արտասանություններ և բեմադրել Պուշկինի ստեղծագործություններից մեկ ներկայացում⁸⁸:

1902 թ. հայ համայնքն արձագանքում և պատրաստվում է նշելու ռուս գրողներ Ն. Վ. Գոգոլի և Վ. Ա. Ժուկովսկու մահվան 50-ամյակները: Նոր նախիջևանի խորհրդարանը որոշում է քաղաքում բացել նրանց անվան դպրոցներ⁸⁹:

1903—1904 ուսումնական տարում Ս. Խաչ ավանում բացվում է Ն. Գոգոլի անվան քաղաքային երկսեռ տարրական ժողովրդական ուսումնարան: Հարմարավետ շենք չլինելու պատճառով նպատակահարմար է համարվում նոր շենք կառուցել: Նախատեսվում է հաջորդ ուսումնական տարում բացել Վ. Ժուկովսկու անվան դպրոց⁹⁰:

Դոնի հայ հասարակությունը մեծ նշանակություն էր տալիս և հատուկ նախապատրաստվում կատարելու Լ. Ն. Տոլստոյի ծննդյան 80-ամյակը: Հորելյանից մեկ տարի առաջ 1908 թ. դումայի ձայնավոր Ա. Սալթիկովն առաջարկում է նոր նախիջևանում ևս համաժողովրդական ձևով նշել մեծ գրողի հորելյանը և այն նշանավորել որևէ հանրօգուտ ձեռնարկումով: Այդ առաջարկն ընդունվում է միահամուռ և անմիջապես հեռագիր է ուղարկվում մեծ գրողի ծննդավայրը՝ Յասնայա Պոլյանա:

Խորհրդարանի ժողովը լսելով քաղաքագլխի զեկուցումը, գտնում է, որ հաջորդ ուսումնական տարում նախիջևանում կարելի է բացել Լ. Տոլստոյի անվան տարրական երկսեռ ուսումնարան: Նախատեսվում է նաև բացվելիք ուսումնարանի աշակերտներին նվիրել Տոլստոյի պատմվածքների ժողովածուն: Խորհրդարանի անդամ Գ. Չուբարյանը, առիթից օգտվելով, առաջարկում է մեծ գրողի պատվին քաղաքի «ստեղծակալական» հրապարակը վերանվանել Լ. Ն. Տոլստոյի անունով, որը նույնպես հավանության է արժանանում⁹¹:

Նոր նախիջևանի քաղաքային վարչությունը, Գումայի 1908 թ. սեպտեմբերի 15-ի որոշման հիման վրա դիմում է Ռոստովի ուսումնական խորհրդին՝ թույլատրել հաջորդ տարվանից նախիջևանում յոթնամյա ուսումնարան բացել և այն կոչել Լ. Տոլստոյի անունով⁹²: Ռոստովի օկրուգային ուսումնական խորհուրդը համաձայնվում է ուսումնարանը բացելու առաջարկին, սակայն նպատակահարմար չի տեսնում այն Լ. Տոլստոյի անունով կոչելու, և, մանավանդ, դրա համար կառավարության առաջ միջնորդություն կատարել:

Հատկանշական է, որ գաղութի հայ հասարակությունն այնքան հետևողական է գտնվում ռուս մեծ գրողի անունը հավերժացնելու իր ձգտման մեջ, որ չի հաշտվում ուսումնական խորհրդի վճռի հետ: Նախիջևանի քաղաքային դուման լսելով Ռոստովի օկրուգային խորհրդի որոշման մասին հաղորդումը, հանձնարարում է քաղաքային վարչությանը՝ բացվելիք ուսումնարանը Լ. Տոլստոյի անունը կրելու համար դիմել անհրաժեշտ բոլոր վերադաս ատյաններին: Այդ որոշման հիման վրա քաղաքագլուխը դիմում է Խարկովի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուին: Նա խնդրում էր, որ հարգվեր նախիջևանի Գումայի որոշումը և թույլատրվեր նոր բացվելիք ուսումնարանը կոչել Լ. Տոլստոյի անունով⁹³:

Նոր նախիջևանի կանանց ակումբում հրավիրվում է ռուս նշանավոր դեմոկրատ բանաստեղծ, հասարակական գործիչ Ն. Ա. Նեկրասովի հիշատակին նվիրված երեկույթ: Զեկուցում է լսվում գրողի կյանքի ու ստեղծագործությունների մասին, կարդացվում նրա գործերից և երեկույթ վերջում տրվում է համերգ⁹⁴:

1914 թ. Մ. Յու. Լիբմոնտովի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ նոր նախիջևանի քաղաքային վարչությունը 4000 ռ. գումար է հատկացնում

86 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 940, л. 1.

87 Նույն տեղում, թ. 6, 16:

88 «Նոր դար», 1899, № 103:

89 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1063, л. 7.

90 Նույն տեղում, թ. 70, 186:

91 ГАРО, ф. 91, оп. 3, д. 405, л. 10.

92 Նույն տեղում, թ. 11:

93 Նույն տեղում, թ. 9:

94 «Մեր ձայնը», 1908, № 26:

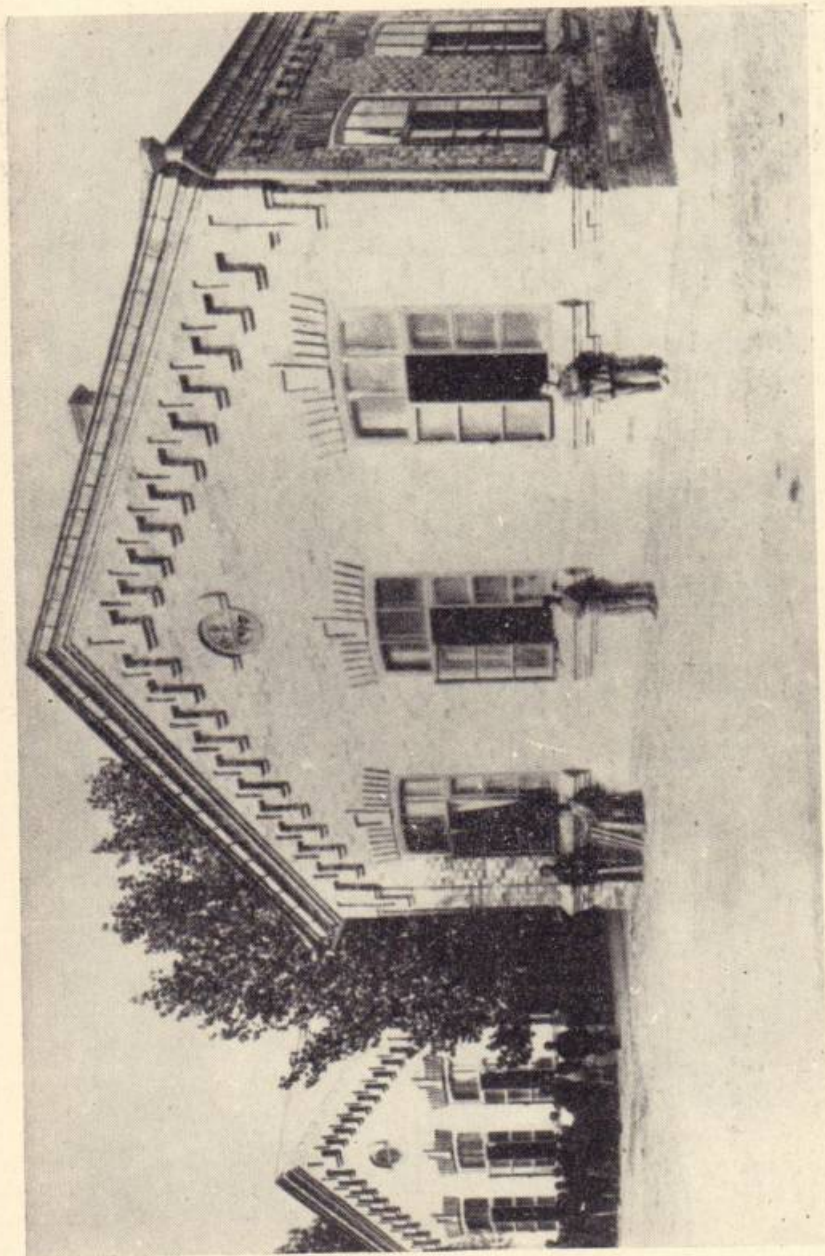
գրողի նկարները ձեռք բերելու և ժողովրդի մեջ տարածելու համար: Տեղական թերթերը Մ. Լերմոնտովի ստեղծագործություններից և նրա մասին բազմաթիվ հոդվածներ են տպագրում⁹⁵:

Նույն տարում քաղաքագլուխ Մ. Պոպովն արտահայտելով նորնախիջկանցիների ցանկությունը, հեռագրում է Տազանրոզ և ցավ հայտնելով, որ զրկված է անձամբ ներկա լինելու բավականությունից, ջերմորեն շնորհավորում է այնտեղ Ա. Պ. Չխովի անվան գրադարան և թանգարան բացելու ուրախալի առիթով⁹⁶:

Ռուսաստանի կարևոր իրադարձություններին Դոնի հայությունն ինքնարուխ, սիրահոժար վերաբերմունքը դրսևորվել է նաև այլ ասպարեզներում: Այսպես, 1868 թ. հայկական գաղութն անմիջապես արձագանքում է կայսրության հյուսիսային երկրամասերում սովից նեղված բնակչությանը օգնելու համար նվիրատվություն սկսելու կառավարության կողմից: Քաղաքի և գյուղերի բնակիչները ակտիվ մասնակցում և այդ նպատակով նշանակալից գումար են հավաքում⁹⁷:

Հատկանշական է, որ հայ համայնքը համանման վերաբերմունք էր դրսևորում առևտրատնտեսական բազում թելերով կապված հարևան Ռոստովի նկատմամբ: Հիշատակենք մեկ փաստ: Նոր Նախիջկանի քաղաքային վարչությունը 1907 թ. քննարկելով պոլիտեխնիկական ինստիտուտը Վարշավայից Ռոստով տեղափոխելու գործում հարևան քաղաքի միջնորդությանը նպաստելու հարցը, դրան վերաբերվում է ամենայն համակրանքով: Հույ համայնքի ղեկավարությունը հավաստում է, որ կարող են Ռոստովին նյութական նկատելի օգնություն ցույց տալ: Դա արտահայտվում է առաջին հերթին նրանով, որ առանց որևէ վճարի ու պայմանի ձրիաբար Ռոստով քաղաքին է տրամադրվում Նոր Նախիջկանին պատկանող սահմանամերձ հողամասը՝ պոլիտեխնիկումի համար⁹⁸:

Մեջբերված փաստերը, կարծում ենք, բավարար են, երկրի կյանքում տեղի ունեցող նշանակալից իրադարձություններին Նոր Նախիջկանի հայության հայրենասիրական ու սրտացավ վերաբերմունքը հավաստելու համար: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբի տասնամյակներում Դոնի հայության կյանքն ըն-

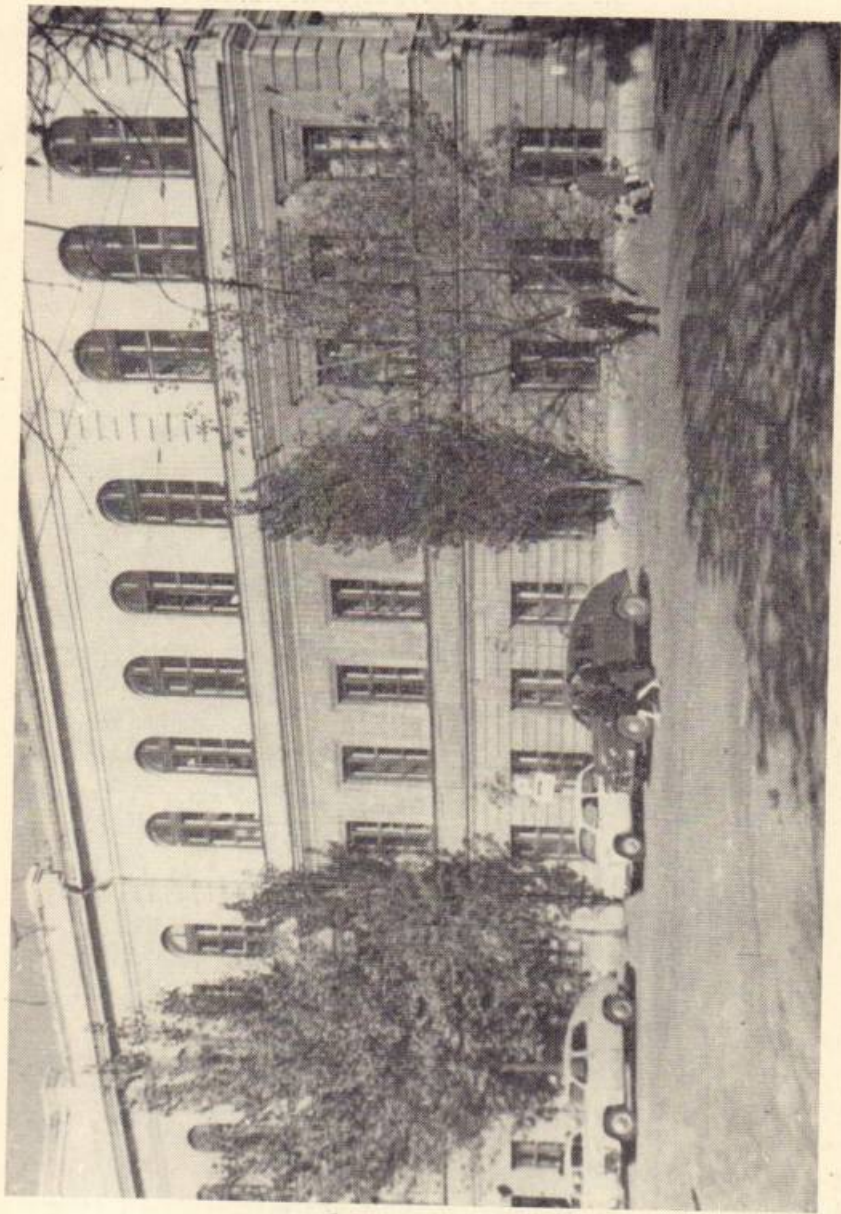
Արևստավթուկան դպրոցի շենքը

⁹⁵ «Դաղութ», 1914, № 29, 30:

⁹⁶ «Приазовский край», 1914, № 16.

⁹⁷ ԶԳՊԱ ֆ. 54, ց. 1, գ. 2153; ռուս ժողովրդի նկատմամբ բարեկամական վերաբերմունքն արտահայտվում էր նաև այլ եղանակներով, այդ թվում նաև դեպի ռուս արքունիքն ունեցած տրամադրություններով: Այս հարցում ևս Նախիջկանի հայ համայնքն ընթանում էր ռուսահայ զանգվածների առաջին շարքերում:

⁹⁸ «Приазовский край», 1907, № 323.

Նոր Նախիջևանի բնակարան պարտեզը

թանում էր ուսական իրականությանն անընդհատ մերձենալու, սերտ-
աճելու ուղղությամբ. նորնախիջևանցիները, սակայն, աշխատում էին
պահպանել ազգային ինքնությունն ու դիմապատկերը:

Մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի ու հայ իրականության հետ նոր Նա-
խիջևանի կապերն իրականանում էին բազում ձևերով: Այդ տեսանկյի
ու աննկատ կենարար կապերն ու շփումներն էին, ըստ էության, ինչպես
ամեն մի գաղութի, այնպես էլ նոր Նախիջևանի կենսահաստատ գոյա-
տեման հիմնական գրավականը: Բազմերանգ բնույթի կենդանի ու հոգե-
մոր մշակութային այդ կապերն այնպես էին միաձուլված գաղութի բո-
վանդակ պատմությանը, որ հնարավոր չէ և անիմաստ կլիներ փորձել
այդ ամենն անջատել բուն նյութից և առանձին ներկայացնել: Այստեղ
մեր խնդիրն է ընդհանուր ձևով լուսարանել Դոնի հայ զանգվածի՝ Մայր
հայրենիքի հետ ունեցած հասարակական կապերը:

Հայաստանի հետ հասարակական-մշակութային կապերն ու շփում-
ները գաղութի պատմության նախորդ շրջանի համեմատությամբ XIX
դարի II կեսին և XX դարի սկզբին ավելի աշխույժ և սերտ դարձան:

Նախ շարունակում էր պահպանվել և թերևս առավել արգասավոր
էին դարձել հայ ժողովրդի տարրեր հատվածները միավորող, համազ-
գային գործունեության շտապիչ ունեցող հայ հոգեոր իշխանության՝
եկեղեցու միջոցով իրականացող շփումները: Նոր Նախիջևանի և ուսա-
հայ մյուս համայնքների կապերը հայ եկեղեցու հետ արտահայտվում
էին ոչ միայն հայկական գաղթավայրերում կրոնական ծիսակատարու-
թյուններին վերահսկելու, կաթողիկոսի կոնգակներին ու շրջաբերա-
կաններին արձագանքելու, եկեղեցական հասույթները հավաքելու,
ուսումնական գործին հետևելու, այլ նաև էջմիածնում՝ մեռածներին
հանդեսներին, կաթողիկոսի ընտրություններին մասնակցելու միջոցով և
այլ եղանակներով:

Ռուսահայերի շրջանում և հատկապես նոր Նախիջևանում տարած-
ված էր նաև կրոնական սովորույթով պայմանավորված Երուսաղեմ և
Մշո ս. Կարապետ ուխտագնացության գնալը: Ուխտագնացությունը տե-
վում էր մի քանի ամիս, որի ընթացքում հեռավոր ճամփորդություն կա-
տարողները հնարավորություն էին ստանում ծանոթանալու Հայաստանի,
Անդրկովկասի և Արևմտյան Հայաստանի հայության կյանքին:

Հարկավ, այս ուխտագնացությունները չէին բացատրվում նորնա-
խիջևանցիների կրոնական մոլեռանդությամբ: Դա թելադրվում էր մի
կողմից էջմիածնի, որպես համահայկական միակ հաստատության շուրջ
համախմբվելու, հայրենասիրական զգացմունքներ առաջացնելու, կենտ-
րոնաձիգ մտայնություն ունենալու, մյուս կողմից՝ Մայր հայրենիքից

արգասավորվելու և հայկական գաղութում ազդային նկարագիր պահպանելու մտահոգությամբ:

Հիշատակենք դեպի Մայր հայրենիք ուխտագնացության ժամանակի մամուլում պահպանված երկու փաստ: 1870 թ. ամռանը Նոր Նախիջևանից 50 ուխտավորներ այցելում են էջմիածին և ապա ուղևորվում Արևմտյան Հայաստան, Մշո Ս. Կարապետի վանքը⁹⁹:

1906 թ. կրոնական հանգեաների ժամանակ հաղորդում է «Արևելք» թերթի թղթակիցը, նրուսազեմում պատրիարքը ինքն է անձամբ հանդես գալիս այցելուների առաջ և դրանով իսկ գոհունակություն պատճառում այնտեղ ժամանած ուխտավորներին, որոնց մեջ կային տեղի վանքին բավականաչափ նպաստ տված շուրջ 30 նորնախիջևանցիներ¹⁰⁰:

Իրավացի է հայրենի Նոր Նախիջևանի պատմությանը քաջատեղյակ մտավորական Խ. Փորքչեյանը, երբ գրում է. «Ամեն տարի ամառվա ընթացքում հայ երիտասարդությունը խոշոր խմբերով, ձիերի վրա նստած, ուխտ է գնացել Մշո օտորք Կարապետի վանքը, ճանապարհին այցելել է Հայաստանի տեսարժան վայրերը և անպատճառ իրենց մայրենի Անիի ավերակները... Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկաթուղիները կառուցելուց հետո սկսեցին գնալ շոգեկառքով մինչև Թիֆլիս, իսկ այնտեղից ֆուրգոններով և կամ գնում էին Նովորոսիյսկ, նավով հասնում Տրապիզոն, իսկ այնտեղից դարձյալ ֆուրգոններով ճանապարհվում ուխտատեղին»¹⁰¹:

Երկաթուղիների և առհասարակ հաղորդակցության միջոցների զարգացումը մեծապես նպաստեց ուսանող երիտասարդության, մշակույթի և այլ ասպարեզների մտավոր գործիչների փոխայցելություններին:

XIX դարի վերջերից սովորություն էր դարձել Նոր Նախիջևանի ուսումնարանների, հատկապես թեմական դպրոցի բարձր դասարանների աշակերտների՝ ամռան արձակուրդներին այցելությունները Հայաստան ու Անդրկովկասի հայաշատ վայրերը: Գաղութի ուսումնական գործի տնօրեններն ու նշանավոր դեմքերն, ըստ ամենայնի, գիտակցում էին այդ այցելությունների նշանակությունը: Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցի տեսուչ Ե. Շահազիզը հատուկ գրությամբ եկեղեցական հոգաբարձությունից միջոցներ է խնդրում աշակերտների ուղևորությունը դեպի Հայաստան կազմակերպելու համար: Նա հիմնավորում է նման էքզակուրսիա կազմակերպելու անհրաժեշտությունը. «Նկատված է,— գրում է

նա,— որ դպրանոցիս աշակերտները հայրենիքից հեռու, օտարության մեջ ծնված և սնված լինելով, վերացական մի բան են համարում իրենց սովորածները և լավ չեն կարողանում տպավորել իրանց սրտերում Մայր հայրենիքին վերաբերող ամենաէական և իրական տեղեկությունները:

Ամեն բան իրենց աչքով տեսնելու հնարավորություն տալու, ամեն բան նրանց համար շոշափելի դարձնելու նպատակով շատ ժամանակ դեռ առաջ միտք էր հղացել պարբերաբար կազմելու աշակերտական ճամբորդություններ դեպի հայրենիք, դեպի նրա նվիրական տեղերը, բայց նյութական միջոցների սղության պատճառով դժբախտաբար չէր իրագործվել այդ լավ ու օգտավետ միտքը»¹⁰²: Ե. Շահազիզի հոգացողության արդյունքը լինում է այն, որ նույն տարում 1909 թ. թեմական դպրոցի մի խումբ աշակերտներ այցելում են Արևելյան Հայաստան¹⁰³:

1911 թ. թեմականի 22 աշակերտներ ուսուցիչներ Մելիք-Օհանջանյանի և Չափալբաշյանի ղեկավարությամբ մեկնում են Անդրկովկաս: Նրանք անցնում են Թիֆլիս-Սանահին-Հաղպատ-Անի ուղեգծով: Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքում հանդիպում են ունենում պեղումներ կատարող հնագետների հետ, լսում Ն. Մառի բացատրությունները և Ալեքսանդրապոլ-Արագած-էջմիածին-Երևան-Սեան-Թիֆլիս ուղերթով վերադառնում Նոր Նախիջևան¹⁰⁴:

Գեպի Անդրկովկասի պատմական վայրերն ու հայաշատ կենտրոնները համանման ուղևորություն են ձեռնարկում նաև Նոր Նախիջևանի իգական գիմնադիպի սանուհիները և այլ դպրոցների աշակերտներ¹⁰⁵:

Մայր հայրենիքի հետ ուսասհայ գաղթավայրերի փոխադարձ կապերը լայն շափերով իրականանում էին, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, նաև պարբերական մամուլի միջոցով:

Գրական-հասարակական, մշակութային և այլ ուղղությունների հայկական պարբերականները հաճախ անդրադառնում էին հայկական գաղթավայրերի պատմության հարցերին: Հատկապես «Մշակ», «Նոր դար», «Մեղու Հայաստանի», «Արձագանք», «Փորձ» և հայկական այլ թերթեր ու ամսագրեր լուսաբանում էին Գոնի հայ զանգվածի հասարակական ու մշակութային կյանքի առօրյա հարցերը: Մյուս կողմից, Նոր Նախիջևանում հրատարակվող տեղական թերթերը մշտապես արձագանքում էին Հայաստանում և հայ իրականության մեջ տեղի ունեցող իրադարձություններին:

99 «Արարատ», 1870, № 1, էջ 36—37:

100 «Արևելք», 1906, № 6149:

101 Խ. Փորքչեյան, Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Երևան, 1965, էջ 66:

102 ԸնդդՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, թ. 1, գ. 73:

103 «Արարատ», 1909, էջ 588:

104 «Մշակ», 1911, № 129:

105 «Կաղոթ», 1914, № 19, «Մեր ձայնը», 1908, № 39:

նում Նոր Նախիջևանում: Հայ հոգևոր պետերի ժամանումը, իրավամբ, դիտվում էր որպես հայ ժողովրդի երկու հատվածների՝ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանը ներկայացնող համազգային գործչի այցելություն և, բնականաբար, լայն արձագանք էր գտնում: 1867 թ. Աստրախանից Նախիջևան է գալիս կաթողիկոս Գևորգ IV-ը և արժանանում բարձր ընդունելություն¹⁰⁸:

1895 թ., Նոր Նախիջևան է այցելում հայ հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչ, Ամենայն հայոց կաթողիկոս նորմյան Հայրիկը (Մկրտիչ Նրիմյանը): Ռոստովի երկաթուղային կայարանում նրան դիմավորում են նահանգապետի տեղակալը, Ռոստովի քաղաքագլուխ է. Խմելնիցկին, Նախիջևանի քաղաքագլուխը, երկու քաղաքների հասարակական հաստատությունների ներկայացուցիչները և տարբեր ազգերի պատկանող շուրջ 30 հազար բնակչություն¹⁰⁹: Կաթողիկոսը ողջունում է բոլոր ազգությունների ներկայացուցիչներին, օրհնում ու բարեմաղթություններ կատարում: Այս տաս օր մնում է Նոր Նախիջևանում, այցելում հայկական եկեղեցիները, ծանոթանում հասարակական կազմակերպությունների, դպրոցների և այլ հաստատությունների գործունեությանը¹¹⁰:

1909 թ. Նոր Նախիջևան է ժամանում կաթողիկոս Մատթևոս II Իզմիրլյանը: Նա այցելում է քաղաքի վեց եկեղեցիները, թեմական, արհեստավորական դպրոցները, անկելանոց, որբանոց, հիվանդանոց և ապա Ս. Խաչ վանք: Այդտեղ տեղի ունեցած հավաքում ելույթ է ունենում նշանավոր հասարակական գործիչ, գրող Մինաս Չերազը և նշում, որ Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը նշանավոր և սիրելի է ամեն մի հայի համար ոչ թե իր հարստության պատճառով, այլ շնորհիվ իր ճանաչված ազգային գործիչների և, առաջին հերթին, վանքի բակում հանգչող Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի¹¹¹:

Պետերբուրգից էջմիածին վերադառնալու ճանապարհին Գևորգ V կաթողիկոսը կանգ է առնում Նոր Նախիջևանում: Նրան դիմավորում են Ռոստով և Նախիջևան քաղաքների ղեկավարները և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները: Կաթողիկոսը հանգամանորեն ծանոթանում է հայկական գաղութի կյանքին: Քաղաքի առևտրական ակումբում իր պատվին տրված ճաշկերույթում զոհունակություն է հայտնում Դոնի հայության բարվոք վիճակի, նրա ուսումնական, բարեգործա-

կան հաստատությունների գործունեության, ազգային ոգին ու նկարագիրը պահպանելու համար: Նա կոչ է անում միշտ կապված մնալ Մայր հայրենիքին, ինչպես հրեաները մեկնում են Երուսաղեմ, այնպես էլ նոր-Նախիջևանցիները հաճախ պետք է այցելեն Հայաստան ու էջմիածին¹¹²:

Նոր Նախիջևանի գաղութում հայկական հոծ զանգվածի առկայությունը, հասարակական-մշակութային, ազգային կյանքի հասուն վիճակն իր վրա էր գամում հայ գրականության ու մշակույթի, առհասարակ, հայ հասարակական նշանավոր գործիչների հայացքը: Գա ևս Մայր հայրենիքի հետ կապվելու կարևոր լծակներից էր:

Նշանավոր նկարիչ Գ. Բաշինջաղյանը 1887 թ. Նախիջևանի հոգևոր կառավարության տնօրեն Կ. Սրապյանին գրում էր այն մասին, որ սեպտեմբերի 15—16-ին այցելելու է Նոր Նախիջևան և տաս-տասներկու օր ժամանակով բացելու է իր ստեղծագործությունների պատկերահանդես¹¹³:

XIX դարի վերջում Ռուսաստանում սկսված ալյազգիների հալածանքների ու բռնությունների ժամանակ Թիֆլիսում բանտարկված մի խումբ հայ մտավորականների 1897 թ. մեկ-երկու տարով արտաքսում են Կովկասի սահմաններից դուրս: Նրանց մեծ մասը՝ գրող Ղ. Աղայանը, նշանավոր հնչակյան Ռ. Խանազատը, Ռ. Բերբերյանը և ուրիշներ ժամանակավոր «բնակավայր» են ընտրում «Փոքրիկ Հայաստանը»՝ Նոր Նախիջևանը: Ժամանակով Դոնի Նախիջևան, նրանք ծանոթանում են գաղութի ու քաղաքի կյանքին: Առաջին հերթին այցելում են Ս. Խաչ վանքում հանգչող Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի շիրիմներին: Ղ. Աղայանը Ե. Շահադիդի ուղեկցությամբ այցելում է ս. Լուսավորիչ եկեղեցի, ուր պահվում էր ավելի քան 250 հայկական ձեռագիր, դիտում ու ապա ծանոթանում է դրանց բովանդակությանը:

Նրանք Նախիջևանի և Ռոստովի հայ մտավորականության մասնակցությամբ գրական հավաքներ են կազմակերպում: Այդ հավաքներին մասնակցում էին իրավաբան Գ. Չուրարյանը, բանաստեղծներ Զ. Բ. Բալուչյանը, Ո. Անուփյանը, ինչպես և Գր. Չալստուչյանը, Ե. Շահադիդը, Մ. Բերբերյանը և ուրիշներ¹¹⁴:

Հայոց պատմության ու արվեստի քաջահմուտ գիտակ Գարեգին Հովսեփյանը 1912 թ. Նոր Նախիջևանի քաղաքային թատրոնի շենքում երեք ժամ շարունակ դասախոսություն է կարդում հայ միջնադարյան

108 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1732:

109 Նույն տեղում, ֆ. 54, ց. 1, 2298:

110 «Մշակ», 1895, № 32:

111 Նույն տեղում, 1909, № 129:

112 Նույն տեղում, 1912, № 134:

113 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Կ. Սրապյանի ֆոնդ, վ. 266, թ. 82:

114 Ղ. Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1967, էջ 431—433:

արվեստի մասին: Ինչպես ունկնդիրներն են նկատել, գիտնականը խոսում էր ոգևորված, ցուցադրում մանրանկարներ, իսկ դահլիճը այդ ամենն ընդունում էր լավ, անգամ հափշտակված¹¹⁵: Մի քանի տարի անց Կ. Հովսեփյանը նորնախիջևանցիների առաջ հանդես է գալիս հայ գրի և գրություն արվեստի զարգացմանը նվիրված հետաքրքիր գեկուցումով, այն զուգակցելով ձեռագրերի, դարզանկարների ցուցադրությամբ¹¹⁶:

Արևմտահայ նշանավոր գրող Զապել Սասյանը 1916 թ. նոր նախիջևանում գեկուցում է կարգում «Արևմտահայ գրականությունը» թեմայով: Նա կանգ է առնում մասնավորապես XX դարի սկզբի դրական նշանավոր դեմքերի և գրական ուղղությունների վերլուծության վրա: Լսարանը լավ է ընդունում դասախոսությունը, իսկ Գր. Զալխուշյանը տեղի հայ հասարակության անունից երախտագիտության խոսք է ուղղում դասախոսին¹¹⁷:

Մշակութային լուսավորական ուղիով Մայր հայրենիքի հետ կենդանի կապեր պահպանելու գործում նշանակալից էր հատկապես թատրոնի դերը: Հայրենի երկրից, մասնավորապես արևելահայ և արևմտահայ նշանավոր կենտրոններ Քիֆլիսից և Կոստանդնուպոլսից թատերական շատ խմբեր էին հյուրախաղերի գալիս հյուսիսային Կովկասի հայաշատ բնակավայրերը և նոր նախիջևան: Նրանք տեղի սիրողական ուժերի հետ հաջողությամբ ներկայացումներ էին կազմակերպում: Ժամանակի նշանավոր կամ ոչ այնքան հայտնի թատերական շրջիկ այդ խմբերը լավագույն կապող օղակ էին տարբեր երկրամասերի հայկական շրջանների միջև: Գոնի ափերին լավատեղյակ էին և ուշիուշով հետևում էին Մայր հայրենիքում ու հայ իրականության մեջ կատարվող իրադարձություններին և, ըստ արժանվույն, արձագանքում դրանց: Հիշատակենք մեր ասածը հավաստող միայն մի քանի փաստ:

Նշանավոր վիպասան Մուրացյանի մահվան առիթով նոր նախիջևանի հայ համայնքը վշտակցում է, և հանդուցյալի հիշատակը հավերժացնելու նպատակով բարեգործական ընկերությունը որոշում է թեմական դպրոցում վիպասանի անունով թոշակ սահմանել¹¹⁸:

Նշանավոր երգահան Ն. Տիգրանյանի երաժշտական գործունեության 25-ամյակի առթիվ նախիջևանից շնորհավորական հեռագիր է ուղարկվում Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետի Գ. Կամսարականի անունով¹¹⁹:

Բանաստեղծ Հ. Հովհաննիսյանի գրական գործունեության 30-ամյակի առթիվ նոր նախիջևանից հորեկյանական հանձնաժողովի նախագահ Կարա-Մուրզայի անունով ուղարկվում է հետևյալ հեռագիրը. «Ի սրտե շնորհավորում ենք հորեկյարին՝ երկար տարիների ժողովրդական երգչին և արժանավոր մանկավարժին»¹²⁰:

Հեփսիմյան օրիորդաց դպրոցը կազմակերպում է աշակերտական գրական-երաժշտական պարերեկույթ: Հրավիրված էին դպրոցի, Կոկոյան ուսումնարանի սաները, այլ դպրոցների ուսուցչական խմբեր, հասարակության ներկայացուցիչներ: Երեկոն նվիրված էր իրմյան Հայրիկի, Պ. Պոռշյանի և Ս. Շահազիզի հիշատակին: Կատարվել են նշանավոր հայ գործիչների ստեղծագործություններից, հրապարակվել նրանց նվիրված բանաստեղծություններ¹²¹:

Պատկերացում կազմելու համար, թե Գոնի հայությունը որչափ տեղյակ ու նախանձախնդիր էր մայր հայրենիքում տեղի ունեցող իրադարձություններին, գրական-հասարակական կյանքում կատարվող թիշ թե շատ նշանակալից անցքերին, բերենք ևս մեկ փաստ:

Ինչպես հայտնի է, 1911 թ. մայիսին հանդիսավոր պայմաններում նշվեց Ա. Շիրվանզադեի գրական գործունեության 30-ամյակը, որին մասնակցելու համար հնդամյա բացակայությունից հետո Փարիզից վերադարձել էր հորեկյարը: Հանդիսավոր երեկույթին բաղմամբիվ շնորհավորական հեռագրեր են ստացվում նաև Ռուսաստանի գաղթավայրերից՝ նոր նախիջևանից, Եկատերինոգորից, Արմավիրից, Ակերմանից, Ստավրոպոլից: Նոր նախիջևանից վիպասանին ջերմ բարեմաղթություններ են հղում «Լույս» շաբաթաթերթի խմբագրությունը, դրամատիկական ընկերությունը, վիպասանի տաղանդը հարգող բաղմամբիվ քաղաքացիներ¹²²: Դրանցից նախիջևանի բարեգործական ընկերությունը հեռագրում էր «...Համակված հարգանքով ու սիրով դեպի Շիրվանզադեն, թանկագին հորեկյարի հիշատակը հավերժացնելու համար նրա անունով հաստատում է թոշակ՝ տեղի հոգևոր դպրոցում»¹²³:

Նույն տարվա նոյեմբերին մի քանի օրով նոր նախիջևան է այցելում Ա. Շիրվանզադեն, որին հասարակությունն ընդունում է ջերմորեն: Նրա պատվին կազմակերպվում է գրական-երաժշտական երեկույթ, հանդիսավոր ճաշկերույթ: Շիրվանզադեի գալստյան առթիվ մի խումբ

115 «Մշակ», 1912, № 56:

116 «Գաղութ», 1914, № 7:

117 Նույն տեղում, 1916, № 15:

118 «Արարատ», 1908, № 949:

119 «Գաղութ», 1919, № 19:

120 ՀԿՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 291, թ. 97:

121 «Մեր ձայնը», 1908, № 29:

122 «Լույս», 1911, № 19:

123 «Մշակ», 1911, № 107:

մտավորականներ իրենց շրջանում հանգանակություն են կատարում և ստացված գումարով ցանկանում հիմնել վիպասանի անվան գրական ֆոնդ¹²⁴։ Շուտով հավաքվում է 200 ու գումար, որը ի պահ է տրվում եկեղեցական հոգաբարձությանը։ Սակայն մեկ տարի անց վերջինս գտնելով, որ նման գումարի պահպանումը կարող է անհամապատասխան դիտվել հոգաբարձության նպատակներին, այդ գումարը նվիրատուների գիտությունը ուղարկում է Շիրվանզադեին՝ «յուր հայեցողությամբ օգտագործելու համար»¹²⁵։ Վիպասանը Դիլիջանից նամակով տեղեկացնում է դրամը ստանալու մասին և շնորհակալություն հայտնում թե՛ հոգաբարձությանը և թե՛ նվիրատուներին¹²⁶։

Հայկական գաղթավայրերը, մանավանդ ռուսահայ օջախները մըշտապես արձագանքում և առավել մեծ ակտիվությամբ մասնակցում էին համազգային բնույթ ունեցող իրադարձություններին։ Հայ հոգևոր մշակութային կյանքում նման կարևոր իրադարձություն էր հայ գրերի գյուտի 1500 և տպագիր առաջին գրքի 400-ամյա միասնական հոբելյանը, որը նշվում էր 1913 թվականին։ Տոնակատարության նշանակությամբ ու ներքին իմաստով պայմանավորված, բովանդակ հայությանը համակած ընդհանուր աշխույժն ու ոգևորությունն իր ալիքների մեջ է առնում նաև Դոնի հայ զանգվածը։ Նշանավոր հոբելյանին անմիջապես արձագանքում է մամուլը, հոդվածներ են հրատարակվում ոչ միայն հայկական այլև ռուսական թերթերում։ «Պրիազովսկի կրայ» թերթը «Հայ ժողովրդի մեծ տոնը» ծավալուն հոդվածաշարք է տպագրում¹²⁷։ Դրանցում լուսաբանվում են հայկական այբուբենի ստեղծման հանգամանքներն ու նրա նշանակությունը։ Խոսվում է այն մասին, որ հայ ժողովուրդը ձևավորվել, պատմական ասպարեզում հանդես է եկել տակավին մ. թ. ա. VIII—VII դարերում և բավական երկար ժամանակ՝ ավելի քան մեկ հազարամյակ չի ունեցել սեփական այբուբեն, գիր ու գրականություն։ Եվ եթե այդպես շարունակվեր, նա կձուլվեր հարևան որևէ խոշոր, Հայաստանի հետ մշտապես շփվող ժողովրդի մեջ և կանհետանար պատմության թատերաբեմից, ինչպես կատարվել է շատ ժողովուրդների հետ։ Այս բացահայտվում է V դ. սկզբին Մ. Մաշտոցի ու Ս. Պարթևի կողմից գրերի գյուտի նշանակությունը որպես ոչ այնքան լուսավորության, որքան ազգային ինքնագիտակցության, ինքնահաստատման ու

124 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 55, գ. 90։

125 Նույն տեղում, ց. 1, գ. 112, թ. 2։

126 Նույն տեղում, թ. 4։

127 «Приазовский край», 1913, № 114, 267.

ազգապահպանման կարևոր միջոցի։ Հոդվածագիրն անդրադառնում է նաև Հայաստանից դուրս, Իտալիայի Վենետիկ քաղաքում 400 տարի առաջ հայ առաջին տպագիր գրքի երևան գալու հարցին։

Համազգային բնույթ ստացած հայ գրերի գյուտի առթիվ Նոր Նախիջևանում կազմակերպված տոնահանդեսին մասնակցում են հասարակության ներկայացուցիչները և քաղաքի ու գյուղերի 21 դպրոցների աշակերտները¹²⁸։ Դոնի հայ հասարակության անունից Գր. Չախուշյանը Հայաստան հղած հեռագրում նշում է հայոց այբուբենի ու տպագրական գործի նշանակությունը հայերին տգիտությունից ու կործանումից փրկելու գործում։ Եվ ապա ավելացնում էր, որ իրենք՝ նորնախիջևանցիները գլուխ են խոնարհում «մեր սրբի աճյունի առաջ, սրբի, որը մեղ տվեց այբուբեն...»¹²⁹։

Հայկական այբուբենի և տպագրության հոբելյանի առթիվ քաղաքի և հայկական գյուղերի բնակչությունը մի պատկառելի գումար՝ 50 հազար ռուբլի դրամապուխ է հավաքում և ամբողջությամբ նվիրաբերում մանուկների ուսուցմանը՝ դպրոցական գործին։ Գևորգ V կաթողիկոսը նվիրատվության հանձնաժողովի նախագահ Ա. Սալթիկյանի անունով ուղարկած հատուկ կոնդակով իր գոհունակությունն ու շնորհակալությունն էր հայտնում մանուկների կրթության հարցում Դոնի հայության ցուցաբերած բարձր հոգատարության համար¹³⁰։

Երբեմն նաև Նոր Նախիջևանում տեղի ունեցող հասարակական-մշակութային երևույթները դուրս էին գալիս գաղութի նեղ շրջանակներից և ձեռք բերում համազգային նշանակություն։ Նման իրադարձությունների նշումը նույնպես կարևոր լծակ էր Մայր հայրենիքի ու առհասարակ հայ իրականության հետ ունեցած կապեր պահպանելու հարցում։ Գաղութի հասարակական կյանքում տեղի ունեցած այդպիսի հիշարժան անցքերից էր Ռ. Պատկանյանի մահարձանի բացումը։

Դոնի հայությունը վճռում է հուշարձաններ կանգնեցնել Ս. Խաչվանքի բակում թաղված իրենց մեծ հայրենակիցներ Մ. Նալբանդյանի և Ի. Պատկանյանի շիրիմներին։ Նորնախիջևանցիների նվիրատվության միջոցներով պատվիրվում է քանդակագործ Ա. Տեր-Մարտիանին, պատրաստել նրանց կիսանդրիները։ 1901 թ. սեպտեմբերին նշվում է Ի. Պատկանյանի, իսկ հաջորդ տարի նախատեսվում էր կատարել Մ. Նալբանդյանի հուշարձանի բացումը։

128 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 54, գ. 2471, թ. 6—9։

129 Գր. Չախուշյան, Մտեր, խոհեր, դեմքեր, էջ 145։

130 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 141, թ. 1։

1890 թ. նշվում էր Լազարյան ճեմարանի հիմնադրման 75-ամյակը: Նոր Նախիջևանը ջերմորեն արձագանքում է այդ հորելյանին: Քաղաքային խորհրդարանը հատուկ անդրադառնում է այդ հարցին, նշում, որ ճեմարանը նշանակալից դեր է կատարել նոր Նախիջևանի կյանքում, որ ճեմարանավարտ երիտասարդները օգտակար գործունեություն են ծավալել գաղութում: Լազարյան ճեմարանի նախկին սաներ, դումայի ձայնավորներ Գ. Չարիխովին և Գր. Չալխուշյանին քաղաքային խորհրդարանը գոծուղում է Մոսկվա՝ մասնակցելու հորելյանական հանդեսին: Ընձարանի տասնութ նախկին սաներ ողջույնի ուղերձ են ուղարկում¹³⁵:

Գոնի հայկական գաղութի կապերը Մայր հայրենիքի և հայկական օջախների հետ չէին պարսիակվում սոսկ հոգևոր, լուսավորական շփումների շրջանակներում, այլ շատ հաճախ գործնական օգնության բնույթ էին ընդունում: Մեր ասածն առարկայական դարձնելու նպատակով բազմաթիվ փաստերից հիշատակենք միայն մեկը:

Նոր Նախիջևանում, իմանալով, որ միջոցների պակասի հետևանքով ձգձգվում է էջմիածնի ճեմարանի կառուցումը, քաղաքագլուխ Գ. Խոջայանի նախագահությամբ քաղաքային խորհրդարանի ժողով է հրավիրվում, ուր որոշվում է 1500 ռ. նվիրել ճեմարանի կառուցմանը¹³⁶:

Ճեմարանի վերաշինությունը ավարտելու և նրա հաջող գործունեությունը ապահովելու համար նոր Նախիջևանն այս անգամ նվիրաբերում է 1200 ռ., Չալխր գյուղը՝ 150, Մեծ Սալան՝ 100, Փոքր Սալան 25 ռուբլի: Այդ գումարով ճեմարանի սաների համար գնվում են մահճակալներ, անկողին և այլն¹³⁷:

Առանձին քաղաքացիներից և Բախշխարացիք ճեմարանին նվիրում է 1500 ռ., Ս. Քուշնարյանը՝ 200 ռուբլի, իսկ Մայր աթոռի տպարանի կարիքների համար ևս 200 ռուբլի գումար¹³⁸: Այդ նույն նպատակով, համանման ձևով նվիրաբերություններ են կատարում Աստրախանից, Ղլլարից, Մոզդոկից, Պյատիգորսկից, Ստավրոպոլից, Գեորգիևսկից, Քիշինևից և ռուսահայ այլ համայնքներից¹³⁹:

Այլիլի ալնառու է եղել հայրենակիցների օգտին ռուսահայ համայնքների կազմակերպած նյութական աջակցությունը: Անհրաժեշտ դեպքերում Մայր հայրենիքից հաճախ էին դիմում տնտեսական կաշուն հիմ-

քեր ունեցող, նյութական ապահով վիճակում գտնվող Ռուսաստանի հայկական գաղութները: աջակցությունը, որը վերջիններիս մոտ լայն արձագանք էր գտնում և սրտացավ վերաբերմունքի արժանանում:

Նոր Նախիջևանի հայ հասարակությունը մեծ չափերով ու պարբերաբար նյութական աջակցություն է կազմակերպել սովի, պատերազմների, հրդեհի, երկրաշարժի կամ բնական այլ աղետների հետևանքով անմխիթար դրության մեջ ընկած, անտուն ու անօթեան մնացած աղքատ կիցներին: Հնարավոր չէ և ոչ էլ անհրաժեշտ հաջորդաբար մեջ բերել Գոնի հայության հայրենասիրական պատրաստական վերաբերմունքը հատկանշող բոլոր փաստերը: Պատկերացում կազմելու համար հիշատակենք զրանցից միայն մի քանիսը:

1872 թ. Պարսկաստանում սկսված սովի և Շամախիում երկրաշարժի հետևանքով տուժած հայերին դրամական օգնություն են կազմակերպում նոր Նախիջևանը և հայկական բոլոր գյուղերը¹⁴⁰:

1877 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Բագրևանդ գավառից և Բալազիտ քաղաքից գաղթած, իսկ 1888 թ. Զեյթունի հրդեհից տուժած և զժվար կացության մեջ ընկած հայ բնակչությանը Գոնի հայկական գաղութը օգնում է դրամով և հացահատիկով¹⁴¹:

Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին հայ-թաթարական կոտորածների և սովի հետևանքով ծանր վիճակի մեջ են ընկնում Անդրկովկասի հայության զգալի զանգվածներ: Նրանց օգնություն կազմակերպելու նպատակով Ռուսաստանի հայկական գաղութներն է մեկնում հատուկ հանձնաժողով:

Վերջինս նոր Նախիջևանի բաղձամարդ ժողովին բացատրում է դրության լրջության և ձեռնարկվող միջոցառումների մասին: Նախիջևանի քաղաքագլխի ղեկավարությամբ ստեղծվում է տեղական հանձնաժողով, որի մեջ մտնում են նաև Ռուստովում բնակվող հայերի ներկայացուցիչները¹⁴²: Շուտով ժողովվում է 4375 ռ. գումար, մեծաքանակ հագուստեղեն և առաքվում Քիֆլիս՝ կենտրոնական հանձնաժողովին: Միայն Մեծ Սալա գյուղը նվիրաբերում է 1323 ռ. և 739 կտոր հագուստ¹⁴³:

140 ԶԳՊԱ, ք. 54, գ. 1260, 1272:

141 Նույն տեղում, գ. 1462, 1887: Այդ նույն ժամանակ մեծաքանակ նվիրատուներ են կատարում նաև առանձին քաղաքացիներ: Աննա Ալաջայանն, օրինակ, 3600-ական ռուբլի է նվիրում բարեգործական և մարդասիրական ընկերություններին, 1200 ռ. հոգևոր տարրեր հաստատությունների, այդ թվում և Երուսաղեմի Ս. Հակոբ և Մշո ս. կաթալետ վանքերին («Արարատ» 1877, էջ 432—433):

142 «Приазовский край», 1907, № 41.

143 ԶԳՊԱ, ք. 54, գ. 1829, ք. 72, 91:

135 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 120, գ. 117, վ. 187, 188:

136 «Արարատ», 1873, էջ 109:

137 Նույն տեղում, էջ 346:

138 Նույն տեղում, 1876, էջ 114, 1873, էջ 109:

139 Նույն տեղում, էջ 273—275:

Ռուսահայ գաղութներում, այդ թվում և Նախիջևանում ամեն մի գյուղ ուներ յուր հասարակական շտեմարանը, որտեղից սովի և աղետների ժամանակ օգտվում էին բնակիչները: Հայաստանի գյուղերում չկային նման շտեմարաններ, և սովի ժամանակ ծանր իրավիճակ էր ստեղծվում: Գաղութի ճանաչված գործիչներից և՛ Փորքչեյանը համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին քաղաքի և գյուղերի բնակիչներին կոչ էր անում ամեն կերպ օգնել Երևանի նահանգում սովի մատնված գյուղացիներին: Նա միաժամանակ առաջարկում էր որոշակի գումար ժողովել և ուղարկել Հայաստան՝ գյուղերում հասարակական շտեմարաններ հիմնելու համար¹⁴⁴:

Ինչպես կտեսնենք հետագայում, մեծ եղևնի հետևանքով Կովկաս գաղթած ու այնտեղ հանգրվանած արևմտահայությունն աջակցելու հարցում նախիջևանցիների հայրենասիրական ձգտումներն անհամեմատ ավելի մեծ շափեր ընդունեցին: Պատահական չէր, որ տակավին պատերազմի նախօրյակին Քուրքիայի տիրապետության տակ ապրող հայերին օգնելու նպատակով Նոր Նախիջևանում առաջ էր քաշվում «Հայկական աղգային բանկ» ստեղծելու գաղափարը¹⁴⁵: Նոր Նախիջևանի գաղութը բարեգործական հաստատություններով և այդ նպատակով կատարվող ձեռնարկումների մեջ այն աստիճան աչքի էր ընկնում, որ այդ մասին գրվում էր անգամ կենտրոնական թերթերում: Նշանավոր մտավորական և թատերական գործիչ Ա. Արևելյանը նորնախիջևանցիների բարեգործական, ազգանվեր գործունեությունը բարձր էր գասում հայկական մյուս կենտրոններից, անգամ Բաքվից և Թիֆլիսից: «Ի պատիվ Նախիջևանցի գյուղացիների և քաղաքացիների, — գրում էր նա «Մշակի» էջերում, — հարկ եմ համարում հրապարակով արձանագրել, որ ևս նրանց կողմից միշտ հանդիպել եմ զարմանալի ջերմ և սրտակից վերաբերմունքի: Մեր ոչ մի քաղաք չի կարող պարծենալ Նոր Նախիջևանի առաջ իր այնքան շատ աստվածահաճո հիմնարկություններով, որոնցով այնքան առատ է Նոր Նախիջևանը և սրանց պահպանությունն ընկած է նորնախիջևանցիների ուսերի վրա, որը կատարում է անտրտունջ, ամեն տարի հոժարակամ հարկ ու տուրք վճարելով»¹⁴⁶:

144 «Գաղութ», 1914, № 16:

145 «Приазовский край», 1914, № 42.

146 «Մշակ» 1915, № 187:

3. ՆՈՐ ՆԱՍԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՂՈՒԹՐ ԵՎ ԱՐԵՎՄՍԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Դոնի հայկական գաղութը հատկապես XIX դարի կեսերից սկսած կուլտուր-լուսավորական իր հաստատություններով, հայկական պարբերականներով ու այլ հրատարակություններով, ապրում էր հասարակական-քաղաքական և մշակութային հասուն կյանքով: Հայ համայնքն ուներ կրթված ու առաջադեմ մտավորականություն, որը մեծ ազդեցություն ուներ և ուղղություն էր տալիս ոչ միայն տեղի հայ զանգվածի գործունեությանը, այլև հասու էր բարձրացնելու ավելի լայն ու մեծ խնդիրներ: Նոր Նախիջևանը դարձել էր ազգային կյանքով ապրող հայկական կարևոր մի կենտրոն: Այնտեղ, բնականաբար, նախանձախնդիր էին և իրենց վերաբերմունքն էին դրսևորում մանավանդ հայ ժողովրդի համար առանցքային նշանակություն ունեցող հարցերում: Կենսական նշանակություն ունեցող նման պրոբլեմներից էր, առաջին հերթին, հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածը թուրքական դժնդակ տիրապետությունից ազատագրելու խնդիրը: Արևմտահայության պատմական ճակատագրում Դոնի հայկական զանգվածի դրսևորած նկատելի ակտիվությունն ուներ իր օբյեկտիվ հիմքերը:

Այդ հանգամանքն ավելի քան հասկանալի է դառնում, երբ թուրքիկ հայացք ենք դրում նախընթաց դարերի հայ ժողովրդի պատմական անցքերի վրա: Ինչպես հայտնի է XVI—XVIII դդ. թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների ու ապա Արևմտյան Հայաստանը օսմանյան թուրքիայի, իսկ Արևելյան Հայաստանը սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ անցնելու հետևանքով հայ ժողովուրդն ընկավ ծանր ու անտանելի դրության մեջ: Ազգային, կրոնական հալածանքները, սոցիալական ճնշումները, միջնադարյան մոլեռանդությամբ կատարվող ֆեոդալական ներքին խժոժություններն ու թալանը, որոնք հատուկ էին արևելեյան երկու այդ բռնատիրություններին, հայ ժողովրդին կանգնեցրել էին ձուլման ու ֆիզիկական ոչնչացման վտանգի առաջ:

Հայ առաջադեմ գործիչները, հայ հասարակական, ազատագրական միտքը համառորեն ելք էին որոնում ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար: Բնականաբար, առաջին հերթին դիմում են դեռևս խաչակրած արշավանքներից հայերին ծանոթ եվրոպական պետություններին: Բազում փորձեր կատարելուց ու երկարատև զեզերումներից հուսախաբ լինելով և համոզվելով, որ անհնարին է եվրոպայից ռեալ օգնություն ստանալ, հայ ազատագրական միտքն իր հայացքն ուղղում է դեպի հյուսիսային հզորացող հարևանի՝ Ռուսաստանի կողմը: Պատմական մի

շարք պայմանների բերումով Ռուսաստանն էր միակ այն ուժը, որը կարող էր ռեալ օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին:

Ահա հայ-ռուսական հարաբերությունների աշխուժացման ու ամրապնդման կամ ուրիշ խոսքով ասած, ռուսական կողմնորոշման ձևավորման շրջանում, օգտվելով պետության հովանավորող քաղաքականությունից Ռուսաստանում ապաստան գտան և իրենց համայնքներն ստեղծեցին հայկական դանդաղները: Այդ եղանակով XVI—XVIII դդ. հիմնադրվեցին Աստրախանի, Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Ղզլարի, Մոզդոկի, Գրիգորիսպոլի, Նոր Նախիջևանի գաղութները: Նրանք ստացան ոչ միայն դավանանքի ազատություն, ազգային սովորություններով ու իրավական նորմերով առաջնորդվելու արտոնություն, այլև տնտեսական նշանակալից առանձնաշնորհումներ: Պետության ընձեռած բարենպաստ պայմանների շնորհիվ հայկական գաղութներն ամրապնդվեցին, սկսեցին առաջադիմել ու ապրել բարվոք կյանքով:

XVIII դարի վերջին քառորդում Դոնի ափերին հոծ դանդաղում Նոր Նախիջևան քաղաքի և շրջակա հայկական գյուղերի հիմնադրումը ժամանակակիցների վրա մեծ տպավորություն գործեց: Նոր Նախիջևանում հայկական ինքնուրույն կյանքը վերականգնելու, Դոնի հայկական գաղութը հայկական կարևոր կենտրոն դարձնելու պատրանք ու մտայնություն ստեղծվեց: Դա էր պատճառը, որ հայ հասարակական մտքի և հասարակական-քաղաքական շարժման ավանգարդում ընթացող հնդկահայ շրջանները կապեր հաստատեցին ու այդ նպատակով նորահաստատ գաղութին մեծագումար նվիրատվություններ կատարեցին:

Ռուսաստանի հայկական գաղթօջախները և, առաջին հերթին, Նոր Նախիջևանի հայությունը սեփական փորձով համոզվում էր, թե թուրք-պարսկական դաժան տիրապետության համեմատությամբ ազգային-տնտեսական որչափ բարվոք վիճակում են ռուսահայերը: Եվ, միանգամայն, բնական ու հասկանալի է, որ նրանք իրենց հայրենակիցների փերկության ելքը տեսնում էին ռուսական հովանավորության տակ անցնելու մեջ: Ամենևին պատահական չէր, որ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու պատմական ակտը հայկական մյուս կենտրոնների հետ միասին ջերմորեն ընդունել էին նաև նորնախիջևանցիները: Նրանք ի սրտե շնորհավորեցին հայրենակիցներին և «...լեռանցն Արարատայ գորս փրկեցեալ ի ներքուստ ձեռաց բարբարոսաց»¹⁴⁷:

147 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ք. 55, վ. 78:

Ինչպես հայտնի է, Արևելյան Հայաստանն ազատագրվելու ժամանակ արևմտահայությունը ղկարողացավ թոթափել թուրքական լուծը՝ եվրոպական պետությունների միջամտության հետևանքով¹⁴⁸:

XIX դարի կեսերից սկսած հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի զժվարին կացությունն իր վրա էր գամում հայ հասարակական ու ազատագրական միտքը:

Նոր Նախիջևանում հետևում էին թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում կատարվող կարևոր իրադարձություններին և ամեն կերպ ջանում նպաստել հարազատ ժողովրդի ազատագրման գործին: Դոնի հայության նախանձախնդիր վերաբերմունքը, վերը նշած հանգամանքներից դատ, բացատրվում էր նաև հասարակական այն մթնոլորտով, որն սկզբնավորվել էր Մ. Նալբանդյանի ժամանակ և մեծ թափ ու տարածում էր ստացել հետագայում Ռ. Պատկանյանի ու նրա հետևորդների շնորհիվ: 1870—1880-ական թվականներին արևմտահայության ազատագրման մեծ ջատագով Ռ. Պատկանյանը ուշի-ուշով հետևում էր այնտեղ կատարվող անցքերին, մասնավորապես հույսով սպասում ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով ստեղծված իրադարձություններին, դրա մեջ տեսնելով հայրենակիցների ազատագրման ռեալ ուղին: Ազատագրության համար պաշքարի կոչող հայրենասիրական շնչով զրված նրա գործերը լայն արձագանք էին գտնում հայկական շրջաններում, հատկապես երիտասարդության մեջ:

Ռ. Պատկանյանի ազատագրական գաղափարների, նրա ստեղծագործությունների ազդեցությունը մեծ էր առաջին հերթին իր հայրենակիցների՝ Դոնի հայության վրա: Նոր Նախիջևանի հասարակական կյանքի մտավոր-քաղաքական մակարդակը պարարտ հող էր ստեղծում Ռ. Պատկանյանի գաղափարների տարածման համար: Այդ ամենի շնորհիվ Դոնի հայկական գաղութը հետևողականորեն և ակտիվ կերպով իր վերաբերմունքն է դրսևորել արևմտահայության պատմական ճակատագրում:

Բալկաններում 1875—1876 թթ. թուրքական տիրապետության դեմ սլավոնական ժողովուրդների ապստամբությունը ռզկորության աղբյուր է դառնում և ազատագրական մեծ հույսեր է արթնացնում Ռ. Պատկանյանի մեջ: Նա գտնում էր, որ հարմար ժամանակն է Հայաստանի ու հայ ժողովրդի մասին, նրա կորցրած անկախության և իր իրավունքները վերականգնելու վերաբերյալ գրել, հասարակական ընդհանուր կարծիք

148 А. Р. Иоаннисян. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия. Ереван, 1958.

ստեղծել, Ռուսաստանի և եվրոպական պետությունների ուշադրությունը հրավիրել այդ խնդրի վրա:

Իմանալով, որ Պետերբուրգում Կ. Եղյանը, Ք. Պատկանյանը, Փ. Վարդանյանը ձեռնարկել են «Լուսմա» ամսագիր հրատարակելու գործը, գրում է պատմվածքներ ու բանաստեղծություններ՝ այնտեղ տպագրելու համար: Սակայն տեսնելով, որ ձգձգվում է ամսագրի հրատարակության բույլտվությունը, Ռ. Պատկանյանը պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո «Փորձ» ամսագրում և ապա «Ազատ երգեր» ժողովածուում հրատարակում է «Վանեցու աղոթքը», «Վանեցի մոր երգը», «Վանեցի կտրիճը», «Հայի արյունը», «Թալանված գեղը», «Հազարեն մեկը» և այլ մարտաշունչ բանաստեղծություններ¹⁴⁹:

Նա այդ տարիների իր շափածո գործերում ու պատմվածքներում հորդորում էր չլուել, խոսել հայի իրավունքների ու պահանջների մասին: Նա հայ փողատերերից ու գործիչներից պահանջում էր բոլոր միջոցներն ու ուժերը ներդնել հայրենիքի փրկության գործին, իսկ արևմտահայերին կոչ էր անում զենքի միջոցով ձեռք բերել բաղձալի ազատությունը: «Վանեցի գեղջուկի տաղը», բանաստեղծության մեջ սուլթանական դարավոր լուծք թոթափելու համար զենքի դիմելու ուղղակի կոչ էր անում.

«Եղբայրք հայեր, առե՛ք խոփը, տվե՛ք դարբնին կոնելու

Կոնլ-կոփել սուր ու սուսեր Հայաստանը փրկելու»¹⁵⁰:

Հայ ժողովրդի տառապանքի ու վշտերի, նրա բողոքի ու ցասման, նրա մարտական ոգին կոփելու, նրան համաժողովրդական ապստամբության կոչող Ռ. Պատկանյանի ռազմաշունչ բանաստեղծություններն ու պատմվածքները ձեռքից ձեռք էին անցնում, արևմտահայության ազատագրության ընդհանուր մթնոլորտ ու ակնկալություններ ստեղծում:

Ռուսահայ համայնքները Արևելյան Հայաստանի օրինակով ռուսական զենքի հաղթանակի մեջ էին տեսնում արևմտահայության ազատագրության երաշխիքը: Նրանք ջանում էին իրենց բաժինն ունենալ հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող ռուս-թուրքական պատերազմի հաղթանակի մեջ:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հենց սկզբում Նոր Նախիջևանում նախկին պատերազմների ժամանակվա փորձով, ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով վիրավորների խնամելու, նրանց օգտին կատարվող նվիրատվությունների գործը գլխավորելու համար: Միաժամանակ, գյուղերի ու քաղաքի բնակչությունը և համապատասխան բարե-

գործական հաստատությունները սկսում են նվիրատվություններ կատարել¹⁵¹:

Ռուսաստանի հայկական ղանդվածների մտորումներն ու ձգտումները լավագույնս արտահայտվել են կաթողիկոս Գևորգ IV-ին ուղղած Պլատիգորսկի հայ հասարակության դիմում-խնդրագրում: Յոթնասունհինգ մարդու ստորագրությամբ կազմված այդ վավերագրում նրանք նշում էին, որ այլևս չեն կարող համբերել ու լռելյայն տանել ստեղծված վիճակը: Իրենք խաղաղ ու ապահով պայմաններում են, իսկ իրենց ազգակից եղբայրները թուրքական տիրապետության տակ թշվառ ու իրավազուրկ վիճակում: Ապա խնդրում էին կաթողիկոսին գործադրել բոլոր միջոցները արևմտահայերի հարցը սլավոնների օրինակով լուծելու համար¹⁵²:

Ինչպես պատմում են ժամանակակիցները, պատերազմի տարիներին մեծ ապրումներ ու սպասումներ ունեցող Ռ. Պատկանյանը թիրթիլով մամուլը տխուր նկատում էր, որ հայերի ապստամբության մասին

151 ԶԳՊԱ, №. 54, ց. 1, գ. 1439, թ. 3:

152 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան կաթ. դիվան թ. 230, վ. 331, թ. 172—173.

«Ձերդ վեճափաստություն,— գրում էին նրանք,—ով ունի ուղղակի իրավունք և պարտավորություն խնամակալ լինելու թուրքահայտակ հայերին և հոգալու նոցա ապագա բարօրության մասին եթե ոչ հայոց Ազգի մի մասը և նորա Մայր Աթոռը, որոնք գտնվում են Ռուսաց հզոր հովանավորության ներքո և միջոցներ և ազատություն ունեն իրենց պարտքը կատարելու Այնինչ մենք խաղաղության, արդարության և իրավանց ապահովության պտուղները այստեղ վայելում ենք՝ մեր համարյուն հարազատ եղբայրները տաճկական բռնակալության ամոթալի և սարսափելի լծի տակ հեծում են: Նույնիսկ այս րոպեիս, երբ ազատարար սուրբ արդեն գործում է ու վճռում բազմադարյան կնճոտ խնդիրը, մեր թշվառ եղբայրների դրությունը, ինչպես տեղեկանում ենք լրագիրներից, մասնավոր նամակներից ու լուրերից առավել վատթարացել է: Դարձյալ անմեղ զոհեր, դարձյալ անզույթ սրբատղոզ կոտորածներ, դարձյալ ավարատություն... Հայոց դրությունը առաջվանից վատթար է այժմ և պիտի առավել ևս վատթարանա, եթե ներկա պատերազմից հետո նորա միևնույն պայմանների մեջ մնան թուրքիայում, որը կարող է նոցա համար և մահ և կեանք ծնանել:

Արդ, մեր սիրտը պլուս կարող չէ համբերել, մեր եղբայրների դառն հառաչանքը, անմեղ արյունահեղությունց գոշումները և անպաշտպան զրկեալների բողոքը լսում է մեր հոգին, լսում է անպաշար և տանջվում: Մենք ռուսահայերս այլևս չենք կարող մեր եղբայրներին թուրքիո հպատակության մեջ թողնել միևնույն պայմաններով: Ուստի և մենք ներքո ստորագրեալներս մեր հասարակության ամենայն սնոի և հասակի կողմից դիմելով Ձեզ ամենախոնարհաբար խնդրում և աղաչում ենք փութով հոգալ և Ռուսահայոց և Մայր Աթոսի կողմից ամենայն կարելի եղած խնդրվածներով թախանձել նորին Մեծությանը և նորա միջնորդությամբ եվրոպական պետություններին, որպեսզի ներկա պատերազմներից հետո թուրքահայտակ հայոց վիճակը ևս անպատճառ ի նկատի առնվի և նոցա ևս իրավունք և ազատություն շնորհվեն ինչպես Սլավոններին»:

14՝ օգոստոսի 1877 ամի.

149 Մ. Մաղյան, Ինչպե՞ս Պատկանյան, Երևան, 1980, էջ 270—304:

150 Ռ. Պատկանյան, Երկրի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 113:

սչինչ չկա, որ նրանք զենք չունեն¹⁵³: Իմանալով Բեռլինի վեհաժողովի, Եվրոպական զորեղ պետությունների դիվանագիտական խաղերի ու խաբեության, հայերի օրինական պահանջները անտեսելու մասին Պատկանյանը գրում է «61-րդ հոդված», «Վեհաժողով» բանաստեղծությունները: Նա զայրույթով դատապարտում է մեծ տերությունների վարքագիծը.

«Մեր հոգու վիշտը, մեր բոթն ու սուգը
Աղեխարշ աշաց մեր արտասուքը
Ոչ ոք չտեսավ, ոչ ոք չըզգաց
Լուսավոր եվրոպա կույր ու խուլ մնաց¹⁵⁴»:

Հայրենասեր բանաստեղծը միաժամանակ ցասումով մեղադրում էր հայազգի հարուստներին, որոնք ստեղծված բարեհաջող պայմաններում չմիավորեցին իրենց ուժերն ու միջոցներն՝ ազգային խնդիրներ լուծելու համար:

Ռուսահայ գաղութներն, այդ թվում և՛ Նոր Նախիջևանը Բեռլինի կոնգրեսին հաջորդող ընդհանուր հիասթափության պայմաններում և հետագա տասնամյակներում ևս կապված մնացին արևմտահայության, նրա պատմական ճակատագիրը բարենպաստ եղանակով տնօրինելու գաղափարին:

Արևմտահայությունը թուրքական լծից ազատագրելու ռուսահայ շրջանները համակած ընդհանուր շարժման մեջ XIX դ. վերջերին ակտիվ էր հատկապես մայրաքաղաքների ուսանող երիտասարդությունը:

1880-ական թվականներին Մոսկվայի հայ ուսանողներն արևմտահայությանն օգնելու նպատակով առանձին կազմակերպություն հիմնեցին:

1887 թ. Պետերբուրգի հայ ուսանողները հրատարակչական գործունեություն ծավալեցին: Նրանք հայերեն լեզվով 3000-ական տպագրանակով հրատարակում են «Ժաննա զը Արկ» աշխատությունը և մի քանի այլ գրքեր, որոնք բոլորն էլ նվիրված էին թուրքական դաժան տիրապետության դեմ բուլղար և ուրիշ ժողովուրդների ազատագրական պայքարին¹⁵⁵:

Արևելահայ շրջաններում հետագա տարիներին ևս շարունակում էին փայտաշեն ռուսական զենքի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու և արևելահայերի օրինակով նրա ճակատագիրը տնօրինե-

լու հույսը: Հատկանշական է, որ այդ գաղափարը համակել էր նաև Գոնի հայկական գյուղերի բնակչությանը: «Նոր դար» թերթի 1889 թ. համարներից մեկում զետեղված հոդվածում թղթակիցը անդրադառնալով Թոփաի գյուղի բնակչության զբաղմունքներին, դպրոցի վիճակին և հիմնականում նկատի առնելով Արևմտյան Հայաստանը, թղթակցությունն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Գյուղացիները սիրով լսում են լրագրի հաղորդած տեղեկությունները և հեռավոր հայրենիքից լուրերը շատ հետաքրքրում են նրանց»¹⁵⁶:

Թուրքիայում 1895—1896 թթ. սկսված հայկական ջարդերի հետևանքով արևմտահայերի համար ծանր իրավիճակ է ստեղծվում: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մ. Օրմանյանը որբերին օգնություն կազմակերպելու նպատակով դիմում է հայկական կարևոր կենտրոնների բնակչությանը: Ռուսահայ համայնքներից օգնություն ստանալու ակնկալությամբ նա նամակներով դիմում է Ս. Շահադիզին: Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Նոր Նախիջևանի և ռուսահայ մյուս համայնքները ջերմորեն արձագանքում են այդ կոչին:

Ինչպես երևում է Մ. Օրմանյանի նամակներից, ռուսահայ գաղթավայրերից ստացված միջոցներով որբանոցներ, դպրոցներ են բացվում¹⁵⁷: Գոնի հայությունը մեծագույնը՝ 45000 ու նվիրատվություն է կատարում¹⁵⁸, իսկ գաղութի նշանավոր մտավորական, հասարակական գործիչ Մ. Բերբերյանն իր միջոցներով բացում է որբանոց:

Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրի հանդեպ սրտացավ, ուշադիր վերաբերմունքի արտահայտություն են նաև հայ ազատագրական շարժման գործիչների հետ Գոնի հայկական գաղութի ունեցած կապերի այլ փաստերը: Արևմտահայության ազատագրությանն իրեն նվիրած հայտնի գործիչ Ս. Կուկունյանը (1866—1914), դեռևս ներսիսյան դպրոցում սովորելու տարիներին դիմում էր նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը, ուսումը շարունակելու համար իրեն դրամական օգնություն ցույց տալու խնդրանքով¹⁵⁹:

Ինչպես հայտնի է, նա 1890 թ. իր կազմակերպած ջոկատով փորձեց անցնել Թուրքիա՝ արևմտահայության ազատագրության գործին մասնակցելու նպատակով: Սահմանն անցնելու ժամանակ զինված ընդհանրում է տեղի ունենում, Ս. Կուկունյանը և իր ընկերները ձերբակալվում

156 «Նոր դար», 1889, № 33:

157 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, ֆ. 123, բաժին 2, փ. 107—159:

158 «Մեր ձայնը», 1908, № 73:

159 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, Կ. Սրապյանի ֆոնդ, ք. 82, փ. 104, 108:

153 Ռ. Բերբերյան, Գամառ Քաթիպա («Հայրենիք», 1932, № 7, էջ 128—133):

154 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 1, էջ 154:

155 ЦГИА СССР, ф. 777, ст. 4, г. 1887, л. 45.

են: Յարական դատարանը Կուկունյանին դատապարտում է քսան տարվա բանտարկության:

1905 թ. հոկտեմբերյան մանիֆեստից հետո նա տասնհինգ տարվա բանտարկությունից ազատվում է և Սախալինից վերադառնալու ու Անդրբկովկաս մեկնելու ճանապարհին, 1906 թ. ամռանը նորնախիջևանցիների մոտ հյուրընկալվում է շուրջ երկու ամիս: Նա Գոնի հայ հասարակության առաջ հանգես է գալիս զեկուցումով: Ի պատիվ Կուկունյանի, հավաքներ են կազմակերպվում, ուր նշվում է նրա գերը հայ ազատագրական շարժման մեջ¹⁶⁰:

XX դարի սկզբներին նախիջևանում հրատարակվող «Նոր կյանք», «Մեր ձայնը» և հայկական մյուս թերթերը պարբերաբար անդրադառնում էին արևմտահայության ծանր վիճակին և շեշտում այնտեղ բարենորոգումներ կատարելու անհրաժեշտությունը:

«Մեր ձայնը» թերթը 1908 թ. բազմիցս անդրադառնում է երիտթուրքերի հեղաշրջմանը և արևմտահայությանը նրանց խոստացած բարենորոգումների խնդրին: «Երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցական լուրնգր», «Հեղափոխությունը Թուրքիայում» և հատկապես «Թուրքական սահմանադրությունը հայկական կյանքում» շարունակվող հոդվածաշարքում թուրքերի վարած քաղաքականության և ժողովրդի կյանքից վերցված փաստերի վերլուծության հիման վրա թերթը ցույց է տալիս, որ սպասելիքներ չպետք է ունենալ Թուրքիայում կատարվող հեղաշրջումից: Միաժամանակ «Մեր ձայնը» քննադատում է «Դաշնակցություն» կուսակցությանը, որը հավատում ու գործակցում է երիտթուրքերի հետ¹⁶¹:

Բալկանյան առաջին պատերազմը կրկին Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու ակնկալություններ առաջացրեց: Պատահական չէ, որ «Գրիչ» թերթի առաջին համարը (1912, № 1) բացվում է զինված կամավորի մեծագիր նկարով «ղեպի բալկանները» բազմանշանակալից մակագրությամբ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հատկապես 1914 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի՝ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ մտնելը հայկական շրջաններում, այդ թվում և հայկական գաղթօջախներում գրեթե ամենուրեք Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու հույսերի մեծ ալիք բարձրացրեց: Արևմտահայության բախտը օրինականության սահմաններում տնօրինելուն հետամուտ Գոնի հայությունն անմիջապես

արձագանքում է պատերազմին, ուսական զենքի հաղթանակի մեջ տեսնելով ազգակիցների փրկության երաշխիքը:

Նախիջևանի ս. Լուսավորիչ կենտրոնական եկեղեցու ընդարձակ հրապարակում ուս-թուրքական պատերազմ սկսվելու առիթով հասարակության տարբեր խավերի մասնակցությամբ տեղի է ունենում միտինգ: Քահանա Ռ. Բեկգուլյանը խոսելով սլավոնական ժողովուրդներին ազատագրելու հարցում Ռուսաստանի դերի մասին, բացատրում է պատերազմից հայերի հնարավոր սպասելիքները և կոչ անում բոլոր միջոցներով օգնել ներկա ազատագրական պատերազմին: Գ. Չուբարյանը, Գր. Չախուրչյանը նմանապես շեշտում են հայերի համար պատերազմի ազատագրական բնույթը և հորդորում օգնել Ռուսաստանին՝ հաղթանակ ձեռք բերելու: Ապա ցուցարարների հոծ բաղմոթյունը «Կեցցե Զելթուն», «Մեր հայրենիք» երգելով, «Կորչի քրիստոնյաների դարավոր թշնամի Թուրքիան», «Կեցցե Հայաստանը Ռուսաստանի հովանավորության տակ», «Կեցցե հայ կամավորների խումբը» լուրնգներով շարժվում է Ռուստով-Այստեղ ցույցեր են տեղի ունենում ֆրանսիական, անգլիական ներկայացուցչությունների, քաղաքապետարանի առջև¹⁶²:

Ուսանող երիտասարդությունը հոկտեմբերի 28-ին հավաքվում է Սուրբ Խաչ վանքի հրապարակում: Շրջապատելով Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի շիրիմները նրանք երգվում են կատարել մեծ հայրենակիցների պատգամները, նվիրվել Մայր Հայրենիքում ոտնատակ եղած հայերի ազատագրության գործին: «Զիբ անմեռ ավանդը սուրբ պահելով,— վանկարկում էին նրանք,— գնում ենք զեպի կրակից ու սրից հալածված մարդկանց երկիրը՝ մեր մատաղ կյանքը զոհաբերելու հալածված ու ոտնատակ եղած հայության ազատությանը»¹⁶³:

Տեղեկանալով, որ կառավարության թուլություններ հայկական կոմիտեներ են ստեղծվում Ռուսաստանի հայկական գաղութներում, նման կոմիտե է ստեղծվում նաև Նոր Նախիջևանում, հետագայում Ամենայն հայոց կաթողիկոս, Գ. Չորեքչյանի նախագահությամբ: Կոմիտեի կազմում էին Գր. Չախուրչյանը, Գր. Բախչիսարայցիք, Գ. Չուբարյանը, Ս. Շահադիզը, Ռ. Բերբերյանը, Ս. Մյասնիկյանը, Խ. Փորբեշյանը և գաղութի այլ նշանավոր գործիչներ:

Կոմիտեն կազմակերպում է երեկույթ, ուր Գ. Չորեքչյանը տեղի հայ հասարակությանը հորդորում է նպաստել հայ ազգի ակնկալությունների իրագործմանը: Հայտնի պատմաբան և արվեստագետ Ա. Զիվելեզյանը լուսարանում է հայկական քաղաքական կյանքում բացվող հեռանկարնե-

¹⁶⁰ «Հայրենիք», 1937, № 2, էջ 72—93, 1955, № 4, էջ 83—87:

¹⁶¹ «Մեր Ձայնը», 1908, № 94—98, 100, 105, 106, 108, 114, 118, 124, 127:

¹⁶² «Մշակ», 1914, № 243, հմտ. «Գաղութ», 1914, № 32:

¹⁶³ «Գաղութ», 1914, № 33:

րի, Ռուսաստանի հովանու տակ անցնելու միջոցով Արևմտյան Հայաստանը ազատագրելու հարցը: Բեմական դպրոցի ուսուցիչ, նշանավոր լեզվաբան Հ. Աճառյանը հետաքրքիր դեպքեր է պատմում Զեյթունի ապստամբության, իսկ իրավաբան Ն. Փորթըշեյանը՝ արևմտահայ սահմանադրության մասին: Վերջում Գր. Չալխուշյանը, խոսելով արևմտահայերի համար պատերազմի բախտորոշ նշանակության մասին քննադատում է տեղի մի քանի աղաների, որոնք անտարբեր են վերաբերվում հարազատ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ և հիշեցնում է Գամառ Քաթիպայի հայտնի խոսքերը. «Թե որ փողիցդ շահ չունի Հայաստան, թրեղի մը քալ փողիտ ալ վրան»¹⁶⁴:

Պետական դամայի անդամ, Նոր Նախիջևանի հասարակական գործիչ Մ. Աճեմյանը Թիֆլիսից վերադառնալով զեկուցում է կարդում այդ պատերազմում հայերի համար բացվող հեռանկարների, Անդրկովկասում տիրող իրավիճակի, կամավորական խմբեր կազմակերպելու մասին¹⁶⁵:

Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը վճռում է հայ ազատագրական շարժման ճանաչված գործիչ Անդրանիկի դիմանկարը 5 հազար օրինակ բազմացնել և տարածել տեղական բնակչության մեջ¹⁶⁶:

Ռուսական զենքի հաղթանակին նպաստելու մտայնությամբ հայկական գաղթավայրերում կամավորական խմբեր կազմելու լայն շարժում է սկսվում: Հայրենասիրական ընդհանուր ոգևորություն էր տիրում՝ Արևմտյան Հայաստանը ազատագրված տեսնելու հեռանկարով¹⁶⁷: Հայկական շարժմանը, արևմտահայության ազատագրության գործին իրենց համակրությունն են հայտնում նաև ռուս առաջավոր մտավորականները: Խարկովի համալսարանի պրոֆեսոր Պոզդոնովը Նոր Նախիջևանի քաղաքային թատրոնի շնքում տեղի մի խումբ երիտասարդների նախաձեռնությամբ դասախոսում է «Ռուս-գերմանական հարաբերությունները և հայկական հարցը» թեմայով: Ապա ընդառաջելով հայերի ցանկությանը, սիրահոծար պատրաստակամություն է հայտնում մամուլի միջոցով ռուս հասարակայնությանը ծանոթացնել հայկական հարցին¹⁶⁸:

Պետերբուրգից Բ. Գորդոնը կարդալով «Պրիադովսկի կրայ» թերթը այն աստիճան համակրությամբ է լցվում զեպի հայկական հարցը, որ

164 Նույն տեղում, № 32, 36:

165 Նույն տեղում:

166 Նույն տեղում, № 33:

167 Գ. Ղարիբջանյան, *Լենինը և Անդրկովկասը*, գիրք II, Երևան 1973, էջ 287—288:

168 Նույն տեղում, № 12:

աղարկում է 200 ուրբի՝ արևմտահայության ազատագրության գործին ծառայեցնելու նպատակով և ողջունում «հայ կամավոր հերոսներին»¹⁶⁹:

Նոր Նախիջևանի և Ռոստովի հայկական կոմիտեները կամավորական խմբեր են կազմակերպում և ճանապարհում զեպի կովկաս: Նույնֆերի 19-ին ս. Լուսավորչի եկեղեցում հոծ բազմության ներկայությամբ տեղի է ունենում պատերազմի դաշտ մեկնող նախիջևանի և Ռոստովի հայ կամավորների մարտական դրոշի օծումը¹⁷⁰:

Նախիջևանում կազմակերպվում է կամավորական խմբերի հանդերձավորումը, վարժեցումը և ապա նրանց ճանապարհումը զեպի Թիֆլիս, իսկ այստեղից էլ՝ ռազմաճակատ: Ընդհանուր ոգևորությունն ու շարժումը ընդգրկել էին նաև գյուղական բնակչությանը: Չալթր գյուղում, օրինակ, կազմակերպվում է հայկական գյուղերի նորակոչ զինվորների ընդունելություն: Մի խումբ շալթրցիներ հայ կամավոր զինվորների համար հավաքել էին 45 պարկ պաքսիմատ¹⁷¹:

Նոր Նախիջևանում կանայք ստեղծել էին հատուկ կոմիտե՝ տիկինն. Բերբերյանի գլխավորությամբ: Այս հանձնախումբը զբաղվում էր կամավորների համար սպիտակեղեն, տաք հագուստ պատրաստելու, ինչպես նաև նրանց սնունդը հոգալու խնդրով¹⁷²:

Գոնի հայկական գաղութի դերը արևմտահայության ազատագրությանը նպաստելու հարցում միայն վերոբերյալ փաստերով ու միջոցառումներով չէր սահմանափակվում: Գտնվելով կովկասը Ռուսաստանի հետ կապող հիմնական ուղու վրա, Նոր Նախիջևանը դարձել էր հայկական տարբեր կենտրոններից կամավորների ընդունման կարևոր մի հանդրվան: Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերից և արտասահմանյան տարբեր երկրներից պարբերաբար կամավորական խմբեր էին ժամանում Նախիջևան: Նրանք այնտեղ լավ ընդունելության էին արժանանում, անհրաժեշտության դեպքում հանդերձավորվում, զինվում և ապա ուղևորվում զեպի Անդրկովկաս:

Ռուսահայ շրջաններից կամավորական խմբեր էին ժամանում Նախիջևան, Աստրախանից, Մարիուպոլից¹⁷³, Ղրիմի տարբեր քաղաքներից:

169 Նույն տեղում, 1915, № 16. Կազակուհի Ն. Ժիրովայից Նոր Նախիջևանում ստացվում է նամակ և եկեղեցական մի սրբապատկեր: Նա խնդրում էր նկարը կախել Ս. Լուսավորչի եկեղեցում, իսկ, երբ տանկական լուծը տապալվի, ապա այն տեղափոխել ազատ Հայաստանի եկեղեցիներից մեկը: Նամակի տակ ստորագրված էր՝ Գոնի շրջանի գառամյալ կազակուհի Եկ. Ժ» («Գաղութ», 1914, № 37):

170 Նույն տեղում, 1914, № 35:

171 Նույն տեղում, 1915, № 8:

172 Նույն տեղում, 1914, № 39:

173 Նույն տեղում, № 33, 39:

հարկովից¹⁷⁴։ Գոնի հայկական գաղութը լավ ընդունելության է արժանացնում Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ ուսանող կամավորների առաջին խմբերին¹⁷⁵։ Առաջին համաշխարհային պատերազմին Քուրբիայի մասնակցելու հենց առաջին ամիսներին կամավորներ են սկսում ժամանել Նախիջևան և ապա Կովկասյան ռազմաճակատ մեկնել արտասահմանյան մի շարք երկրներին։ 1914 թ. նոյեմբերի վերջերին թուրք-բալկանյան պատերազմին մասնակցած 120 հայ կամավորներ են ժամանում Բուլղարիայից, դեկտեմբերի 1-ին՝ դեյթոնցի 190 հայ զինվորներ՝ իրենց դրոշներով, Ռումինիայից՝ տաճկահայատակ 42 հայ կամավորներ։ Նրանք բոլորն էլ մի քանի օր մնալուց հետո մեկնում են ռազմաճակատ¹⁷⁶։ 1915 թ. Արևմտահայաստանի նախահանգստով 300 և ապա 200 հոգուց բաղկացած կամավորական խմբեր են ժամանում Ամերիկայից և անմիջապես ճանապարհվում դեպի Քիֆրիս¹⁷⁷։

Գոնի հայկական գաղութը, ինչպես և ուսաստանյայց համայնքները ամեն կերպ ջանում էին հայ կամավորներին ապահովել կամ գոնե օգնել պարենով ու հանդերձանքով։ Հիշատակենք մի քանի փաստեր։ 1914 թ. վերջերին Մոսկվայի հայ համայնքը Կովկաս է առաքում մեկ վազոն տաք հագուստեղեն, իսկ Նախիջևանի թեմական դպրոցի սաները՝ ապուխտ, երշիկ, ծխախոտ, թեյ, շաքար¹⁷⁸։

Ռուստով քաղաքի հայ կանայք՝ Ե. Ունանյանի գլխավորությամբ կազմել էին կամավորների համար սպիտակեղեն և տաք հագուստ պատրաստելու հատուկ կոմիտե։ Նրանք իրենց ձեռքի աշխատանքը պարբերաբար առաքում էին ռազմաճակատ։ Հայ վաճառական Վ. Պոպովը նվիրաբերում է 1000 ռ. գումար և 500 ուրբու հագուստ։ Չալթր գյուղի սպառողական ընկերությունը նվիրում է 185 կտոր տաք հագուստ և 120 գզակ, իսկ Թոփաի գյուղը՝ 121 տաք վերնաշապիկ¹⁷⁹։

Մոսկվայի հայկական կոմիտեն նոր Նախիջևան էր փոխանցել 10 000 ռ. գումար՝ կամավորների համար պարեն գնելու նպատակով¹⁸⁰։

Պատերազմի կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունների սահմանազծում ընկած շատ բնակավայրերի հայ ազգաբնակչությունը ուսական գործամասերի տեղաշարժերի ժամանակ թուրքական վտանգից

174 նույն տեղում, 1915, № 19, 21։

175 նույն տեղում, 1916, № 1։

176 նույն տեղում, 1914, № 36, 37։

177 նույն տեղում, 1915, № 31, 32։

178 նույն տեղում, 1914, № 39։

179 նույն տեղում, № 37։

180 նույն տեղում, 1915, № 8—9։

խուսափելու նպատակով, գաղթում էր Անդրկովկաս։ Հետագայում, հատկապես 1915 թ. սկզբներից, Արևմտյան Հայաստանում և Քուրբիայի հայաշատ բնակավայրերում սկսված ընդհանուր կոտորածների հետևանքով, ինչպես հայտնի է, գաղթագնացությունը մեծ չափեր է ընդունում։ Մերձավոր արևելքի, Եվրոպայի ու Ամերիկայի տարբեր երկրներ գաղթեցին շատ արեմտահայեր։

Պատերազմի հենց սկզբից գաղթականության մեծ հոսք սկսվեց դեպի Ռուսաստանի սահմանները, Կովկասի ու հարավային Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերը։ Ապրուստի միջոցներից զրկված, անտուն ու անօթևան մնացած, համաճարակ հիվանդությունների ու սովի ճիրանների մեջ ընկած գաղթականությունը օգնելու համար հայկական շրջաններում լայն շարժում սկսվեց։ Կենսական ու հրատապ այդ շարժումը շուտով լայն արձագանք է գտնում և համազգային բնույթ ստանում։ Անմխիթար վիճակում գտնվող հայրենակիցներին ծանր վիճակից հանելու գործում ծանրությունն իր վրա վերցրած Անդրկովկասի հայության հետ իրենց ներդրումը կատարեցին նաև ուսաստանյայց գաղթօջախները։

Ժամանակի թերթերում հրատարակված նյութերից պարզ է դառնում, որ նոր Նախիջևանի մտավորականությունը և առհասարակ ողջ բնակչությունը մեծ հարգանքով էր վերաբերվում ու գործնական քայլեր կատարում գաղթականությանը օգնելու համար։ Հայրենակիցներին օգնելու, իր ունեցածը նրա հետ կիսելու մտայնությունը, որով հատկանշվում էր հայկական շրջանների հասարակական միջուկը, համակել էր նաև գյուղական բնակչությանը։ Տակավին գաղթականության առաջին բարավանները երևալու ժամանակ, 1914 թ. նոյեմբերին նոր Նախիջևանի «Գաղութ» թերթը գրում էր. «Եթե գյուղացոց այդ բարձր տրամադրությունը ի նկատի ունենալով տեղումս միանձնյա ժողով կազմվի փախստական հայերին օգնելու նպատակով, մեր գյուղացիք լայն չափերով կզան օգնության թե՛ շորերով, թե՛ ուտելիքներով և թե՛ անգամ պատասպարելով»¹⁸¹։

Հայ գաղթականության, ինչպես և կամավորների օգտին, կատարվող հանգանակությունը կազմակերպված ընթացք տալու և հեշտացնելու նպատակով հայկական կոմիտեն քաղաքը բաժանել էր 26 թաղամասերի և յուրաքանչյուր տեղամասում նշանակել պատասխանատու անձ։ Առաջին Սոբորնայա փողոցում, օրինակ, պատասխանատու էր Հր. Աճառյանը, առաջին Սոֆիիսկայա փողոցում՝ Խ. Փորբշեյանը և այլն¹⁸²։

181 «Գաղութ», 1914, № 36։

182 նույն տեղում, 1915, № 34։

Շուտով կազմակերպվում է առաջին օգնությունը: 1915 թ. հունվարին արդեն Սարիղամիշից, Օլթիից, Արդահանից, Արզվիհից և այլ բնակավայրերից շուրջ 500 գաղթականներ էին հանգրվանել Նոր Նախիջևանում¹⁸³: Նրանց օգնություն կազմակերպելու գործն իրենց վրա էին վերցրել տեղի հայկական կոմիտեն, եկեղեցական հոգաբարձությունը և բարեգործական մյուս հաստատությունները: Այդ նույն ժամանակ Անդրրկովկասում պատսպարված գաղթականության համար Նոր Նախիջևանը կաթողիկոսի անունով 20 000 ռ. գումար և մեծ քանակությամբ հագուստ է ուղարկում: Տագանրոգի բաղաբային թատրոնում տեղի հայկական մտավորականության նախաձեռնությամբ հայ փախստականների օգտին կազմակերպվում է երեկույթ, որից 1000 ռ. արդյունք է ստացվում¹⁸⁴:

Հոգաբարձության նախագահ բժիշկ Ա. Սալթիկյանը, գտնվելով էջմիածնում և ականատես լինելով գաղթականության վիճակին, այնտեղից հաղորդում է, որ անխնամ ու սոսկալի դրության մեջ են 2700 որբեր: Նա միաժամանակ խնդրում է պարզել և իրեն տեղեկացնել, թե Նախիջևանի, Ռոստովի, Տագանրոգի և Նովոչերկասկի հայկական համայնքները որքան որբեր կարող են խնամել¹⁸⁵:

1915 թ. օգոստոսի 30-ին կայանում է Նոր Նախիջևանի հայ հասարակության ներկայացուցիչների ժողով: Ժողովը նկատի առնելով ստեղծված ծանր դրությունը որոշում է բացել որբանոց և 250 որբերի վերցնել իր խնամքի տակ: Որբանոցի կազմակերպման և նրա գործերը տնօրինելու համար առանձնացվում է հատուկ հանձնաժողով (Գ. Բախչիսարայցի, Ն. Շահազիզ և ուրիշներ) և այդ մասին հեռագրով հայտնվում էջմիածին¹⁸⁶:

Ժողովուրդների համերաշխության բարձր գիտակցությամբ է հատկանշվում այն հանգամանքը, որ արևմտահայ գաղթականության գրությունը թեթևացնելու համար, հայերի հետ միասին նրանց օգնության ձևեր էին մեկնում նաև ռուսները, այդ թվում պաշտոնական հաստատությունների ներկայացուցիչները:

1915 թ. հունվարին Մոսկվայի բաղաբային դուման վճռում է 100 000 ռ. գումար հատկացնել հայ գաղթականության օգտին: Այդ լուրը երախտագիտությամբ է ընդունվում հայկական շրջաններում¹⁸⁷:

Սեաստոպոլի հայկական կոմիտեի ջանքերով կազմակերպվում է «հայ փախստականի օր»: Հայ, ռուս, ինչպես նաև կարայիմ, հրեա օրիորդները, աշակերտներն աշխուժորեն մասնակցում են այդ միջոցառմանը և ստացված 1773 ռ. գումարը տրամադրում հայ գաղթականությանը:

Հայ գաղթականների օգտին Օդեսայում կազմակերպվում է «Հայկական օր» և հավաքվում է 11 000 ռուբլի: Այդ նույն օրը վաճառվում է «Одесса—беженцам армянам» հայ գաղթականության հարցերին նվիրված միօրյա լրագիրը¹⁸⁸:

Գաղթականների ու որբերի առանձին խմբեր ընդունելուց ու խնամելուց զատ նորնախիջևանցիները դրամով և պարենով օգնում էին Արևմելյան Հայաստանում ապաստանած փախստականներին: Գոնի հայ համայնքը վագոններով պարբերաբար հացահատիկ և ալյուր էր ուղարկում փախստականներին¹⁸⁹:

Մեծ Սալա գյուղում հիմնված հայկական կոմիտեն հանգանակում է 1820 ռուբլի, իսկ մյուս գյուղերից՝ 3 517 ռ. գումար և հոգաբարձության միջոցով առաքում էջմիածին¹⁹⁰: Առհասարակ հայ գյուղացին շատ սրտացավ վերաբերմունք ուներ թուրքական չաթաղանից փրկված հայրենակիցների նկատմամբ: Նրանք գաղթականներին սովից փրկելու գործին նպաստելուց զատ օգնում էին նրանց կազմակերպելու իրենց սեփական անտեսությունը: Այսպես, 1915 թ. գարնանը Չալթր գյուղը 600 պարկ ալյուրի հետ 571 երկրագործական և գյուղացու անտեսությունը անհրաժեշտ այլ գործիքներ է ուղարկում գաղթականներին¹⁹¹: նույն ձևով էին վարվում Թոփտի, Սուլթան Սալա և մյուս գյուղերը:

Տնից ու տեղից քշված արևմտահայ զանգվածներին օգնելու, նրանց գրությունը տանելի դարձնելու ձգտումն այն աստիճան էր համակել ռուսահայ գաղութների բնակչությանը, որ հայրենասիրական այդ նախաձեռնությանը մասնակցում էին անգամ դպրոցի աշակերտները: Այսպես, թեմական դպրոցի աշակերտները քանիցս մասնակցում են դաղթականներին օգնելուն: Գպրոցի տեսուչ Ն. Շահազիզը հոգաբարձության նախագահին ուղղած 1915 թ. հոկտեմբերի 3-ի գրությամբ հայտնում էր. «Մորանով պատիվ ունիմ ուղարկելու Չեզ 13 ռ. 54 կ., որ հավաքել են իրենց մեջ դպրանոցիս աշակերտները՝ հօգուտ մեր թշվառ փախստա-

183 նույն տեղում, № 12:

184 նույն տեղում, № 1, 3, 5:

185 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 55, դ. 237, թ. 2—3:

186 նույն տեղում, գ. 237, թ. 15:

187 «Գաղութ», 1915, № 4:

188 նույն տեղում, № 16:

189 «Գաղութ», 1915, № 129, և այլուր:

190 նույն տեղում, թ. 20:

191 նույն տեղում, № 18:

կանները»¹⁹²: Ավելին, աշակերտների հավաքած 20 ուրլին, որ նախատեսված էր դպրոցի բազմամյա բժիշկ Քեչեկյանին՝ թաղման պսակ գնելու համար, ուղարկվում է գաղթականների վիճակը թեթևացնելու նպատակով¹⁹³:

Այսպիսով, թուրքական կառավարության կողմից արևմտահայ բնակչության նկատմամբ կատարած բարբարոսությունների հետևանքով Ռուսաստանում ապաստան գտած գաղթական հայությանը օգնելու հարցում մյուս գաղութների և առհասարակ հայկական շրջանների հետ հայրենասիրական վերաբերմունք դրսևորեց և իր նպաստը բերեց Դոնի հայ համայնքը:

192 ՀԿԳՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 202, թ. 55:

193 Նույն տեղում, թ. 92:

ՍՈՑԻԱԼ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐ

Ինչպես նկատեցինք XIX դ. առաջին կեսին Նոր Նախիջևանում հողային հարցի, եկեղեցական գումարների և հասարակական այլ խնդիրների շուրջ համառ պայքար էր գնում: Դրանք խոր արմատներ ունեին գաղութի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններում: Սակայն, կառավարական ու հոգևոր իշխանության բարձր ատյաններում քանիցս քննության նյութ դարձած այդ խնդիրները շոշափում էին սոսկ հայկական դադութին վերաբերող հարցերը, Դոնի հայության ներհամայնքային կյանքը: Այդ իսկ պատճառով դրանք լայն տարածում չունեին և անմիջականորեն չէին առնչվում շրջակա միջավայրի, նովոռուսիայի կամ կենտրոնական Ռուսաստանի համընդհանուր սոցիալ-քաղաքական շարժումներին:

Հետագա տասնամյակներում, հատկապես 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմից հետո կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ աստիճանաբար Դոնի հայկական գաղութն ավելի ու ավելի է ներքաշվում երկրի սոցիալ-տնտեսական ընդհանուր ոլորտի մեջ: Դրա հետ մեկտեղ Դոնի հայ զանգվածն ընդգրկվում է ու մերվում սոցիալ-քաղաքական այն միջավայրին, որը բնորոշ էր ռուսական կյանքին:

Այդ պարագան և այն, որ Նախիջևանը մի շարք հանգամանքների բերումով և առաջին հերթին հասուն ու առաջագիմ մտավորականություն ունենալու շնորհիվ կապված էր ռուսական կենտրոնների դեմոկրատական շրջանների հետ, Դոնի հայկական գաղութում առավել կամ նվազ չափով արտահայտվում էին ամբողջ երկրում ծավալված հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները:

Մ. Նալբանդյանը հայ իրականության մեջ այն գործիչն էր, որը հասավ ժամանակի հասարակական մտքի և սոցիալական պայքարի ամենարձր աստիճանին՝ հեղափոխական-դեմոկրատական աշխարհայեցողության, դառնալով միաժամանակ ռուսաստանյան մասշտաբի գործիչ: Դրա հետ մեկտեղ նա յուրովի շաղկապում էր իր ծննդավայրի՝ XIX դ. 40—50-ական թվականներին ներգաղութային և մյուս կողմից,

XIX դարի երկրորդ կեսի արդեն ամբողջ երկրի շարժումների մեջ ներգրավված ու նոր բովանդակություն ստացած նոր նախիջևանի սոցիալ-քաղաքական պայքարը:

Տիրող կարգերի դեմ Մ. Նալբանդյանի հակամարտն, ինչպես նշեցինք, սկզբնավորվել է հայկական գաղութի միջավայրում: Նոր նախիջևանում ստեղծված, երկար ու համառ պայքարով հատկանշվող սոցիալ-քաղաքական միջնորդարում են նախապես սնունդ ստացել Նալբանդյանի ըմբոսա ոգին, նրա անհանգիստ ու որոնող միտքը: Այդ ամենը հիմք է դառնում հեղափոխական-դեմոկրատական նրա հետագա աշխարհայացքի համար, որը ձևավորվում է ուսական դեմոկրատական միջավայրում, ուս առաջավոր մտածողների գաղափարական ազդեցությամբ¹: Այդ առումով միանգամայն իրավացի էր Ալ. Մյասնիկյանը, երբ հեղափոխական դեմոկրատին նվիրված աշխատության մեջ, տակավին 1919 թ., կերակացնում էր. «Եվրոպական իրականությունը և եվրոպական միտքը մեր հրապարակախոսի վրա ունեցել են իրանց ազդեցությունը. նրա հասարակական միտքը պարզվել է ուսական կյանքի և սուս մտածողների շնորհիվ, իսկ հայ իրականությունը ուղղություն է տվել նրան, նախորոշել նրա իդեոլոգիան: Նալբանդյանը ամենից առաջ և ամենից շատ հայ կյանքի ծնունդ է»²:

Ահա հեղափոխական-դեմոկրատական աշխարհայեցողության հասած և այդ մակարդակով սոցիալ-քաղաքական խնդիրներ առաջ քաշող հայ մեծ մտածողի ու գործչի քարոզած գաղափարները պայքարի ուղի էին հարթում հետագա սերունդների համար: Մանավանդ որ ուսական կայսրության ժողովուրդների ազատագրումը ցարիզմի տապալման մեջ տեսնող գործչի հայացքները քաղաքական պայքարի հիմնական գրոշ դարձան երկար ժամանակ, ընդհուպ մինչև XX դ. առաջին տասնամյակները: Այդ է պատճառը, որ Նալբանդյանի բուն կյանքն ու անձնագոհությունը ցարական ինքնակալության դեմ պայքարի ելած նոր սերունդների, առաջին հերթին իր հայրենակիցների համար միշտ էլ մնաց ուսանելի օրինակ, ոգեշնչման աղբյուր:

Պատահական չէր, որ Նալբանդյանի թաղման ժամանակ ելույթ սնեցող հոնտորները՝ Հովակիմյանցը և Բերբերյանը նշում էին նոր նախիջևանի հասարակության վրա նրա ունեցած ազդեցությունը: Հետագայում հասարակական-քաղաքական ակտիվ գործունեություն ծավալված երիտասարդությունը մշտապես դիմում էր Նալբանդյանին, աղատության կոչող նրա մարտական ստեղծագործություններին:

¹ Վ. Բաբխուբաջյան, Միքայել Նալբանդյանի հայացքների ձևավորման սոցիալական միջավայրի հարցի շուրջը («Բանբեր Երևանի Համալսարանի» 1981, № 1):

² Ալ. Մասունի, Միքայել Նալբանդյան, Մոսկվա, 1919, էջ 25—26:

XIX դարի 60—70-ական թվականներին արևելահայ հասարակական միտքն աստիճանաբար անցում էր կատարում պահպանողական, լիբերալ մտայնությունից դեպի դեմոկրատական գաղափարախոսությունը: Հարկավ այդ տասնամյակներում արևելահայ իրականության մեջ և ընդհանրապես հայ կյանքում դեռևս գործում էին ազգային պահպանողականներն ու լիբերալները՝ մամուլի իրենց օրգաններով: Ռուս առաջավոր մտքի ազդեցությամբ ուսանող երիտասարդության մեջ խմորվում ու արմատավորվում էր ժողովրդին լուսավորելու, նրա սոցիալական ազատագրմանը ծառայելու գաղափարը: Արևելահայ կյանքում սկսվող այդ շարժման առաջամարտիկներն էին Գորպատի, Պետերբուրգի, Մոսկվայի և Ռուսաստանի այլ համալսարաններում, ինչպես նաև արտասահմանում ուսանող երիտասարդությունը: Որքան ավելի էին սրվում սոցիալական հակասություններն ինքնակալության ներսում այնքան ավելի էր ակներև դառնում հայ երիտասարդության մեջ դեմոկրատական տրամադրությունների ու գաղափարների ներթափանցումը³:

1870—80-ական թվականներին արևելահայ իրականության դեմոկրատական խմբավորումների մեջ առաջավոր մտավորականությունը նարոդնիկությունն էր, որի մեծագույն մասը կազմում էր սովորող երիտասարդությունը:

Նարոդնիկությունը հեղափոխական դեմոկրատիային հաջորդող, ինքնակալության դեմ պայքարող քաղաքական ամենազորեղ հոսանքն էր: Իզուր չէ, որ Վ. Ի. Լենինը նարոդնիկների նախահայր էր համարում հեղափոխական դեմոկրատներ Գերցենին և Չերնիշևսկուն: Հեղափոխական դեմոկրատների և նարոդնիկների, մասնավորապես հեղափոխական նարոդնիկների միջև շատ ընդհանրություններ կային: Հիմնականն այն է, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը ցարիզմի նկատմամբ ունեին հեղափոխական գիրքորոշում: Գրանից զատ ինքնակալության դեմ պայքարի ընթացքում դեմոկրատական այդ երկու հոսանքներն էլ հլնում էին գյուղական համայնքի տեսությունից:

Նարոդնիկության հիմնական խնդիրն էր, ինչպես նշում է Վ. Ի. Լենինը, «...ոտքի հանել գյուղացիությանը սոցիալական հեղափոխու-

³ Տե՛ս Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անգրիկոկասի հեղափոխական շարժումներին (ՊԲՀ, 1968, 1, էջ 15): Մ. Հ. Մխիթարյան, XIX դ. երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից: Երևան, 1967:

թյուն անելու համար ընդդեմ ժամանակակից հասարակության հիմ-
քերի»⁴:

Ավելորդ չէ նշել, որ նարոդնիկական շարժումը մեծապես նպաստեց
հասարակական զարգացման ընթացքին: Այդ շարժումն իր սխալներով
ու տառանումներով հանդերձ որոշակի դեր կատարեց ինքնակալության
դեմ ուղղված Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումների պատմու-
թյան մեջ:

Հայ իրականության մեջ Մ. Նալբանդյանը ուղի հարթեց նարոդնի-
կական շարժման համար և դարձավ այդ շարժման նախահայրը: Հողային
հարցի մասին Նալբանդյանի մտորումներն ու գաղափարները հիմք
դարձան 1870-ական թվականին հեղափոխական նարոդնիկության հա-
մար: Միանգամայն իրավացի է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը,
երբ, անդրադառնալով 1860—80-ական թթ. Ռուսաստանի հեղափոխա-
կան շարժումներին արևելահայերի մասնակցության խնդրին, գրում է.
«Իր բոլոր առանձնահատկությունների հետ մեկտեղ 70-ական թթ. հայ
հեղափոխական նարոդնիկների հասարակական-քաղաքական միտքն իր
վրա կրում էր ազգակից նախորդի՝ Մ. Նալբանդյանի հեղափոխական-
դեմոկրատական հայացքների ու գործունեության պարզ հետքերը: Այլ
կերպ պատկերացնել հարցը, նշանակում է ոչ միայն ծուռ հայելու մեջ
ներկայացնել հայ հասարակական մտքի զարգացման ընթացքն, այլև
գիտակցարար կամ անգիտորեն աչք գոցել այն խոր ակոսի վրա, որ
բացել էր XIX դարի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմու-
թյան մեջ հեղափոխական դեմոկրատ Նալբանդյանը»⁵:

1860—1880-ական թթ. Ռուսաստանում տեղի ունեցող դեմոկրատա-
կան, հեղափոխական խմորումներին ու շարժումներին արձագանքում էր
առաջին հերթին երկրի համալսարաններում և մյուս ուսումնական
հաստատություններում սովորող երիտասարդությունը: Նարոդնիկական
դեմոկրատների և նարոդովոլոցիների շարժման բարձրացող ալիքը իր
ոլորտի մեջ է առնում նաև արևելահայ երիտասարդության հասուն շեր-
տերին:

Նոր նախիջևանը ինչպես նշեցինք, բազում թեկերով կապված էր
Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքների, Անդրկովկասի և Հայաստանի
հետ: Հաճախ նախիջևան էին այցելում ոչ միայն հայ մշակույթի այլ նաև
հասարակական-քաղաքական մարդու գործող դեմքեր: Նրանք այստեղ

համապատասխան պայմաններ ու բարենպաստ մթնոլորտ էին գտնում
իրենց գաղափարների տարածման համար:

1860-ական թվականների վերջերին և 70-ական թվականների
սկզբներին կովկասից, Ռուսաստանի այլ վայրերից և անգամ արտա-
սահմանից Գոնի հայկական գաղութ են գալիս հակակառավարական
աբամադրություններ ունեցող անձնավորություններ: Այսպես, 1871 թ.
աբանանը նախիջևանում բանտարկվում է Կերչից ժամանած Հակոբ Սուն-
յանցը, որը մեղադրվում էր հակակառավարական գործունեության մեջ:

1872 թ. մարտին Ռոստովի քաղաքային ոստիկանական վարչություն-
ը գործ է սկսում 1868 թ. կոստանդնուպոլսից զուրս եկած և 1870 թ.
նախիջևանում հաստատված Մկրտիչ Գոնիկովի դեմ և նրա վրա հակո-
ղություն է սահմանում:

1870-ական թվականների վերջերին մի խումբ երիտասարդներ, գե-
րազանցապես Ռոստովի սեպական ուսումնարանի սովորողներ, կապեր
են հաստատում կենտրոնական նարոդնիկական խմբակների ներկա-
յացուցիչների հետ, որոնք ժամանել էին տեղում աշխատանքներ տանե-
լու համար⁶:

Գոնի հայկական գաղութի առաջադեմ երիտասարդության շատ ներ-
կայացուցիչներ մասնակցում էին նարոդնիկական «Զեմլյա ի Վոլյա» և
«Նարոդնայա վոլյա» կենտրոնական կազմակերպությունների տեղական
խմբակների գործունեությանը: Ռոստով-Նախիջևանում արդեն 1870-
ական թվականների վերջերին և 80-ական թվականների առաջին կես-
ում գործում էին նարոդովոլոցյան խմբակները: Նրանք նարոդնիկական
գաղափարները պրոպագանդում էին Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորու-
թյան շրջանում: Հայտնի է, որ նարոդնիկները ինքնակրթության խմբակ-
ներ էին ստեղծում և ձգտում բանվորների, ահասարակ աշխատավոր-
ների մակարդակը բարձրացնել, ինքնազարգացման միջոցով հասու
դարձնել հասարակական երևույթներին, նախապատրաստել նրանց սո-
ցիալական ու քաղաքական ազատագրման համար: Նարոդնիկական տե-
ղական, այդ թվում նաև Հարավային Ռուսաստանի կազմակերպություն-
ներն ու խմբակները գաղափարական սնունդ էին ստանում Ռուսաստա-
նի և արտասահմանի դեկավար կենտրոններից: Ռոստովի և Նախիջևա-
նի նարոդնիկական խմբակները կապված էին և նրանց վրա ուժեղ էր
հատկապես Պետերբուրգի ազդեցությունը:

Ռոստով-Նախիջևանյան նարոդնիկական խմբակների նշանավոր
դեմքերից էին Մերոբ Փեշեքերովը և Հակոբ Շապովալովը, որոնք նարոդ-

⁴ Վ. Ի. Անիբ, ԵՎՓ, հ. 1, էջ 327:

⁵ Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անդր-
կովկասի հեղափոխական շարժումներին, էջ 22:

⁶ А. Г. Терещенко, Новонахичеванцы в революционном народническом дви-
жении (ՊՔԶ, 1875, № 4, էջ 56):

նիկական խմբակների մեջ էին մտել 1870-ական թվականներին: Նրանք, չլենս Ռոստովի ուսումնարանում սովորելիս, գալորոցում իշխող կարգուկանոնի վերաբերյալ դրսևորել են բացասական վերաբերմունք: 1879 թ. ուրիշ աշակերտների հետ մասնակցում են Ռոստովի ուսումնական հաստատություններում իշխող կամայականությունները մերկացնող լուսավորության մինիստր Գ. Տոլստոյին ուղղած բողոքագրի կազմմանը:

Այդ նույն ժամանակ Ս. Փեշեքերովը և Հ. Շապովալովը Ռ. Չերնիշևի, Բ. Կալալովի, Պ. Փեշեքերովի, Մ. Պոպովի և Ռոստովի ուսումնական հաստատություններում սովորող նախիջևանցի այլ երիտասարդների հետ փորձում են ինքնաուսուցման խմբեր կազմակերպել: Սովորող այդ երիտասարդության վրա մեծ տպավորություն են գործում և բանվոր դասակարգի մեջ իրենց գործունեությունն ակտիվացնելու համար էական նշանակություն ունենում ուստիկանության և տեղական իշխանությունների դեմ 1879 թ. Ռոստովի բանվորական ելույթները, որոնք տարածվել էին նաև Նախիջևանի բանվորության շրջանում: Այդ դեպքերի ականատես Պ. Փեշեքերովը հետագայում նշում էր, որ բանվորները, հեղափոխականորեն տրամադրված կազմակերպությունների ցուցումներով, գրոհում էին ուստիկանական տեղամասերի վրա:

Երիտասարդ նարոդովոլցիներ Պ. Փեշեքերովը, Մ. Պոպովը և ուրիշներ ձգտում էին տարերային այդ ելույթների փորձը օգտագործել նարոդնիկական նպատակներով:

Ս. Փեշեքերովը պատասխանատվության է կանչվում և քննության ենթարկվում Ռոստովի ուսումնարանում, Ալեքսանդր II-ի ծաղրանկարը տարածելու համար: 1880 թ. Ս. Փեշեքերովի բնակարանը դառնում է նարոդնիկական խմբակների հավաքատեղի: Այնտեղ կազմակերպվում էր արգելված գրքերի կոլեկտիվ ընթերցանություն, որին մասնակցում էին նաև երիտասարդ բանվորները: 1880 թ. աշնանը Ս. Փեշեքերովը տեխնոլոգիական ինստիտուտում ուսումը շարունակելու նպատակով մեկնում է Պետերբուրգ: Մայրաքաղաքի նարոդնիկական գաղափարներով համակված ուսանողության շրջանում նա ավելի է ներգրավվում հեղափոխական շարժումների մեջ, ակտիվորեն հանդես գալիս նարոդովոլցյան գրույթների պրոպագանդայով, նարոդնիկական գրականության հրատարակմամբ: Ամառային արձակուրդներին վերադառնալով հայրենիք, շարունակում է իր գործունեությունը Ռոստովում և Նախիջևանում⁷:

⁷ Նույն տեղում, էջ 87:

⁸ Նույն տեղում, էջ 88:

1880—1881 թթ. Ռոստովի ուսումնարանի աշակերտության շրջանում արդեն կային տասը մշտապես գործող ինքնազարգացման խմբակներ: Այդ խմբակներում ուսումնասիրում էին Պ. Լավրովի, Ն. Չերնիշևսկու, Ֆ. Լասսալի, Կ. Մարքսի աշխատությունները:

Կառավարության կողմից գործադրվող հարկադրական միջոցների մասին պահպանված վիսյուլությունները ցույց են տալիս, որ նարոդնիկական շարժումը բավականաչափ տարածում էր գտել: Այսպես, 1880 թ. ապրիլին Եկատերինսկայի նահանգապետի կարգադրությամբ փակվում է Գր. Բարակի Ռոստովում գտնվող լիտոգրաֆիան: Մեկ տարի անց պատասխանատվության է ենթարկվում Մկրտիչ Հայրապետովը, թագավորին հրապարակավ հայհույհելու համար⁹:

Նարոդնիկական գրականություն, կոչեր ու թոուցիկներ պահելու և տարածելու համար ձերբակալվում է երիտասարդ դատապաշտպան Ի. Ռաֆայիլովը: Նարոդնիկական գրականություն պահելու համար նա օգտագործում էր իր և իր երկու եղբայրների բնակարանները: Խուզարկության ժամանակ նրա բնակարանում հայտնաբերվում են նարոդնիկական հրատարակություններ («Նարոդնայա վոլյա», «Ռաբոչայա գազետա» և այլն), ձեռագրեր և այլ նյութեր: Նա նարոդովոլցյան կոչեր էր տարածում քաղաքի շրջակայքում, Իլինկա գյուղում, Ստեպանոյ կաշարատարածում քաղաքի շրջակայքում, Իլինկա գյուղում, Ստեպանոյ կաշարատարածում, Բարիչև խուտորում: Շուտով Ի. Ռաֆայիլովի և նրան համակիր իրերը կղրայրների գործունեությունը ուստիկանության կողմից բացահայտվելով 1882 թ. նա քստրվում է արևմտյան Սիբիր¹¹: Նույն թվականին բանտարկվում է նաև նորնախիջևանցի Գ. Խոջանը: Բանտից ազատվելուց հետո նա հաստատվում է Նախիջևանում և գտնվում ուստիկանության հակոդության տակ:

1882 թ. Ռոստովում սկսում է կազմակերպվել նարոդովոլցյան խոշոր բանվորական խմբակ, կրկին Ս. Փեշեքերովի գլխավորությամբ: Պետերբուրգի նարոդնիկական միջավայրում ակտիվ աշխատանք կատարելով նա, հավանաբար, ցանկանում էր մայրաքաղաքի նարոդովոլցական բանվորական խմբերի փորձը տարածել հարավային Ռուսաստանում, մասնավորապես Ռոստով-Նախիջևանում: Ս. Փեշեքերովն այդ աշխատանքներում ներգրավում է Պետերբուրգից իր երաշխավորությամբ ժամանած Ալ. Լիտվինովին և Ան. Նեշվոլոդովին:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ ГАРО, ф. 5, оп. 1, д. 134, л. 4, 11, д. 301, л. 5.

¹¹ Նույն տեղում, գ. 368, թ. 21, 22:

1882 թ. ապրիլին գալով Ռոստով նա Պետրոս և Պլատոն Փեշեքերովների միջոցով կապ է հաստատում երկաթուղու արհեստանոցի բանվորների հետ և ակտիվ մասնակցություն բերում նարոդովոլական գաղափարների տարածմանը: Ս. Փեշեքերովի, Ա. Նեշվոլոզովի և Ա. Լիտվինովի Ռոստով գալով աշխուժանում է նարոդնիկական խմբակների գործունեությունը, ընդլայնվում նրանց շարքերը: Վիթխարի աշխատանք է կատարվում բանվորական շրջանում և ուսանողության մեջ նարոդնիկական գաղափարների տարածման ուղղությամբ:

Խուզարկության ժամանակ բռնագրավվում է այդ խմբակների գույքը, իսկ այդ ժամանակ Պետերբուրգում գտնվող Ս. Փեշեքերովի մոտ հայտնաբերվում է գաղտնագրված գրագրություն՝ նարոդնիկական խմբակների վերաբերյալ: Սերոբ և Պետրոս Փեշեքերովները հրաժարվում են որևէ ցուցմունք տալուց: Փեշեքերովների մայրը՝ Մարիանը, նրանց եղբայր Ավդեյը և Ե. Կայալովը պնդում էին, որ իրենց տանը ոչ մի բանվոր չի եղել, որ հավաքվել են միայն ուսումնարանի աշակերտները և մասնակցել գրական ընթերցումներին:

Համապատասխան մարմինների կողմից կատարված բնություններից պարզվում է, որ Ռոստովում գոյություն են ունեցել խմբակներ և որ Փեշեքերով եղբայրները և նրանց համախոհները փորձել են բանվորների շրջանում ստեղծել հեղափոխական նպատակներ հետապնդող գաղտնի ընկերություն: 1883 թ. հոկտեմբերին Ալեքսանդր III-ի հրամանով Ս. Փեշեքերովը արքայազն է Սիբիր, իսկ նրա եղբայրները ենթարկվում են տարբեր պատիժների¹²:

Ս. Փեշեքերովի գլխավորած խմբակների գործունեությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորական շրջաններում նարոդնիկական գաղափարների տարածման համար: Պատահական չէ, որ հարավային Ռուսաստանում գործող նշանավոր նարոդնիկ Ա. Բախը Ռոստովի նարոդովոլցիներին «Փեշեքերովի խմբակ» էր անվանում: Նա, միաժամանակ, նշում էր, որ այդ խմբակը լայն կապեր ուներ ոչ միայն կենտրոնական Ռուսաստանի շրջանների, այլ նաև Տաֆանրոզի, Եյսկի, Եկատերինոդարի, Ստավրոպոլի հետ¹³:

Ս. Փեշեքերովի ձերբակալությունից հետո նարոդնիկական խմբակների գործունեությունն իսպառ չի դադարում: 1884—1885 թթ. նարոդովոլցիների ակնհայտ գեմբերից, Կ. Մարքսի բարեկամ Գ. Լոպատինը, Վ. Սուխումլինը, ինչպես նաև Ս. Իվանովը, Ա. Բախը, Պ. Յակուբովիչը և

ուրիշներ ցանկանալով վերականգնել կազմալուծված նարոդնիկական կազմակերպությունները, մեկնում են հարավ: Նրանք մեծ հույսեր էին կապում Ռոստով-Նախիջևանի հետ, ուր և սկսում են գործնական քայլեր կատարել: Այս տարիներին նարոդնիկական շարժումներին ակտիվ մասնակցող հայ մտավորականության երիտասարդ ներկայացուցիչներից էին Ռ. Չերնիշևը, Պ. Փեշեքերովը, Մ. Պոպովը, Մ. Կայալյանը, Ս. Շապովալովը, Գ. Խոջանը և ուրիշներ:

Գ. Լոպատինի ձերբակալության ժամանակ ոստիկանության ձեռքն է ընկնում նաև տեղի նարոդնիկական կենտրոնական խմբի անդամների երեք հոգուց բաղկացած ցուցակը, որոնց մեջ էին Ռաֆայել Չերնիշևը և Պետրոս Փեշեքերովը:

1884 թ. նովոչերկասկոյում բանտարկվում է Հակոբ Շապովալովը: Նա տեղական նարոդնիկական կազմակերպությունների ակտիվ գործիչներից էր և զբաղվում էր նաև գեների պատրաստման և գաղտնի տպարանի տրեսորինման հարցերով: Նրա գործունեությանը բարձր գնահատական էին տալիս Ա. Բախը, Վ. Սուխումլինը և ուրիշներ¹⁴:

Ռոստով-Նախիջևանյան նարոդովոլական խմբակների ակտիվ մասնակիցներից էր Մելքոն Կայալյանը: Պետերբուրգի լեռնային ինստիտուտն ընդունելուց հետո նա ծանոթանում է նշանավոր նարոդովոլական «Մոլոդայա նարոդնայա վոլյա» խմբի կազմակերպիչ Պ. Յակուբովիչի հետ: Վերջինիս ազդեցությամբ Կայալյանը գործունեություն է ծավալում նաև իր ծննդավայր Նոր Նախիջևանում: Նարոդովոլական գաղափարներով համակված նրան համախոհ հայ երիտասարդների մեջ, հիշվում են Տաֆանրոզի գիմնազիան ավարտած բժիշկ Ունանյանի, Մ. Պոպովի, Ս. Փեշեքերովի, Ա. Քեչեկյանի, Մ. Ոսկերչյանի անունները: 1879 թ. Սուրբ Խաչ վանքում արտասանելով «Մայր հայրենիք», «Ազատն աստված» բանաստեղծությունները, Կայալյանն իր ընկերների հետ նշում է Մ. Նալբանդյանի ծննդյան 50-ամյակը: Նա ուսանել էր Լադարյան ճեմարանում, ուստի և քաջածանոթ էր հայոց լեզվին ու գրականությանը:

Կայալյանը ձերբակալվում է, դատապարտվում 25 տարով և արքայազնով Սիբիր: 1905 թ. քաղաքական այլ արքայազների հետ նա վերադառնում է Ռոստով, ուր և 1913 թ. վախճանվում է¹⁵:

Գոնի նարոդովոլական խմբակներին մեծ շափով օժանդակում էր Չերնիշևների մտավորական ընտանիքը: Ռ. Չերնիշևը տեղի նարոդնիկական ղեկավար գործիչներից էր: Չերնիշևների Սուրբ Խաչ վանքի մո-

¹² Նույն տեղում, գ. 674, թ. 55:

¹³ А. Бах, Воспоминания народовольца, «Былое», 1907, т. 2, с. 105.

¹⁴ Ա. Տեբեչենկո, նշված հոդվածը, էջ 94:

¹⁵ Ա. Հավանսիսյան, նշված հոդվածը, էջ 26—27:

տակալքում գտնվող ամառանոցը օգտագործվում էր որպես տեղի նարողովուցիներին խմբի հանդիպման վայր: Այնտեղ կազմակերպվող հավաքներին մասնակցում էին նշանավոր նարողնիկներ Ա. Բախը, Մ. Իվանովը, Գ. Լուպատինը և ուրիշներ: Հատկապես 1884 թ. ամռանը Գ. Լուպատինի մասնակցությամբ այնտեղ հաճախ էին նարողովուրական ժողովներ հրավիրվում: Գ. Լուպատինի մոտ ոստիկանության հայտնաբերած ցուցակի հիման վրա, ի թիվս այլոց, բանտարկվում է նաև Ռ. Չերնիշևը: Ինչպես հայտնի է, հայկական գաղթախառնակներից, և ոչ միայն այնտեղից, դանազան խնդրանքներով հաճախ դիմում էին մայրաքաղաքում բնակվող և հայկական շրջանակներում մեծ հեղինակություն վայելող, կառավարական ոլորտներում ճանաչում ունեցող Կարապետ Եղյանին: 1885 թ. Նոր Նախիջևանից Մինաս Խալիբյանը որևէ օժանդակություն կամ գոնև Ռ. Չերնիշևի մասին հավաստի տեղեկություն ստանալու համար դիմում է Կ. Եղյանին: Նա գրում էր. «Չերնիշևի գործն էլ չիմացանք ինչ արին: Նրա հետ կապ ունի Բեշեքերովի գործը, որի (Չերնիշևի—Վ. Բ.) մայրը Պետերբուրգումն է, աշխատում է յուր որդուն արձակել: Որդին էլ աշգուհ է, և պետք է կարծել, որ նա ոչ մի վատ գործ չի արել, միայն բարեկամություն է ունեցել Բեշեքերովի հետ, որովհետև Ռոստովում մի բակում են ապրել Ս. Ալաջայանի տանը»¹⁶:

Ռ. Չերնիշևը հիվանդության պատճառով նույն՝ 1885 թ. հուլիսին ազատվում է բանտից, սակայն շուտով մահանում է:

Մ. Խալիբյանի նամակում ակնարկված Նոր Նախիջևանի մյուս ներկայացուցիչը Պետրոս Փեշեքերովն էր, որը 80-ական թվականների առաջին կեսի Ռոստով-նախիջևանյան նարողովուրական կազմակերպության ակտիվ անդամներից էր: Նա կապված էր բանվորական շրջանների հետ, կազմակերպում էր խմբակներ, բանվորներին բացատրում գոյություն ունեցող կարգերի անարդարությունը: 1884 թ. բանտարկվում է նաև Պ. Փեշեքերովը, որը մեծ հարված էր Նոնգի նարողնիկական խմբակներին¹⁷:

1884 թ., Գ. Լուպատինի բանտարկությունից հետո փաստորեն ձերբակալվում են Ռոստով-նախիջևանյան նարողովուրական խմբի բոլոր անդամները: Ձերբակալությունից կարողանում է խուսափել միայն Նախիջևանի կարի մեքենաների պահեստի աշխատող Մակար Պոպովը: Վերջինս կարևոր դեր էր կատարում կապ ստեղծելու, գաղտնի գրակալություն ստանալու և տարածելու գործում: Նրան հաջողվում է տպագրել «Նարողնայա վոլյա» թերթի № 10-ը և տարածել: 1885 թ. ձերբակալվում

է նաև Մ. Պոպովը: Նա Պետերբուրգում դատվում է Լուպատինի խմբի հետ «21-ի պրոցեսում» և դատապարտվում մահվան: Սակայն մահապատիժը փոխարինվում է երկարատև աքսորով՝ Սիբիր¹⁸:

Հայ ուսանողների հեղափոխական նարողնիկական շարժումների մեջ առջին էր ընկնում Հովհաննես Մանուչարյանը: 1882 թ. մտնելով Պետերբուրգի համալսարան, հաջորդ տարին վտարվում է մայրաքաղաքից որպես ուսանողական շարժման նարողնիկ առաջնորդներից մեկը: Նա աքսորվում է Խարկով, ուր աշխատում է նարողնիկական «Չորնի պերեդել» խմբակցության գաղտնի տպարանում:

Հ. Մանուչարյանը Դոնի գորբի մարդի մայրաքաղաք Նովոչերկասկում Խարիտոնով եղբայրների հետ կազմակերպում է ընդհատակյա տպարան: Նարողնիկական կազմակերպություններին ֆինանսավորելու նպատակով նա մասնակցում է Արմավիրում Օսլայի գործարանի հիմնադրմանը: Նա նախիջևանցի շէր, սակայն կապված էր Ռոստով-նախիջևանյան նարողովուրականների հետ: Հ. Մանուչարյանը մի քանի անգամ փախել է Խարկովի և Ռոստովի բանտերից: Կալանքի ժամանակ իշխանություններից և նարողնիկական շարժման մեջ էր կալանքի ժամանակ իշխանության օրգաններին դիմադրություն ցույց տալու համար 1885 թ. դատապարտվել է մահվան, որը փոխարինվել է 10 տարվա տաժանակրություն: Շլիսելբուրգում նա կալանքի մեջ է եղել շուրջ 20 տարի, որից հետո մինչև 1905 թ. եղել է Սախալինի աքսորավայրում¹⁹:

Պետերբուրգում 1884 թ. նարողնիկական շարժման մեջ մեղադրվող 142 ուսանողների մեջ էր Ուլյանա Ասատուրովան: Նրա հայրը՝ Նոր Նախիջևանի վաճառական Աստվածատուր Ասատրյանը նույնպես Ռոստով-նախիջևանյան նարողնիկական խմբակների ակտիվ մասնակիցներից էր:

Նոր Նախիջևանի որոշ բնակիչներ, որոնք աշխատում էին արդյունաբերական ձեռնարկություններում, նմանապես մասնակցում էին նարողովուրական խմբակների գործունեությանը: Նոր Նախիջևանցի Նիկիտա Խոկանովը Տագանրոգում կազմակերպում է նարողնիկական խմբակ: 1880-ական թվականների կեսերին նարողնիկական կոչեր են տարածում Լուսպարոն Փեշեքերովը, Եմելյան Կալալյանը և ուրիշ նախիջևանցիներ²⁰: Իրավացի է հարավային Ռոսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի նարողնիկական շարժման անցքերը հետադուրս պատմաբան Ա. Գ. Տերեշենկոն, երբ գրում է. «Ռոստով-նախիջևանյան նարողովուրական խմբակների գործունեությունը հայտնի չափով հաջող կարող էր լինել

18 Նույն տեղում, էջ 98:

19 Ա. Հովհաննիսյան, Եղված հոդվածը, էջ 26:

20 ГАРО, ф. 829, оп. 1, д. 533, лл. 88, 127.

16 ՀԿՊՊԱ, ք. 58, ց. 2, գ. 1329, թ. 63:

17 Ա. Տերեշենկո, Եղված հոդվածը, էջ 96—97:

նրանցում նորնախիջևանցիների մասնակցության շնորհիվ, բանի որ նրանք ունեին կոնսպիրատիվ լավ կապեր, միջոցներ, բնակարաններ և այլն:

Ռոստով-Նախիջևանյան նարոդովոլական խմբակների մի շարք առավել կարևոր աշխատանքներում գործուն մասնակցություն էին ունենում շատ նորնախիջևանցիներ, որոնք դրսևորել էին իրենց որպես կարող պրոպագանդիստների, փորձված կոնսպիրատորների, վճռական գործողությունների պատրաստ անձնավորությունների»²¹:

Ռոստով-Նախիջևանյան նարոդովոլական խմբակը փաստորեն հարավի կենտրոնական կազմակերպությունն էր, որը կապեր ուներ Պովոլոժիեի, Ուկրաինայի, Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի, Տազանրոզի, նովոչերկասկի, Խարկովի խմբակների հետ:

Նոր Նախիջևանի նորոգնիկների գործունեությունը նշանակալից հետք է թողել երկրի հարավի հեղափոխական շարժումների պատմության մեջ: Այդ խմբակները ինտերնացիոնալ կազմ ունեին և այդ առումով նման էին Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում ու նահանգներում գործող նարոդնիկական կազմակերպություններին:

Ռուսաստանի նարոդնիկական շարժման մեջ 1880-ական թվականների սկզբներից, մասնավորապես 1881 թ. մարտիմեկյան ահաբեկումից հետո տեղատվություն սկսվեց. շարժուն սկսեց բնթանալ լիբերալիզմի ուղիով: Հետագայում նարոդնիկական կազմակերպությունների ամենահասուն տարրերը հարեցին գիտական սոցիալիզմին:

Նարոդնիկների մյուս մասը տեսնելով, որ սոցիալիզմի իրենց պրոպագանդան տեղ չի հասնում, ցանկալի արդյունք չի տալիս, իսկ լիբերալների ծրագրերում անտեսվում են Ռուսաստանում բնակվող այլ ժողովուրդների ազգային ազատագրության հարցերը, սկսեցին աստիճանաբար հրաժարվել համառուսաստանյան խնդիրներ արժարժելուց: Այդ բանը կատարվեց առավելապես Ռուսաստանի ծայրամասերի, այդ թվում և Անդրկովկասի նարոդնիկների շրջանում: Այստեղ գործող, ազգային կազմ ունեցող խմբակները շրջվեցին դեպի արևմտահայության ազատագրության խնդիրը²²: Նարոդնիկական այդ կազմակերպությունները հետագա տարիներին մեծ մասամբ միախառնվելով ազգային-ազատագրական խմբակներին դարձան ձևավորվող հայկական քաղաքական կուսակցությունների հիմնական տարրերից մեկը:

21 Ա. Տրեշչենկո, նշված հոդվածը, էջ 98—99:

22 Մ. Ներսիսյան, նարոդնիկական խմբակները Անդրկովկասում, Երևան, 1940, էջ 74—79:

Համանման երևույթ տեղի ունեցավ նաև Մոսկվայի և Պետերբուրգի առանողությունների շրջանում: Նարոդնիկական տրամադրություններով համակված հայ երիտասարդությունը սկսեց զբաղվել Հայկական հարցով: 1882 թ. գարնանը նրանք Մոսկվայում հիմնադրեցին «Հայրենասերների միություն» կազմակերպությունը, որն իր հիմնական խնդիրն էր համապետության անդամներն իրենց բացարձակ մեծամասնությամբ Անդրկովկասի տարրեր հայաբնակ վայրերի ուսանողներ էին: Նարոդնիկական հարցերը որոշակիորեն կրող այդ կազմակերպությունը հրատարակեց «Ազատության ավետարեք» իր օրգանը: «Հայրենասերների միությունը» թիֆլիսում ունեցավ իր մասնաճյուղը, որի մեջ ընդգրկվեցին «Սրահա» («Երկունք Հայաստանի») բանաստեղծությունները: Առհասարակ Մ. Նալբանդյանը, Ռ. Պատկանյանը և Բաֆֆին մեծ ազդեցություն ունեին նարոդնիկական երիտասարդության վրա: Հատկանշական է, որ 1884 թ. թիֆլիսի ազգային նարոդնիկական խմբակներից մեկը Ալ. Շիրվանզադեի մասնակցությամբ խմորատիպ վերահրատարակում է Մ. Նալբանդյանի «Երկունք» գործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» երկը, որը տարածվել է թիֆլիսում և գավառներում²³:

Այսպիսով, արևելահայ նարոդնիկական խմբակներն ու նարոդնիկական գաղափարներով տարված առաջադեմ երիտասարդությունը սոցիալական խնդիրներին զուգընթաց գրեթե ամենուրեք դնում էին նաև ազգային ազատագրության հարցեր: Ինչպես տեսանք Նոր Նախիջևանում դրությունը փոքր ինչ այլ էր: Թեպետև այնտեղ նարոդնիկական շարժումը զուգադիպում էր Բեռլինի կոնգրեսին ու Հայկական հարցի մասին ակտիվ հետաքրքրությունների, թեպետև Նախիջևանում նարոդնիկական կազմակերպությունները ազգային խնդիրներ չէին շոշափում և մնացին միայն սոցիալական պայքարի ոլորտում:

23 Ա. Հովհաննիսյան, 1880-ական թվականների առաջին կեսի արևելահայ ազգային նարոդնիկական խմբակները («Բանբեր Հայաստանի արխիվներ»), 1968, 1, էջ 130—133:

24 Նույն տեղում, էջ 134:

Այդ երևույթը բացատրվում է նրանով, որ Դոնի երիտասարդության վրա շատ ուժեղ էր համառուսաստանյան նարոդնիկական շարժման ղեկավարների գաղափարական և քաղաքական ազդեցությունը: Եվ հետագայում է նկատի ունենալ նաև այն, որ Նոր Նախիջևանի գաղութը որքան էլ լիներ հայակենտրոն, այնուամենայնիվ ավելի հեռու էր թուրքիայից և ողջակիզվող արևմտահայերի ձայնն Անդրկովկաս ավելի շուտ էր հասնում քան Դոնի ասիերը:

Նոր Նախիջևանի նարոդնիկական շարժման ղեկավարները թույլ տվեցին, այսպես ասած, նաև տակտիկական սխալներ: Նրանք փորձեր չարեցին իրենց գործունեության ոլորտի մեջ ընդգրկելու քաղաքի հետ բաղում թեկնով կապված, կոնսպիրատիվ աշխատանքի լավագույն հնարավորություններ ընձեռող, հայկական գյուղերի բնակչությանը: Համենայն դեպս հայտնի չէ գյուղական բնակչության հետ կապվելու որևէ փաստ:

Դոնի նարոդնիկական շարժումը էական նշանակություն ունեցավ հայկական գաղութի առաջադեմ մտավորականությանը, առաջին հերթին երիտասարդությանը սոցիալական պայքարի մեջ ընդգրկելու, նրա քաղաքական հասունացման գործում:

2. ԴՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՐ ՊՐՈՂԵՏԱՐԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1860—70-ական թվականներին բուրժուական ռեֆորմներից հետո հարավային Ռուսաստանում կապիտալիզմի զուսույթը թեպետև կատարվում էր ավելի արագ, սակայն բուրժուազիան դեռևս որպես զասակարգ, այն աստիճան չէր տոնականացել, որպեսզի դառնար քաղաքական ուժ: Նոր ձևավորվող բանվոր դասակարգը հասուն չէր քաղաքականացել և չունեի իր ղեկավար կորիզը՝ կուսակցությունը:

1880-ական թվականներից արդյունաբերության զարգացումը, կադրային բանվորության աճը, նարոդնիկական ազդեցության օրջեկտիվ պայմաններ էին ստեղծել մարքսիզմի տարածման համար: Բանվորական գործադուլային պայքարը հասունացնում էր Դոնում սևփական կազմակերպություն ունենալու գաղափարը: Առաջին կազմակերպությունը, որի մեջ մտան Դոնի առաջավոր բանվորները, շուրջ մեկ տարի գոյություն ունեցած 1875 թ. Օդեսայում կազմակերպված «Հարավային Ռուսաստանի բանվորների միություն» էր: Նարոդնիկական ազդեցությունը կրող այդ «Միությունը» ձևավորվել էր Օդեսայում և Ռուստովում՝ միաժամանակ

կազմակերպված ընկերությունների հիման վրա: Վերջիններս էլ ունեին իրենց առանձին խմբակները²⁵:

Այդպիսի խմբակներ էին կազմակերպվում Ռուստովում, Տագանրոգում, Վլադիկավկազի երկաթուղու որոշ կայարաններում և այլ տեղերում: Այդ խմբակների մեջ առաջատար դեր էր կատարում Վլադիկավկազի երկաթուղու գլխավոր արհեստանոցում 1882 թ. կազմակերպված «Կենտրոնական բանվորական խմբակը»: Կենտրոնական խմբակը ստեղծել էր լավ գրագորան և ուսումնասիրում էր Մարքսի, Էնգելսի, Չերնիշևսկու, Լասսալի, Լիբկնիխտի աշխատությունները: 1883 թ. «Կենտրոնական»-ը հեկտոգրաֆով անլեզալ հրատարակում է «Բանվոր» ամսագիրը²⁶: 1880-ական թվականներին բանվորական այդ խմբակները, որոնք գործում էին նարոդնիկական խմբակներին զուգահեռ և նկատելի չափով կրում դրանց ազդեցությունը, իրենց ծրագրերում դնում էին նաև նարոդնիկական շրջանակներից դուրս եկող խնդիրները:

Հարկ է նշել, որ XIX դարի վերջերից տնտեսական կյանքի զարգացման, մասնավորապես արդյունաբերական ձեռնարկություններն առանձին ընկերությունների մեջ միավորվելու հետևանքով նոր Նախիջևանը Ռուստով քաղաքի հետ մի ամբողջություն էր կազմում: Մանավանդ սոցիալ-քաղաքական երևույթները երկու քաղաքների համար էլ ընդհանուր էին: Այդ առումով նոր Նախիջևանը Ռուստովի մի մասն էր կազմում և նախապես կամ նվազ չափերով մասնակցում այնտեղ խմբավորող ու հասունացող քաղաքական իրադարձություններին: Այդ հանգամանքն ավելի քան հասկանալի կդառնա, եթե նկատի առնենք, որ հարավային Ռուսաստանի անտարաբարդյունաբերական, առհասարակ տնտեսական հիմնական կենտրոն Ռուստով քաղաքը Դոնի ավազանում և Հյուսիսային Կովկասում ուղղություն տվող դեր էր կատարում հասարակական մտքի զարգացման, սոցիալ-քաղաքական կյանքի մեջ:

Դոնում առաջին մարքսիստական խմբակն առաջացել է 1888 թվականին: Դրա կազմակերպիչն էր Ն. Մուրավիլովը: Նա չէր ընդունում նարոդնիկական հայացքները, մասնավորապես տեղորի քաղաքականությունը: Նա իր կազմակերպած խմբակներում խորապես ուսումնասիրում էր մարքսիստական գրականությունը, ռուսական իրականության տնտեսական կամ քաղաքական երևույթները համեմատում Եվրոպայում կատարվող իրողությունների հետ և համապատասխան մեկնաբանումներ ու հե-

25 «Рабочее движение в России в XIX веке», т. II, ч. 2, М., 1951, с. 104—106.

26 «Очерки истории партийных организаций Дона», ч. 1, 1898—1920, Ростов н/Д, 1973, с. 27—28.

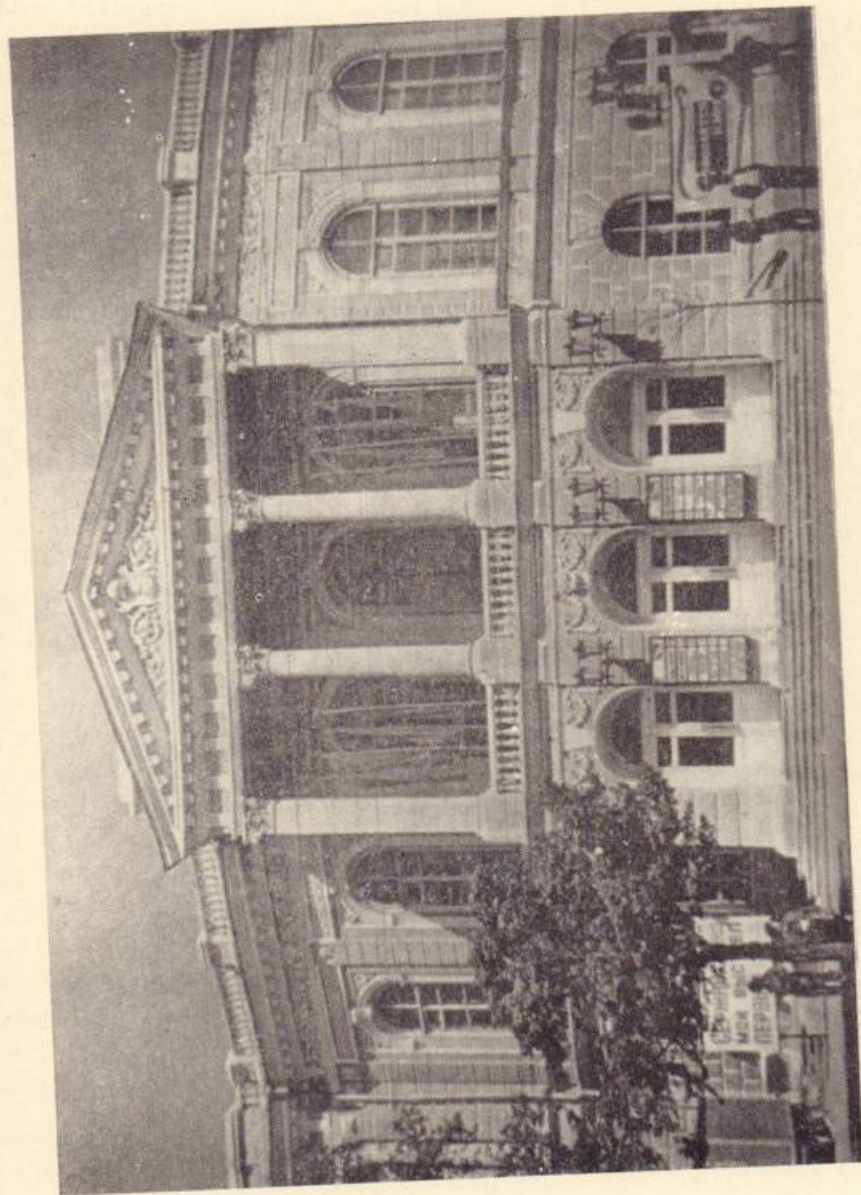
տևություններ անում: Նրա կազմակերպած խմբակներին մասնակցում էին բանվորներ, ծառայողներ և սովորող երիտասարդներ: Ն. Մուրավիլովը և նրա ընկերները նշանակալից ազդեցություն ունեցան Դոնի և Հյուսիսային Կովկասի շատ քաղաքներում մարքսիզմ տարածելու և սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ հիմնելու գործում²⁷:

Սոցիալական ընդհանուր հակասությունների սրման հետ մեկտեղ պրոծադուլային շարժումներն ամբողջ երկրում, այդ թվում և Դոնի ալազանում, դանդաղ, սակայն հետևողականորեն ծավալվում էին: Դրանց մեջ կարևոր էր հասկապես Վլադիկավկազի երկաթուղու գլխավոր արհեստանոցի 1894 թ. գործադուլը: Ռոստովի այդ գործադուլը էական նշանակություն ունեցավ Դոնի մարզի և դրա սահմաններից դուրս բանվորական և սոցիալ-դեմոկրատական շարժումների խթանման համար: Պատահական չէ, որ հետագայում լենինյան «Իսկրան» այդ գործադուլը համարեց սոցիալ-դեմոկրատիայի կողմից ղեկավարվող 1890-ական թվականների բանվորական շարժումների խոշոր երևույթներից մեկը²⁸:

1895 թ. Ռոստովում ձևավորվում է առաջին սոցիալ-դեմոկրատական, «Կենտրոնը», որը միավորում էր մարքսիստական շուրջ 10 տեղական խմբեր: Ռոստովից բացի մարքսիստական խմբակներ կային Նովոչերկասկում, Տագանրոգում, Նախիջևանում և Դոնի այլ քաղաքներում²⁹:

1898 թ. ՌՍԴԲԿ Մինսկի առաջին համագումարից և պաշտոնապես Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն հիմնելուց հետո Մոսկվայի, Իվանո-Վոզնեսենսկի, Կիևի, Օդեսայի և այլ քաղաքների սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններն սկսեցին ձևավորվել որպես դրա կոմիտեներ: Նույն տարում Ռոստովում ևս ստեղծվում է ՌՍԴԲԿ Դոնի կոմիտե³⁰: Դրա ձևավորումը պայմանավորված էր Ռոստովի սոցիալ-դեմոկրատների նախընթաց աշխատանքով: Դոնի կոմիտեի ստեղծումը հսկայական նշանակություն է ունենում Դոնի մարզում, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասում սոցիալ-դեմոկրատական շարժման հետագա ծավալման համար:

Դոնի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների գործունեությանը մեծապես նպաստում էր 1900 թ. հիմնադրված լենինյան «Իսկրան»: «Իսկրան» իր էջերում հաճախ էր անդրադառնում և նյութեր տպագրում Դոնում կատարվող իրադարձությունների մասին: 1902 թ., օրինակ, «Իսկրան» գրում էր, որ Դոնի կոմիտեի պրոկլամացիաները Ռոս-

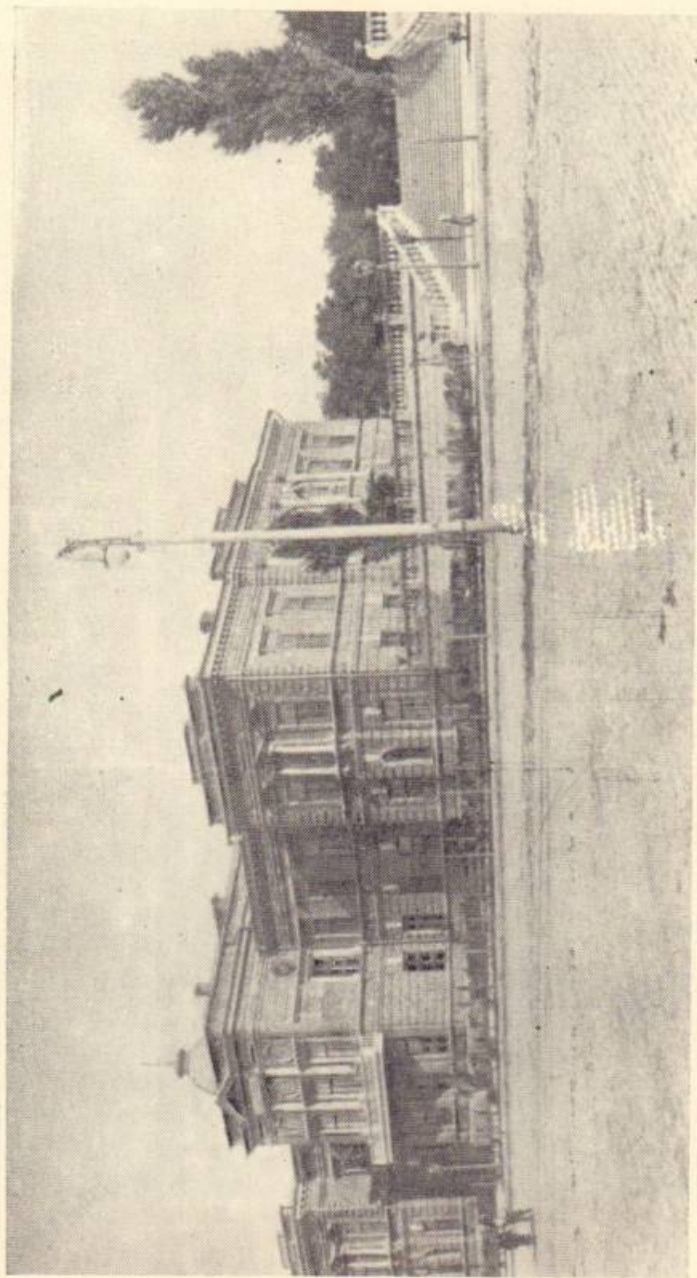
Նոր Նախիջևանի ֆաբրիկայի բառարանը

²⁷ Նույն տեղում, էջ 30—33:

²⁸ «Искра», № 30, 1902 г.

²⁹ «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 45.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 51:

Քաղաքային իգական գիմնազիայի շենքը

տովից ու Նախիջևանից բացի տարածվել են Տագանրոգում, Նովոչերկասկում, Ալեքսանդրովսկ-Գրուշևսկում, Նովորոսիյսկում, Արմավիրում և ամենուրեք լավ ընդունելություն գտել³¹:

Ոչ միայն Դոնի այլև ամբողջ Ռուսաստանի հեղափոխական շարժումների մեջ խոշոր երևույթ էր Ռոստովի 1902 թ. նոյեմբերյան գործադուլը: Գործադուլը սկսում են Վլադիկավկազի երկաթուղու գլխավոր արհեստանոցների բանվորները: Նոյեմբերի 3-ին Դոնկոմի հրավիրած սոցիալ-դեմոկրատների և առաջավոր բանվորների խորհրդակցությունը վճռում է պաշտպանել բանվորների պահանջները և ընդհանուր գործադուլ հայտարարել: Դոնկոմի կոշով գործադուլավորներին միանում են քաղահայտարարել: Դոնկոմի կոշով գործադուլավորներին Գործադուլավորներին և մյուս գործարանների հազարավոր բանվորներ: Գործադուլավորներին և միանում նաև Նախիջևանի մի քանի ձեռնարկությունների աշխատողները: Դոնի զորքի պետ ատաման Սվյատոպոլկ Միրսկին գործադուլավորների դեմ հանած զորքի և ոստիկանության համատեղ գործողությունների մասին ռազմական միսիստրին տված զեկուցագրում նշում էր. «Վլադիկավկազի երկաթուղու արհեստանոցի բանվորների գործադուլի վնասակար ազդեցությունը արդեն զգացվում է տեղի ֆաբրիկաների ու գործարանների բանվորների տրամադրությունների վրա: Դրանցից Նախիջևանում գտնվող երեք գործարանների բանվորներ դադարեցրել են աշխատանքները»³²:

Ռոստովի դեպքերի ազդեցությամբ գործադուլ են անում Նովոռոսիյսկի քաղաքի և Տիխորեցկ կայարանի բանվորները:

Քսաներեք օր տևող գործադուլային այդ աննախադեպ պայքարը հսկայական նշանակություն ունեցավ և ցույց տվեց, որ բանվորական շարժումը բարձրացել է նոր, ավելի բարձր աստիճանի:

Վ. Ի. Լենինը «նոր իրադարձությունները և հին հարցերը», «Առաջին դասերը», «Ինքնակալությունը և պրոլետարիատը» և այլ հոդվածներում Ռոստովի 1902 թ. գործադուլը բարձր է գնահատում և համարում համառուսաստանյան երևույթ³³:

Հաջորդ տարում պրոլետարիատի պայքարն ամբողջ երկրում ավելի մասսայական բնույթ է ստանում: 1903 թ. մարտին Ռոստովում տեղի է ունենում 30 հազար աշխատավորության հզոր ցույց: Ցուցարարները

31 «Искра», № 22. 1902.

32 «Наш край», документы по истории Донской области (XVIII—начало XX века), Ростов н/Д, 1963, с. 334.

33 Վ. Ի. Լենին, Նժժ, հ. 7, էջ 73—81, հ. 9, էջ 150—163, 303—308.

հանգես էին գալիս ինքնակալության դեմ ուղղված քաղաքական լողուն գներով³⁴։

Այդ նույն ժամանակ, սոցիալ-քաղաքական ընդհանուր բնույթ կրող պայքարից բացի, նոր նախիջևանում տեղի էին ունենում նաև զուտ ազգային հողի վրա կատարվող հակակառավարական հուլումներ։ Գրանք ցարիզմի կողմից տակավին XIX դ. վերջերից հայ ժողովրդի դեմ սկսված հալածանքների հետևանք էին։

1903 թ. հունիսի 12-ին ցարական կառավարությունը որոշում ընդունեց հայկական եկեղեցու գույքը պետականացնելու վերաբերյալ։ Ցարական նոր օրենքն ուղղված էր առաջին հերթին հայկական դպրոցների դեմ, քանի որ դրանք պահվում էին զերազանցապես եկեղեցական միջոցներով։

Այդ նոր օրենքը և՛ առիթ, և՛ պատճառ դարձավ ժողովրդի խուլ գրգռությունը վերածելու բացահայտ անհնադանդություն։ Հատկապես մեծ ցույցեր, ելույթներ, դիմված ընդհարումներ տեղի ունեցան Անդրկովկասում։ Եղան բազմաթիվ մարդկային զոհեր։ Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան կոչեր, թուլացիկներ հրատարակեց՝ ընդդեմ ցարիզմի ազգահալած քաղաքականության և ողջունեց ժողովրդի արթնացումը³⁵։

Հայ մտավորականության և հասարակական տարբեր խավերի մեջ լայն շարժում սկսվեց՝ ընդդեմ կառավարության այդ քաղաքականություն։ Լենինյան «Իսկրան» անդրադարձավ այդ խնդրին, տպագրեց ինքնակալության քաղաքականությունը մերկացնող Բ. Կնունյանցի «Նոր ավազակություն» հոդվածը³⁶։ Ոչ միայն ուսսահայ գաղթաշխնների բնակչությանն էր համակել համաժողովրդական այդ հուլումը, այլև արևմտահայությունը արձագանքեց ցարական կառավարության դեմ ուղղված այդ շարժմանը։

Նոր նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանքի վանահայր Վահան վարդապետ Տեր-Գրիգորյանի՝ Հայոց կաթողիկոսին ուղղած հայտարարությունից պարզ են դառնում նոր նախիջևանում հայկական եկեղեցու ունեցվածքը պետականացնելու օրենքի կենսագործման մանրամասները։

Սեպտեմբեր ամսին իրավասու բոլոր հոգևոր գործիչները նոր նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում հրավիրվում են ժողովի։ Նրանց ծանոթացնում են 1903 թ. հունիսի 12-ի բարձրագույն հրամանին և ներքին գործոց նախարարի հրահանգին։ Հրահանգը հորդորում

էր հոմարակամ հանձնելու եկեղեցիների ու վանքերի շարժական ու անշարժ ունեցվածքը։

Մի քանի օր անց Սուրբ Խաչ վանք է գալիս նոր նախիջևանի ոստիկանության լիազորը և պահանջում վանքի ելումուտի մատչանք, վարձակալների հետ կնքված պայմանագրերը և այլ վավերագրեր։ Գրական արդյունքի չհասնելով նա վերադառնում է։

Հոկտեմբերի 6-ին վանք են գալիս բարձրագույն հրամանը իրագործելու նպատակով ստեղծված հանձնաժողովի երեք անդամները՝ Գոնի գործելու նպատակով ստեղծված հանձնաժողովի երեք անդամները՝ Գոնի գործերի ատամանի տեղակալ Գոբբինը, Ռոստովի ոստիկանապետը և նախիջևանի լիազոր ոստիկանը։ Թեպետ իրենց մոտ ամեն ինչ գրանցված էր, այնուամենայնիվ, զննում են վանքը, օժանդակ շինությունները, պարտեզը, բանջարանոցը, ամառանոցը, ծանոթանում եկամուտների մատչանին³⁷։ Նրանք վանքին են թողնում սոսկ մեկ դեսյատին տարածություն զբաղեցնող բակը և երկու հարակից տնակ։ Պետականացնում են վանքի 450 դես. վարելահողերը, 10 դես. հողամաս զբաղեցնող բանջարանոցը, 8 դես. տարածք ունեցող պարտեզը և քարահանքերը։ Ապա Ռոստով են հրավիրում վանքի վարելահողերի և այլ ունեցվածքի վարձակալներին, ստուգում նրանց պայմանագրերը և խստորեն պատվիրում վարձակալական վճարը վանքին տալու փոխարեն այսուհետև մուծել պետական գանձարանը³⁸։

Սուրբ Խաչ վանքում կառավարական այդ հրամանի իրագործումն այնպիսի դիմադրություն է հանդիպում, որ տեղական իշխանությունները հայկական գաղութից արտաքսում են ծառանգավորաց դպրոցի ուսուցիչներ, մտավորականներ վանահայր Վահան Տեր-Գրիգորյանին և նախագետ վարդապետ Նահապետյանին³⁹։

Ցավոք, շեն պահանջվել նոր նախիջևանի վեց եկեղեցիների գույքի բռնագրավման վերաբերյալ եղած վավերագրերը։ Անուղղակի տվյալներից, սակայն, պարզ է դառնում, որ այստեղ ևս գործը սուր բնույթ է կրել և խաղաղ ձևով չի ավարտվել։ Այսպես, հետագա տարիներին վերաբերող ոստիկանական վավերագրերը պատմում են 1903—1904 թթ. տեղի ունեցած անցքերին մասնակից անձնավորությունների մասին։

Ռուսաստանի առաջին հեղափոխությունը հաջորդող ռեակցիայի տարիներին, հայկական շարժման հետ առնչություն ունենալու մեջ մե-

37 ՀԿՊԱ, ֆ. 54, գ. 2174, թ. 1։

38 Նույն տեղում, թ. 2։

39 Թգովում ենք ծառանգավորաց և ապա թեմական դպրոցների սան, նշանավոր իրավարան և դասախոս Գրիգոր Զուրարյանի գրավոր հուշերից։ Այն մեզ տրամադրեց պրոֆ. Ա. Ն. Մնացականյանը, որի համար շնորհակալություն ենք հայտնում։

34 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 88—91.

35 Խ. Զ. Բաղսեղյան, Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, գիրք առաջին, Երևան, 1967, էջ 406—422։

36 «Искра», № 49, 1903։

ղաղրվում էր Մուշե Դանագյոզյանը: Այդ կասկածները ճշտելու նպատակով Դոնի զորքերի մարզային վարչությունը 1909 թ. հունիսին տեղեկություններ է պահանջում Ռոստով-Նախիջևանյան ոստիկանությունից: Վերջինիս հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա Ռոստովի քաղաքապետը Դոնի զորքի ատամանին հայտնում է հետևյալը. «Դոնի Նախիջևանի հոգևոր վարչության և հոգևոր սեմինարիայի հոգաբարձության պետ Մուշե Դանագյոզյանը 1904 թ. փետրվարին Նախիջևանում տեղի ունեցած խառնակությունների ժամանակ, որ առաջացել էին հայկական եկեղեցական գույքը պետականացնելու պատճառով, աքսորվել է քաղաքապետության սահմաններից՝ ոսղմական դրուժյան ամբողջ ընթացքում:

Հիշյալ վանահայրը բնակվել է Մոսկվայում շուրջ մեկ ու կես տարի: Ազմինիստրացիայի կարգադրությամբ 1905 թ. ապրիլի 8-ին վերադարձել է Նախիջևան, ուր և այժմ բնակվում է»⁴⁰:

Մարզային և տեղական ոստիկանական վարչությունների փոխանակած գաղտնի այս գրությունից պարզ է դառնում, որ Նախիջևանում եկեղեցական գույքը պետականացնելու վերաբերյալ ցարական օրենքը կիրառելիս հայ հասարակայնության կողմից այնպիսի դիմադրություն և «խառնակություն է» տեղի ունեցել, որ վերադաս իշխանություններն անհրաժեշտ են գտել քաղաքից աքսորել անգամ տեղի հոգևոր պետին:

Նոր Նախիջևանի բնակչության տարբեր խավերի համընդհանուր բնույթ կրող այդ հուշումներին միանում է նաև թեմական դպրոցի աշակերտությունը: «Մեր տեսուչի կարգադրությամբ,—վերհիշում է 1903 թ. դեպքերը Գ. Չուբարյանը,—դպրանոցի դռները գոցել էին և պահակներ կանգնեցրել, սակայն մեզ հաջողվեց երկրորդ հարկի պատուհանից պարաններով իջնել և դիմել դեպի բաղմահազար դիմադրող ժողովուրդը և քարերով կռվել գեներալ Աբրամովի կազմակալին գումարտակի դեմ»⁴¹:

Դոնի հայ հասարակությունն անհանգստացած էր և միջոցների էր դիմում, որպեսզի կանխի Նախիջևանի թեմական դպրոցին պատկանող Արիմի Թեոդոսիա քաղաքի Նախիջևանյան նախկին ուսումնարանի երկհարկանի շենքի պետականացումը, որն իրականացվում էր այդ նույն օրենքով⁴²:

* * *

Ռոսաստանյան 1905—1907 թթ. առաջին բուրժուական հեղափոխությունը բավականաչափ ուժեղ արտահայտվեց նաև Դոնում:

Հասունացող հեղափոխությունից ցարիզմը, ինչպես հայտնի է, ելք էր որոնում հաղթական պատերազմի մեջ: Ռուս-ճապոնական պատերազմի հենց սկզբում Դոնում իշխանության պաշտոնական ներկայացուցիչները ցանկանալով ժողովրդի մեջ արթնացնել առ կայսրը նվիրվածության զգացմունքներ, սկսեցին կազմակերպել «հայրենասիրական» ժուլյան զգացմունքներ, սկսեցին կազմակերպել «հայրենասիրական» ժուլյան ժամանակ ամբոխի միջին հնչում է «Կորչի ինքնակալությունը» կոչը: Անմիջապես տարածվում է Դոնկոմի հրատարակած «Ռոստովի և Նախիջևանի բոլոր բանվորներին» հակապատերազմական պրոկլամացիան⁴³: Տեղական իշխանությունների ձեռնարկած այդ միջոցառումը ցանկալի արդյունքների չի հանգեցնում:

Պետերբուրգի 1905 թ հունվարի 9-ի արյունոտ կիրակիի դեպքերը լայն արձագանք չգտան Դոնում, քանի որ մասսայական բանտարկությունների միջոցով կանխվեց նախապատրաստվող գործադուլային շարժումը: Սակայն առհասարակ կանխել հասունացող հեղափոխական շարժումները, անհնարին էր: Նվ ահա փետրվար ամսից սկսվում են Ռոստովի, Նոր Նախիջևանի, Նովոչերկասկի, Տագանրոգի բանվորների գործադուլները: Ընդամենը 20 օրվա ընթացքում, փետրվարի 14-ից մինչև մարտի 5-ը գործադուլ են անում Ռոստովի և Նախիջևանի 24 գործարանների ու ձեռնարկությունների բանվորներ, որոնց մասնակցում է շուրջ 3,5 հազար մարդ⁴⁴:

1905 թ. ամռանը տեղի ունեցած առավել նշանակալից իրադարձությունը դա Կուրանի, Քերեքի և Դոնի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների համատեղ ուժերով կազմակերպված գործադուլն էր: Այն ընդգրկեց Վլադիկավկազի ամբողջ երկաթուղու բանվորներին: Գործադուլն ընդունեց աննախագեպ ծավալ, գնացքների շարժումն ամբողջովին դադարեց: Շուտով, երկաթուղայինների հետ համերաշխելով, գործադուլ հայտարարեցին «Աքսայ» գործարանի, տպարանի և Քուշնարյանի ձխախոտի ֆաբրիկայի բանվորները⁴⁵:

Գործադուլի ընթացքում ի հայտ եկավ Դոնկոմի մենշևիկյան ղեկավարության համաձայնողական քաղաքականությունը: Հեղափոխության ամբողջ ընթացքում Դոնի բոլշևիկները միշտ էլ համառ պայքար են մղել սոցիալ-դեմոկրատիայում գերակշռություն ունեցող մենշևիկյան թևի դեմ: Այդ տարիներին Ռոստովն իր շրջակայքի հետ բաժանվում էր երեք

40 ГАРО, ф. 829, оп. 1, д. 15, л. 18.
44 «Наш край», с. 356.
45 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 138—139.

40 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, д. 345, л. 105, 106.
41 Ցիտում ենք Գ. Չուբարյանի հուշերից:
42 Էյդոլ, ֆ. 10, գ. 81:

ըրջանի՝ Թեմերնիկի, Քաղաքային և Նախիջևանի: Դրանցից միայն Թեմերնիկի շրջանային կոմիտեի ղեկավարությունն էր գտնվում բուլղարիկների ձեռքին:

Համերաշխելով Ռոստովի կառապանների ելույթին, հուլիսին մեկ շաբաթով գործադու են անում նաև Նախիջևանի կառապանները՝ «աննորմալ կյանքի, ցածր աշխատավարձի և քաղաքային վարչությունից դժգոհ լինելու համար»⁴⁶:

Հոկտեմբեր ամսին ամբողջ երկրում ծավալված գործադուլային շարժումն ընդգրկում է նաև Դոնը: Տեղի պահնորդական բաժնի պետ ոստմիստը Զավարզինը ոստիկանության ղեկարտամենտին հասցեագրված գաղտնի ղեկուցագրում հայտնում էր. «Հոկտեմբերի 9-ից Ռոստով և Նախիջևան քաղաքներում բանվորության, գործակատարների, արհեստավորների, ինչպես նաև միջնակարգ ուսումնական հաստատությունների սովորողների շրջանում նկատվում է հատուկ բարձր տրամադրություն... Կազմակերպվում է գործադուլային բյուրո... նկատի առնելով, որ բյուրոյի հրավիրած հավաքներին սկսում են մասնակցել քաղաքային և Նախիջևանյան շրջանների ծայրահեղ հեղափոխական ուղղություն ունեցող տարրերը, բանվորների մեջ մեծ հեղինակություն վայելող հեռուորտառնորդներ, ինչպես Ի. Ստավսկին, Զ. Միխայիլովիչը և ուրիշներ, նրանց ձերբակալել եմ այլ ընկերների հետ միասին»⁴⁷:

Հոկտեմբերյան ղեկերից հետո Պետերբուրգի և Մոսկվայի օրինակով բանվորների ղեկուցատնների սովետներ են ստեղծվում նաև Ռոստովում և Նախիջևանում⁴⁸: Այդ սովետները դառնում են ինքնակալության ղեմ բանվոր դասակարգի պայքարը միավորող կենտրոններ:

1905 թ. դեկտեմբերին, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Դոնում հեղափոխությունը հասավ իր զարգացման բարձրագույն աստիճանին՝ ղինված ապստամբության: Դեռևս զարնան ամիսներին Ռոստովում սկսել էին կազմակերպվել սոցիալ-դեմոկրատական մարտական դրուժինաներ: Դրանք նախատեսվում էին ղինված ապստամբության համար: Այդ դրուժինաների ամրապնդման և ղինված ապստամբության նախապատրաստման համար կարևոր դեր կատարեցին շրջանային կոմիտեների և սովետների սոցիալ-դեմոկրատ ազդեցիկ անդամները: Սեպտեմբեր ամսին Ռոստով ժամանած նշանավոր հեղափոխական Յու. Բուսյազինը կապ էր հաստատել նրանցից Ա. Մաբինոյի, Բ. Նալբանդյանի, Ս. Վայսենկոյի, Ի. Բաբկինի, Գ. Կրամարովի և ուրիշների հետ: Դրուժինաները

բաժանված էին շոկատների՝ տասնյակների: Նրանք փոքր խմբերով վարժվում, մարտական պատրաստություն էին ստանում: Դրուժինիկների ընդհանուր թիվը հասնում էր 350—400 հոգու: Մարտական գրուժինաների տասնյակների պետերի մեջ էին Կ. Բոգդանովը, Ի. Նալբանդյանը, Ա. Վոզոլադսկին, Ի. Չենցովը և ուրիշներ⁴⁹:

Դեռևս 1905 թ. ամռանը նոր նախիջևանում ևս կազմակերպվել էին ղինված շոկատներ: Դրանք, սակայն, ղուտ ազգայի խնդիրներ էին հետապնդում և չէին մասնակցում հեղափոխական հուզումներին: Հեղափոխության հենց առաջին ամիսներին ցարիզմի սադրանքով սկսված հայ-ազրբեջանական ընդհարումները, Ռոստովում հրեաների կոտորածները հայկական գաղութում խախտել էին անդորրը և անհանգիստ վիճակ ստեղծել: Դրուժյունը տագնապալից էր դարձել մանավանդ այն հանգամանքի հետևանքով, որ շատերը կարծում էին, թե սեհարյուրակայինները կհարձակվեն նաև հայերի վրա: Ստեղծված լարված իրավիճակն օգտագործում են տեղի դաշնակցականները: Նրանք հեղինակություն ձեռք բերելու և հայկական ղանգվածը հնարավոր հարձակումներից պաշտպանելու համար տեղի հարուստների միջոցով ղենք են ձեռք բերում: Այդ ղենքով կազմակերպում են դաշնակցական սպառազինված խմբեր և ղիրքեր բռնում նախիջևանի տարբեր մասերում⁵⁰:

Դեկտեմբերի 8-ին Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորների ղեկուցատնների սովետը և Դոնկոմը հատուկ կոչով ղիմում են աշխատավորությանը և կոչ անում միանալ Պետերբուրգի և Մոսկվայի սովետների հայտարարած համառուսական գործադուլներին: «Դոնի Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորների ղեկուցատնների սովետը, — ասվում է այդ պրոկլամացիայում — միանում է Պետերբուրգյան բանվորների և բանվորության մասին՝ հինգշաբթի, դեկտեմբերի 9-ին առավոտյան ղաղահեղին աշխատանքները բոլոր ֆաբրիկաներում և գործարաններում, բոլոր արհեստագործական ձեռնարկություններում...

Ընկերներ, համարձակ մարտի՝ հանուն ժողովրդի ազատության ու երջանկության.

Կեցցե՛ համընդհանուր քաղաքական գործադուլը.

Կեցցե՛ համաժողովրդական Սահմանադիր ժողովը»⁵¹:

Դոնի պահնորդական բաժնի պետ Զավարզինը Ռոստովի քաղաքազլխին ղեկուցում էր Թեմերնիկում բարիկադային մարտերի և մոտա-

49 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 160, 164—165.

50 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Խ. Փորբշյանի ֆոնդ, էջ 54—55:

51 «Наш край», с. 365—366.

46 «Донская речь», № 169, 1905.

47 ГАРО, ф. 826, оп. I, д. 42, лл. 40—44.

48 «Донская речь», 263, 1905.

Այսուհանդերձ 1906 թ. ամռան ամիսներին Դոնի քաղաքներում և գյուղերում հեղափոխության նոր վերելք սկսվեց:

Առաջին պետական դուման ցրելու առիթով Տազանրոգում բուլշևիկները հունիսի 10-ին քաղաքական հզոր ցույց կազմակերպեցին: Ցուցարարներին ցրելու նպատակով բերված ոստիկանությունը տեսնելով նրանց մարտական տրամադրությունը փախուստի էր դիմել: Նրանց դեմ ուղարկված 41-րդ Դոնի գնդի կազակները հրաժարվեցին կրակ բացել: Տեղական իշխանությունները մեծ դժվարությամբ, օգնության հասած ոստիկանության միջոցով կարողացան միայն դադարեցնել այդ ցույցը⁵⁷:

Հեղափոխական շարժումները ճնշելու համար կազակային նոր դորամասեր են բերվում Նախիջևան: 1906 թ. կեսերին Ռոստովի քաղաքայեթի կարգադրությամբ Նախիջևանի քաղաքագլուխը համապատասխան շենք է վարձում՝ 150 հոգուց բաղկացած կազակային դորամասը տեղավորելու համար⁵⁸:

1906 թ. ամռանը Դոնի որոշ օկրուգներում աշխուժացան գյուղացիական և կազակային շարժումները: Հայկական գյուղերի մասին պահպանված որոշ անուղղակի տվյալներ գալիս են հավաստելու, որ այստեղ էլ գրությունը բավականաչափ սրված էր: «Նոր կյանք» թերթի թղթակիցը խոսելով գյուղացիներից գանձվող անօրինական տուգանքների, նրանց նկատմամբ կատարվող այլ ապօրինությունների մասին, հողվածն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Պատժեցեք հանցավորին տուգանքով, բանտարկությամբ, բայց ձեր ինկվիզիտորական պատիժներով մի սպանեք նրա մարդկային արժանապատվությունը: Ժողովրդի համբերությունը հատել է, այլևս չի կարող լուել»⁵⁹:

Հեղափոխության ժամանակ հրապարակվեց ցարական մինիստր Ստոլիպինի 1906 թ. նոյեմբերի 9-ի հոդային օրենքը: Այն ուղղված էր գյուղական համայնքները և գյուղացիության որոշ շերտերի անտեսությունները քայքայելուն և հանձին կուլակության՝ ինքնակալության համար գյուղում ամուր հենարան ստեղծելու նպատակին:

Ստոլիպինյան հողային օրենքը գաղութում բացասական վերաբերմունքի արժանացավ: Հայկական գյուղերը համայնական եղանակով կարգավորում էին համագյուղական հողային-անտեսական հարցերը: Դրանք միաժամանակ զորեղ բռնիքներ էին ազգային սովորություններն ու ավանդությունները, առհասարակ ազգային նկարագիրը պահպանելու գոր-

ծում: Համայնքի քայքայումով, որպիսի ուղղվածություն ուներ նոր օրենքը, գյուղերի դերը որպես ազգային կյանքի համապարփակ օղակների և որպես հավաքական հասարակական-սոցիալական ուժի, թուլանում, նվազում էր:

«Նոր կյանք» թերթը «Մի պատուհաս էլ» խորագրով առաջնորդող հոդված է նվիրում և քննադատում ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականությունը. «Համայնքը ժողովրդի մեծագույն մասի—կարգում ենք այնտեղ,—գյուղացիության մի հաստատություն է, որ առանձին անհատներին ընդհանուրի շահերով է կապում: Միևնույն ժամանակ համայնքն է, որ հավասարակշռում է առանձին անհատների հարաբերությունները և գոյության կովի անողոր հետևանքներն է մեղմացնում... Գյուղացիության ընդհանուր շահերի կապը խզելով, կառավարությունը կկարողանա թուլացնել նրան և վերջինս այլևս չի ներկայացնի նրա համար ընդիմադիր մասսա»⁶⁰:

Հեղափոխության տարիներին հայկական գաղութում լայն տարածում գտավ ուսանող-երիտասարդական շարժումը: Դրա կենտրոնն էր դարձել նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցը: Աշակերտական այդ խլրրտումները գրավեցին ոչ միայն հայկական լայն շրջանների, այլ նաև Դոնի մարզի ղեկավարության ուշադրությունը:

Պատճառը հետևյալն էր. 1906 թ. աշնանը նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմական դպրոցի աշակերտներից մեկի թաղման ժամանակ շորրորդ դասարանի աշակերտ Գ. Պողոսյանը դամբանական խոսքում աշակերտության անունից քննադատում է դպրոցի ուժիմը և այդ խնդրի վրա հրավիրում հասարակության ուշադրությունը: Մանկավարժական վրա հրավիրում հասարակության ուշադրության կարգ խորհրդի և հոգաբարձության որոշմամբ իբրև հասարակական կարգ խախտողի նա դպրոցից հեռացվում է⁶¹: Բարձր դասարանի աշակերտները, ի պաշտպանություն Պողոսյանի, դասադուլ են հայտարարում:

Թեմական դպրոցի ղեկավարությունը բարձր դասարանների (4—6-րդ) աշակերտներին դպրոց չի ընդունում: Պահանջում է, որպեսզի նրանք առհասարակ չդիմում տան, ընդունեն իրենց մեղքերը և խոստանան այդուհետ նման արարքների չդիմել: Աշակերտները մերժում են այդ պահանջը: Նրանք թեմականի տնօրինությունը՝ հոգաբարձության պետ Մուշեղ վարդապետին և ղեկավարի պաշտոնակատար Ե. Շահազիզին են ներկայացնում իրենց բողոքը: Աշակերտները ապօրինի էին համարում Պողոսյանի հեռացումը, բարձր դասարանների փակումը և պահանջում,

57 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 180.

58 «Приазовский край», 1906, № 153.

59 «Նոր կյանք», 1906, № 7:

60 «Նոր կյանք», 1906, № 23:

61 «Մշակ», 1906, № 262:

որ այդ խնդիրը դրվի հասարակական լայն քննարկման⁶²: Նրանք պահանջում էին նաև թուլլովություն իրենց առանձին կազմակերպությունն ունենալու և թերթ հրատարակելու համար⁶³:

Նոյեմբերի 27-ին գումարվում է Նոր Նախիջևանի ժխականների 60 պատգամավորների ժողով: Չորս հոգի (Դեմիրյան, Համալյան, Քեչեկյան, Օքսենտյան) ժողովում հանդես են եկել, որպես աշակերտության պատվիրակներ և համապատասխան բացատրություններ տվել: Սակայն աշակերտության պահանջները չեն բավարարվել: Ժողովը, որին մեծ մասամբ մասնակցում էին ունևոր, բուրժուական խավի ներկայացուցիչները, հաստատում է մանկավարժական խորհրդի և հոգաբարձության վճիռը: Մուշե վարդապետն աշակերտությանը սպանում էր կարգի հրավիրել ոստիկանության միջոցով:

Ի պատասխան այդ քայլի, Մ. Դեմիրյանը հրապարակում է հեռացված աշակերտների արտակարգ ժողովի որոշումը՝ հրաժարվել դպրոց հաճախել մինչև չընդունվեն բոլոր հեռացված աշակերտները: Ինչպես նաև կոչ անել հասարակությանը՝ բողոքելու մարդկային տարրական իրավունքները դպրոցի վարչության կողմից ոտնահարելու դեմ⁶⁴:

Ռուսական և հայկական մամուլը և հատկապես հեղափոխության շնորհիվ ձեռք բերված ազատության պայմաններում հիմնված «Նոր կյանք» թերթը լայնորեն լուսարանում են թեմական դպրոցի դեպքերը: Հայկական շատ օջախներից արձագանքում և իրենց վերաբերմունքն են դրսևորում հասարակական բնույթ ստացած այդ երևույթին:

«Դոնսկայա ռեչ» թերթն այդ օրերին գրում էր, որ Նախիջևանի սեմինարիայի աշակերտները դասադուլ են հայտարարել և ներկայացրել մի քանի խիստ պահանջներ, այդ թվում՝ աշխատանքից հեռացնել ոսկտորին⁶⁵:

Խարկովից մի շարք մտավորականներ բողոքում են թեմականում կատարված կամայականությունների դեմ և դիմում Նախիջևանի հայ հասարակությանը՝ վերաքննել այդ գործը⁶⁶:

Ղլարի հայկական դպրոցի մանկավարժական խորհուրդն իր վերդովմունքն է հայտնում թեմական դպրոցի ղեկավարների բիրտ վարմունքի դեմ: Թեմականի նախկին սաներ, ղլարաբանակ Կ. Պոպովը և Ա. Ավագյանը թերթի խմբագրությանը ուղղված նամակով պաշտպա-

նում էին աշակերտության իրավունքները, դատապարտում դպրոցի ճահ-ճացած մթնոլորտը⁶⁷:

Գևորգյան ճեմարանի ուսուցիչ, թեմականի նախկին սան Հ. Գենջյանը դպրոցի տնօրինությանն ուղղած բաց նամակում գրում էր. «Ամբողջ էությունը բողոքում եմ ձեր բռնության դեմ և պահանջում ամենախիստ հասարակական դատաստան»⁶⁸:

Համերաշխելով Նոր Նախիջևանի աշակերտության հետ, իրենց բողոքի ձայն են բարձրացնում Երևանի թեմական դպրոցի աշակերտները: Վերջիններս հոգաբարձությանն ուղարկած հեռագրում գրում են, որ Նախիջևանի թեմական դպրոցի դեպքերը «...չափազանց անհանգստություն և աղմուկ բարձրացրին մեր աշակերտության մեջ»⁶⁹:

Հեռացված աշակերտների անունից Ս. Համալյանը պատասխանում է Երևանի թեմականացիներին. «Ձեր ընկերական անհապաղ օգնությունը է բարոյական խրախուսանքները, — գրում էր նա, — մեղ ավելի ևս ամբողջ մեր դպրոցական բյուրոկրատիկ վարչության հայտարարած կովի մեջ ու ավելի ևս հաստատեց մեր այն հույսը, որ ճշմարտությունը հալածող և ամեն մի սուրբ գաղափար ու մաքուր զգացմունք ոտնատակ անող վարչությունը կտապավիլի»⁷⁰:

Հ. Տեր-Մանվելյանը «Թեմական դպրոցի խլրտումների առթիվ» հոդվածում դիմելով դպրոցի ղեկավարությանը գրում էր. «Դուք գրավական եք պահանջում աշակերտներից, որպեսզի վերջիններս ապագայում չվրդովեն ձեր ճահճացած խաղաղ հանգիստը, բայց դրանք իդուր ջանքեր ու խաբուսիկ ցնորքներ են: Խլրտումները կլինեն և կշարունակվեն մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ չեն փոխվել տիրող կարգերը, քանի դուրս չեն վոնդվել կեսից ավելի անպետք ու ավելորդ բալլաստ կազմող ապիկար ուսուցիչները:

Եվ մենք հավատացած ենք, որ վաղ թե ուշ զարթնած աշակերտության բուռն գրոհի առաջ կխորտակվեն բոլոր այն հին ու փտած կարգերը, որին, զժբախտաբար, մինչև օրս ենթակա է Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցը»⁷¹:

Դժվար է ասել, թե Նոր Նախիջևանի աշակերտության այդ հուզումները անմիջականորեն կապված էին հեղափոխական մյուս շարժումների հետ թե ոչ: Թերթերում տպագրվող հոդվածներում նշվում է, որ աշա-

62 «Приазовский край», № 310, 1906.

63 «Մշակ», 1906, № 273.

64 «Նոր կյանք», 1906, № 25:

65 «Донская речь», № 250, 1906.

66 «Նոր կյանք», 1906, № 22:

67 Նույն տեղում, № 24, 25:

68 Նույն տեղում, № 24:

69 Նույն տեղում:

70 Նույն տեղում, № 25:

71 Նույն տեղում:

կերտներին գրգռում են գրօից, որ նրանց հրավիրած ժողովներին մասնակցել են կողմնակի անձինք: Ո՞վքեր են եղել այդ անձնավորությունները, հայտնի չէ⁷²:

Ուշագրավ է, որ թեմական դպրոցի անցքերի ժամանակ, 1906 թ. աշնանը դասադուլ են անում Սուրբ Խաչ վանքի աշակերտները, պահանջելով հեռացնել ուսուցիչներից մեկին⁷³: Դասադուլ են հայտարարում նաև Նախիջևանի իգական գիմնադրային բարձր դասարանների աշակերտուհիները: Նրանք մտնելովարժական խորհրդին են ներկայացնում մի շարք պահանջներ⁷⁴:

Հատկանշական է նաև այն, որ հենց աշակերտական խլրտումների ժամանակ (հոկտեմբերի 14-ին) նոր Նախիջևանի 36-րդ գծի տներից մեկում հայտնաբերվում է անլեզալ տպարան: Չորս հոգի ձերբակալվում են⁷⁵:

Թեմական դպրոցի ղեկավարի լայն արձագանքից և հայ հասարակայնության ակտիվ միջամտությունից հահաբեկված Մուշե վարդապետը փորձում է զիջումներ կատարելու միջոցով մեղմել դրությունը, կանխել ստեղծված հակասությունների հետագա խորացումը: Նա հայտարարում է, թե թյուրիմացություն է տեղի ունեցել, իրենց լավ շեն հասկացելու իրենք հեռացված աշակերտներին դպրոց ընդունելու համար չեն պահանջել գրավոր հավաստագրումներ այն մասին, թե այլևս նման խլրրտումներ չեն անի:

Այդ կապակցությամբ թերթի էջերում հանդես է գալիս Ար. Մյասնիկյանը: Նա հիշեցնում է դպրոցի տեսուչ Ս. Շահադիզի աշակերտներին տված միանգամայն այլ պատասխանները, մերկացնում հոգաբարձության պետի խորամանկությունները: «Դուք, — գրում է նա, — ոչ մի արդարացումներով չեք մաքրի ձեզ, ոչ մի անորոշ ֆրազներով ոչ որի միտքն ու խիղճը չեք հանգստացնի, դուք ոչ մի խուզարկու-նստիկանության միջոցներով, խոստումներ պահանջելով ձեր «սուրբ» նպատակին չեք հասնի:

Աշակերտությանը դուք չեք կարողանա ձգել թակարդը: Եթե նա հենց ձեր «մեղալականներով» էլ դպրոց՝ դնա, նրա ձեռքն ու ոտքը չեք կապի: Այն շարժումը, որ այսօր տեղի է ունենում մեր աչքերի առաջ, ամեն քար ու փայտ փշրելով առաջ կընթանա⁷⁶:

Քաղաքապետը հոգևոր սեմինարիայի սկզբին պաշտոնակատար է. Շահադիզից պահանջում է դասադուլ հայտարարած 28 աշակերտների և Կողմ ցուցում է տալիս ոստիկանությունը, որպեսզի այն աշակերտները, որոնց ծնողները չեն բնակվում Նախիջևանում երկու օրվա բնթացքում թողնեն քաղաքը: Նրանց ովքեր չեն ենթարկվի այդ հրահանգին, ոստիկանություն միջոցով արտաքսել քաղաքից: Դրանց թվում արտաքսել նաև Պոչուսյանին, որի ծնողները բնակվում էին Ղլլարում: Նախիջևանում կամ շրջակա գյուղերում ապրող աշակերտների ծնողներին խստորեն զգուշացնել, որ որևէ դատապարտելի վարմունք նկատելու դեպքում նրանք ևս կարտաքսվեն⁷⁷:

Ի վերջո թեմական դպրոցի աշակերտության հուզումներին պաշտոնապես միջամտել է նաև ղեկերալ նահանգապետը և քաղաքապետի ու ոստիկանության միջոցով կարողացել վերջ տալ բավականաչափ մեծ աղմուկ հանած աշակերտական այդ շարժումներին⁷⁸:

Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին ոչ միայն հայկական գաղութի, այլև ամբողջ Դոնի հեղափոխական շարժումների և սոցիալ-դեմոկրատիայի բուլճերիկյան թևի նշանավոր գործիչներ էին Հովհաննես և Բորիս Նալբանդյան եղբայրները:

Հ. Կ. Նալբանդյանը (1885—1938) հեղափոխական շարժումներին մասնակցում էր 1902 թվականից: 1905 թ. Ռուստովում ղեկավարված ապստամբության ժամանակ դրուժինայի հրամանատար էր: Դոնի ոստիկանության գաղտնի գործակալությունը 1905 թ. սեպտեմբերին նրա մասին զեկուցում էր հետևյալը. «...Նալբանդյանը Նախիջևանի շրջանից Դոնի կոմիտեի անդամ է, ղեկավարել է բանվորներին ղեկը հանձնելու գործը, զբաղվել հանցավոր հրատարակությունները հեկտոգրաֆի վերածելով: Հեղափոխական միջավայրում հայտնի է «Վանյա-տեխնիկ» մականունով և հեղափոխական ուղղության խիստ լուրջ դեմք է»⁷⁹:

Նույն պահանջական բաժնի պետը հայտնում էր, որ ղեկավարված մարտական Նալբանդյան եղբայրների բնակարանում էր տեղավորված մարտական դրուժինաների շտաբը և որ զինված ապստամբության գործով Հ. Նալբանդյանը գատի է տրված⁸⁰:

77 «Приазовский край», № 335, 1906.

78 «Մշակ», 1906, № 277.

79 ГАРО, ф. 826, оп. 1, д. 25, л. 249.

80 «Наш край», с. 445.

72 «Մշակ», 1906, № 273:

73 «Նոր կյանք», 1906, № 10:

74 «Մշակ», 1910, № 229:

75 Նույն տեղում, № 17:

76 Նույն տեղում, № 26:

2. Նալրանդյանը ցարական դատարանի կողմից բազմիցս ենթարկվել է դատական և վարչական պատասխանատվության: Նա հետագայում շարունակեց հեղափոխական գործունեությունը և ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակին:

Բորիս Նալրանդյանը (1887—1915) նույնպես Դոնում, բուրժուական առաջին հեղափոխության ակտիվ մասնակիցներից է: Հեղափոխության տարիներին զբաղվում էր հատկապես գաղտնի տպարաններ կազմակերպելով և այնտեղ բոլշևիկյան թուղթիկներ, պրոկլամացիաներ տպագրելով ու տարածելով⁸¹:

1906 թ. սեպտեմբերին ոստիկանությանը հաջողվում է հայտնաբերել այն գաղտնի տպարանը, ուր կոմպլոտը և Բ. Նալրանդյանը տպագրում էին «Պրոլետարեն՝ բոլոր երկրների, միացե՛ք», — «Բոլոր բանվորներին», «Բոլոր քաղաքացիներին» վերնագրերով Դոնի կոմիտեի, Նովոչերկասկի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների պրոկլամացիաները: «Այդ կոչերում, — ասվում է ոստիկանության գործակալի գաղտնի գրությունում, — քննադատվում և ծաղրի է ենթարկվում ռազմական դրություն և ուժեղացված պահստահական բաժին մտցնելու, ռազմադաշտային դատարաններ հիմնելու կառավարության գործունեությունը»⁸²:

1907 թ. բոլշևիկյան ընդհատակյա նոր տպարան հիմնելու ժամանակ ոստիկանությունը ձերբակալում է նրան:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը հատկապես XIX դ. վերջերից ներքաշված լինելով հարավային Ռուսաստանի, մասնավորապես Դոնի ավազանի տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի ոլորտը որպես դրա մի անբաժանելի մասի, բնականաբար, մասնակցում էր հասարակական-քաղաքական կարևոր իրադարձություններին: Այդպես էր իրավիճակը, ինչպես նշեցինք, անցյալ դարի 80-ական թվականներին, նարոդնիկական շարժման, այնպես էլ դարավերջի բանվորական հուզումների ու հեղափոխական ելույթների շրջանում:

Նոր Նախիջևանը, միաժամանակ, հայկական կարևոր կենտրոն էր, իր առաջադեմ մտավորականությամբ, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային հասուն կյանքով: Այդ պատճառով էլ այնտեղ հասարակական մթնոլորտը հագեցած էր մի կողմից ամբողջ երկրին բնորոշ սոցիալ-քաղաքական, մյուս կողմից՝ ազգային-քաղաքական մտայնությամբ: Նոր Նախիջևանում ավելի փոքր ծավալով դրսևորվում էին գրե-

Ս. Խաչ վանքը (վերանորոգումից նկատ)

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 444—445:

⁸² ГАРО, ф. 829, оп. 1, д. 59, т. 2, л. 657—658.

թե այն բոլոր նշանակալից երևույթները, որոնք տեղի էին ունենում հայ իրականության մեջ:

Այնտեղ մարքսիստական գաղափարախոսության թափանցման, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների առաջացման հետ մեկտեղ երիտասարդությունը տարվում էր նաև ազգային-ազատագրական գաղափարներով: Նորնախիջևանցիների մի մասը շարունակում էր Ռ. Պատկանյանի, Բաֆֆու ստեղծագործությունները, «Մշակ», «Նոր դար», «Հընչակ» թերթերը ոգևորությամբ կարդալ, որոնք և ազգային պատրանքներ էին ստեղծում երիտասարդության մեջ⁵³:

Գաղութում աստիճանաբար ձևավորվում են հայ իրականության մեջ քաղաքական հիմնական հոսանքների, դաշնակցության և ապա սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկյան կուսակցության առանձին խմբեր:

Դաշնակցական անհատ գործիչներ Նոր Նախիջևանում եղել են դեռևս 1890-ական թվականներին, սակայն այդ կուսակցության ներկայացուցիչները Դոնի հայ զանգվածի մեջ իրենց գործունեությունը ակտիվացրել են 1903 թ., երբ եկեղեցական գույքի բռնագրավման կապակցությամբ ընդհանուր հուզումներ սկսվեցին: Այդ ժամանակվանից էլ նրանք Նոր Նախիջևանը կուսակցական առումով կոչում էին «Նալբանդի» շրջան: Դաշնակցականներ և նրանց հարող որոշ երիտասարդներ 1904 թ. հրատարակում են «Աղավնի» շաբաթաթերթը, որը աստիճանաբար քաղաքական բնույթ էր ստանում: Թերթին աշխատակցում էին նաև Ալեքսանդրը և Սահակ Մյասնիկյանները, Գ. Չոբարյանը և ուրիշներ: Անդրանիկ այդ շաբաթաթերթը երկար կյանք չի ունենում, լույս է տեսնում մինչև 1905 թվականը⁵⁴:

Դաշնակցություն կուսակցության տեղի ակտիվ գործիչներից էր «Նալբանդ» կազմակերպության ղեկավար, թեմականի ուսուցիչ Հ. Տերտերյանը և մասամբ Ս. Վրացյանը: Վերջինս Նոր Նախիջևանում լինելու ժամանակամիջոցում էր միայն ակտիվ մասնակցում տեղի կուսակցական գործերին:

Գաղութի երիտասարդության շրջանում սոցիալ-դեմոկրատական ուղղության կազմակերպության ոգեշնչողներից ու եռանդուն գործիչներից էին թեմական դպրոցի նախկին սաներ, հետագայում բոլշևիկյան կուսակցության նշանավոր գործիչներ, Սարգիս Սրապիոնյանը (Լուկաշին) և Ալեքսանդր Մյասնիկյանը: Նրանք հաճախ էին լինում իրենց ծննդա-

53 «Վէժ», 1937, 3, էջ 8:

54 «Շալբենիք», 1955, 3, էջ 52—58:

Մ. Նալբանդյանի մանարձանը (Ս. Խաչ վանքի բակում)

վայրում և ակտիվորեն ներգրավվում տեղի հասարակական-քաղաքական կյանքի մեջ⁸⁵։

1904—1905 թթ. Նախիջևանի երիտասարդների հետ Ռուստովի գիմնադիաչի, առևտրական և տեխնիկական ուսումնարանների հաջ ուսանողները կազմում են խմբակ, որը սոցիալ-դեմոկրատական թևում ուներ։ Շուտով Բաքվից գալիս է Ս. Սրապիոնյանը և սկսում հրատարակել «Նրկու խոսք» թերթը։ Նրա շուրջն են համախմբվում մարքսիստական ուսմունքին հարող երիտասարդները, այդ թվում և թեմական դպրոցի բարձր դասարանների շատ աշակերտներ։ 1906 թ. Մոսկվայից Նոր Նախիջևան է վերադառնում Ալ. Մյասնիկյանը և Ս. Սրապիոնյանի հետ դեկավարում սոցիալ-դեմոկրատական խումբը։

Իրար հակադիր երկու քաղաքական կուսակցությունների միջև դադուրում սկսվում է հակամարտ, որը Նոր Նախիջևանում իր առաջին հրապարակային դրսևորումը գտավ հենց ուսական առաջին հեղափոխության տարիներին։

Յարական կառավարությունը հաշվի նստելով այն հանգամանքի հետ, որ հաջ եկեղեցու գույքի գրավման մասին 1903 թ. որոշումը մեծ գիմադրության հանդիպեց և դժգոհությունների տեղիք տվեց, հեղափոխական շարժումների ճնշման տակ, հարկադրված, այլ գիշումների հետ, վերացնում է նաև այդ օրենքը։ Հայկական եկեղեցուն է վերադարձվում բռնագրավված ու պետականացված անշարժ գույքն ու այլ հարստությունները։

Միաժամանակ, 1906 թ. կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի հատուկ կոնդակով էջմիածնում նշանակվել էին Կենտրոնական ժողովի ընտրություններ։ Ընդունված կարգի համաձայն հայկական եկեղեցու բոլոր թեմերի ծխականները պետք է ընտրեին իրենց պատգամավորներին։ Վերջիններս էլ էջմիածնում անմիջականորեն մասնակցելու էին կենտրոնական ժողովի ընտրությանը։

Կենտրոնական ժողովը, նրա նախաձեռնողների մտադրությամբ, արևելահայ իրականության մեջ պետք է վճռական դեր կատարեր և

⁸⁵ Ս. Սրապիոնյանը ծնվել է 1883 թ. Քոփուի գյուղում։ 1895 թ. ընդունվել է 1901 թ. ավարտել է թեմական դպրոցը։ Նույն տարում ընդունվել է Բաքվի գիմնադիան։ Գիմնադիան ավարտելուց հետո՝ 1906 թ. ընդունվել է Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը։

Ալ. Մյասնիկյանը ծնվել է Նոր Նախիջևանում, 1886 թվականին։ Նա 1898 թ. ավարտել է Ս. Խաչի ժառանգավորաց դպրոցի բառամյա դասընթացը և նույն տարում ընդունվել թեմական դպրոց։ 1904 թ. ավարտելով թեմականը, ուսումը շարունակել է Մոսկվայի համալսարանում։ 1906—1908 թթ. հեղափոխության վայրէջքի ու ռեակցիայի տարիներին գտնվում էր Բաքվում։

ունենալ նույնիսկ սահմանադիր ժողովի իրավասություն, որը հարկավառել էր, ուստի բոլշևիկները և հատկապես Ս. Սյանդարյանն այն համարում էին խեղդատակություն⁸⁶։

Կենտրոնական ժողովի պատգամավորների ընտրության հարցում Նոր Նախիջևանում ուժեղ հակասություններ սկսվեցին։ Պայքարը գնում էր երեք խմբակցությունների՝ պահպանողականների, սոցիալ-դեմոկրատների, որոնց դիսավորում էր Ալ. Մյասնիկյանը, և դաշնակցականների միջև։ Սոցիալ-դեմոկրատները ժողովի ընտրություններին մասնակցում էին դաշնակցականների թեկնածուներին տապալելու, իսկ իրենցը ընտրվելու դեպքում՝ էջմիածնում նրանց մերկացնելու համար։ Դաշնակցականները նախընտրական պայքարում դիմում էին տարբեր, այդ թվում և անթույլատրելի միջոցների՝ իրենց թեկնածուներին (Ս. Վրացյան, Լ. Տերտերյան և ուրիշներ) անցկացնելու համար։

«Մշակ» թերթի խմբագրությանը հասցեագրած նամակում Նոր Նախիջևանի թղթակիցը բողոքում էր դաշնակցականների վարքագծի դեմ։ Նա հաղորդում էր, որ ժողովն իրենց ցանկացած ընթացքը շտանալու դեպքում՝ դաշնակցականները սկսում էին խոսել ուժի դիրքերից, անգամ գիմում զենքի։ Այդ պատճառով, հրավիրված ժողովները փաստորեն գիմում զենքի։ Այդ պատճառով, հրավիրված ժողովները նախագահող Գր. Չալերկու անգամ խափանվել էին։ Երկրորդ ժողովում նախագահող Գր. Չալխուշյանի հետ դահլիճը թողնում է ծխականների մեծ մասը։ Դա չի խոչընդոտում, որպեսզի դաշնակցականներն իրենց կուսակցության անխանգարում, որպեսզի դաշնակցականներն իրենց կուսակցության անգամ մի երիտասարդ ուսուցչի նախագահ դարձնեն և գրեթե դատարկ դահլիճում ժողովը շարունակեն։ «Ահա թե որն է նրանց «հեղափոխական», «դեմոկրատ» լինելը» խոսքերով է ավարտվում այդ թղթակցությունը⁸⁷։

Դաշնակցական գործիչները չէին կասկածում ընտրություններում հաջողություն ունենալու մեջ։ Իրենց ամբոխավարական գործունեությունից բացի, գաղութի բնակչության մեջ նրանց դիրքերն ամրապնդվել էր Տուլայից զենք ձեռք բերելու և ազգային պաշտպանության դրուժինաներ կազմակերպելու շնորհիվ։ Սակայն ընտրությունները միանգամայն այլ արդյունքներ տվեցին։ Նրանց թեկնածուները լիակատար պարտություն կրեցին։ Դաշնակցության ղեկավարները և, առաջին հերթին, Ս. Վրացյանն այդ պարտությունը բացատրում էին Գր. Չալխուշյանին և Մոսկ-

⁸⁶ Г. А. Галоян. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900—1922, Ереван, 1969, с. 95.

⁸⁷ «Մշակ», 1906, № 193.

վախից ժամանած Պ. Չուբարին իրենց թեկնածուների շարքում չընդունելու հանգամանքով⁸⁸:

Իրականում ընտրության արդյունքները ցույց էին տալիս, որ գաշնակցության գործակերպը հավանություն չի գտնում Դոնի հայ հասարակության մեջ: Նրանց դեմ սոցիալ-դեմոկրատներից բացի տարբեր դիրքերից հանդես էին գալիս նաև գաղութի, այսպես ասած, պահպանողական ու լիբերալ և այլ ուղղության գործիչներ: Գաշնակցության թեկնածուների պարտությունը, միաժամանակ, վկայում է վերջիններիս նոր նախիջևանում ունեցած թույլ ազդեցության մասին:

Դոնի հայկական գաղութում ուժեղ էր նաև հնչակյան կուսակցական խումբը: Այնտեղ կային նաև տարբեր քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական հոսանքների պատկանող գործիչներ կամ նրանց հարողներ: Գաղութի հետ կապված էր, օրինակ, ժամանակի ուսական միջավայրում ճանաչված գործիչ, կադետ, պետական դոմայի անդամ Մ. Աճեմյանը և շատ ուրիշներ:

XIX դ. վերջերից հասարակական-քաղաքական այլևայլ հոսանքների, իսկ XX դ. սկզբից նաև քաղաքական կուսակցությունների պատկանող տեղական խմբավորումների միջև մղվող հակամարտություններով լեցուն էր նորնախիջևանյան իրականությունը: Նրանց մեջ առանձնապես սուր էր հակադիր դիրքերում կանգնած երկու կուսակցությունների՝ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի և գաշնակցականների միջև տարվող պայքարը: Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության աստիճանաբար խորանալով ու սրվելով, շարունակվեց հետագայում՝ մինչև սովետական կարգերի հաստատումը:

Ինքնակալության հիմքերը ցնցող հեղափոխությունից ելք գտնելու համար ցարական իշխանությունը դիմում էր ամեն միջոցի միայն թե կարողանա մասնատել, թուլացնել հեղափոխական շարժումները: Իր նպատակին հասնելու համար ցարիզմը շտրկեց անգամ աղգամիջյան թշնամանք սերմանելու և հարևան ժողովուրդներին իրար դեմ հանելու պրովոկացիոն քայլերից:

Հեղափոխության առաջին ամիսներին փաստորեն ցարական իշխանության սադրանքներով Բարձրում, Շուշիում, Գանձակում, Երևանում և Անդրկովկասի այլ վայրերում սկսվեցին հայ-ադրբեջանական ընդհարումներ ու կոտորածներ⁸⁹: Երկու հարևան ժողովուրդների ընդհարում-

ների դեմ իրենց վրդովմունքն ու ցասումն արտահայտեցին ինչպես հայ և ադրբեջանցի, այնպես էլ ռուս առաջավոր գորղներն ու հասարակական գործիչները՝ Հ. Թումանյանը, Սաբիրը, Մ. Գորկին և շատ ուրիշներ:

Անդրկովկասում տեղի ունեցող մեծ վնասներ ու կորուստներ պատճառող այդ ցավալի դեպքերին արձագանքեցին նաև ռուսահայ կենտրոնները, այդ թվում և նոր նախիջևանը: Կատարվող իրադարձությունների նկատմամբ Դոնի հայ հասարակության վերաբերմունքը և ձեռնարկած քայլերը լավագույն կերպով արտահայտում են հայկական գաղութի հասարակական-քաղաքական կյանքի հասուն, ըստ ամենայնի, բարձր մակարդակը:

«Նոր կյանք» թերթը հաղորդում էր Անդրկովկասի տարբեր գավառներում տեղի ունեցող հայ-ադրբեջանական ընդհարումների մասին, դատապարտում դրանք և խաղաղության կոչ անում: Միաժամանակ թերթը մեղադրում էր տեղական իշխանություններին, կառավարության պաշտոնական ներկայացուցիչներին ոչ միայն կոտորածները չկանխելու, այլ ընդհակառակը դրանք հրահրելու մեջ⁹⁰:

«Դոնսկայա ռեչ» թերթը բազմիցս անդրադառնում, հաղորդումներ ու ընդարձակ հոդվածներ է տպագրում հայ-ադրբեջանական ընդհարումների մասին⁹¹:

Հայկական գաղութի նշանավոր մտավորականներից Ա. Զամինյանը դրվատում է կոտորածների հետևանքով տուժածներին օգնելու նախիջևանի կանանց նախաձեռնությունը: Ապա ավելացնում է, որ հայ գյուղացին հարկադրված բահը փոխարինել է հրացանով՝ «ազգի պատիվը պաշտպանելու այն խելացնոր պատերազմի մեջ, որ ստեղծել էր փտած ռեժիմը երկու հարևան ազգերի մեջ...»⁹²:

Նախիջևանի և Ռոստովի հայ հասարակությունները կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի անունով ուղարկում են հետևյալ հեռագիրը. «Անզոր տանջանքների այս վշտալի տարում, երբ հայի գույքը, պատիվը և նույնիսկ անձը զրված է ոչ միայն օրենքների պաշտպանությունից դուրս, այլև ենթարկվում է ոչնչացման, ստորացումի և անարգանքի, մենք հեռվից, անզոր օգնելու գլուխ ենք խոնարհում... Խորապես հավատում ենք Ձերդ օծություն, որ ռուսաց հասարակության և ռուս մամուլի լավագույն մասը կարեկից է մեր տանջանքներին»⁹³:

⁸⁸ Ս. Վրացյան, *Կյանքի ուղիներով* (գեպեր, դեմքեր, սպրումներ), Կահիրե, 1955,

էջ 123—124:

⁸⁹ Գ. Ա. Գալոյա. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье, с. 70—89.

⁹⁰ «Նոր կյանք», 1906, № 1, 7:

⁹¹ «Донецкая речь», № 203, 211, 213, 228, 229, 234, 1906 г.

⁹² «Մշակ», 1907, № 50:

⁹³ «Մշակ», 1906, № 84:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը ոչ միայն արձագանքում, սըր-տացավ վերաբերմունք էր դրսևորում կատարվող ղեպքերի առթիվ, այլ իր ավանդներին հավատարիմ օգնության ձեռք է մեկնում հայրենակից-ներին: Գոնի հայությունը անհապաղ նյութական օգնություն է կազմակերպում ընդհարումների հետևանքով տուժած բնակչությանը:

Նոր Նախիջևանի եկեղեցական հոգաբարձությունը իմանալով Բաքվի 1905 թ փետրվարի ղեպքերի մասին, անմիջապես մարդասիրական բնակչության վարչության անունով փոխադրում է 300 ուսուցիչ: Հոգաբարձությունը տեղեկացնում է նաև, որ երկու որր պատրաստ են ընդունելու Նախիջևանի որբանոցը⁹⁴: Նույն տարվա հունիսին հոգաբարձությունը 450 ուսուցիչ է ուղարկում Սրևանի նահանգի տուժածների օգտին⁹⁵:

Հայկական գյուղերը հայրենակիցներին օգնելու գործում ևս իրենց ներդրումն են կատարում: Նեպիտա գյուղն, օրինակ, նվիրում է 257 ուսուցիչ, իսկ Մեծ Սալան միայն մեկ ամսում, 1906 թ. հունվարին հանգանակում է 30 ուսուցիչ⁹⁶:

Կատարվող զրամական հանգանակությանը մասնակցում են Ռուսաստանի գրեթե բոլոր հայկական գաղթավայրերը⁹⁷: Գրանց մեջ առավել նշանակալից է մասնավորապես Նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի դիրքորոշումը:

Գումայի ձայնավոր Գր. Չախուռչյանի առաջարկով՝ Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանը քննարկում է Բաքվում 1905 թ. փետրվարի 6—9-ը տեղի ունեցած արյունահեղ ղեպքերին վերաբերմունք ցույց տալու հարցը: Խորհրդարանը գտնում է, որ Նախիջևանի քաղաքային վարչությունը չի կարող անտարբեր մնալ Բաքվի ղեպքերի նկատմամբ: Քաղաքային ինքնավարությունը պարտավոր է բաքվեցիներին ցույց տալ բարոյական և նյութական աջակցություն: Խորհրդարանը արձանագրում է, որ Բաքվի ղեպքերը զարմացնում են իրենց վիթխարի շահերով և առեղծվածային պատճառներով, քանի որ տասնյակ տարիներ «մուսուլմանները և հայերը ապրել են համերաշխ և բարեկամարար, որպես լավ հարևաններ»⁹⁸: Ապա քաղաքային խորհրդարանը վճռում է. ա. խոր ափսոսանք հայտնելով մեծ շահեր ընդունած Բաքվի բացահայտ կոտորածները կանխելու գործում տեղական իշխանությունների անտարբերու-

թյան առթիվ, հոտնկայս հարգել զոհված հայերի և աղբրեջանցիների հիշատակը. բ. Հեռագրով Բաքվի քաղաքային խորհրդարանին անկեղծորեն ցավակցել պատահած քաղաքական դժբախտության առթիվ և ցանկանալ, որպեսզի իրավասու դատարանի միջոցով հասարակության առջև կանալ, որպեսզի իրավասու դատարանի մեղավորները, գ. Նոր Նախիջևանի քաղաքային գումարներից 1000 ուսուցիչներին համարձակելու համար⁹⁹: հայ և աղբրեջանցի բնակիչներին հավասարապես բաժանելու համար⁹⁹:

Հատկանշական է, որ վերահսկող իրավասություն ունեցող Ռուսոսովի քաղաքային գործերի տեսանին դուր չի գալիս Բաքվի ղեպքերի առթիվ նորնախիջևանցիների պարզորոշ ակնարկը ցարական իշխանության քաղաքականության վերաբերյալ: Անդրադառնալով այդ խնդրին, ատքայանը գտնում էր, որ Նոր Նախիջևանի խորհրդարանը դուրս է եկել քաղաքային ինքնավարություններին վերապահված իրավունքների շրջանակներից, բնադատելով տեղական իշխանության օրդաններին: Հետևաբար քաղաքների ընդհանուր կանոնադրության 2-րդ և 63-րդ հոդվածների հիման վրա մերժում է որոշման այդ կետը¹⁰⁰:

Այս փաստն էական է Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի հասարակական մթնոլորտը, քաղաքական հասունությունը բնորոշելու համար: Այն պարագայում, երբ Նոր Նախիջևանը հեռու լինելով կատարվող անցքերից, ի լրո համոզող տեղեկություններով էր միայն դատում ընդհարումների մասին, երբ Գոնի ուսական թերթերը դրա պատճառը հիմնականում մուսուլմանական մուլեռանդությունն էին համարում, գաղութի հայ հասարակությունը, իրավամբ դրա մեղքը ցարական իշխանության քաղաքականության մեջ էր տեսնում: Ուշադրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Գոնի ափերին նման հետևության էին հանգում դեռևս հեղափոխության ծավալվելուց և ցարիզմի վարած քաղաքականությունը բացահայտվելուց առաջ՝ 1905 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին:

Առավել կարևորը, սակայն, այն է, որ ընդհարումներին տեղիք տվողներին համարելով ցարիզմի պրովոկացիայի կույր գործիք, Նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդատունը բարոյական և նյութական օգնություն էր ցույց տալիս ընդհարումների ժամանակ տուժած հայ և աղբրեջանցի բնակիչներին հավասարապես:

Տարբեր ժողովուրդների ու անգամ երկրների հետ շփումների լայն հնարավորություններ ընձեռող գաղութի հարմար դիրքը, ուսական կենտրոնների ղեմավարական շերտերի հետ կապերը և առաջադեմ

94 ԶԿՊԱ, ֆ. 55, թ. 280, ք. 15:
 95 Նույն տեղում, ք. 36:
 96 ԶԿՊԱ, ֆ. 54, գ. 2128, ք. 88, 89:
 97 ԶԿՊԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 1125:
 98 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 1269, л. 9.

99 Նույն տեղում, ք. 11:
 100 Նույն տեղում:

մտավորականության առկայությունը պայմաններ էին ստեղծում նման ինտերնացիոնալ մտայնության համար:

Ինտերնացիոնալ այդ գաղափարայնությունը բնորոշ էր նոր Նախիջևանի հասարակական-քաղաքական միջնորդում ձևավորված նշանափոր բուլղարիկներ Ալ. Մյանսիկյանին, Ս. Սրապիոնյանին և մյուս գործիչներին, Դոնի հայ մտավորականությանն ու հայությանը առհասարակ:

Այսպիսով, ռուսաստանյան առաջին բուրժուական հեղափոխության ժամանակ նոր Նախիջևանը Ռոստովի հետ մեկտեղ ու նրա սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների շարքերում, ակտիվորեն մասնակցեց հեղափոխական շարժումներին: Հայկական գաղութը միաժամանակ դարձավ հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական և դաշնակցական կուսակցությունների հակամարտությունների կենտրոն: Դոնի հայությունը հարևան ժողովուրդների բարեկամության դիրքերից ակտիվորեն արձագանքեց Մայր հայրենիքում կատարվող իրադարձություններին:

Ինչ վերաբերում է Դոնի ամբողջ մարզին, ապա պետք է նկատել, որ 1905—1907 թթ. հեղափոխական շարժումների առավել մեծ չափերով ծավալմանը խոչընդոտում էին մի շարք հանգամանքներ: Դրանց մեջ հիմնականը ինքնակալությանը հավատարիմ կազակային զորամասերի առկայությունն էր և սոցիալ-դեմոկրատական մենշևիկյան թևի գործունեությունը:

Հեղափոխության ամբողջ ընթացքում մենշևիկները բուլղարիկների հանդեպ գերակշիռ դիրք ունեին կազմակերպությունների մեծ մասում և Դոնի կոմիտեում: Պատահական չէր, որ Դոնից ՌՍԴԲԿ 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ համագումարների դեղեգատներ են ընտրվել միայն մենշևիկները կամ նրանց ազդեցության տակ գտնվող գործիչները: Մենշևիկների շփավոր, համաձայնողական և անգամ օպորտունիստական քաղաքականությունը խանգարում էր հեղափոխականորեն տրամադրված աշխատավորության գործողություններն ըստ ամենայնի, ճիշտ գլխավորելուն, նրան վճռական մարտերի մղելուն:

ՌՍԴԲԿ V համագումարի արդյունքները քննարկելիս Ռոստով-Նախիջևանյան սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններում քրննադատվում է Դոնի կոմիտեի գործունեությունը, որում մեծամասնություն էին կազմում մենշևիկները: Դոնի կոմիտեի քաղաքական գիծը, նրա գործունեությունը խիստ քննադատվեց մասնավորապես 1907 թ. հուլիսի միջշրջանային կոնֆերանսում: Դրան քաղաքային շրջանից մասնակցում էին

9, Նախիջևանից՝ 12, բուլղարիկյան խմբից 2 և մեկ ներկայացուցիչ աշակերտական կազմակերպությունից¹⁰¹:

Դոնի կոմիտեի նոր կազմը համարվում է բուլղարիկներով: Մենշևիկների դեմ տարվող պայքարի ընթացքում բուլղարիկները կարողացան գերակշիռ ազդեցություն ձեռք բերել Ռոստով-Նախիջևանյան միացյալ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններում: Դոնի ամբողջ մարզի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններում, սակայն, մենշևիկների գերակշռությունը պահպանվեց փաստորեն մինչև 1917 թվականը:

Ստոլիպինյան ռեակցիայի տարիներին ծանր դրություն էր ստեղծվել նաև Դոնում: 1908 թ. բանտարկվում են ՌՍԴԲԿ Դոնի և Նախիջևանյան շրջանային կոմիտեի անդամները: Դրանից հետո Դոնի կոմիտեի մինչև 1911 թ. գաղարում է գործելուց: Զերբակալությունների ու հետապնդումների հետևանքով ցրվում են նաև տեղական կազմակերպությունները¹⁰²:

Նոր Նախիջևանում ևս խստորեն հետապնդվում էին սոցիալ-դեմոկրատներն ու կասկածելի համարվող անձնավորությունները: 1909 թ. բանտարկվում և ոստիկանական հսկողությամբ Սիբիր է արստրվում Սեբաստյանը: Նա մի քանի ընկերների հետ ստեղծել էր սոցիալ-դեմոկրատական խմբակ: Ս. Չաթալբաշյանի ղեկավարությամբ գործող խմբակը վճռել էր ակտիվ գործողությունների անցնել՝ սարքավորում ձեռք բերել, թուրքիկներ տպագրել և տարածել բանվորական շրջաններում՝ ֆարքիկաներում ու գործարաններում¹⁰³:

Շուտով ձերբակալվում է նաև Խարկովում սովորող Խաչերես Սողոմոնյանը՝ իր տանը անլեզալ գրականություն պահելու համար¹⁰⁴:

Չնայած խստագույն հետապնդումներին, բուլղարիկները չէին դադարեցնում աշխատանքները: Նրանք ամեն ինչ անում էին կուսակցական կազմակերպությունները վերականգնելու համար: Բազմաթիվ ձախողումներից և վիթխարի դժվարություններ հաղթահարելուց հետո Դոնի բուլղարիկյան կազմակերպությանը հաջողվում է 1910 թ. վերականգնել Ռոստովի և Նախիջևանի սոցիալ-դեմոկրատական խմբերը: Այդ նույն ժամանակ բուլղարիկների ընդհանուր ժողովը որոշում է ստեղծել ինքնուրույն կազմակերպություն և պայքարել անկալուն տարրերի ու լիկվիդատորների դեմ: Ռոստովի և Նախիջևանի սոցիալ-դեմոկրատական խմբերին

101 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 186—187.

102 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 196, 205.

103 ГАРО, ф. 829, оп. 1, д. 691, св. 47, л. 99.

104 Նույն տեղում, գ. 681:

հայտարարվում է կուսակցական կազմակերպություն ձևավորելու մասին: Այդ խմբերից կուսակցական դիրքերում կանգնած անձնավորությունները կարող էին անմիջապես մտնել վերականգնվող կազմակերպության մեջ: Նախիջևանյան խումբը, նշում էր Պ. Զափարիձեն, ընդունում է այդ առաջարկը և ամբողջ կազմով մտնում բոլշևիկյան կազմակերպության մեջ: Ռոստովյան խումբը, որտեղ շատ էին տատանվողներն ու անկայուն սոցիալ-դեմոկրատները, հրաժարվում է այդ քայլից: «Նախիջևանի խումբն իր առաջին իսկ ժողովում,— գրում էր Պ. Զափարիձեն,— միահամուռ կերպով միացավ նոր կազմակերպված խմբի առաջարկությանը, բայց Ռոստովի խմբի հետ ապարդյուն վեճեր ու բանակցություններ սկսվեցին, բացահայտ և շղոմնորոշված լիկվիդատորները, իհարկե, չէին կարող համաձայնել նոր խմբի հետ...

Այդ բանակցություններից հետո Ռոստովի հին խումբը դադարեց գոյություն ունենալ, մնաց կուսակցական մի խումբ»¹⁰⁵:

Ռոստովի կուսակցական կազմակերպությունները լենինյան դիրքերում համախմբելու և նրա գործունեության շրջանակներն ընդարձակելու մեջ կարևոր դեր է կատարում փորձված բոլշևիկ Պ. Զափարիձեն, որը 1910 թ. հունիսին եկել էր Ռոստով: Նա ստանձնում է 1910 թ. մայիսից ձևավորված նոր Նախիջևանի շրջանային ինքնուրույն կազմակերպության աշխատանքների ղեկավարումը: Պ. Զափարիձեն զգալի հաջողության է հասնում սոցիալ-դեմոկրատական նախիջևանյան խումբը համալրելու գործում¹⁰⁶:

1911 թ. Պետրոգրադի արհեստավորական համագումարին մասնակցելու համար Ռոստովից և Նախիջևանից ընտրվում են երեք պատգամավոր: Դոնի կուսակցական խմբերն ակտիվ մասնակցում են համագումարի նախապատրաստմանը և կարողանում պատգամավորների մեջ ընտրել տալ նաև սոցիալ-դեմոկրատ Պ. Օրլովին¹⁰⁷:

1910 թ. ամառվանից ամբողջ երկրում, այդ թվում և Դոնում սկսվում է հեղափոխական շարժումների նոր վերելք: Աճում են բանվորական շարժումները, ուժեղանում բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեությունը: Ռոստովի և Նախիջևանի բոլշևիկները ստեղծում են լավ սարքավորումով անլեզալ տպարան:

1911 թ. հունվարին Դոնի ֆարրիկագործարանային և երկաթուղիների կուսակցական բջիջների պատվիրակների ժողովն ընտրում է Դոնի

կոմիտե¹⁰⁸: Դոնի կոմիտեի վերականգնումը նշանակալից քայլ էր ագիտացիոն-մասսայական աշխատանքներն ուժեղացնելու, տեղերում սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցական կազմակերպությունները վերականգնելու և ձևավորելու տեսակետից:

Պրովոկատորի մասնություն հետևանքով, 1911 թ. մարտին բանտարկվում է Դոնկոմի կազմը, քարտուղար Պ. Զափարիձեի գլխավորությամբ, ոչնչացվում է անլեզալ տպարանը: Ս. Օրջոնիկիձեն, որ մինչ այդ ժամանակ էր Ռոստով, վերադաս օրգաններին հաղորդում է հետևյալը. «Դոնի Ռոստովի կազմակերպությունը ուժեղ երեբում է, դրա հիմնական պատճառը խիստ վախն է պրովոկացիայից: Նախիջևանի ընկերներն օրինակ ոչ մի ընդհանուր բան չեն ուզում ունենալ քաղաքի հետ՝ պրովոկացիայի պատճառով»¹⁰⁹:

Ոստիկանությունը ուշի-ուշով հետևում և արգելում էր այն ամենն, ինչ աննշան շափով, անգամ, կասկածելի էր թվում: Այսպես, Մոսկվայում վթարի հետևանքով մահացած նորնախիջևանցի ուսանող Ավերյանցի թաղման ժամանակ արգելվում է մայրենի լեզվով ելույթներ ունենալը, քանի որ տեղի ոստիկանությունը հայերեն չէր հասկանում¹¹⁰:

Դեռևս 1906 թ. որոշվել էր նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցում Մ. Նալբանդյանի անվան մեկ թոշակ նշանակել: 1911—1912 թթ. այդ Մ. Նալբանդյանի անվան մեկ թոշակ նշանակելու ղեկավարումն էր անցնում Մ. Նալբանդյանի բանտարկությունը և այն հանդամանքը, որ նա կապ է ունեցել Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ, արգելում է նրա անունով թոշակ նշանակելը¹¹¹:

Չնայած ստեղծված դժվարին պայմաններին, ազատության մեջ մնացած բոլշևիկները, նրանց թվում Բ. Նալբանդյանը ձգտում էին վերականգնել կազմակերպությունը: Նրանց հաջողվում է ստեղծել, մեծ մասամբ բանվորներից կազմված, բոլշևիկյան խումբ:

Ցարիզմի ձեռնարկած միջոցառումներն, այնուամենայնիվ, չէին կարող կանխել հեղափոխական շարժումների վերելքը, որը 1912 թ. առավել ակնառու էր դառնում: Բոլշևիկյան կազմակերպությունների ամրապնդման, աշխատավորական շերտերի վրա նրանց ազդեցության ուժեղացման հարցում հսկայական նշանակություն ունեցավ 1912 թ.

105 Պ. Ա. Զափարիձեն, Ընտիր հոգվածներ, ճառեր և նամակներ 1905—1918 թթ., Երևան, 1970, էջ 155:

106 ГАРО, ф. 829, оп. 1, л. 17, л. 70.

107 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 213.

108 Նույն տեղում, էջ 219:

109 Г. К. Орджоникидзе. Статьи и речи, 1910—1926, т. 1, М., 1956, с. 18.

110 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, л. 332, л. 2.

111 Նույն տեղում, գ. 385, թ. 5—22:

մայիսից հրատարակվող բոլշևիկյան «Պրավդա» թերթը: «Պրավդան» բանվորներին դաստիարակում էր դասակարգային համերաշխության ու համախմբվածության ոգով: Թերթը լայն տարածում և ընդունելություն էր գտնում Դոնում, հաճախ անդրագտնում այնտեղի իրադարձություններին:

Դոնի բանվորները նյութապես սուղացում էին «Պրավդային»: Պատահական չէ, որ Վ. Ի. Լենինը թվարկելով Պետերբուրգի բանվորների կոչին արձագանքող «Պրավդայի» համար խմբակային կարգով դրամ հավաքող կարևոր 50 քաղաքները և այլ վայրերը, դրանց թվում նշում է նաև Դոնի Ռոստով, Նախիջևան քաղաքները և Դոնի մարզի Ռիկովսկի հանքավայրը¹¹²:

Երկար ժամանակ Դոնում չկար կուսակցական միասնական կենտրոն: Դոնի մարզի բոլշևիկյան կազմակերպությունները թեպետև իրար հետ կապ էին պահպանում, սակայն ղեկավար կենտրոն չունեին: 1912 թ. աշնանը գերազանցապես Ռոստով-Նախիջևանյան բոլշևիկների ջանքերով ստեղծվում է «Կենտրոնական» անունով ղեկավար խումբ: «Կենտրոնական» խմբի աշխատանքները գլխավորում էր հավատարիմ Լենինյան, չ 903 թ. կուսակցության անդամ, հեղափոխական գործունեության համար Բաքվից արտոբված Վ. Մ. Կասպարյանը¹¹³: Կենտրոնական խումբը ղեկավարում էր սուր քաղաքական պայքարի մթնոլորտում ընթացող IV պետական դումայի ընտրությունները:

1913 թ. ստեղծվում է բոլշևիկյան նոր ընդհանուր կենտրոն՝ ՌՍԴԲԿ Ռոստով-Նախիջևանյան կոմիտե՝ Գ. Սամոխվալովի ղեկավարությամբ: Կոմիտեն աշխատավորության շրջանում քաղաքական ագրտացիա էր վարում, կազմակերպում բանվորների գործադուլային շարժումը: 1914 թ. գարնանը գործադուլ հայտարարեցին «Աքսայ» գործարանի բանվորները, որը տեղի շուրջ մեկ ամիս: Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության տարիներին, եթե Դոնի պրոլետարիատի ավանգարդում ընթանում էին երկաթուղային գլխավոր արհեստանոցի բանվորները, ապա հեղափոխության նոր վերելքի տարիներին՝ 1910—1914 թթ. առաջատարի դերը ստանձնել էին «Աքսայ» գործարանի բանվորները¹¹⁴:

1914 թ. Ռոստովում ստեղծվում է քաղաքային կուսակցական կենտրոնական օրգան՝ «ՌՍԴԲԿ ղեկավար կոլեկտիվ» անունով: Դրա տասնամեկ հոգուց բաղկացած կադրի մեջ էր մտնում նաև Բ. Մեզուրյանը: Ղեկավար

պրեկտիվը Բաքվի և Պետերբուրգի բանվորներին պաշտպանելու հատուկ կոչով, որը հեկտոգրաֆով բազմացրել էր Բ. Մեզուրյանը, դիմում է Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորներին. «Ռոստովի և Նախիջևանի բոլոր բանվորները, — ասվում էր այդ կոչում, մենք պետք է միահամուռ ոտքի կանգնենք հանուն մեր ընկերների պաշտպանության: Մենք պետք է նրանց հետ մեր համերաշխությունը արտահայտենք բողոքի գործադուլով»¹¹⁵:

Դոնի, ինչպես և ամբողջ երկրի հեղափոխական շարժումների վերելքն ընդհատվեց սկսված համաշխարհային պատերազմով:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը, ինչպես նշեցինք նախորդ բաժնում, համաշխարհային պատերազմին նախում էր նաև ազգային խնդիրների լուծման տեսանկյունով: Դոնի հայությունը պատերազմի հաջող ելքի, Թուրքիայի նկատմամբ Ռուսաստանի հաղթանակի մեջ էր տեսնում արևելյան բռնապետական լծից իր ժողովրդի մեծ հատվածի՝ արևմտարևելյան բռնապետական լծից իր ժողովրդի մեծ հատվածի՝ արևմտահայության ազատագրման ելքը: Հետևաբար հայկական գաղութն իր հնարավորությունների սահմաններում ամեն կերպ աջակցում էր ռուսական զենքի հաղթանակին:

Նոր Նախիջևանի այն շերտերը և առաջին հերթին աշխատավորությունը, որն ավելի մոտ էր Ռոստովի բանվորական միջավայրին և դասակարգային համերաշխություն էր զգում նրա հետ, ընդգրկված էր սոցիալ-քաղաքական ընդհանուր ոլորտում և ընթանում էր այդ հունով:

Դոնի բոլշևիկյան կազմակերպությունները քայքայվել էին ձեռքակալությունների և բանակ զորակոչվելու հետևանքով: Միայն պատերազմի երբորդ տարում նրանք կարողացան միասնական քաղաքային կենտրոն հիմնել: 1916 թ. ստեղծվեց ՌՍԴԲԿ Ռոստով-Նախիջևանյան կոմիտեն, որը շուտով սկսեց հրատարակել «Պրոլետարսկոյե սլովո» անլեզավ թերթը¹¹⁶:

Պատերազմի ժամանակ ստեղծված ժանր պայմաններին բանվորները պատասխանում էին առաջին հերթին գործադուլներով: Աստիճանաբար հեղափոխական շարժումների մեջ է ընդգրկվում նաև գյուղացիությունը: Կնալով աճում, սովելի մասսայական-քաղաքական բնույթ էր ստանում գործադուլային շարժումը:

1917 թ. փետրվարյան բուրժուական հեղափոխության հաղթանակից և ցարիզմի տապալումից հետո, Պետրոգրադի օրինակով, Դոնում ստեղծվում է ժամանակավոր հեղափոխական կոմիտե, որը հատուկ կոչով դիմում է Ռոստովի և Նախիջևանի բանվորներին: Շուտով, մարտ ամսին ստեղծվում է ՌՍԴԲԿ Ռոստով-Նախիջևանյան նոր կոմիտե: Վերջինս գլխավորում էր հեղափոխական խմբումները, հետևում բոլշևիկյան կադ-

112 Վ. Ի. Լենին. ԵԺ, հ. 21, էջ 530:

113 E. B. Молдонан, Революционная деятельность большевников Дона в 1910—1914 гг. (автореферат), Ростов н/Д, 1975, с. 10.

114 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 250—259.

115 Նույն տեղում, էջ 262:

116 Նույն տեղում, էջ 270:

մակերպությունների ամրապնդմանն ու աճին: Ավելի ուշ, հուլիսին կոմիտեի կազմում ընդգրկվում է նաև Գ. Զախարյանը: Նա մի քանի ամիս անց դառնում է բոլշևիկների կազմակերպած Ռոստով-Նախիչևանյան Կարմիր գվարդիայի շտաբի պետի տեղակալ և ապա պետ¹¹⁷:

Փետրվարյան հեղափոխությունը և միապետության տապալումը հույսերի նոր ալիք, անգամ ոգևորություն են առաջ բերում նոր Նախիչևանում: Մարտ ամսին Միքայիլ Նալբանդյանի մասվան տարեդարձին մեծ ցույց է կազմակերպվում: Յուցարարներն անցնելով փողոցներով և երգելով «Դուք դո՛ւ գնացիք» մարտական երգը, հասնում են քաղաքի կենտրոնի ս. Լուսավորիչ եկեղեցու հրապարակը: Այնտեղ հավաքված հոծ բազմության առաջ ելույթ են ունենում Մ. Շահինյանը, Գր. Զուբարյանը և ուրիշներ: Ապա տպավորիչ այդ շքերթը շարժվում է դեպի Սուրբ Խաչ վանքը: Յուցարարները, շրջապատելով Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի մահարձանները, ճառեր են արտասանում և եկեղեցական շարականների փոխարեն երգում հեղափոխական երգեր¹¹⁸:

1917 թ. Պետրոգրադում հաղթանակած Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական հեղափոխության լուրը ցնծություն է առաջացնում Դոնում: Ռոստով-Նախիչևանյան բանվորների ու զինվորների ղեկավարների սովետը որոշում է ստեղծել ռազմահեղափոխական կոմիտե: Վերջինս իր վրա է վերցնում աշխատավորության հեղափոխական շարժումները գլխավորելու գործը: Սակայն Դոնում սովետական կարգերի հաստատումը հանգիպում է տապալված ժամանակավոր կառավարության և իմպերիալիստական պետությունների կողմից ակտիվ աջակցություն ստացող Դոնի հակահեղափոխության համառ զիմադրությանը: Դոնը շուտով դառնում է համառուսաստանյան հակահեղափոխության հիմնական կենտրոնը: Այդ պատճառով էլ Ռոստովում սովետական իշխանությունը կարճատև գոյությունից հետո, 1917 թ. դեկտեմբերին, ընկնում է:

Սովետական կարգերի անկումից հետո Ռոստով-Նախիչևանյան կոմիտեն անցնում է ընդհատակ: Վերջինս, համագործակցած Դոնի մարզի ռազմահեղափոխական կոմիտեի հետ քաղաքական աշխատանք էր տանում բանվորների և գյուղացիների շրջանում:

1918 թ. փետրվարի 23-ին հարավարևելյան ռազմաճակատի զորքերը ազատագրում են Ռոստովը, իսկ երկու օրից հետո սպիտակգվարդիական ուժերի կենտրոն նովոչերկասկը¹¹⁹:

117 Նույն տեղում, էջ 302, 312, 336, 358:

118 «Հայրենիք», 1955, № 7, էջ 72:

119 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 419.

Դոնում վերականգնվում է սովետական իշխանությունը: Ռոստով-Նախիչևանյան բանվորների և զինվորների ղեկավարների սովետը արտակարգ ժողովում հայտարարում է. «...այժմվանից ամբողջ իշխանությունը Ռոստովում և Նախիչևանում պատկանում է միայն իրեն»¹²⁰:

ԻՍԳԲ(բ)Կ Դոնի բյուրոն ղեկավարում էր սովետական կարգերի ամրապնդման աշխատանքները: Պրոլետարիատի դիկտատուրայի ամրապնդման գործում Դոնի բոլշևիկներին մեծ օգնություն էր ցույց տալիս հավատարիմ լենինյան, նշանավոր բոլշևիկ Ս. Օրջոնիկիձեն: Նա, որպես վատարիմ լենինյան, նշանավոր բոլշևիկ Ս. Օրջոնիկիձեն: Նա, որպես ՌՍՖՍՀ Ժողովուրդի Արտակարգ կոմիսար, ապրիլ ամսին եկել էր Ռոստով: Ս. Օրջոնիկիձենի հետ կապեր էին հաստատել նոր Նախիչևանի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութների ղեկավար շրջանները, որոնց նկատմամբ նա ուշադիր վերաբերմունք էր դրսևորում¹²¹:

1918 թ. մայիսին գեներալ Կրասնովի սպիտակգվարդիական զորքերին, գերմանացիների աջակցությամբ, հաջողվում է գրավել Դոնի մարզը¹²²:

Սպիտակգվարդիական զորքերի թիկունքում ընդհատակյա աշխատանքները ղեկավարելու համար ստեղծվում է Դոնի բյուրո: Նրա վեց հոսից բաղկացած կազմում էր Ս. Սրապինոյանը: Շուտով Դոնի բյուրոն կապ է հաստատում ընդհատակյա բոլշևիկյան կազմակերպությունների հետ և լայն գործունեություն ծավալում կազակային բնակչության ներքե: Նախավերի մեջ: Ռոստովի և Նախիչևանի բնակչության շրջանում հեղափոխական ազդեցիկ էր մղում նաև Պ. Կարդաշովան (Ղարդաշյանը)¹²³:

1919 թ. դարնանը զրույթները վատթարանում է: Դենիկինը գրավելով ամբողջ Դոնի մարզը, դուրս էր գալիս դեպի Ցարիցին, իսկ աշնանը նրա զորքերը գրավելով Վորոնեժն ու Կուրսկը ուղղություն էին վերցրել դեպի Սոսկվա:

Հոկտեմբերին կարմիր բռնակը կասեցնում է սպիտակգվարդիականների հարձակումը: Շուտով սկսվում է հակահարձակումը, որը ուղեկցվում էր սպիտակգվարդիական, այդ թվում և կազակային զորքերի քայքայումով, նախկին առանձին զորախմբեր հրաժարվում էին կովել և անգամ անցնում էին սովետների կողմը¹²⁴:

120 «Борьба за власть Советов на Дону 1917—1920», Сборник документов. Ростов-на-Дону, 1957, с. 266—267.

121 «Հայրենիք», 1955, № 10, էջ 75—78:

122 «Борьба за власть Советов», с. 364.

123 «Очерки истории партийных организаций Дона», с. 433.

124 «Борьба за власть Советов», с. 479—487.

1920 թ. հունվարին Առաջին հեծյալ բանակը գրավում է Ռոստովը: Մինչև ապրիլ ազատագրվում են ամբողջ Դոնի մարզը, Հյուսիսային Կովկասը, ուր վերջնականապես վերականգնվում է սովետական իշխանությունը¹²⁵:

1917 թ. փետրվարյան բուրժուական հեղափոխությանը հաջորդող երեք տարիները, մինչև 1920 թ. հունվար՝ սովետական իշխանության վերջնական հաղթանակը, Դոնում ստեղծվել էր քաղաքական բուռն պայքարով հագեցած, բարդ ու լարված դրություն: Սովետական իշխանության դեմ Կալեդինի, Կրասնովի, Դենիկինի իրար հաջորդող սպիտակ-գվարդիական զորամասերի հարձակումներն ու կարճատև տիրապետությունը, ավստրո-գերմանական ուժերի երևան գալը, անընդմեջ կատարվող բանտարկություններն ու մահապատիժներն անկայուն ու խառն իրավիճակ էին ստեղծել Դոնի ամբողջ բնակչության, այդ թվում և հայկական գաղութի համար:

Այդ տարիներին Նոր Նախիջևանի ազգային-մշակութային կյանքը տնօրինում էր համայնական խորհուրդը: 1917 թ. վերջում, գաղութի հայ հասարակությունը բոլոր կուսակցությունների մասնակցությամբ, ընդհանուր գաղտնի քվեարկությամբ ընտրում է 60 հոգուց բաղկացած հայ ազգային կամ «հայ համայնական խորհուրդ»: Խորհրդի նախագահ է ընտրվում Ռ. Բերբերյանը: Խորհուրդն ունեւր իր գործադիր մարմինը՝ համայնական վարչությունը, որը գլխավորում էր Ե. Շահազիզը: Համայնական խորհուրդը՝ Ե. Շահազիզի խմբագրությամբ հրատարակում է «Հայ համայնք» շաբաթաթերթը: Համայնական խորհուրդը, փաստորեն, ոչ միայն Նոր Նախիջևանի ու հայկական գյուղերի, այլև հարավային Ռուսաստանի ցիրուցան հայության մշակութային կյանքի տնօրենը դարձավ: Այն ինչ որ շահիով ներկայացնում ու պաշտպանում էր հայության շահերը տեղական իշխանությունների առջև¹²⁶:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 506:

¹²⁶ «Հայրենիք», 1940, № 10, էջ 79, 1955, № 9, էջ 73:

Գ Լ ՈՒ Ն Է Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Անցյալ դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին Նոր Նախիջևանի գաղութն ապրում էր հարուստ ու բեղուն մշակութային կյանքով:

Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքը մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ընթանում էր վերելքի ուղիով: Դյուղացիական ռեֆորմից հետո սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների հեղաբեկումը արագացավ, կապիտալիստական արտադրության զարգացման հետ մեկտեղ սուր ու բացահայտ բնույթ ստացան դասակարգային հակասությունները: Հստակորեն դրսևորվեց տարբեր հասարակաշերտերի սոցիալական դիմանկարը:

Դեռևս 1850-ական թվականներին սկսված հասարակական-քաղաքական աշխույժը հետագա տասնամյակներում արգասավորվեց նոր երևելույթներով: Ռուսաստանը դարձավ հեղափոխական-դեմոկրատական, ապա նարոդնիկական շարժման կենտրոն, այստեղ լայն տարածում գտավ մարքսիզմը: Հեղափոխության կենտրոնը Արևմտյան Եվրոպայից աստիճանաբար տեղափոխվում էր դեպի Ռուսաստան: Եվրոպական երկրների ճանաբար տեղափոխվում էր դեպի Ռուսաստան: Եվրոպական երկրների համեմատությամբ, ավելի ուշ պատմական թատերաբեմում հանդես եկած ռուսական պրոլետարիատը XX դարի սկզբին այնպիսի հուժկու ելույթներ անեցավ, որ ցնցեց ինքնակալության հիմքերը:

Ամբողջ երկրին համակած այդ իրադարձությունները, ի տարբերություն կայսրության ծայրամասերի, որտեղ դրանք հաճախ թույլ էին իրենց զգացնել տալիս, Դոնի երկրամասում ավելի որոշակի արտահայտություն էին գտնում:

Հարկավ, ճորտատիրական կաշկանդումներից զերծ Դոնի հայկական գանգվածի մշակույթն ազատ զարգացման պայմաններ ունեւր նաև անցյալ դարի առաջին կեսին: Նկատի պետք է առնել սակայն, որ ռուսական և հայկական այն միջավայրը, հասարակական այն ընդհանուր ակունքները, որոնցից սնվում էր գաղութի մշակութային կյանքը, դեռևս կրում էին ֆեոդալիզմի ուժեղ դրոշմը և այդ տեսակետից որոշակիորեն տարբերազատվում էին դարի առաջին և երկրորդ կեսերը:

Հարավային Ռուսաստանը, այդ թվում և Գոնի ավազանը, կենտրոնական Ռուսաստանի հետ կապող ուղիների հանգույցում գտնվող նոր նախիջևանը, աշխույժ երթևեկ ունի և բազում թեղիներով կապված էր ռուսական կենտրոնների հետ: Բուռն կյանքով ապրող հայկական գաղութը շփումների մեջ էր և կրում էր ռուսական դեմոկրատական, առաջավոր մտքի ու մշակույթի ազդեցությունը: Այդ առումով հատկանշական է, որ նոր նախիջևանում արժանավայել նշվում էին Ա. Պուշկինի, Ն. Գոգոլի, Ն. Նեկրասովի, Լ. Տոլստոյի և ռուս գրականության ու մշակույթի այլ մեծերի հոբելյանական տարելիցները: Հոբելյանի առիթով տարածվում էին նրանց ստեղծագործությունները, նրանց անունով գրադարան կամ դրսյորոց էին կոչում, նրանց կյանքի ու գործի մասին տեղի հայկական թերթերում բազմաթիվ հոդվածներ տպագրում: Այլ խոսքով, Գոնի հայկական գաղութում լայնորեն ծանոթանում, մասսայականացվում էին ռուս դեմոկրատական գրականության նշանավոր գործիչների ստեղծագործությունները:

Նոր նախիջևանի հայկական գաղութը միաժամանակ ռուսական առաջավոր մշակույթը Հայաստան ու հայ իրականություն փոխանցողի, տարածողի դեր էր կատարում: Ռուսահայ մյուս գաղթօջախների հետ միասին նոր նախիջևանը հայ հասարակական ու մտավոր կյանքում ռուսական դեմոկրատական մշակույթի ազդեցությունն ու ավանդները կրող կենտրոններից էր:

Նոր նախիջևանի մարդաշատ գաղութը մյուս կողմից լիաթոք կյանքով ապրող հայկական նշանակալից մի կենտրոն էր: Հայկական գաղութը, եթե սոցիալ-տնտեսական կյանքով լիովին կապված էր բովանդակ երկրի, մասնավորապես հարավային Ռուսաստանի հետ և նրա մի մասնիկն էր կազմում, ապա իր հոգևոր կյանքով ռուսական հասարակական մտքի բարերար ազդեցությունը կրելով հանդերձ, ըստ էության, հայկական ազգային մշակույթի կարևոր օջախներից էր:

Նոր նախիջևանը, որպես ազգային կենտրոն, միաժամանակ արձագանքում էր հայ ժողովրդի համար կարևոր նշանակություն ունեցող իրադարձություններին: Հայտնի է, որ արևելահայության պատմական ճակատագիրը տնօրինվում էր համեմատաբար բարենպաստ եղանակով: Հայ ժողովրդի այս հատվածը ժամանակին միանալով Ռուսաստանին իր բախտը կապել էր Ռուսաստանի ու ռուս ժողովրդի, նրա զարգացման հեռանկարների հետ:

Միանգամայն այլ էր իրավիճակը Արևմտյան Հայաստանում: Արևմտահայությունը մնալով Թուրքիայի տիրապետության տակ իր ապագան տնօրինելու հեռանկարներ չունի: Ինչպես ամբողջ արևելահայությունը, այնպես էլ հատկապես ռուսահայ գաղթօջախները և դրանց մեջ բարվոք

վիճակում գտնվող Գոնի հայությունն արևմտահայության փրկության երաշխիքը թուրքական լուծը թոթափելու և Ռուսաստանին միանալու մեջ էր տեսնում:

Մեկ հետաքրքրող դարաշրջանը արևմտահայության համար եղավ աղետալի: 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, Հայկական հարցի առաջացումն ու միջազգային դիվանագիտության մեջ նրա անպատու արձարժումները, արևմտահայության ազգային ու սոցիալական ճնշման ուժեղացումը, կազմակերպվող ջարդերն այնպիսի իրադարձություններ էին, որ իրենց վրա էին գամում համայն հայության ուշադրությունը:

Հասուն ու առաջադեմ մտավորականություն ունեցող, ազգային կյանքով ապրող Գոնի հայկական գաղութը չէր կարող անտարբեր մնալ այդ ամենի հանդեպ: Արևմտահայ իրականությունն իր հասարակական-քաղաքական անդրադարձումն էր ունենում և առավել կամ նվազ չափերով արտացոլումը գտնում նաև նոր նախիջևանի մշակութային կյանքում:

Գոնի գաղութի ինչպես հասարակական, այնպես էլ մշակույթի ասպարեզում խոշոր էր նշանավոր երկու հայրենակիցների՝ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի դերը:

Մշակույթի ու լուսավորության բազմաթիվ այլ խնդիրների առիթով նորնախիջևանցիները հաճախ էին հիշում իրենց մեծ հայրենակցին: Նրանք դիմում էին Մ. Նալբանդյանի ուղենիշ հանդիսացող ստեղծագործություններին, ջանում իրականացնել նրա ազատախոհ գաղափարները:

Մյուս մեծ նորնախիջևանցու՝ Ռ. Պատկանյանի 1870—1880-ական թվականների ստեղծագործությունները և առօրյա եռանդուն գործունեությունը նպատակամղված էին արևմտահայության ազատագրությանը: Նա, միաժամանակ, հետամուտ էր լուսավորություն տարածելուն, ինչպես նաև ռուսահայ համայնքներում և, առաջին հերթին, նոր նախիջևանում հայոց լեզուն, ազգային սովորություններն ու նկարագիրը պահպանելուն:

Այս շրջանում նոր նախիջևանում հրապարակ են գալիս մի շարք ընկերություններ, որոնք սկսում են կարևոր դեր կատարել լուսավորություն տարածելու և առհասարակ մշակույթի պահպանման ու զարգացման ուղղությամբ: Հայ մտավորականությունն ու հասարակական հաստատություններն էին փաստորեն տնօրինում գաղութի մշակութային կյանքը:

Դոնի հայկական զանգվածը միաժամանակ ոչ միայն պահպանում, այլև իր հնարավորությունների սահմաններում զարգացնում էր ազգային մշակույթը: Բուրժուական հարաբերությունների զարգացման շնորհիվ ստեղծված համընդհանուր առաջընթացի պայմաններում և, օգտագործելով ռուսաստանյան առաջին հեղափոխության բերած ազատաշունչ մթնոլորտը, հրապարակ է գալիս տեղի հայկական մամուլը: Պարբերական մամուլը սկսում է կարևոր դեր կատարել գաղութի հասարակական ու մշակութային կյանքում: Տարածում է գտնում հրատարակչական-տպագրական գործը: Փոխվում է գրականության, թատրոնի, առհասարակ արվեստի ուղղվածությունը, դրանք սկսում են ընդառաջել կյանքի պահանջներին, արձագանքել առօրյա խնդիրներին: Հիմնվում են նոր տիպի դպրոցներ:

Համառոտակի ծանոթանանք Դոնի հայ զանգվածի մշակույթի առանձին ճյուղերի պատմությանը:

1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Կրթական, դպրոցական գործը Դոնի հայության շրջանում միշտ էլ պատշաճ ուշադրության է արժանացել: Տակավին 1780-ական թվականների սկզբին, գաղութի հիմնադրման տարիներին իրավասու հայ գործիչների միջև բանակցություններ էր գնում քաղաքի հիմնադրման ժամանակ դպրոցի համար հարմարավետ տեղ հատկացնելու մասին¹: Քաղաքի հիմնադրման հենց առաջին տարիներին բացվում է առաջին դպրոցը, իսկ Սուրբ Խաչ վանքի կառուցումը լիովին շավարտված, 1780-ական թվականների վերջին այնտեղ հիմնվում է գիշերօթիկ դպրոց:

Սակայն ծխական ու մասնավոր այդ դպրոցները չէին կարող բավարարել մատաղ սերնդի դաստիարակությանը ներկայացվող պահանջները: Այդ պատճառով էլ գաղութի երեւի դեմքերը տեղեկանալով Մոսկվայում ռուսումնարան հիմնելու Հովհաննես Լազարյանի կտակի մասին, քանիցս դիմում են եղբորը՝ Հովակիմ Լազարյանին: Նրանք, վկայակոչելով Դոնում հայկական հոծ զանգվածի առկայությունը և նպաստավոր այլ հանգամանքներ, փորձում են համոզել ռուսումնարանը Մոսկվայի փոխարեն բացել նոր Նախիջևանում²: Դրական արդյունքի չհասնելով, նրանք իրենց զավակներին սկսում են ուղարկել Մոսկվա՝ նորաբաց

Լազարյան ճեմարան: Դա ռուսացման արդյունավետ եղանակ էր և շարունակվեց նաև հետագայում, սակայն Մոսկվա մեկնողների թիվը սահմանափակ էր և բնավ չէր կարող լուծել տեղում բարեկարգ ռուսումնարան ունենալու խնդիրը:

1830-ական թվականներին եղած վարժարանների շարքում ռուսումնական գործը քիչ թե շատ լավ էր դրված տակավին 1811 թ. հիմնադրված ծխական դպրոցում: Ռուսումնարանը տեղավորված էր աղյուսաշեն ված ծխական դպրոցում: Ռուսումնարանը տեղավորված էր աղյուսաշեն ված ծխական դպրոցում և պահվում էր գերազանցապես նվիրատվություններով: Սովորական ծխական դպրոցներից տարբերվում էր նրանով, որ այնտեղ դասավանդվում էին թվաբանության համեմատաբար բարդ վարժություններ, ռուսերեն և հայերեն լեզուների քերականություն և հայերենից ռուսերենի պարզ թարգմանություններ³:

Բնականաբար, ծխական այդ դպրոցը ևս չէր կարող բավարարել երեխաներին անհրաժեշտ կրթություն տալու պահանջը: Ելնելով դրանից, քաղաքի հասարակության ժողովը (1838) անհրաժեշտ է գտնում ծխական այդ դպրոցը վերակառուցել, հավասարեցնել Անդրկովկասի գավառային ռուսումնարանների կարգին և անվանել նոր Նախիջևանի քաղաքային ռուսումնարան: Պահանջվող լրացուցիչ ծախսերը քաղաքի հայ հասարակությունը վերցնում էր իր վրա⁴:

Նոր Նախիջևանում գավառային ռուսումնարան բացելու նպատակով այս և հետագա դիմումներն իրավասու մարմինների կողմից երկարատև քննարկումների նյութ են դառնում: Ի վերջո հարցը դրական լուծում է ստանում, և միայն 1850 թ. բացվում է գավառային ռուսումնարանը: Այն նկատելի չափով տարբերվում էր ժամանակի ծխական վարժարաններից: Գավառային ռուսումնարանը նոր Նախիջևանի երկարակյաց ռուսումնական հաստատություններից էր: Ժամանակի պահանջներից բխող փոփոխություններ կրելով հանդերձ, այն փաստորեն գործել է գաղութի գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում:

1877 թ. գավառային ռուսումնարանը վերակառուցվում է քաղաքային երկդասյա ռուսումնարանի: 1883 թ. ռուսումնարանի աշակերտների թիվը հասնում էր 97-ի, որից առաջին դասարանում 64, երկրորդ դասարանում՝ 22 և երրորդ դասարանում 11 հոգի⁵: 1891 թ. ռուսումնարանը վերանում է շորտապոյա, իսկ 1912 թվականին՝ բարձրագույն նախնական ռուսումնարանի (высшее начальное училище): Այս շրջանում սովորողների թիվը հասնում էր 143-ի: Ռուսումնարանը հիմնականում պահ-

1 ԶԳՊԱ, ֆ. 54, գ. 2, թ. 2:

2 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թ. 162, գ. 6, վ. 120, 139, 183:

3 ԳԱՐՕ, ֆ. 11, օպ. 1, ձ. 18, լ. 6—11.

4 ԶԳՊԱ, ֆ. 139, գ. 1541, թ. 12—15:

5 ԳԱՐՕ, ֆ. 131, օպ. 1, ձ. 14, լ. 28.

վում էր քաղաքի հասարակության (10 310 ու.), ինչպես նաև պետությանը դանձարանից ստացվող (2771 ու.) միջոցներով⁶:

1857 թ. տեղի քաղաքացիներից Աննա Պոպովան, ստանալով լուսավորության մինիստրության համաձայնությունը, նոր նախիջևանում բացում է առաջին իգական դպրոցը: Այնտեղ մյուս դպրոցներում դասավանդվող առարկաներից զատ ուսուցանվում էր նաև ձեռագործ, երաժրշտություն և պար⁷:

1840—1850-ական թվականներին նոր նախիջևանում պայքար էր բորբոքվել մեծահարուստ Ա. Խալիբյանի դեմ: Նա մեղադրվում էր քաղաքի եկամտատերն ու գաղութի եկեղեցական գումարները տարիներ շարունակ միանձնյա տնօրինելու, հասարակությանը հաշվետու չլինելու և այդ միջոցներից պատկառելի գումար սեփականացնելու մեջ:

Նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի նորընտիր առաջնորդ Գ. Այվազովսկին մեղմում է այդ հակամարտը, ըստ էության, պաշտպանության տակ անում Ա. Խալիբյանին և խորհուրդ տալիս ունեցած միջոցներն օգտագործել լուսավորական նպատակներով: Ա. Խալիբյանն իր անունը կրող ուսումնարան է բացում, սակայն ոչ թե նախիջևանում, այլ Արիմի Բեռդուսիա քաղաքում⁸:

Թեոդոսիայի Խալիբյան ուսումնարանը կուլտուր-լուսավորական դասատեղի գործունեություն ունեցավ: Այն գոյություն ունեցավ 13 տարի՝ 1858—1870 թվականներին, սակայն չկարողացավ բավարարել թեմի կենտրոնական ուսումնարանին ներկայացվող անհրաժեշտ պահանջները և դառնալ այդպիսին: Դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ուսումնարանի գոյության վերջին տարիներին քանիցս հարց էր հարուցվել այն նոր նախիջևան տեղափոխել և այնտեղ վերակառուցել որպես թեմական հոգևոր դպրոց:

Ճորտատիրական կապանքներից ու սահմանափակումներից զերծ լինելու, նպաստավոր հանգամանքների բերումով Դոնի հայ գանգվածի դարգացումը, ինչպես արդեն նշել ենք, տեղի էր ունենում քիչ թե շատ ազատ ու անկաշկանդ հղանակով: Ազատ ու համեմատաբար դեմոկրատական հունով ընթացող առաջընթացի ընդհանուր այդ ոգին հատուկ էր պալուստի կյանքի բոլոր կողմերին և, առաջին հերթին, մշակույթին ու

դպրոցական-ուսումնական գործին: Դրա կոնկրետ ու անմիջական արտահայտությունը պետք է համարել իգական սեռի կրթության հարցում եղած ողջամիտ վերաբերմունքը: Թեպետև նոր նախիջևանի սակավաթիվ վարժարանների թվում կար Ա. Պոպովայի իգական դպրոցը, սակայն 1860-ական թվականների սկզբին հարց է բարձրացվում իգական աղգային նոր ուսումնարան բացելու մասին: Հրապարակված հայտարարության մեջ պահանջվում էր, որպեսզի առաջին դասարան ընդունվողն ունենա մինչև 8 տարեկան հասակ և իմանա ռուսերեն ու հայերեն գրել-կարդալ: Ուսումնարանին կից բացվելու էր նաև նախապատրաստական դասարան, ռուսերեն և հայերեն գրել-կարդալ սովորեցնելու համար: Օրիորդաց ուսումնարանում դասավանդվելու էին կրոն, ռուսերեն, քերականության, ռուսաց պատմություն և աշխարհագրություն, հայերեն քերականություն, հայոց պատմություն, թվաբանություն, վայելչագրություն և ձեռագործ⁹:

1861 թ. սեպտեմբերին ուսումնարանի բացման հանդեսում քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետյանը խոսելով հիմնվող հաստատության անհրաժեշտության մասին շեշտում է նաև կանանց լուսավորելու հարցում նորնախիջևանցիների տեսակետն՝ արտահայտող իր կարծիքը, «Քանզի անցին գնացին ժամանակքն այնօրիկ, — ասում է նա, — երբ մարդիկ հայելին ի վերա կանանց իրրև ի վերա ծառայից: Այժմ ի մերումս մարդասեր դարու լուսավորեալ աշխարհս հայի ի վերա կանանց իրրև ի վերա մարդկան... այսինքն լինել նոցա ոչ միայն սոսկ սնուցիչ դաւակաց իւրեանց՝ կան... այսինքն լինել նոցա ոչ միայն սոսկ սնուցիչ դաւակաց իւրեանց՝ որ բնական է անբան կենդանեաց անգամ, այլև լինել նոցա ընդ նմին ուսուցիչ և դաստիարակ նոցա... Թող ուրեմն այսուհետև դստերք մեր չպարծին միայն արտաքին փառավոր և շքեղ զգեստուք և ակնակուռ զարդուք իւրեանց... այլ թող պարծի այսուհետև իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ անձնական արժանավորութեամբ իւրով, գիտութեամբ ազգի ազգի օգտակար ուսմանց»¹⁰:

Թեև անցյալ դարի առաջին կեսին դպրոցական-ուսումնական գործում որոշ առաջընթաց էր կատարվել, սակայն Դոնի հայկական գաղութը թեպետև լուսավորվել էր դարի երկրորդ կեսը, ուսումնական գործի ոչ այնքան բարձր գրությունները: 1860-ական թվականների կեսերին նոր նախիջևանում կար ընդամենը չորս ուսումնարան: Դրանք էին՝ գավառային ուսումնարանը, որն ուներ 76 աշակերտ և 6 ուսուցիչ, ծխական դպրոցը՝ 81 աշակերտով և 3 ուսուցիչով, երկրորդ կարգի իգական ուսումնարանը՝

⁹ «Համբավաբեր Ռուսիոյ» 1861, № 6:

¹⁰ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 11, գ. 237, թ. 1—2:

⁷ ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 11, г. 1856, л. 241, л. 1—2:

⁸ Վ. Միլայեյան, Արիմի հայկական գաղութի պատմություն 1801—1917, Երևան, 1970, էջ 287—303:

86 աշակերտով և 11 ուսուցիչով և ընդամենը 36 աշակերտ և 4 դասատու ունեցող Ա. Պոպովայի իգական մասնավոր դպրոցը¹¹։

Այսպիսով, քաղաքի շորս ուսումնարանների աշակերտների ընդհանուր թիվը հասնում էր 279 հոգու։ Դա մեծ թիվ է, եթե նկատի առնենք, որ քաղաքի բնակչության քանակը հասնում էր շուրջ 16 հազարի։ Սակայն շրջակա բնակավայրերի համեմատությամբ, նոր նախիջևանում սովորողների թիվն ավելի բարձր էր։ Այդ նույն 1864 թ., օրինակ, Ռոսսով քաղաքի բնակչությունն անցնում էր 20 հազարից, սակայն սովորողների ընդհանուր քանակով հա էր մնում նոր նախիջևանից։ Ռոսսովում կար միայն 3 դպրոց, ուր աշակերտների թիվը հասնում էր ընդամենը 225 հոգու¹²։ 1866 թ. նոր նախիջևանում շարունակում էին գործել վերոհիշյալ շորս դպրոցները, սակայն աշակերտների թիվը ոչ միայն չէր ավելացել, այլև պակասել էր, իջել 233 հոգու¹³։

Դժվար չէ հասկանալ, որ վարժարանները քիչ էին և եղածներն էլ պակասավոր՝ բնակչության աճող ուսումնառության պահանջները զոհացնելու համար։ Կրթական օջախների անբավարար լինելը զգացվում էր մասնավորապես 1850—60-ական թվականների հասարակական-քաղաքական, կուլտուր-լուսավորական ընդհանուր հետաքրքրության և աշխույժի շրջանում, որն ավելի խթանվեց գյուղացիական ռեֆորմի առաջացրած տեղաշարժերի շնորհիվ։ Այդ իսկ պատճառով միանգամայն բնական է, որ նոր նախիջևանում ժամանակի պահանջներին համապատասխան լուսավորչալ դպրոց հիմնելու ցանկությունները և այդ ուղղությամբ գործադրվող ջանքերն այս շրջանում, հատկապես, ուժգին էին արտահայտվում և աստիճանաբար ավելի ու ավելի մեծ ծավալ ընդունում։

Ինչպես հայտնի է Մ. Նալբանդյանը հնդկահայ կտակների հարցը բարձրացրեց և այդ գումարով մտադիր էր նոր նախիջևանում, իր խոսքերով ասած. «Հիմնելու մի այնպիսի բարեկարգ դպրոց, որ առաջինը լիներ, և տասը տարու մեջ ամենայն հայ մարդ պարծանքով և դժայլանությամբ Ա. Սուլթանշահին հասցեսօգրած նամակում նա գրում էր. «...նախիջևանի մեջ մի հոյակապ դպրոց ունենալու հույսը քաջալերում է ինձ և զորացնում է իմ ֆիզիկական թուլությունը պատճառված դժոխային ջերմությունից»¹⁴։

Ազգի լուսավորության մեջ նրա ապագան տեսնող և դրա մշտական ջատագով Մ. Նալբանդյանը «Ազգային մայր դպրոց» հիմնելու անհրաժեշտությունը մասին խոսելով, 1864 թ. գրում էր. «Այս պատճառով մտածում ենք, որ դպրոցի առավել պատշաճավոր տեղն է նախիջևանը, Դոն գետի վրա, Աղովյան, ուրեմն և Սև ծովին շատ մոտավոր, իսկ ժողովուրդը բոլորովին հայ և մոտ 20 000 հոգի յուր շրջակա գյուղերով»¹⁵։

Երկու տարի անց, 1866 թ. հյուրընկալվելով նոր նախիջևանում, նա քաղաքի հասարակությանը հորդորում է հիմնել գիմնազիա, որն անհետևանք չի անցնում։ Վաճառական Մ. Փանյանին ուղղած նամակում Մ. Նալբանդյանը գրում էր. «Քաղաքական (իմա՝ քաղաքի—Վ. Բ.) հասարակությունը շնորհակալությամբ և ուրախությամբ ընդունեց իմ առաջարկությունը հիմնարկելու նոր նախիջևանում մի հայկական գիմնազիոն և, որովհետև հայք ըստ մեծի մասին վաճառական մարդիկ են, տալով նորան սեփական ուղղություն, բայց թույլ տալով ուսուցանել նորա մեջ և լատինական լեզուն, իբրև հիմք եվրոպական նոր լեզուների, ֆրանսիականի, գերմանականի, անգլիականի։ Դորա մեջ պիտի ավանդվի բուն ազգային ոճով բոլոր ուսանելիքը ընդհանուր կրթության և մասնավոր գիտությունը վաճառական կոշման»¹⁶։

Հայ առաջադիմ գործիչներից զատ, սակայն, ոչ առանց վերջիններիս ազդեցության, Դոնի հայկական գաղութում կրթական հաստատություններ հիմնելու բազմաթիվ գիմնումներ և առաջարկներ է անում նաև տեղի բնակչությունը։ 1859 թ. մի խումբ նախիջևանցիներ (Գ. Քառաբաշյան, Կ. Հալաբաբեյան, Ա. Խոսրոյան, Ս. Քալալյան, Պ. Սախալանց, Հ. Խրտաշյան, Հ. Հալաճյան, Գ. Սալթիբյան) գիմնում են նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Գ. Այվազյանին և խնդրում Ս. Խաչավանում բացել հայկական դպրոց¹⁷։

1866 թ. Ս. Նալբանդյանի կողմից խրախուսված նոր նախիջևանի հայ հասարակության ժողովը միահամուռ գտնում է, որ վաղուց հասունացել է ժամանակը քաղաքում ունենալու ժամանակի պահանջները բավարարող գիմնազիա։ Ժողովը որոշում է հնդկական կտակներից, եկեղեցական արդյունքներից, քաղաքի եկամուտներից հոգալ հիմնադրվելիք գիմնազիայի համար անհրաժեշտ 24 հազար ռուբլի ծախսերը և խնդրել իրավասու ատյաններին բացելու կրթական լուսավորչալ մի օջախ։ Գիմնազիայի ծրագրի մշակումը խնդրում են հանձնարարել «մեր գիտնական հայրենակցի, պարոն Ստեփանոսի Նալբանդյանին, որ այժմ գտանի մեր

11 «Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год», с. 147.

12 նույն տեղում, էջ 145.

13 ГАРО, ф. 11, оп. 1, д. 175, л. 7—12.

14 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հ. 2, էջ 277.

15 Մ. Նալբանդյան, ԵԺԺ, հ. 4, էջ 109.

16 «Հյուսիսային», 1864, № 4, էջ 234.

17 «Արարատ» 1913, № 8—9, էջ 732.

18 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 415, ց. 1, գ. 46.

բաղաբուն և խնդրել ի նմանէ, որ նա կատարեալ զայդ գործ փութով»¹⁹: Քաղաքագլուխը հատուկ գրութեամբ Ս. Նազարյանին տեղյակ է պահում նորնախիջևանցիներին խնդրանքի մասին²⁰:

Այդ նույն տարում, 1866 թ. Ռ. Պատկանյանը խնդրում է քաղաքագլխին թույլատրել և ապա միջնորդել Օդեսայի ուսումնական օկրուգի առաջ իրեն նոր նախիջևանում տղաների պանսիոն բացելու իրավունք տալու մասին: Ռ. Պատկանյանի նախաձեռնութիւնը հավանութեան է արժանանում տեղում, սակայն պանսիոնատի ծախսերը քաղաքը չի վերցնում իր վրա²¹:

Վերադաս ատյաններին ուղղած այդ բազմաթիւ դիմումները գործնական կոնկրետ հետևանքներ չեն ունենում: Միայն Ռ. Պատկանյանի առաջարկած պանսիոնը, ինչպես երևում է, հաջորդ տարում բացվում է գավառային ուսումնարանի ենթակայութեան տակ: Այնտեղ դասավանդվում էին աստվածաբանություն, թվաբանություն, հայերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզուներ: Ենթադրու էր, սովորողները, որոնց թիւը հասնում էր 29 հոգու և որոնք գերազանցապես առևտրականների զավակներ էին, բավարարված էին դասագրքերով²²: Ուսումնական այս օջախը, սակայն, երկար կյանք չի ունենում:

1867 թ. ս. Համբարձումն եկեղեցուն կից բացվում է ծխական դպրոց, ուր ավանդվում էին կրոն, հայերեն, ռուսերեն, թվաբանություն, գեղագրություն առարկաները²³:

1860-ական թվականներին բացված ուսումնարանների մեջ նշանակալից էր Սուրբ Խաչ վանքում հիմնված ժառանգավորաց դպրոցը:

Տակավին 1853 թ. մի խումբ երիտասարդներ, ի թիվս որոնց և Նալիփան Պոպոյանը տեսնելով քաղաքի հոգևորականության վիճակը, վրձնում են աղքատ հոգևորականների զավակներին կրթություն տալու նպատակով դրամ հավաքել և դպրոց բացել²⁴:

Այդ հիմքի վրա ստեղծվում է մարդասիրական ընկերությունը: 1867 թ. Գեորգ IV կաթողիկոսը ժամանում է նոր նախիջևան, ծանոթանում հայկական գաղութի կյանքին և անհրաժեշտ գտնում Սուրբ Խաչ վանքում հիմնել ժառանգավորաց դպրոց, որը պետք է պատրաստեր հոգևոր գործիչներ: Նույն տարվա սեպտեմբերին կաթողիկոսը հաստատում է բաց-

վող դպրոցի կանոնադրությունը²⁵: Մարդասիրական ընկերությունը հանձն է առնում իր հովանավորության տակ վերցնել ժառանգավորաց դպրոցը, թեպետև ընկերության բազմաթիւ անդամներ համաձայն չէին դրան: Նրանք գտնում էին, որ Սուրբ Խաչ վանքը միջոցներ ունի և կարող է հոգալ դպրոցի ծախսերը, իսկ հոգևոր մյուս դպրոցները, ուր սովորում են աղքատ երեխաները, նյութական հնարավորություններից զուրկ են և կարիք ունեն օգնության²⁶: Մարդասիրական ընկերության հոգաբարձական խորհուրդն ազդարարում է 1868 թ. ամառվանից ժառանգավորաց դպրոցը բացվելու մասին: Առաջին տարվա համար ընտրված էր 6 աշակերտ չքավոր հոգևորականների զավակներից, իսկ 2 հոգի էլ ընտրվելու էին հայկական գյուղերի հոգևորականների զավակներից²⁷:

Կանոնադրության համաձայն դպրոցը, քանի որ կոչված էր հոգևոր գործիչներ պատրաստելու, լինելու էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընդհանուր և նոր նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդի անմիջական հսկողության տակ:

Դպրոցը պահվելու էր մասամբ վանքի եկամուտների, մարդասիրական ընկերության տարեկան նպաստների և թոշակավոր աշակերտներից ստացվող միջոցներով:

Դպրոցի անմիջական տնօրինությունը գտնվելու էր մարդասիրական ընկերության հոգաբարձության խորհրդարանի ձեռքում: Վերջինս իր անդամներից դպրոցի կառավարման համար առանձնացնում էր երկու հոգու, որոնք հաստատվում էին կաթողիկոսի կողմից:

Դպրոցն ունենալու էր երեք դասարան, յուրաքանչյուր դասարանը երկամյա ուսուցման ծրագրով: Վեց տարվա ընթացքում ավանդվելու էին քրիստոնեական ուսմունք, հին և նոր կտակարանի պատմություն, եկեղեցու և հայոց եկեղեցու պատմություն, հայագիտություն, աշխարհագրություն, ընդհանուր և հայոց պատմություն, թվաբանություն, բնագիտություն, ռուսաց լեզու, երկարաշափություն, գեղագրություն, երգեցողություն²⁸:

Դպրոցում ընդունվում էին նաև աշխարհիկ բնակիչների զավակները: Առաջին դասարան կարող էին ընդունվել իննից ոչ պակաս և տասներկուսից ոչ ավել տարիք ունեցող երեխաները: Աշակերտների առաջադիմության հինգ գնահատական էր սահմանվում, գերեզանց՝ 5, հույժ գովելի՝ 4, գովելի՝ 3, չափավոր՝ 2 և տկար՝ 1:

19 Նույն տեղում, ֆ. 139, գ. 1711, թ. 7:

20 Նույն տեղում, թ. 8:

21 Նույն տեղում, գ. 1618, թ. 1—2:

22 ГАРО, ф. 11, л. 179, л. 17, 43.

23 «Արարատ», 1869, № 6, էջ 134—135:

24 ՀԿՊԱ, ֆ. 324, ց. 1, գ. 18, թ. 20:

25 Նույն տեղում, գ. 15, թ. 11:

26 Նույն տեղում:

27 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թ. 206, վ. 2113:

28 ՀԿՊԱ, ֆ. 324, ց. 1, գ. 20, թ. 16:

Ապա կանոնադրությունը սահմանում էր դպրոցի հոգաբարձուների տեսչի, ուսուցիչների, աշակերտների իրավունքներն ու պարտականությունները, յուրաքանչյուր դասարանում և տարում անցնելիք առարկաները և դպրոցի սուբյեկտի հետ կապված այլ քիչ թիվ շատ կարևոր խնդիրներ²⁹։

Դպրոցի հիմնադրման տարում Գ. Չալսախյանը, Մ. Քուշնարյանը և ուրիշներ նվիրում են բավականաչափ գրականություն։ Մարդասիրական ընկերությունը ևս դպրոցին նվիրում է մեծ քանակությամբ գրականություն³⁰։

1875 թ. Պյատիգորսկ մեկնելու ճանապարհին Մ. Սանասարյանը այցելում է ժառանգավորաց դպրոց։ Նա գոհ է մնում աշակերտների առաջադիմությունից, ձրիավարժ սաների օգտին նվիրում է 400 ռ. և խոստանում Պետերբուրգից ուղարկել զանազան գրենական պիտույքներ ու գործիքներ³¹։

Կարճ ժամանակում սովորողների թիվը հասնում է 30—40-ի, որոնց մեծ մասը գիշերօթիկ աշակերտներ էին։ Սուրբ Խաչ ավանից դպրոց հաճախողները վանքում չէին մնում, նրանք, երթևեկ սովորողներ էին։

Քեպետե դպրոցը խնդիր ուներ հոգևորականների զավակներին ընդունել և հոգևոր գործիչներ պատրաստել, սակայն գործնականում այն ավելի շատ աշխարհիկ բնույթ ստացավ։ Դպրոցի հիմնադրումից մի քանի տարի անց նախիջևանի քաղաքացիները, մեծ մասամբ վաճառականական դասի ներկայացուցիչները դիմում և իրենց զավակներին տեղավորում են նորահաստատ դպրոցում³²։ Շուտով նրանց օրինակին են հետևում հայկական գյուղերի մանավանդ շրավոր բնակիչները, որոնք խնդրում էին իրենց որդիներին ընդունել ժառանգավորաց դպրոցը, որպես ձրիավարժ սաներ³³։

Դպրոցի գործունեության առաջին տասնամյակը մեծապես կապվում է մարդասիրական ընկերության նախագահ, դպրոցի հոգաբարձու Եպիփան Պուզովյանի անվան հետ։ Հետագայում նրան փոխարինում են ուրիշները։

1891 թ. հրդեհի հետևանքով վառվում է դպրոցի շենքը։ Մարդասիրական ընկերությունը շուրջ 12000 ռ. գումար է ծախսում, և կառուցում նոր, ավելի հարմարավետ շենք³⁴։

Ժառանգավորաց դպրոցը լավ անուն էր վաստակել և նշանակալից դեր կատարեց քաղաքի ու հայկական գյուղերի մանուկների կրթության գործում։

1870-ական թվականներին ուսումնական գործում որևէ լուրջ առաջադիմություն տեղի չունեցավ։ Ծիշտ է, շարունակում էին իրենց գոյությունը եղած դպրոցները, ավելանում էր դրանց աշակերտների քանակը, և առհասարակ որոշ առաջընթաց էին ապրում, սակայն այս տասնամյակում թեկուզ և փոքր նշանակության որևէ դպրոց չբացվեց։

Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ դպրոցական կրթության ասպարեզում զեռես փոփոխություններ չէին կատարվել. անորոշություն էր տիրում։ Մի ամբողջ տասնամյակում՝ 1864—1874 թթ. հրատարակված տիրո՞ւմ։ Մի ամբողջ տասնամյակում՝ 1864—1874 թթ. հրատարակված տիրոջ անուններով միայն կառավարությունը կարողացավ իրականացնել ժողովրդական կրթության ուղիների շանքերը ամբողջովին ուղղված էին կարող ու առաջադեմ գործիչների ջանքերը ամբողջովին ուղղված էին գաղութի ինքնավարության որոշ կողմերը, քաղաքի ինքնուրույն գոյությունը պահպանելուն, և դպրոցական գործն առժամանակ երկրորդական պլան էր մղվել։ Նման պայմաններում հասկանալի է, որ բարձր մակարդակի լուսավորչալ դպրոց հիմնելու ուղղությամբ նույնպես որևէ գործնական քայլ չկատարվեց։ Սակայն ետոեֆորմյան բարեփոխումների իրականացնելուց անմիջապես հետո, վերագրաս ատյաններում էլ սկսեցին որոշ շափով ունկնդրել ներքինից եկող ձայներին, և լուսավորության մարզում կատարվող շարժումը 1880-ական թվականների սկզբին միանգամից բեղմնավոր արդյունքներ տվեց։

1880 թ. աշնանը Նոր Նախիջևանում բացվեց մասնագիտացված ուսումնարան՝ արհեստավորական դպրոցը։ Դպրոցի հիմնադրման նախաձեռնությունն ու իրականացումը կապվում է Ռ. Պատկանյանի անվան հետ։ Դոնի հայության կենսունակ գոյությունը պահպանելու մեջ մշտապես նախանձախնդիր անվանի գրողը տարբեր առիթներով, մասնավորապես Նոր Նախիջևանի հիմնադրման 100-ամյակին նվիրած աշխատության մեջ քանիցս զրվատանքով անդրադարձել է գաղութի անցյալ ծաղկուն վիճակին, և այդ հանգամանքը բացատրել զարգացած արհեստագործությամբ, իսկ իր օրերում նկատվող աղքատությունը՝ արհեստներն արհամարհելուն։ «Շալը,—գրում է նա,— ոչ միայն երևելի վաճառական է, այլև երևելի արհեստավոր է, ափսոս, որ մենք արհամարհել ենք այս մեր ազգային արդյունաբեր ընդունակությունը, և նորաբոլոր շահը թողել ենք անզիխացուն, գերմանացուն և հրեաներուն»։ Եվ ապա «Լուսավորիչ եկեղեցիի ահագին բառակուսի հրապարակը (մեյտան) շրջապատված էր մի ժամանակ բազմամարդ, իսկ այժմ դատարկված երկ-

29 Նույն տեղում, թ. 17—22։

30 Նույն տեղում, ֆ. 54, գ. 1147, թ. 1—6։

31 «Արարատ», 1875, էջ 272—273։

32 ՀԿՊԱ, ֆ. 324, ց. 1, գ. 11, թ. 7—11։

33 Նույն տեղում, գ. 12, թ. 4։

34 Նույն տեղում, գ. 21, թ. 90։

կարգ կրպակներով, ուր 40 տարի առաջ կաշխատեին հազարավոր արհեստավորներ, որոնց ձեռագործը ոչ միայն կլցնէր քաղաքացոց պիտույքը, այլ նախիջևանի շրջակա քաղաքներին ու գեղերին կհայթհայթէր պիտանի ապրանք»³⁵:

Նույն տեսակետն էին պաշտպանում արհեստավորական դպրոց հիմնելու հարցում նախանձախնդիր և այդ գործին մեծապես նպաստող Ռ. Պատկանյանի համախոհները՝ քաղաքային խորհրդարանի ատենադպիր Ս. Հարությունյանը, գաղութի նշանավոր գործիչներից Հ. Պապասինյանը և ուրիշներ:

Վերհիշելով անցյալը և նշելով, որ դրիմահայ իրենց նախնիները Գոնի ափերը բերեցին առաջին հերթին կատարելագործված արհեստներ Ս. Հարությունյանն ավելացնում է. «Դրանով նորա մեր ժողովրդի հարստության հիմքը դրին նոր հայրենիքի մեջ և այդ հարստությունն առավել հաստատուն էր: Հետագա սերունդը շնտեսեց նախնեաց գեղեցիկ օրինակին և արվեստները (այստեղ և ամենուրեք ժամանակակիցները «արվեստ» ասելով նկատի են ունեցել արհեստը—Վ. Բ.) մի առ մի անհետացան քաղաքէս և այժմ կտեսնենք միայն նորա ողորմելի մնացորդը: Հասարակության գործունեությունը հետզհետե կորուց չուր կանոնավոր ուղղությունը և ստացավ խոտոր ընթացք: Զեռագործությունը բոլորովին վերջացավ և առևտուրը դարձավ միակ միջոց գործունեության: Միանգամայն փոխվեցան նաև կյանքի պայմանները: Այսպիսի երևույթների ակնհայտնի հետևանքը եղավ մեկ կողմանն ժողովրդի ընդհանուր հարստության նվազելը, իսկ մյուս կողմանն չբավորության ավելանալը»³⁶:

Հ. Պապասինյանը դպրոցի բացման հանգեսին նույնպես շեշտում է այդ հանգամանքը. «Երեսուն տարի է,— նշում է նա,— որ արվեստը մեր քաղաքի մեջ անարգված է, խայտառակված է և արտաքսված է, իբրև մի անպետք և ամոթալի գործ... Ահա այսօր մենք դարձեցանք մեր երեսուն տարվա կորստական ծանր թմրութենեն»³⁷:

Գաղութի հիմնադրման հարյուրամյա տոնակատարության առթիվ որոշվում է հիմնել արհեստավորական դպրոց:

Ռ. Պատկանյանը լավ էր հասկանում, որ սխալ ու վնասակար կլինէր մանուկներին հմտացնել միայն արհեստների մեջ, նրանց առանց հանրակրթական գիտելիքներ տալու: «Ուսումը տալիս է խելք,— հա-

մոզված կերպով շեշտում էր նա,— բայց հաց՝ ոչ միշտ, արվեստը տալիս է հաց, բայց ոչ խելք, ուսումը և արվեստը միացած՝ մեր ազգին կուտան խելոք հարուստներ: Ուրեմն՝ «հայերիս փրկությունը արվեստի և գիտության մեջ է»³⁸:

Ուսումնարանը բացվում էր որպես Աստվածածին եկեղեցու ծխական հոգևոր դպրոց, որը տարբեր արհեստների մեջ մասնագիտանալու թեքում էր ունենալու:

1880 թ. Նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսի կողմից հաստատվում է դպրոցի 30 հոգվածից բաղկացած կանոնադրությունը³⁹:

Գործնականում կիրառություն ստացած կանոնադրության համաձայն դպրոցում հանրակրթական առարկաներից ավանդվելու էին կրոն, հայոց և ռուսաց լեզուներ, հայոց պատմություն, երկրաչափություն, գծագրություն, աշխարհագրություն: Այս առարկաները ավանդվելու էին սովորական ծխական դպրոցների ծրագրից փոքր ինչ բարձր մակարդակով: Արհեստագործության գծով աշակերտները սովորելու և մասնագիտանալու էին կոշկակարության, դերձակության, հյուանության, պղնձագործության, դարբնության, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև այլ արհեստների մեջ:

Դպրոցն ունենալու էր չորս դասարան, ուսման ընդհանուր տևողությունը ևս նախատեսվում էր չորս տարի, բացառյալ նախակրթարանի, ուր ընդունվելու էին գրել, կարդալ չիմացող տղաները: Այն աշակերտներն, որոնք դպրոցն ավարտելուց հետո ցանկություն կունենային հատկապես արհեստներով զբաղվելու, հոգաբարձության խորհրդի որոշմամբ, դպրոցում կարող էին մնալ նաև հինգերորդ տարում:

Դպրոցի կառավարումն իրականացնելու էր հինգ հոգուց բաղկացած հոգաբարձական խորհուրդը: Հինգ անդամներից երեքն ընտրվում էին նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանից, չորրորդը եկեղեցու երեսփոխանն էր, իսկ վերջինը՝ դպրոցի տեսուչը:

Հոգաբարձական խորհրդի պարտականությունն էր՝ դպրոցում բացել արհեստագործական դասարաններ, զբաղվել արհեստանոցները համապատասխան գործիքներով ու մեքենաներով համալրելու, բարձրորակ ուսուցիչներ նշանակելու, աշակերտների ընդունելության և ուսումնարանի հետ կապված այլ կարևոր խնդիրներով:

35 Այուլյուկ, Նոր նախիջևանի հիմնադրության պատմությունը, Թիֆլիս, 1879, էջ 49—50:

36 «Փորձ», 1880, № 10, էջ 150:

37 Նույն տեղում, էջ 154:

38 Ռ. Պատկանյան, երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 339:

39 ՀԳՊԱ, ֆ. 11, գ. 1, Թ. 1—11:

Գպրոցի տեսուչը պարտավոր էր հսկել, որպեսզի ուսուցիչները, վարպետները, վերակացուները և այլ պաշտոնյաները ճշտորեն կատարեն իրենց պարտականությունները և որևէ թեթևություն չի հայտ բերելու պարագայում իրազեկ պահեն հոգաբարձությանը: Տեսուչի նախագահության մեջ ուսուցիչներից և վերակացուներից կազմվում էր մանկավարժական խորհուրդը: Վերջինս ամիսը մեկ նիստեր էր ունենալու և հետևելու էր ուսումնական գործին:

Արհեստավորական դպրոցում ընդունելությունը կատարվում էր տարվա մեջ երկու անգամ՝ հունվարին և օգոստոսին, կարող էին ընդունվել 10-ից մինչև 12 տարեկան առողջ տղաները: Ցածր առաջագիմություն ունեցող աշակերտներին հնարավորություն էր տրվում նույն դասարանում սովորելու ևս մեկ տարի, բայց՝ դրանից ոչ ավելի: Օրվա մեջ հանրակրթական առարկաներին տրամադրվում էր 3, իսկ արհեստներին՝ 4 ժամ: Ամեն տարի աշակերտներն ամառային արձակուրդներից առաջ, մանկավարժական և հոգաբարձական խորհուրդների անդամների մասնակցությամբ, հանձնելու էին քննություններ թե՛ հանրակրթական առարկաներից և թե՛ արհեստից:

Գպրոցի նյութական միջոցները գոյանում էին ս. Աստվածածնի եկեղեցու հասույթներից, նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանի նշանակած նպաստից, ուներ աշակերտների ուսման թոշակից և զանազան նվիրատվություններից: Եկեղեցին սովորաբար տալիս էր 400—500 ռ. գումար, իսկ քաղաքը հատկացնում էր տարեկան 6 000 ռուբլի: Աշակերտների թոշակներից և նվիրաբերություններից ստացվող գումարների քանակը կաշուն չէր, ամեն տարի փոփոխվում էր:

Ավելորդ չէ նշել, որ դպրոցի օգտին կատարվող նվիրատվությունները պարբերական բնույթ էին կրում: Գպրոցի հիմնադրման հենց հաջորդ տարում՝ 1881 թ. շքավոր ընտանիքների աշակերտների օգտին Ցաբիցիներից ինը հայեր (Կ. Պապոյան, Զ. Կրասիլնիկյան, Ս. Տեր-Միքայելյան, Վ. Խաղիզյան, Գ. Մելիքյան և ուրիշներ) որոշակի գումար են նվիրաբերում: Ռ. Պատկանյանը շնորհակալություն է հայտնում նրանց և, որ ուշադրավ է, նաև երկու ռուս քաղաքացիների (Ա. Մատյուսին, Խ. Սեմյոնով), որոնք նույնպես իրենց նպաստն էին բերել դպրոցին⁴⁰: Հետագայում նվիրաբերությունները մշտապես շարունակվել են և այն եղել է դպրոցի նյութական միջոցները նկատելի չափով համալրող աղբյուրներից մեկը:

Արհեստավորական դպրոցը բացելուց հետո հնարավոր եղավ և նպատակահարմար գտնվեց աշակերտներին մասնագիտացնել երեք հիմնական արհեստի՝ փականագործության, ատաղձագործության և կոշկակարության մեջ: Անմիջապես կազմակերպվեցին համապատասխան արհեստանոցներ, հրավիրվեցին մասնագետներ: Պարապմունքներն անց էին կացնում տվյալ արհեստին կատարելապես տիրապետող լավագույն վարպետները: Տեղում բարձրորակ մասնագետ չլինելու դեպքում այդպիսիք հրավիրվում էին անգամ հեռավոր քաղաքներից: Այսպես, 1882 թ. կոշկակարության մասնագիտության գծով պակասում էր մեկ վարպետ: Այդ բացը լրացնելու համար Վարշավայից հրավիրվում է Լեհ հմուտ մի արհեստավոր, որն, ի դեպ, աշակերտներին սովորեցնում էր լեհական ձևի կոշիկ կարել⁴¹:

Արհեստավոր վարպետը ուսումնական գծով աշխատող ուսուցիչ համեմատությամբ, գրեթե կրկնակի բարձր էր վարձատրվում: Դրա շնորհիվ հնարավոր էր դառնում աշխատանքի հրավիրելու արհեստավոր լավագույն մասնագետներ:

1911 թ. դպրոցի փականագործական, ատաղձագործական և կոշկակարական բաժիններում, որոնցից յուրաքանչյուրը տեղավորված էր առանձին շինության մեջ, արհեստի ուսուցումը հանձնարարված էր նշանավոր վարպետների: Տարիներ շարունակ փականագործություն էր սուսուցանում Ռիզայում, Պետերբուրգում աշխատած գերմանացի նշանավոր մի մասնագետ: Ատաղձագործի արհեստ էր սովորեցնում ռուս անվանի մի վարպետ, որն աշխատել էր Պետերբուրգի, Բաքվի, Ռոստովի նշանավոր արհեստանոցներում, գծագրության դասընթաց էր անցել Մոսկվայի հատուկ կուրսերում: Կոշկակարություն էր սովորեցնում նույնպես իր արհեստին կատարելապես տիրապետող մի հայ վարպետ⁴²:

Արհեստի ուսուցումը պարտադիր էր դպրոցի բոլոր աշակերտներին: Յուրաքանչյուր աշակերտ պարտավոր էր մեկ արհեստ սովորել: Արհեստի ընտրությունը թողնվում էր իրենց՝ աշակերտներին կամ նրանց ծնողներին: Դժվարություն առաջանալու դեպքում այդ ընտրությունը կատարում էր դպրոցի վարչությունը: Գպրոցում աշակերտների քանակը շատ մեծ չէր, հազիվ հասնում էր 50—60-ի: Այդ նույն՝ 1911 թ. փականագործի մասնագիտություն էին սովորում 26, ատաղձագործի՝ 15 և կոշկակարի՝ 15 աշակերտ: Աշակերտների մեծագույն մասը Նախիջևանից և շրջակա հայկական գյուղերից էին, իսկ նրանց շուրջ 10—15 % -ը այլ բնա-

41 Ռ. Պատկանյան, Երկրի ժողովածու, հ. 5, էջ 436:

42 ՀԿՊԱ, ֆ. 11, գ. 13, Թ. 21:

40 «Մեղու Հայաստանի», 1881, № 151:

կավայրերից: Սուլթորդների գերակշռող մասը չբավոր ընտանիքների դավակներ էին և ուսանում էին գիշերօթիկ եղանակով, անվում ու սովորում էին դպրոցի հաշվին:

Արհեստավորական դպրոցին հատուկ է եղել մեկ այլ երևույթ, դրպրոցի ծախսերը հաճախ ավելի մեծ են եղել, քան եկամուտները: Այդ պատճառով էլ տնօրինությունը հաճախ դժվարությունների մեջ է ընկել և տարբեր աղբյուրներից մի կերպ կարողացել համարել միջոցների պակասը: 1888 թ. դպրոցի հոգաբարձության խորհրդի նախագահ Խ. Զախուռչյանը դիմում է Դոնի մարզի ատամանին և, նկարագրելով եկամուտների համեմատ դպրոցի ծախսերի գերակշռությունը, խնդրում թույլատրել նախիջևանում 1500 ռ. գումարի վիճակախաղ անցկացնել: Մարզային վարչությունը տալիս է իր համաձայնությունը, միայն պահանջում է, որ պահպանվեն վիճակախաղի բոլոր անհրաժեշտ պայմանները⁴³:

Հաջորդ տարում դպրոցի տեսուչ Ռ. Պատկանյանը դպրոցի կարիքները հոգալու համար նմանապես եկամուտներն ավելացնելու հարց է բարձրացնում: Նա նշում է, որ դպրոցի չբավոր աշակերտների անունդի համար անհրաժեշտ է 1000 ռուբլի: Աշակերտները 15 տարեկան հասակում ավարտում են դպրոցը սակայն ինքնուրույն կյանք մտնել չեն կարողանում: Հետևաբար, ավելացնում էր տեսուչը, հարկ է, որ նրանք ևս 3 տարի մնան դպրոցում և կատարելագործվեն ընտրած արհեստի մեջ: Դրա համար հարկավոր է ևս 1000 ռ. գումար: Ենթը վերանորոգելու և լավ տաքացնելու համար նմանապես լրացուցիչ միջոցների պահանջ էր դնում⁴⁴:

Գործնական կյանքի պահանջներից ելնելով, տարիների ընթացքում աստիճանաբար ավելացվում են դպրոցի եկամուտները: 1911 թ. դրպրոցի մշտական եկամուտների վրա ավելացել էին եկեղեցական հոգաբարձության 1200 ռ., բարեգործական ընկերության 600 ռ. հատկացումները: Արհեստանոցների արտադրանքի վաճառքից գոյանում էր շուրջ 800 ռուբլի: Գպրոցի ընդհանուր եկամուտն անցնում էր 9500 ռուբլուց⁴⁵: Այնուհանդերձ այդ նույն տարում ավելի քան 2000 ռուբլով ծախսերն ավել էին եկամուտներից: Մեծ գումար էր վճարվում ուսուցիչներին՝ 240-ից 600 ռուբլի՝ ըստ դասաժամերի քանակի: Արհեստանոցի յուրաքանչյուր վարպետի վարձատրությունը կազմում էր 720 ռուբլի: Աշակերտների անդի ծախսը կազմում էր 2500, իսկ հագուստինը՝ 1200

ռուբլի: Բավականաչափ գումար էր ծախսվում դպրոցի մյուս ծառայողների, գրենական պիտույքների, լուսավորության, վառելիքի և այլ պետքերի համար⁴⁶:

Արհեստավորական դպրոցն այն ուսումնական հաստատություններից է եղել, որն իր գոյության գրեթե ամբողջ ժամանակաշրջանում, ավելի քան երեք ու կես տասնամյակի ընթացքում, իր վրա է դամել գաղութի հասարակության ուշադրությունը:

1888 թ. «Նոր դար» թերթի թղթակիցը հաղորդում էր արհեստավորական դպրոցում կարգ ու կանոնի թուլացման, դպրոցի գործերի բարձիթողի վիճակի մասին⁴⁷:

Հետագայում Ռ. Պատկանյանի սաստկացող հիվանդությունը հնարավորություն չէր տալիս նրան զբաղվելու դպրոցի գործերով, և 1892 թ. ապրիլին դասատու Մ. Սուլթանշահը նշանակվում է տեսուչ: Այդ փոփոխությունից հետո էլ դպրոցը շարունակում էր մնալ վատ վիճակում⁴⁸:

1906 թ. թե՛ կենտրոնական և թե՛ տեղական հայկական մամուլում առավել հաճախ ահազանգեր են արվում արհեստավորական դպրոցի դրության վերաբերյալ: Մատնանշվում էր մասնավորապես այն հանգամանքը, որ դպրոցում արհեստ կանոնավոր չեն սովորեցնում, աշակերտների առաջադիմությունը ցածր է, նրանք հաճախ մնում են նույն դասարանում կամ էլ՝ հեռանում դպրոցից⁴⁹: Ստեղծված իրավիճակից ելնելով, քաղաքային խորհրդարանը վճռում է իր հերթական նիստում լսել արհեստավորական դպրոցի հոգաբարձության ղեկուցումը: Միաժամանակ հատուկ հանձնաժողով է առանձնացվում (Զախուռչյան, Ոսկերչյան, Գասպարյան, Խրճյան, Մառուկյան, Քեչեկյան) դպրոցի վիճակը ուսումնասիրելու համար⁵⁰:

Դժվար է ասել, թե ինչպիսի անմիջական արդյունքներ տվեց դպրոցի գործերին քաղաքային խորհրդարանի միջամտությունը, սակայն պահպանված նյութերից պարզվում է, որ 4—5 տարի անց դրությունը ոչնչով չէր բարելավվել: 1911 թ. արհեստավորական դպրոցի տեսուչ Հ. Խոշաթյանը դպրոցի վիճակի մասին թվական տվյալներով հագեցած, հանգամանալի տեղեկագիր-ղեկուցագիր է ներկայացնում հոգաբարձական խորհրդին: Տեսուչն ուշադրություն էր հրավիրում հատկապես երկու հանգամանքի վրա. «Անուրանալի է,— գրում է նա,— որ այս երկու երե-

46 նույն տեղում:
47 «Նոր դար» 1888, № 144:
48 ԶԳՊԱ, ֆ. 11, գ. 5, թ. 14:
49 «Մշակ», 1906, № 239, «Նոր կյանք», 1906, № 17, 21, 24:
50 «Նոր կյանք», 1906, № 23:

43 ГАРО, ф. 46, оп. 1, д. 3084, л. 1—2.
44 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 445—446:
45 ԶԳՊԱ, ֆ. 11, գ. 13, թ. 22:

վույթներից առաջինը՝ այսինքն տարվետարի աշակերտների մեծ քանակությամբ դպրոցից հեռանալը, պատճառ է հանդիսանում և երկրորդ երևույթին, այսինքն մնացածների նվազ առաջադիմության և այդ այն հասարակ պատճառով, որ ինչպես արդեն քանիցս ընդգծված է, մանկավարժական խորհուրդը ստիպված է լինում մի դասարանից մյուսը տեղափոխել շատ անգամ միանգամայն անպատրաստ աշակերտներ, որոնք և կազմում են մնացածների կամ անառաջադիմության մեծ տոկոս: Այսպիսով, ուրեմն դպրոցի համար ամենամեծ շարիքներից մեկը հանդիսանում է աշակերտների մեծ քանակությամբ տարվետարի հեռանալը, որը վճատեցնում է դպրոցի վարչությանը երբեմն մինչև հուսահատություն»⁵¹:

Տեսուչի անհանգստությունը հասկանալի է, քանի որ իր իսկ անուն ազգանուններով մեջբերած ցուցակից երևում է, որ մեկ տարում դրպրոցի 57 աշակերտից հեռացել է 20-ը:

1914 թ. պատերազմի նախօրյակին դարձյալ ահագանգվում էր արհեստավորական դպրոցի միջոցների պակասի, լավորակ վարպետներ չունենալու, աշակերտների պատրաստած իրերի ցուցահանդես չկազմակերպելու, գրադարանի, բնագիտական գործիքների անմխիթար վիճակի մասին⁵²:

Այսպիսով, արհեստավորական դպրոցը, անշուշտ, որպես մասնագիտացված ուսումնարան դրական գործունեություն ունեցավ պատանիներին դիտելիքներ տալու և մասնավորապես արհեստներ սովորեցնելու մեջ: Այսուհանդերձ դպրոցն այն դերը չկատարեց, որպիսի հույսեր կապում էին դրա հետ Ռ. Պատկանյանն ու նրա համախոհները: Իրավացի չէր լինի այդ հանգամանքը բացատրել հայ հասարակության անտարբեր վերաբերմունքով, քանի որ արհեստավորական դպրոցի նկատմամբ ուշադրությունը, թերևս, ավելի մեծ է եղել, քան մյուս ուսումնարաններին: Ամբողջ խնդիրն այն է, որ ժամանակները փոխվել էին, և, արհեստավորական դպրոցը չէր կարող իր վրա դրած մեծ հույսերն արդարացնել, եթե անգամ հայկական դադութը նրա համար ստեղծեր ամենալավագույն պայմանները:

Արհեստավորական դպրոցի հիմնադրումն ու գոյությունը համընկնում էին տնտեսական կյանքում արհեստների երկրորդական պլան մղվելու և արագորեն զարգացող արդյունաբերության ճնշման տակ դրա բայթայթման դարաշրջանի հետ: Արհեստագործության մեջ մասնագիտա-

նալը չէր բխում կյանքի հրատապ պահանջներից և այդ պատճառով էլ չէր կարող նկատելի հաջողություն ունենալ: Այն, խիստ ասած, ժամանակավրեպ ձեռնարկում էր:

Ռ. Պատկանյանը ուսմանտիկական հայացք էր գցում նոր նախիջևանի պատմության անցյալին և իր ապրած ժամանակաշրջանի համեմատությամբ գաղութի վաղեմի բարվոք վիճակը վերագրում սոսկ արհեստագործությանը: Նա չէր տեսնում կամ գրեթե չէր նկատում արդյունաբերության զարգացումը, դրա կատարած վիթխարի դերը: Հարկավ նա չէր անտեսում, անգամ դրվատանքով էր խոսում գիտության մակավ նա չէր անտեսում, անգամ դրվատանքով էր խոսում գիտության մասին, որի շնորհիվ, իր խոսքերով ասած, «Առաջվա փոքրիկ ու նեղ արվեստանոցները դարձան լայնարձակ գործարաններ, մարդու մկանունքի ուժը փոխարինեցավ շոգիով...»: Շեշտելով, որ, այնուամենայնիվ, մարդու ապրուստը ապահովում է արհեստը, Ռ. Պատկանյանը ավելացնում է. «...ասածիս հաստատություն՝ Անգլիան, Յրանսիան, Գերմանիան և մանավանդ՝ Տյուսիս-Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները»⁵³:

Ռ. Պատկանյանի այս խոսքերից երևում է, որ նա նկատում էր Եվրոպայում ու Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում արդյունաբերության կատարած դերը, գիտության նշանակությունը, սակայն միաժամանակ կարծում էր, որ արհեստը կատարելագործելով, ժամանակի ոգուն համապատասխան դարձնելով ամեն ինչ կփոխվի, կկարգավորվի: Արդյունաբերության դերը, որպես արտադրության նոր եղանակի, արհեստների համեմատությամբ, դրա հեղաշրջիչ նշանակությունը նա չէր ըմբռնում: Արդյունաբերությունը դիտում էր որպես սոսկ ժամանակի ոգուն ու պահանջներին հարմարեցրած արհեստագործություն: Այդ մտայնության հետևանքով էլ անվանի գրողը մեծ ջանքեր ու եռանդ գործադրեց և նախիջևանում հիմնեց ոչ թե որևէ տեխնիկական ուսումնարան, այլ արհեստավորական դպրոց:

Արտագործության տարբեր ձյուղերի նշանակության մասին Ռ. Պատկանյանի ոչ հստակ, հաճախ հակասական պատկերացումները, մասնավորապես արհեստագործության դերի գերազանցատումը, ունեին իրենց պատճառը: Արհեստները և արհեստագործական համբարային կազմակերպությունները ազգային լեզուն, բարբերն ու սովորությունները պահպանող կարևոր լծակներ էին: Դոնի հայության ինքնամփոփ գոյությունը, նրա ազգային նկարագիրը պահպանելու հարցում նախանձախնդիր գրողը, բնականաբար, արհեստների ու համբարությունների գոյատևման անհրաժեշտությունը դիտում էր նաև այդ տեսանկյունից:

51 ՀԿԳՊԱ, ֆ. 11, գ. 13, թ. 53:

52 «Գաղութ», 1914, № 9:

53 Ռ. Պատկանյան, երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 329, 333:

վույթներին առաջինը՝ այսինքն տարվետարի աշակերտների մեծ քանակությամբ դպրոցից հեռանալը, պատճառ է հանդիսանում և երկրորդ երեւույթին, այսինքն մնացածների նվազ առաջագիմություն և այդ այն հասարակ պատճառով, որ ինչպես արդեն քանիցս ընդգծված է, մանկավարժական խորհուրդը ստիպված է լինում մի դասարանից մյուսը տեղափոխել շատ անգամ միանգամայն անպատրաստ աշակերտներ, որոնք և կաղմում են մնացածների կամ անառաջագիմության մեծ տոկոս: Այսպիսով, ուրեմն դպրոցի համար ամենամեծ շարժանքներից մեկը հանդիսանում է աշակերտների մեծ քանակությամբ տարվետարի հեռանալը, որը վճատեցնում է դպրոցի վարչությանը երբեմն մինչև հուսահատություն»⁵¹:

Տեսուչի անհանգստությունը հասկանալի է, քանի որ իր իսկ անուն ազգանուններով մեջբերած ցուցակից երևում է, որ մեկ տարում դպրոցի 57 աշակերտից հեռացել է 20-ը:

1914 թ. պատերազմի նախօրյակին դարձյալ ահագանգվում էր արհեստավորական դպրոցի միջոցների պակասի, լավորակ վարպետներ չունենալու, աշակերտների պատրաստած իրերի ցուցահանդես չկազմակերպելու, գրագարանի, բնագիտական գործիքների անմխիթար վիճակի մասին⁵²:

Այսպիսով, արհեստավորական դպրոցը, անշուշտ, որպես մասնագիտացված ուսումնարան դրական գործունեություն ունեցավ պատանիներին գիտելիքներ տալու և մասնավորապես արհեստներ սովորեցնելու մեջ: Այսուհանդերձ դպրոցն այն գերը չկատարեց, որպիսի հույսեր կապում էին գրա հետ Ռ. Պատկանյանն ու նրա համախոհները: Իրավացի չէր լինի այդ հանգամանքը բացատրել հայ հասարակության անտարբեր վերաբերմունքով, քանի որ արհեստավորական դպրոցի նկատմամբ ուշադրությունը, թերևս, ավելի մեծ է եղել, քան մյուս ուսումնարանների: Ամբողջ խնդիրն այն է, որ ժամանակները փոխվել էին, և, արհեստավորական դպրոցը չէր կարող իր վրա դրած մեծ հույսերն արդարացնել, եթե անգամ հայկական գաղութը նրա համար ստեղծեր ամենալավագույն պայմանները:

Արհեստավորական դպրոցի հիմնադրումն ու գոյությունը համընկնում էին տնտեսական կյանքում արհեստների երկրորդական պլան մղվելու և արագորեն զարգացող արդյունաբերության ճնշման տակ գրաբայթայթման դարաշրջանի հետ: Արհեստագործության մեջ մասնագիտա-

նալը չէր բխում կյանքի հրատապ պահանջներից և այդ պատճառով էլ չէր կարող նկատելի հաջողություն ունենալ: Այն, խիստ ասած, ժամանակավրեպ ձեռնարկում էր:

Ռ. Պատկանյանը ումանտիկական հայացք էր գցում նոր նախիջևանի պատմության անցյալին և իր ապրած ժամանակաշրջանի համեմատությամբ գաղութի վաղեմի բարվոք վիճակը վերագրում սոսկ արհեստագործությանը: Նա չէր տեսնում կամ գրեթե չէր նկատում արդյունաբերության զարգացումը, դրա կատարած վիթխարի դերը: Հարկավ նա չէր անտեսում, անգամ զրվատանքով էր խոսում գիտության մակալ նա չէր անտեսում, անգամ զրվատանքով էր խոսում գիտության մասին, որի շնորհիվ իր խոսքերով ասած, «Առաջվա փոքրիկ ու նեղ արվեստանոցները դարձան լայնարձակ գործարաններ, մարդու մկանունքի ուժը փոխարինեցավ շոգիով...»: Շեշտելով, որ, այնուամենայնիվ, մարդուս ապրուստը ապահովում է արհեստը, Ռ. Պատկանյանը ավելացնում է. «...ասածիս հաստատություն՝ Անգլիան, Յրանսիան, Գերմանիան և մասնավանդ՝ Հյուսիս-Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները»⁵³:

Ռ. Պատկանյանի այս խոսքերից երևում է, որ նա նկատում էր Եվրոպայում ու Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում արդյունաբերության կատարած դերը, գիտության նշանակությունը, սակայն միաժամանակ կարծում էր, որ արհեստը կատարելագործելով, ժամանակի ոգուն համապատասխան դարձնելով ամեն ինչ կփոխվի, կկարգավորվի: Արդյունաբերության գերը, որպես արտադրության նոր եղանակի, արհեստների համեմատությամբ, գրա հեղաշրջիչ նշանակությունը նա չէր ըմբռնում: Արդյունաբերությունը դիտում էր որպես սոսկ ժամանակի ոգուն ու պահանջներին հարմարեցրած արհեստագործություն: Այդ մտայնության հետևանքով էլ անվանի գրողը մեծ ջանքեր ու եռանդ գործադրեց և նախիջևանում հիմնեց ոչ թե որևէ տեխնիկական ուսումնարան, այլ արհեստավորական դպրոց:

Արտադրության տարբեր ճյուղերի նշանակության մասին Ռ. Պատկանյանի ոչ հստակ, հաճախ հակասական պատկերացումները, մասնավորապես արհեստագործության դերի գերազանհատումը, ունեին իրենց պատճառը: Արհեստները և արհեստագործական համբարային կազմակերպությունները ազգային լեզուն, բարբերն ու սովորությունները պահպանող կարևոր լծակներ էին: Դոնի հայության ինքնամփոփ գոյությունը, նրա ազգային նկարագիրը պահպանելու հարցում նախանձախնդիր գրողը, բնականաբար, արհեստների ու համբարությունների գոյատևման անհրաժեշտությունը դիտում էր նաև այդ տեսանկյունից:

51 ԶԿԳՊԱ, ֆ. 11, գ. 13, թ. 53:

52 «Գաղութ», 1914, № 9:

53 Ռ. Պատկանյան, երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 329, 333:

Ռ. Պատկանյանը, ինչպես նաև Մ. Նալբանդյանն առևտուրը դիտում էին որպես նյութական բարիք շտեղծող, տնտեսության ոչ այնքան առաջնակարգ մի ճյուղ: Նալբանդյանի ապրած ժամանակ 1850 և 60-ական թվականների սկզբին արդյունաբերությունը տնտեսական կյանքում դեռևս, իրեն որոշակիորեն զրսևորող, արտադրության ինքնուրույն ճյուղ չէր դարձել, այդ իսկ պատճառով նա, բնականաբար, չէր նկատում ուրմբունում դրա դերը և կարևոր նշանակություն էր տալիս երկրագործությանը: 1880-ական թվականներին, երբ արդյունաբերության զարգացումը վիթխարի քայլեր էր արել և դարձել ակնհայտ երևույթ, Ռ. Պատկանյանը շնկատելով դրա հասարակական, տնտեսական դերը, մի քայլ էս էր գնում իր նախորդից՝ Մ. Նալբանդյանից:

Տնտեսական կյանքի պահանջներն ավելի ճիշտ էին ընկալում, դրան ընդառաջ գնում և մատաղ սերնդի ուսուցման հարցին ավելի գործնական մոտեցում ունենում Ռ. Պատկանյանի ժամանակակից հայկական գաղութի այլ գործիչներ: Նրանցից վաճառական Ն. Աճեմյանը ինչպես հիշատակեցինք վերևում 1888 թ. յուր շարժական ու անշարժ գույքը հատկացնում է նոր Նախիջևանի աղքատ երեխաների համար տեխնիկական միջնակարգ ուսումնարան բացելու նպատակին⁵⁴: Դրա համար նա տալիս է Ռոստով քաղաքի երկու շենքերը, որոնք տարեկան բերում էին 15000 ռ. եկամուտ և 150 հազարի հասնող գումար, որից տարեկան ստացվում էր 16,700 ռուբլի տոկոս⁵⁵:

Կտակի համաձայն ուսումնարանը հայ չքավոր երեխաներին, գերազանցապես նորնախիջևանցիներին պետք է տար բարոյական դաստիարակություն, մտավոր կրթություն և տեխնիկական այնպիսի գիտելիքներ, որոնք գործնական կիրառում ունեն կյանքում:

Ուսումնարանը գործելու էր հանրակրթական և տեխնիկական-մասնագիտական առարկաների ծրագրերով: Ուսումնական առարկաներից հայոց լեզուն և հայկական եկեղեցու պատմությունը պարտադիր առարկաներ էին լինելու, մյուս առարկաները ևս ավանդվելու էին հայերեն, բացառությամբ ռուսաց լեզվի, պատմության և աշխարհագրության⁵⁶:

Նախատեսվում էր ուսումնարանում մասնագիտական առարկաների դասավանդմանը լայն տեղ հատկացնել: Բավականաչափ լայն ծրագրով ավանդվելու էին ֆիզիկա, բիմիա, տեսական և կիրառական մեխանիկա, էլեկտրատեխնիկա, շոգեմեքենաներ և այլն⁵⁷:

Ծրագիրը մշակվելուց հետո, որն իրականացնելու էին քաղաքային խորհրդարանի հանձնաժողովը և կտակակատարները, քաղաքային դուժման միջնորդելու էր կառավարության առաջ՝ ուսումնարան բացելու համար:

Տարբեր պատճառներով, հիմնականում ֆինանսական միջոցների պակասի հետևանքով, ձգձգվում է տեխնիկական ուսումնարանի հիմնումը: Ստեղծված հանձնաժողովը առաջարկում է հիմնել տարրական տեխնիկական ուսումնարան, հիմնականում էլեկտրամոտորներ պատրաստելու նպատակով, և խնդրել քաղաքային դումային 150 հազար ռ. հատկացնել ուսումնարանի շենքը կառուցելու և կահավորելու համար: Հաղաքային վարչությունը համաձայնություն է տալիս միմիայն կառուց-ֆաղաքային վարչությունը համաձայնություն է տալիս միմիայն կառուց-ֆինանսական միջոցների հարցով խորհուրդ է տալիս դիմել եկեղեցական հոգաբարձությանը: Վերջինս համաձայնվում է, եթե Ն. Աճեմյանի կան հոգաբարձությանը և ամբողջ կտակի իրականացումը հանձն-թողած միջոցների տնօրինումը և ամբողջ կտակի իրականացումը հանձն-նրվի իրեն: 1893—1894 թթ. ներքին գործերի մինիստրության համաձայնությամբ եկեղեցական հոգաբարձությանն է հանձնվում Ն. Աճեմյանի 27,950 ռ. անշարժ և 222,125 ռուբլու շարժական գույքը⁵⁸, 1897 թ. մահա-նում է նրա կինը՝ Իսկուհի Աճեմյանը, դրանից հետո միայն սկսվում է կտակի իրականացումը:

Ի վերջո, միայն 1911 թ. նոր Նախիջևանի դումայի որոշմամբ Ն. Աճեմյանի ողջ կտակը և այն ի կատար ածելու գործը հանձնվում է եկեղեցական հոգաբարձությանը⁵⁹: Մինչև իրավասու պետական ատյաններում պահանջվող կարգի համապատասխան այդ ամենը ձեակերպվում և օրենքի ուժ է ստանում, անցնում են տարիներ: Սկսվում է առաջին

58 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, л. 386, л. 5—6. Ն. Աճեմյանի կտակը, նրա թողած գույքից ու դրամազվից ստացվող եկամուտները տնօրինելու, ինչպես նաև ուսումնարանը հիմնելու հարցում երկարատև բանակցություններ են սկսվում:

Դումայի ձայնավոր Գ. Չախուշյանը և որոշ այլ գործիչներ կտակակատարներ Ս. Հարությունյանին, Ս. Քելեկյանին և Ի. Շիրվանյանին մեղադրում էին ֆինանսական միջոցները վատնելու մեջ: Այդ խնդիրն ուսումնասիրելու համար հատուկ հանձնաժողով է ստեղծվում: Կտակակատարները համապատասխան փաստաթղթեր են ներկայացնում: Ի վերջո այդ առթիվ Տագանրոգում հրապարակային դատ է սկսվում, որը մասնավոր լայն արձագանք է գտնում: Պարզվում է, որ կտակված գումարների կամ նրանցից ստացված եկամուտների յուրացում չի եղել («Ведомости Нахичевани-на-Дону городской думы», 1898, с. 27, 28. «Таганрогский вестник», 1899, № 35, 48).

59 ՀԳՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 261, մաս II, ք. 354:

54 ՀԳՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 39, ք. 1:

55 «Մեր ձայնը», 1908, № 75:

56 ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, л. 386, л. 1.

57 ՀԳՊԱ, ֆ. 55, ց. 1, գ. 261, ք. 41: *

համաշխարհային պատերազմը, և այդպես էլ նոր նախիջևանում տեխնիկական ուսումնարան հիմնելու ն. Աճեմյանի ձեռնարկումը չի իրականանում:

1890-ական թվականներին արդյունաբերության զարգացումն արդեն այնքան էր առաջադիմել, տնտեսական կյանքում այնպիսի ուժ դարձել, որ ոչ միայն անհատ անձնավորություններ, այլև քաղաքի տնօրինությունը, ըստ ամենայնի, ըմբռնում էր դրա-կարևորությունը և պայքարում քաղաքում նման ուսումնարան հիմնելու համար:

Խարկովի ուսումնական օկրուգից 1895 թ. Ռոստովի քաղաքային խորհրդարանին՝ արդյունաբերական-տեխնիկական ուսումնարան բացելու և ծախսերն իր վրա վերցնելու առաջարկություն է արվում: Տեղեկանալով այդ մասին, նոր նախիջևանի քաղաքապետ Մ. Բալբանյանը անմիջապես խնդրագիր է ներկայացնում և առաջարկում ուսումնարանը հիմնել նախիջևանում: Նա միաժամանակ հայտնում է, որ ուսումնարանի հիմնադրման համար քաղաքային խորհրդարանը միանվազ 100 հազար ռուբ. և հարմար հողատարածություն է տրամադրում, պարտավորվում անվճար մատակարարել ջուր և էլեկտրականություն⁶⁰:

Վերագաս մարմիններն առաջարկում են հիմնել Ռոստով-նախիջևանյան արդյունաբերատեխնիկական համատեղ ուսումնարան: Վեճեր են առաջանում հիմնադրվելիք ուսումնարանի տեղի հարցում: Յուրաքանչյուր քաղաք ձգտում էր իր տարածքում հիմնել: Ի վերջո, 1898 թ. Դոնի մարզի ատամանը նոր նախիջևանի քաղաքային վարչությանն առաջարկում է կրկին քննարկել այդ հարցը և համաձայնության եզրեր գտնել, այլապես ուսումնարանը կրացվի Ռոստովում: Այս անգամ ևս հարևան քաղաքները չեն կարողանում փոխադարձ համաձայնության գալ: Ռոստովի քաղաքային խորհրդարանը որոշում է կայացնում ուսումնարանը բացել յուր տնօրինած քաղաքի սահմաններում⁶¹:

Դոնի հայկական գաղութում գիտակցում էին, որ արտադրության մյուս կարևոր բնագավառում՝ գյուղատնտեսության մեջ նմանապես անհրաժեշտ է պատանիներին համապատասխան մասնագիտական գիտելիքներ տալ՝ երկրագործությունը ժամանակի պահանջների մակարդակով վարելու համար:

Նոր նախիջևանի վաճառական ն. Սարինյանը ցանկանում էր Սուրբ Խաչ վանքում բացել երկամյա երկրագործական դպրոց: 1886 թ. նա տարեկան 1500 ռ. է հատկացնում այդ նպատակին, իսկ իր մահից հետո դպրոցը ֆինանսավորվելու էր իր թողած կտակի համաձայն: ն. Սարին-

յանը դպրոցին էր տրամադրում նաև Ստավրոպոլի նահանգի Դաշլա դետափի 900 դես. տարածություն սեփական ագարակը⁶²: Երկրագործական ուսումնարանը հարակից էր լինելու ժառանգավորաց դպրոցին և նոր նախիջևանի ու հայկական գյուղերի մանուկներին տալու էր գյուղատնտեսական տարրական գիտելիքներ:

Այս նախաձեռնությունը, ինչպես նաև Ս. Խոջայանի թողած 90 հազար ռ. գումարով հայկական գյուղերում գյուղատնտեսական դպրոց բացելու⁶³ ծրագրերն այլևայլ պատճառներով չեն իրականանում:

Նոր նախիջևանի ուսումնական հաստատությունների մեջ աչքի էր ընկնում և ամենից ավելի նշանակալից դեր է կատարել հոգևոր սեմինարիան կամ թեմական դպրոցը: 1880-ական թվականների սկզբին հիմնադրված այդ դպրոցը կոչված էր նաև բավարարելու ժամանակի պահանջներին համապատասխան, լուսավորյալ դպրոց ստեղծելու նորնախիջևանցիների ցանկությունները:

Արևելահայ կյանքում թեմական դպրոցները ծնունդ առան 1836 թ. մարտի 11-ին Նիկոլայ I-ի կողմից հաստատված «Հայ-լուսավորչական հավասի հոգևոր գործերի կառավարման կանոնադրության» կամ հանրածանոթ «Պոլոժենիյեի» հիման վրա: «Պոլոժենիյեի» համաձայն, ուսական կայսրության հայ-լուսավորչական հոտը բաժանվում էր վեց (նոր նախիջևանի ու Բեսարաբիայի, Աստրախանի, Երևանի, Վրաստանի, Ղարաբաղի և Շիրվանի կամ Շամախու) թեմերի: Դպրոցական հարցերին նվիրված այդ «Կանոնադրության» 7-րդ բաժնի հոդվածների համաձայն ուսահայ յուրաքանչյուր թեմ ունենալու էր մի հոգևոր դպրոց՝ սեմինարիա:

«Պոլոժենիյեի» հիման վրա 1837 թ. թեմական դպրոցներ հիմնվեցին Թիֆլիսում և Երևանում, 1838 թ.՝ Շուշում և 1844 թ.՝ Շամախուում: Թեմական դպրոցները թեև ստեղծվել էին հոգևոր գործիչներ պատրաստելու համար, սակայն շուտով նրանց հոգևոր բնույթը ետին պլան մղվեց: Այդ դպրոցները սկսեցին հիմնականում աշխարհիկ սկզբունքներով առաջնորդվել և ավելի լայն ու գործնական նշանակություն ստացան: Կրթական այդ օջախները, բացառյալ Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցի, նախառեֆորմյան շրջանում մի կերպ քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը և միայն 1870-ական թվականներից դարձան ուսումնական կենտրոններ⁶⁴:

62 ՂԳՊԱ, ֆ. 54, գ. 1824, 1915.

63 «Մշակ», 1907, № 58.

64 Վ. Երևանյան, Պայթար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970, էջ 12—15, 54—55:

60 ГАРО, ф. 91, оп. 1, д. 750, л. 8—9.

61 Նույն տեղում, թ. 62:

Անդրկովկասի հայկական թեմերում եթե «կանոնադրության» հիման վրա արագորեն դպրոցներ հիմնադրվեցին, ապա բուն Ռուսաստանի երկու թեմերում նման ուսումնարանների ստեղծումն այլ ընթացք ստացավ: Աստրախանում թեմական դպրոց չբացվեց, և այդ դերը առավել կամ նվազ հաջողությամբ կատարում էր Աղաբարյան նշանավոր դպրոցը: Նոր Նախիջևանում ոչ միայն թեմական, այլև բարձր հիմքերի վրա դրված որևէ կրթական օջախ հիմնադրելու փորձերը հանդիպում էին ուսումնական բարձրագույն գերատեսչությունների հարուցած արգելքներին: Եվ, ինչպես արդեն նկատեցինք, մինչև 1870-ական թվականների վերջն այդ ասպարեզում որևէ նկատելի առաջընթաց չկատարվեց:

1857 թ. Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ նշանակված Գ. Այվազովսկին գալով Նոր Նախիջևան ականատես եղավ բնակչության ցանկությանը և համոզվեց համապատասխան ուսումնարան հիմնելու անհրաժեշտության մեջ: «Հայտնեց նա իր միտքը քաղաքացեաց, — կարդում ենք թեմական դպրոցի հիմնադրմանը նվիրված արխիվային մի փաստաթղթում, — գտավ իրեն համակրող ամբողջ հասարակությունը, որ իր հովվի խոսքերին ականջ դնելով, վաղ անցավ իր եկեղեցեաց գումարներն իր ձեռքով պահանջելն, որի համար շատ տարիներ ի վեր վճե բացած էր: Ամենայն ինչ հանձնեց իր նոր և աշխարհահռչակ առաջնորդին, իր բոլոր եկեղեցեաց գումարներն ավանդեց նորա ձեռքը, միայն թե կատարեր նա իր խոստումը մի ազգային վարժարան տար իրեն, ժամանակիս համար լուսավորեր իր որդիքը արժանի որդիք շիներ նոցա ազգի և եկեղեցվո, արգյունավոր անդամներ պատրաստեր հասարակությանս համար, որ և հավատարիմ հպատակներ լինեն ըստ բարերար տերության մերո»⁶⁵:

Նախատեսվող ուսումնարանը Ա. Խալիբյանի ցանկությամբ բացվեց Թեոդոսիայում: Սակայն դրանից հետո էլ թեմական առաջնորդը չէր հրաժարվել Նախիջևանում ուսումնարան հիմնելու մտադրությունից: 1862 թ., երբ Դոնի հայ հասարակությունը, քաղաքագլխի զխավորությամբ, դիմում է եկատերինոսլավի նահանգապետին Նոր Նախիջևանում ուսումնարան բացելու խնդրանքով, Գ. Այվազովսկին փորձում է այդ ցանկությունը ի կատար ածել: Բնականաբար նա իր հայացքն ուղղում է Նոր Նախիջևանի մեծահարուստ Ա. Խալիբյանի կողմը: Թեմական առաջնորդին ուղղած պատասխան նամակում վերջինս հայտնում է, որ ինքը

վիրավորված է նախիջևանցիների անբարյացակամ վերաբերմունքից և հրաժարվում է այնտեղ ուսումնարան հիմնել: Միաժամանակ, նա հայրենակիցների վատ վերաբերմունքով է բացատրում այն հանգամանքը, որ ինքն ուսումնարանը Նոր Նախիջևանի փոխարեն հիմնել է Թեոդոսիայում⁶⁶:

Խալիբյան ուսումնարանը փակվելուց անմիջապես հետո, 1871 թ. քաղաքի հայ հասարակությունը դպրոցի ծախսերը հոգալու պարտավորությամբ դիմում է հայոց կաթողիկոսին և խնդրում այն փոխադրել Նոր Նախիջևան: Կաթողիկոսը 1873 թ. համաձայնություն է տալիս Խալիբյան ուսումնարանը տեղափոխելու և այն Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմական դպրոց վերանվանելու մասին, պայմանով, որ քաղաքն իր վրա վերցնի դպրոցի հոգան ու տնօրինությունը: Նոր Նախիջևանի քաղաքային խորհրդարանը քննարկում և գոհունակությամբ ընդունում է կաթողիկոսի առաջարկը:

Հաջորդ տարում կաթողիկոսի կոնզակով թույլատրվում է Նախիջևանում բացել ծրագրված դպրոցը, դրան հանձնելով Խալիբյան ուսումնարանի շենքը, կահարասիքը և տպարանը⁶⁷: Նոր Նախիջևանում համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում դպրոցի բացման ուղղությամբ: Հաստատվում է դպրոցի հոգաբարձությունը, Գ. Աղափիրյանը նշանակվում է տեսուչ և որոշվում է 1875 թ. փետրվարին կատարել բացումը: Սակայն եկատերինոսլավի նահանգապետ Ի. Գուրնովսն արգելում է դպրոցի բացումը, քանի որ այն չունի բարձրագույն իշխանության կողմից հաստատված կանոնադրություն:

Գևորգ IV կաթողիկոսը դիմում է բարձրագույն ատյաններ՝ դպրոցի կանոնադրությունը հաստատելու համար: Միաժամանակ նա հոգաբարձությունն առաջարկում է բացել ուսումնական այդ հաստատությունը, որպես հոգևոր դպրոց: Շուտով (1875 թ. սեպտեմբեր) բացվում և հրնգամյա կյանք է ունենում ծխական տարրական դպրոցներից բարձր մակարդակ ունեցող Նոր Նախիջևանի հոգևոր դպրոցը⁶⁸:

1880 թ. հունիսի 27-ին Ալեքսանդր II-ը հաստատում է թեմական դպրոցի կանոնադրությունը: Կանոնադրության համաձայն Նոր Նախիջևանում բացվող հոգևոր սեմինարիան պահվելու էր թեմի եկեղեցիների և Խալիբյան ուսումնարանի շենքի արգյունքներից ու աշակերտների ու-

65 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 19, ք. 8:

66 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 415, գ. 77:

67 ԶԿՊՊԱ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 19, ք. 9:

68 Նույն ակղում, ք. 10:

ման վարձից գոյացող միջոցների հաշվին: Դպրոցի կառավարումն իրականացնելու էր Դոնի հայ համայնքի կողմից ընտրված հոգաբարձությունը:

Նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսը գալիս է նախիջևան և հաստատված կանոնադրության հիման վրա նախապատրաստում թեմական դպրոցի բացումը: Նախնական հաշիվներ կատարելով, նա համոզվում է, որ դպրոցը ֆինանսապես պահող երեք աղքատներին ստացվում է 10 հազար ռուբլի, որն անբավարար էր դրա անխափան գոյությունն ապահովելու համար: Թեմական առաջնորդը գիմում է քաղաքային վարչությունը: Վերջինս դպրոցին տրամադրում է հատուկ շենք և քաղաքի միջոցներից հատկացնում տարեկան 7 հազար ռուբլի: Ընտրվում է վեց հոգուց բաղկացած հոգաբարձական խորհուրդ՝ թեմի առաջնորդի տեղապահ Ս. Շապոշնիկյանցի գլխավորությամբ և 1881 թ. նոյեմբերին կատարվում թեմական դպրոցի բացումը⁶⁹:

1881—1882 ուսումնական տարում բացվում է միայն երկու դասարան՝ առաջին ու երկրորդ և նախակրթական երեք բաժին՝ ստորին, միջին և բարձր: Յուրաքանչյուր տարի բացվելու էր ևս մեկ դասարան մինչև որ դասարանների թիվը հասներ վեցի: Այսպիսով, թեմական դպրոցն ունենալու էր վեց դասարան և եռաստիճան նախակրթարան:

Նոր նախիջևանում բարձրորակ դպրոցներ հիմնելու համար գործադրվող երկարատև ջանքերի ժամանակ մշտապես քննարկվում և բանավեճեր էին զնում ապագա դպրոցի կարգի, դրա բնույթի և ուղղության հարցերի շուրջը: Լուրջ տարակարծություններ սկսվեցին մասնավորապես թեմական դպրոցի շուրջը: Այս առաջնակարգ ուսումնական հաստատության հիմնադրմանը նախորդող ամբողջ ժամանակաշրջանում, 1870-ական թվականներին գաղութի հայ հասարակության մեջ եղած տարակարծություններն այնպիսի շափեր էին ընդունել, որ դրանց արձագանքեցին «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերը:

Այնքան որքան ձգձգվում էր թեմական դպրոցի հիմնումը, բնակչության մի մասը նպատակահարմար էր գտնում բացել պետական ուսուցանող ուսումնարան, իսկ թեմականի փոխարեն ունենալ հոգևոր դպրոց: Լուսավորության մինիստր Դ. Տոլստոյը, նոր նախիջևանում եղած ժամանակ տվել էր իր համաձայնությունը պետական ուսումնարանում հայոց լեզվի և կրոնի լրացուցիչ ուսուցում մտցնելու մասին, ինչպես այդ արվել էր Լազարյան ձեմարանում⁷⁰:

Հիմնավոր կրթության անհրաժեշտությունը գիտակցող բնակչության առավել զորեղ թևը թեմական դպրոց ունենալու տեսակետն էր պաշտպանում, մանավանդ, որ թեմի բնակչության հիմնական մասը գտնվում էր նոր նախիջևանում: Նրանք էական նշանակություն չէին տալիս այն հանգամանքին, որ թեմական դպրոց ավարտողները չեն կարող անմիջապես համալսարան ընդունվել: Նրանց կարծիքով Դոնի հայությանը հարկավոր է առաջին հերթին պայքարել տգիտության դեմ: Ասել է թե՛ ունենալ միջնակարգ կրթությամբ երիտասարդներ⁷¹:

Հիմնական առարկությունը նաև այն էր, որ դպրոցը ստեղծվում է միայն հոգևորականներ պատրաստելու նպատակով, այն դեպքում, երբ կյանքն այլ պահանջներ էր դնում: Խոսվում էր այն մասին, որ գիմնասրահների համեմատ թեմականն ավելի նեղ ու սահմանափակ գիտելիքներ է տալու և այլն⁷²:

Այս և համանման մտավախությունը շարունակվում էր անգամ կանոնադրությունը հաստատվելուց հետո էլ, քանի որ դպրոցի նպատակների մասին կանոնադրության համապատասխան հոգվածները տեղիք էին տալիս նման կասկածների: Այնտեղ ասվում էր, որ դպրոցի նպատակն է լինելու պատրաստել հայկական նկեղեցու բարեկիրթ սպասավորներ և ծխական դպրոցների համար ուսուցիչներ: Միայն հպանցիկ նշվում էր, որ դպրոցում միջնակարգ ուսումնարանների ծրագրով ավանդվելու են ընդհանուր գիտություններ, բարոյական և մտավոր կրթության արժանավոր քաղաքացիներ պատրաստելու համար: Մակայն պետք է նշել, որ դպրոցը բավականաչափ լայն գիտելիքներ էր տալիս իր սաներին: Այնտեղ ավանդվում էին կրոն (հին և նոր կտակարան, հայ եկեղեցու պատմություն, աստվածաբանություն), հայերեն, ռուսերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն լեզուներ, թվաբանություն, աշխարհագրություն, պատմություն (հայոց, ռուսաց, ընդհանուր), մանկավարժություն, հոգեբանություն, տրամաբանություն, բնագիտություն, գծագրություն, գեղագրություն, երգեցողություն և մարմնամարզություն⁷³:

Կյանքի պահանջներին համապատասխան, ինչպես Անդրկովկասի այնպես էլ հատկապես նոր նախիջևանի թեմական դպրոցը գործնականում այլ բնույթ ստացավ: Այն աստիճանաբար դարձավ բաղձակողմանի կրթություն տվող, աշխարհիկ սկզբունքներով առաջնորդվող միջնակարգ մի հաստատություն: Թեմական դպրոցը, փաստորեն, ուղղություն էր տալիս Դոնի և ոչ միայն Դոնի հայ զանգվածի կրթական գործին: Նրա սա-

69 Նույն տեղում, թ. 11:

70 «Մշակ», 1876, № 16:

71 «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 30, 60, 1881, № 29, 35, 37:

72 Նույն տեղում, 1881, № 61:

73 ԶԿՊԱ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 19, թ. 7:

ման վարձից գոյացող միջոցների հաշվին: Դպրոցի կառավարումն իրականացնելու էր Դոնի հայ համայնքի կողմից ընտրված հոգաբարձությունը:

Նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մակար արքեպիսկոպոսը գալիս է նախիջևան և հաստատված կանոնադրության հիման վրա նախապատրաստում թեմական դպրոցի բացումը: Նախնական հաշիվներ կատարելով, նա համոզվում է, որ դպրոցը ֆինանսապես պահող երեք աղբյուրներից ստացվում է 10 հազար ռուբլի, որն անբավարար էր դրա անխափան գոյությունն ապահովելու համար: Թեմական առաջնորդը պիտու է քաղաքային վարչությունը: Վերջինս դպրոցին տրամադրում է հատուկ շենք և քաղաքի միջոցներից հատկացնում տարեկան 7 հազար ռուբլի: Ընտրվում է վեց հոգուց բաղկացած հոգաբարձական խորհուրդ՝ թեմի առաջնորդի տեղապահ Ն. Շապոշնիկյանցի գլխավորությամբ և 1881 թ. նոյեմբերին կատարվում թեմական դպրոցի բացումը⁶⁹:

1881—1882 ուսումնական տարում բացվում է միայն երկու դասարան՝ առաջին ու երկրորդ և նախակրթական երեք բաժին՝ ստորին, միջին և բարձր: Ցուրաքանչյուր տարի բացվելու էր ևս մեկ դասարան մինչև որ դասարանների թիվը հասներ վեցի: Այսպիսով, թեմական դպրոցն ունենալու էր վեց դասարան և եռաստիճան նախակրթարան:

Նոր նախիջևանում բարձրորակ դպրոցներ հիմնելու համար գործադրվող երկարատև ջանքերի ժամանակ մշտապես քննարկվում և բանավեճեր էին գնում ապագա դպրոցի կարգի, դրա բնույթի և ուղղության հարցերի շուրջը: Լուրջ տարակարծություններ սկսվեցին մասնավորապես թեմական դպրոցի շուրջը: Այս առաջնակարգ ուսումնական հաստատության հիմնադրմանը նախորդող ամբողջ ժամանակաշրջանում, 1870-ական թվականներին զազուրթի հայ հասարակության մեջ եղած տարակարծություններն այնպիսի շափեր էին ընդունել, որ դրանց արձագանքեցին «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» թերթերը:

Այնքան որքան ձգձգվում էր թեմական դպրոցի հիմնումը, բնակչության մի մասը նպատակահարմար էր գտնում բացել պետական ուսուցանող ուսումնարան, իսկ թեմականի փոխարեն ունենալ հոգևոր դպրոց: Լուսավորության մինիստր Դ. Տոլստոյը, նոր նախիջևանում եղած ժամանակ տվել էր իր համաձայնությունը ուսուցանող ուսումնարանում հայոց լեզվի և կրոնի լրացուցիչ ուսուցում մտցնելու մասին, ինչպես այդ արվել էր Լազարյան ճեմարանում⁷⁰:

Հիմնավոր կրթության անհրաժեշտությունը գիտակցող բնակչության առավել զորեղ թևը թեմական դպրոց ունենալու տեսակետն էր պաշտպանում, մանավանդ, որ թեմի բնակչության հիմնական մասը գտնվում էր նոր նախիջևանում: Նրանք էական նշանակություն չէին տալիս այն հանգամանքին, որ թեմական դպրոց ավարտողները չեն կարող անմիջապես համալսարան ընդունվել: Նրանց կարծիքով Դոնի հայությանը հարկավոր է առաջին հերթին պայքարել տգիտության դեմ: Ասել է թե՛ ունենալ միջնակարգ կրթությամբ երիտասարդներ⁷¹:

Հիմնական առարկությունը նաև այն էր, որ դպրոցը ստեղծվում է միայն հոգևորականներ պատրաստելու նպատակով, այն դեպքում, երբ կլանքն այլ պահանջներ էր դնում: Խոսվում էր այն մասին, որ գիմնադիաների համեմատ թեմականն ավելի նեղ ու սահմանափակ գիտելիքներ է տալու և այլն⁷²:

Այս և համանման մտավախությունը շարունակվում էր անգամ կանոնադրությունը հաստատվելուց հետո էլ, քանի որ դպրոցի նպատակների մասին կանոնադրության համապատասխան հողվածները տեղիք էին տալիս նման կասկածների: Այնտեղ ասվում էր, որ դպրոցի նպատակն է լինելու պատրաստել հայկական եկեղեցու բարեկիրթ սպասավորներ և ծխական դպրոցների համար ուսուցիչներ: Միայն հպանցիկ նշվում էր, որ դպրոցում միջնակարգ ուսումնարանների ծրագրով ավանդվելու են ընդհանուր գիտություններ, բարոյական և մտավոր կրթության արժանավոր քաղաքացիներ պատրաստելու համար: Սակայն պետք է նշել, որ դպրոցը բավականաչափ լայն գիտելիքներ էր տալիս իր սաներին: Այնտեղ ավանդվում էին կրոն (հին և նոր կտակարան, հայ եկեղեցու պատմություն, աստվածաբանություն), հայերեն, ռուսերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն լեզուներ, թվաբանություն, աշխարհագրություն, պատմություն (հայոց, ռուսաց, ընդհանուր), մանկավարժություն, հոգեբանություն, տրամաբանություն, բնագիտություն, գծագրություն, գեղագրություն, երգեցողություն և մարմնամարզություն⁷³:

Կյանքի պահանջներին համապատասխան, ինչպես Անդրկովկասի այնպես էլ հատկապես նոր նախիջևանի թեմական դպրոցը գործնականում այլ բնույթ ստացավ: Այն աստիճանաբար դարձավ բազմակողմանի կրթություն տվող, աշխարհիկ սկզբունքներով առաջնորդվող միջնակարգ մի հաստատություն: Թեմական դպրոցը, փաստորեն, ուղղություն էր տալիս Դոնի և ոչ միայն Դոնի հայ զանգվածի կրթական գործին: Նրա սա-

69 Նույն տեղում, թ. 11:

70 «Մշակ», 1876, № 16:

71 «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 30, 60, 1881, № 29, 35, 37:

72 Նույն տեղում, 1881, № 61:

73 ԶԿՊԱ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 19, թ. 7:

Ներք կյանքի լայն ասպարեզ էին դուրս գալիս և շատ սակավներն էին հոգևոր կոչում ընդունում: Այն դարձավ առօրյա խնդիրներին ընդառաջող, հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների հետ կապված մի հաստատություն: Ամենևին պատահական չէր, որ Ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունն այդպիսի լայն արձագանք տվեց թեմական դպրոցում սովորող երիտասարդությունը:

Դպրոցն իր սկզբնավորման շրջանում, 1881—1882 ուսումնական առաջին տարում, երեք նախակրթարանում և երկու դասարանում ուներ 152 աշակերտ: Հաջորդ տարում սովորողների թիվն ավելացել էր միայն 4 հոգով և հասել 156-ի: Նրանցից 115 հոգի թաշակավոր և 41 ձրիավարժ աշակերտներ էին⁷⁴: 1886—1887 ուս. տարում դպրոցն ուներ արդեն վեց դասարան և նախակրթարանի հետ՝ 201 աշակերտ⁷⁵: XIX դ. 90-ական թվականներին և XX դ. սկզբին աշակերտների թիվը հասնում էր 250-ի:

Թեմական դպրոցի առաջին տեսուչն էր նշանավոր մանկավարժ Ա. Բահաբրյանը: Նրա մահից հետո այդ պաշտոնը վարում էր լեզվաբան Գ. Չարիխյանը, իսկ 1903 թվականից՝ վաստակաշատ բանասեր ու մանկավարժ Ե. Շահազիզը⁷⁶:

Թեմական դպրոցի մասին հստակ պատկերացում կազմելու համար հիշատակենք տասնամյա անցյալ ունեցող ուսումնարանի 1890—1891 ուսումնական տարվա տվյալները: Դպրոցն ուներ 17 որակյալ ուսուցիչ և իր բժիշկը: Տարվա ընթացքում գումարվել է 8 մանկավարժական ժողով: Ուսումնական խնդիրներից զատ մանկավարժական ժողովը հանգամանորեն քննարկել է տարբեր առարկաների համար կազմված նոր դասագրքերը: Ժողովը եկել է այն կարծիքի, որ, օրինակ, Աբովյանի հայոց պատմության ձեռնարկի փոխարեն նպատակահարմար է օգտագործել Ս. Պալասանյանի պատմության դասագիրքը և նման այլ հետևությունների⁷⁷:

Դպրոցն ուներ իր գրադարանը, որը կազմակերպվեց դեռևս ուսումնարանի բացման ժամանակ՝ հանգանակած գումարով: Առաջին տարիներին սակայն, շատ աղքատիկ էր, պակասում էր մասնավորապես մանկական գրականությունը: Այդ շրջանում գրադարանը համալրված էր միակողմանի, գերազանցապես Մխիթարյանների հրատարակությունե-

րով: 1891 թ. արդեն գրադարանն ուներ տարբեր բնույթի 900 կտոր գիրք, բավականին լավ կահավորված ֆիզիկայի լաբորատորիա և այլն⁷⁸:

Աշակերտների թիվը հասնում էր 210-ի, որից 70—80 հոգի ձրիավարժ էին: Թոշակավորների մեջ էին Մ. Բալարանյանի անվան մեկ աշակերտ և տեղի բարեգործական ընկերության 32 սաները: Դպրոցը տարեկան տալիս էր 4—6 շրջանավարտ: 1889—1890 ուս. տարում թեմականն ավարտել են չորս աշակերտներ՝ 2. Քեչեկյանը, որն ուսումը շարունակել է արտասահմանում, և հետագայում զաղութի նշանավոր գործիչներ դարձած 2. Բեղելյանը, Ռ. Բերբերյանը և Ռ. Մուսիլոյանը⁷⁹:

Դպրոցի տարեկան եկամուտը եղել է 30970 ռուբլի, իսկ ծախսերը՝ 18 437 ռուբլի: Եկամուտներից ավելացած 12 533 ռ. գումարը հոգաբարձությունն որոշել էր ծախսել դպրոցի շենքն ընդարձակելու վրա, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվեր գիշերօթիկ սաներ պահելու: Այդ տարվա ընթացքում թեմական դպրոցի նյութական միջոցները բարելավվում են մեկ այլ աղբյուրից: Դեռևս դպրոցի հիմնադրման ժամանակ Խաչերես Դյաշկովը կտակել էր 100 հազար ռուբլի, որպեսզի մահվանից հետո այդ գրամագլխի տոկոսներով իր անվան թոշակառու աշակերտներ պահվեն: 1891 թ. երբ նա մահանում է, Մոսկվայի բանկում պահվող նրա կտակած գումարի 5000 ռ. հասնող տոկոսները անցնում են դպրոցին⁸⁰:

Հոգևոր սեմինարիայի պահպանման նյութական միջոցների խնդիրը պարզ էր, այն կատարվելու էր մյուս թեմական դպրոցների ձեռքով: Այլ կերպ ասած, դպրոցը պահվելու էր թեմի մեջ մտնող հայկական համայնքների եկեղեցիներից ու վանքերից ստացվող գումարներով: Դպրոցի հիմնադրման ժամանակ թեմակալ Մակար արքեպիսկոպոսը սահմանեց թեմի 38 եկեղեցիների ու վանքերի յուրաքանչյուրի տարեկան վճարելիք գումարը, որը կազմում էր 4130 ռուբլի⁸¹: Այդ գումարի կեսն ու անգամ մի փոքր ավելին ստացվում էր նոր նախիջևանի վեց, հայկական գյուղերի հինգ եկեղեցիներից և Սուրբ Խաչ վանքից: Մշտապես զգալի գումար՝ 500—750 ռուբլի էր մուծում Պետերբուրգի հայոց եկեղեցին: Ղրիմի, Մոլդավիայի, ինչպես և Ռոսսայի, Իդմայիլի և Նոր Նա-

78 Նույն տեղում, էջ 32—37:

79 Նույն տեղում, էջ 38—39:

80 «Նոր դար», 1891, № 25:

81 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 10, գ. 19, Թ. 6. Նոր նախիջևանի ու Բեսարաբիայի թեմի եկեղեցիների և վանքերի, հետևապես նաև թեմում ցրված հայկական համայնքների մասին պատկերացում կազմելու համար մեջ ենք բերում այդ ցուցակը (հմմտ. Մ. Մաշտոցի անվան մտտենագրան, Կաթ. դիվան, Թ. 235 Բ. վ. 26, Թ. 4):

74 «Մեղու Հայաստանի» 1882, № 122:

75 Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, ֆ. Կաթ. դիվան, Թ. 236, վ. 132:

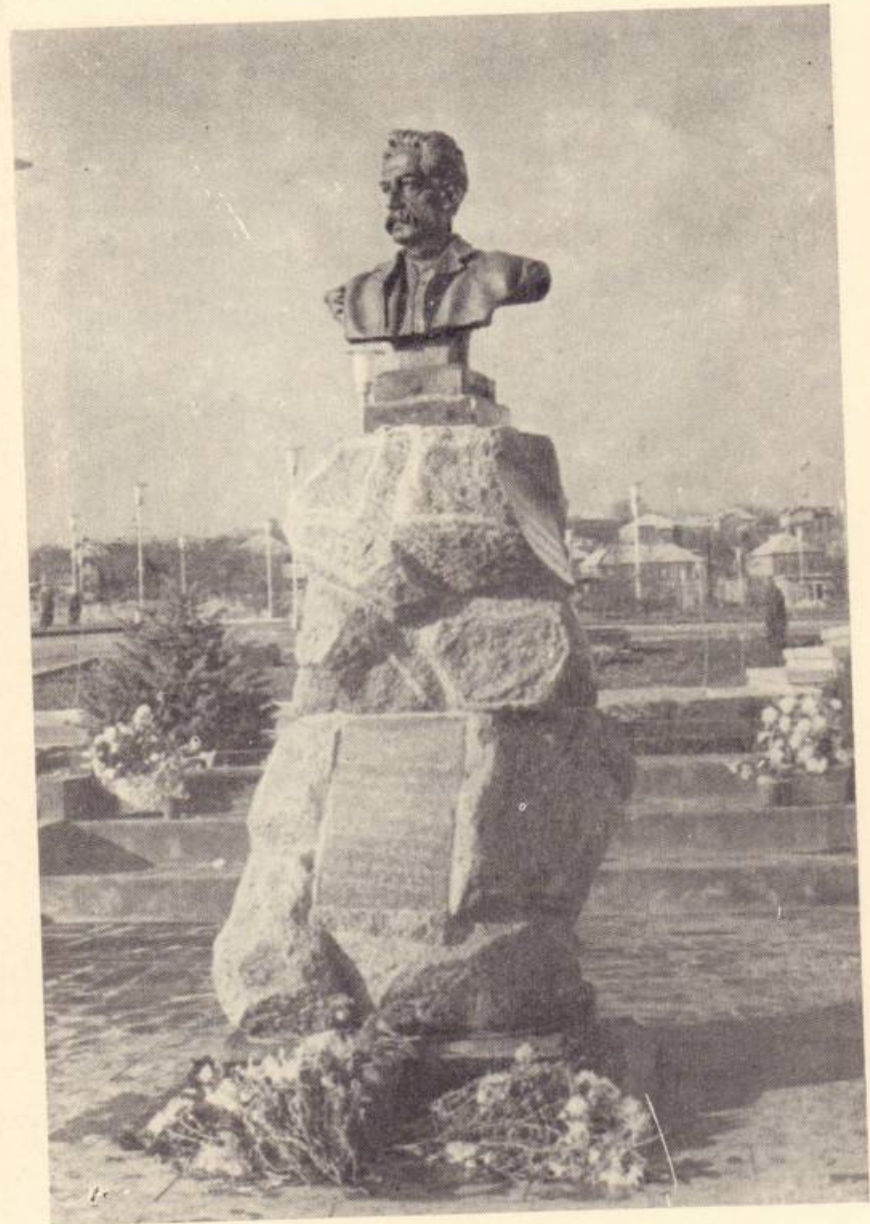
76 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, ֆ. 129 (Ս. Չաթալբաշյանի), Թ. 10—32:

77 «Արարատ», 1892, էջ 46:

Ֆոիշևանի ու Բեսարաբիայի թեմում գտնվող մյուս հայկական համայնքների եկեղեցիները փոքր ներդրում էին կատարում դպրոցի պահպանության համար:

Եկեղեցիներից ստացվող գումարը, քանի որ բավարար չէր, նոր նախաշինության քաղաքային խորհրդարանը, նշանակում է տարեկան 6—7 հա-

1. Մուրր եկատերինն եկեղեցի Ս. Պետրբուրգի	—500 ա.
2. Մուրր խաչ եկեղեցի Մոսկվայի	—500 ա.
3. —»— Լուսավորիչ ավագ եկեղեցի նոր նախաշինանի	—600 ա.
4. —»— Աստվածածին եկեղեցի նոր նախաշինանի	—400 ա.
5. —»— Համբարձում եկեղեցի նոր նախաշինանի	— 50 ա.
6. —»— Գևորգ եկեղեցի նոր նախաշինանի	—500 ա.
7. —»— Նիկողայոս եկեղեցի նոր նախաշինանի	—300 ա.
8. —»— Թնողորոս եկեղեցի նոր նախաշինանի	— 50 ա.
9. —»— Համբարձում եկեղեցի Չալթր գյուղի (ն. նախաշինան)	— 75 ա.
10. —»— Աստվածածին եկեղեցի Մեծ Սալա գյուղի	— 75 ա.
11. —»— Սարգիս եկեղեցի Թոփուի գյուղի	— 75 ա.
12. —»— Գևորգ եկեղեցի Փոքր Սալա գյուղի	— 25 ա.
13. —»— Հովհաննես Կարապետ եկեղեցի Նեավիտա գյուղի	— 25 ա.
14. —»— Աստվածածին եկեղեցի Քիշինի	— 25 ա.
15. —»— Աստվածածին եկեղեցի Աքերմանի	—100 ա.
16. Աստվածածին եկեղեցի Օրհնի	— 10 ա.
17. —»— Աստվածածին եկեղեցի Իսմայիլի	— 10 ա.
18. —»— Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի Կոթիսի	— 10 ա.
19. —»— Աստվածածին եկեղեցի Հնչեշաի	— 50 ա.
20. —»— Լուսավորիչ եկեղեցի Օղեսայի	— 50 ա.
21. —»— Պետրոս և Պողոս եկեղեցի Գրիգորիոպոլի	— 40 ա.
22. —»— Աստվածածին եկեղեցի Գրիգորիոպոլի	— 35 ա.
23. —»— Փրկիչ եկեղեցի Խարասուրազարի	—100 ա.
24. —»— Աստվածածին եկեղեցի Խարասուրազարի	— 50 ա.
25. —»— Աստվածածին եկեղեցի Սիմֆերոպոլի	—100 ա.
26. —»— Աստվածածին եկեղեցի, Հին Խրիմի	— 30 ա.
27. —»— Աստվածածին եկեղեցի Օրբազարի	— 25 ա.
28. —»— —»— —»— Նոդայակի	— 10 ա.
29. —»— —»— —»— Բախչեսարայի	— 10 ա.
30. —»— Նիկողայոս եկեղեցի Իվայատորիայի	— 10 ա.
31. —»— Հրեշտակապետաց եկեղեցի Թնողոսիայի	—15 ա.
32. —»— Գևորգ եկեղեցի Թնողոսիայի	— 10 ա.
33. —»— Հովակիմա և Աննայի եկեղեցի Թնող.	— 10 ա.
34. —»— Աստվածածին Աղոթարան Մելիտոպոլի	— 10 ա.
35. —»— Աստվածածին Աղոթարան Եյակի	— 10 ա.
36. Հրեշտակապետաց Աղոթարան Կերչի	— 10 ա.
37. —»— Խաչ վանք նոր նախաշինանի	—100 ա.
38. —»— Խաչ վանք Հին Խրիմի	— 100 ա.

Ռ. Պատկանյանի մահաբանդ (Ս. Խաչ վանքի բակում)

Ա. Մյասնիկյան

գար ուրիշ նպաստ: Միաժամանակ որոշվում է հնդկահայ կտակներից և բարեգործական հաստատությունների միջոցներով լրացնել դպրոցի պահպանությանն անհրաժեշտ գումարը: Այսպիսով, դանդաղ, սակայն հետևողականորեն աճող դպրոցի ընդհանուր ծախսերի սոսկ բառոթ դասը, հաճախ էլ միայն 15—20 %-ը կազմում էին թեմի եկեղեցիներից ստացվող դրամական միջոցները: Մանավանդ, որ դպրոցի հիմնադրման ժամանակ թեմի հոգևոր հաստատությունների համար սահմանված դրամը հետագայում մնաց անփոփոխ, իսկ երբեմն էլ այլևայլ պատճառներով պակասում էր: Այսպես, սկզբնապես սահմանված 4130 ուրախ լու փոխարեն 1886 թ. որոշ եկեղեցիներ մուծումներ չկատարելու պատճառով այդ գումարը իջել էր 3465 ուրախ⁸²: Դա էր պատճառը, որ դպրոցի հոգաբարձությունը հարկազրկված էր գիմելու թեմի եկեղեցական խորհուրդներին և միջոցներ խնդրելու⁸³:

Դպրոցի եկամուտների կեսից ավելին կլանում էր տեսուչի, ուսուցիչների, սպասարկող անձնակազմի աշխատավարձը: մյուս մասը հատկացվում էր գիշերօթիկ աշակերտներին պահելու համար և շենքի պահպանությանը:

1890-ական թվականներից դպրոցի ծախսերը, հետևաբար նաև եկամուտներն անցնում էին 30 հազար ուրախ: 1892—1893 ուս. տարում դպրոցի եկամուտները և ծախսերը կղել են 33 360 ուրախ⁸⁴, իսկ 1913—1914 ուս. տարում հասել են շուրջ 38 հազարի⁸⁵:

82 Նույն տեղում, գ. 36, թ. 7:

83 Նույն տեղում, ֆ. 10, գ. 95:

84 «Մշակ», 1893, № 12:

85 «Աբարատ», 1914, էջ 1103—1107: Դպրոցի պահպանության նյութական աղբյուրների, դրա եկամուտների և ծախսերի մասին պատկերացում կազմելու համար համառոտակի մեջ բերենք 1909—1910 ուս. տարվա տվյալները: Այդ տարում դպրոցի եկամուտները գոյացել էին աշակերտների ուսման վարձից՝ 13680 ուրախ, Դյաչկովի, աննշան շափով նաև այլ անձնավորությունների դպրոցին նվիրած դրամագլխի տոկոսներից՝ 3991 ուրախ, քաղաքային վարչությունը հատկացրել էր 6875 ուրախ: Թեմի եկեղեցիներից ստացված հասույթը կղել է 4475 ուրախ: Դրանից նոր նախիջևանի եկեղեցիները տվել են 2500, Սուրբ Խաչ վանքը՝ 850, շրջակա գյուղերի եկեղեցիները՝ 275, Պետրբուրգի եկեղեցիները՝ 750 և Մոսկվայի եկեղեցին 100 ուրախ: Դպրոցի կրպակներից ստացվել է 3400 ուրախ և այլն: Տարվա ընդհանուր եկամուտը հասել է 36238 ուրախ:

Այդ գումարից 22 400 ուրախ հատկացվել է ուսուցիչներին և մյուս ծառայողների աշխատավարձին, 6000 ուրախ ծախսվել է աշակերտների սննդի և հանդերձանքի, 650 ուրախ հրեանական սիրտույքների, 9858 ուրախ տաքացնելու, լուսավորելու, վերանորոգելու վրա: Դրանից բացի 690 ուրախ է բժշկի աշխատավարձի և դեղորայքի, 1000 ուրախ՝ Խաչկերտի դպրոցի ապահովագրության և պահպանության համար (ԶԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 880, թ. 5—6):

Հոգևոր սեմինարիան թեև կոչված էր ուսումնական առումով սպասարկելու ամբողջ թեմի հայկական բնակավայրերին ու համայնքներին, սակայն աշակերտները հիմնականում հավաքվում էին տեղից՝ Նախիջևանի և հայկական գյուղերի բնակիչներից: Ծատ քիչ սովորողներ կային Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի, Բեսարաբիայի հայկական բնակավայրերից, թեև դպրոցի գիշերօթիկ բաժինը սպասարկում էր դրսից եկած և չբավոր ու որբ աշակերտներին:

Սովորողների, առաջին հերթին դրսեկ աշակերտների ավելանալուն խոչընդոտում էր այն հանգամանքը, որ թեմական դպրոցի շրջանավարտները չէին օգտվում պետական գիմնազիա ավարտողների իրավունքներից: Նրանք չէին կարող համալսարան ընդունվել, թեև թեմականի ծրագիրը ոչնչով չէր զիջում, ընդհակառակը ավելի լայն գիտելիքներ էր տալիս, քան գիմնազիան:

Գիմնազիաները տարբերվում էին մյուս ուսումնարաններից նրանով, որ պարտադիր կարգով ավանդվում էին դասական լեզուներ՝ լատիներեն, հունարեն և համարվում դասական կրթություն տվող դպրոցներ: Գիմնազիաներին հատուկ ծրագրից շեղվելու նպատակով թեմական դպրոցում մտցված էր նաև լատիներեն: Չնայած դրան թեմական դպրոցի շրջանավարտները չէին օգտվում առանց քննության համալսարան ընդունվելու արտոնությունից: Բարձրագույն դպրոց ընդունվելու դժվարությունների պատճառով շատերը գերադասում էին սովորել գիմնազիայում:

Թեմական դպրոցի սաներին համալսարան ընդունվելու իրավունք վերապահելու մասին պարբերաբար կրկնվող գիմումները մնում էին առանց դրական հետևանքների: Այսուհանդերձ թեմականի շրջանավարտների ղգալի մասը, բավարար պատրաստություն ստանալու շնորհիվ կարողանում էր քննություն հանձնել և կրթությունը շարունակել արտասահմանի կամ Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Այսպես, որինակ, Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցի 1887 թ. հետո տված 190 շրջանավարտներից 58 հոգի կամ 30 տոկոսն ընդունվել է բարձրագույն ուսումնական հաստատություն⁸⁶:

Դպրոցի շրջանավարտները տեղում, Ղզլարում, Մոզզոկում, Արմավիրում և Հյուսիսային Կովկասի այլ բնակավայրերում, Ղրիմի հայկական քաղաքներում, Խարկովում և այլուր մանկավարժական արդյունավետ աշխատանք էին կատարում: Թեմական դպրոցի շրջանավարտների մի մասը ուսումը շարունակում էր Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Խարկովի և կենտրոնական այլ քաղաքների համալսարաններում ու ինստիտուտներում

րում և կամ արտասահմանում և, վերադառնալով հայրենիք, կուլտուրյուսավորական ու հասարակական բեղմնավոր գործունեություն էին ծափավորում:

Դպրոցի շրջանավարտները միշտ էլ կապեր էին պահպանում ուսումնարանի հետ: Հարազատ դպրոցի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի տեսակետից բնորոշ է թեմականի նախկին սան, երգվյալ հավատարմատարի օգնական Գ. Զուբորյանի վարմունքը: Նա դպրոցի տեսուչ Ե. Ծատհաղիչին է ուղարկում (1916) 3000 ռուբլի, որով երախտագիտության զգացումով դպրոցին փոխհատուցում էր իր 6-ամյա ուսուցման պարտքը: «Ինչ աշակերտության նստարանից,— գրում էր նա,— չեմ ցանկություն եմ ունեցել անպայման պարտահատուց լինել Ձեր խնամքին հանձնված դպրոցին, որտեղ ամբողջ վեց տարի գիշերօթիկ սան եմ եղել: մի դպրոցի, որի հետ մինչև այսօր կապված եմ մտքի և զգացմունքի ներքին թելերով: Օգտվելով այն նյութական հնարավորությունից, որ ներկայումս ստեղծվել է ինձ համար շտապում եմ գեթ համեստ չափով հատուցել պարտքս⁸⁷»:

Թեմական դպրոցում աշխատանքի անցան ճանաչված ու անվանի շատ մանկավարժներ, որոնք արգասավոր գործունեություն ծավալեցին մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործում:

Թեմական դպրոցը փաստորեն դարձել էր հարավային Ռուսաստանի հայկական համայնքների կուլտուր-լուսավորական գործի ջահակիրը: Այն միաժամանակ դարձավ Նոր Նախիջևանի հայաշատ գաղութի հասարակական-մշակութային կյանքի, ինչպես նաև ղեմոկրատական գաղափարների կենտրոնը:

Ոչ միայն թեմական դպրոցի, այլ Դոնի հայկական գաղութի պատանիների ու երիտասարդության ուսումնաստության մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել նաև կարևոր մի հանգամանք:

Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում և արտասահմանում կրթություն ստացած նախիջևանցիների մի մասը վերադառնում էր հայրենի քաղաք և իր գիտելիքները ծառայեցնում դրա առաջընթացին: Գաղութի փոքր ու սահմանափակ հնարավորությունները սակայն, անհնար էին դարձնում նրանց բոլորի վերադարձն ու աշխատանքի ասպարեց դրնելը: Այդ պատճառով Նոր Նախիջևանից և հայկական գյուղերից դուրս, եկած երիտասարդության մեծագույն մասը այլևս չէր վերադառնում: Նրանք որպես բժիշկ, իրավաբան, ինժեներ, գիտնական, հասարակական-քաղաքական գործիչ, նկարիչ, երաժշտագետ կամ թատերագետ աշխա-

86 ՀԿՊԱ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 114, թ. 25:

87 ՀԿՊԱ, ֆ. 10, գ. 130, թ. 2:

էին հայ կանանց՝ միայն ընտանիքում պարփակված, մեկուսի վիճակը: Գարի երկրորդ կեսին կապիտալիստական հարաբերությունների հետ-
վանքով տեղի ունեցող հեղաբեկումները փոփոխություններ առաջացրին նաև այս ասպարեզում: Լուսավորական—դեմոկրատական շարժումն իր
ալիքների մեջ առավ նաև իգական սեռի ներկայացուցիչներին: Կանայք
աստիճանաբար սկսեցին դուրս գալ ընտանիքի ներփակ շրջանակներից
և մասնակցություն ունենալ գաղութի հասարակական, լուսավորական
կյանքին: Այդ խնդրում, ինչ խոսք, նշանակալից է Գոգոյան օրերդաց
վարժարանի դերը: Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի մանկավար-
ժությունն ասպարեզում, սիրողական թատրոնում, երաժշտության մեջ
բարեգործական հաստատություններում և այլ ասպարեզներում աշխա-
տող կանանց մեծ մասը Գոգոյան վարժարանի սանուհիներն են եղել
կամ էլ ուսումնական այդ հաստատության բարերար ազդեցությունը
կրած գործիչներ:

Նշանակալից դեր կատարող վերահիշյալ կրթական օջախներից բա-
ցի նոր Նախիջևանում միշտ էլ գործել են ծխական կամ նույնատիպ, ոչ
սակավ դեպքերում նաև մասնավոր 6—7 դպրոցներ: Դրանք տարրական
գիտելիքներ էին տալիս և աշակերտներին նախապատրաստում միջնա-
կարգ կրթություն ստանալու համար:

Հասարակական կարգով և մասնավոր սկզբունքներով նոր դպրոց-
ներ բացելու ցանկություններն ու փորձերը բնորոշ էին ոչ միայն գա-
ղութի հիմնադրման առաջին տասնամյակներին, այլև նրա գոյության
ամբողջ ընթացքին: 1890 թ., օրինակ, նոր Նախիջևանի քաղաքացի Մա-
րիա Մարմակեշովան դիմում է իրավասու մարմիններին՝ քաղաքի երկսեռ
երեխաների համար բացելու երկրորդ կարգի մասնավոր ուսումնարան,
ուր բացահոսված կրոնի, ուսուցումը լինելու էր ռուսերեն լեզվով:
Խարկովի ուսումնական օկրուգից այդ մասին հարցում են կատարում
լուսավորության մինիստրությանը: Վերջինս արգելք հարուցելու ոչ մի
առիթ չի տեսնում և տալիս է իր համաձայնությունը⁹³:

Պատանիների բարձրագույն կրթությունն ստանալը դյուրացնելու
նպատակով նոր Նախիջևանում տարիներ շարունակ քննարկվում էր գիմ-
նազիա բացելու խնդիրը: 1893 թ. քաղաքային խորհրդարանը կրկին անդ-
րադառնում է այդ հարցին: Դումայի որոշ անդամներ նկատի առնելով
հայերի ծավալուն առևտուրը, առաջարկում են վաճառականական դպրոց
բացել: Սակայն ձայնավորների մեծ մասը (Գ. Սալթիկյան, Ս. Հարու-
թյունյան, Մ. Ղլտչյան, Ե. Կողբեթլյան) մերժում է գիմնազիայի փոխա-

քեն վաճառականական դպրոց բացելու առաջարկը: Նրանք պնդում էին
գիմնազիա ունենալու անհրաժեշտության վրա, որպեսզի երեխաները
հնարավորություն ստանան բարձրագույն հաստատություն ընդունվելու
Միաժամանակ գտնում էին, որ գիմնազիայում հայ աշակերտների հա-
մար պարտադիր պետք է լինի հայոց լեզվի և կրոնի ուսուցումը⁹⁴:

Ի վերջո, XX դարի սկզբին Նախիջևանում բացվում է պետա-
գիմնազիա: Գոգոյան իգական դպրոցը նմանապես օգտվում էր պետա-
կան գիմնազիաների բոլոր իրավունքներից⁹⁵:

Դոնի հայկական գաղութի ուսումնակրթական գործը չէր սահմանա-
փակվում սոսկ քաղաքի շրջանակներով: Սակայն, հայկական գյուղերում
առավել դժվարին պայմաններում էր իրականացվում մատաղ սերնդի
ուսուցումը:

Հայկական գյուղերում, հենց հիմնադրման ժամանակ, կառուցվում
են նաև եկեղեցիներ: Աստիճանաբար, այդ եկեղեցիներին հոգևոր սպա-
սավորների միջոցով սկսվում է երեխաներին գրաճանաչության վար-
ժեցնելու գործը: Պատահական ու անկանոն բնույթ կրող, ուսուցման
այդ հիմքի վրա XIX դ. առաջին կեսում հետզհետե կազմակերպվում են
եկեղեցիներին կից ծխական դպրոցները: Դրանք հիմնականում XIX դ. 40—
50-ական թվականներից արդեն մշտական գործող դպրոցներ էին: Փոքր
Սալա գյուղի դպրոցն, օրինակ, բացվել էր 1867 թ. և բարվոք վիճակում
չէր, սակայն 1880 թ. Ա. Ջալալյանի կողմից ուսուցչի պարտականու-
թյունները ստանձնելուց հետո գրությունը փոխվում է⁹⁶:

Անցյալ դարի վերջերին հայկական վեց գյուղերում կային մեկա-
կան, որոշ տեղերում երկուական դպրոցներ բազմաթիվ աշակերտնե-
րով: 1896 թ. Չալթր գյուղի ծխական դպրոցն ուներ 287 աշակերտ, Թոփ-
աթի գյուղի դպրոցը՝ 162, Մեծ Սալայինը՝ 193, Փոքր Սալայինը՝ 94, Նեո-
վիտայինը՝ 61 և Կատարինավան գյուղի դպրոցը 34 աշակերտ: Դրա-
նից զատ Չալթր, Մեծ Սալա և Նեովիտա գյուղերն ունեին նաև իգական
դպրոցներ, որոնցում համապատասխանաբար սովորում էին 69, 60 և
31 աղջիկներ⁹⁷: Դրանք վեց տարվա դասընթացով երկդասյա կամ մեկ-
դասյա դպրոցներ էին: XX դարի երկրորդ տասնամյակի սկզբին գյու-
ղական դպրոցների քանակն ավելացել էր: Յուրաքանչյուր գյուղում կար

94 «Արձագանք», 1893, № 121:

95 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 887, Թ. 2—4:

96 «Արարատ», 1882, էջ 258:

97 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 54, գ. 2212, Թ. 2—8:

2—3, անգամ շորս դպրոց: Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին թոփտի գյուղն ուներ շորս դպրոց⁹⁸:

Գյուղերի ծխական դպրոցների տնօրինությունն իրականացնում էր Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարչությունը: Դրանք պահվում էին տրվյալ գյուղի համայնքի, մասամբ էլ եկեղեցու միջոցներով: Այստեղ բարեգործական ընկերությունների աջակցությունը և նվիրատվությունները էական դեր չէին կատարում, որովհետև խիստ սակավադեպ ու պատահական բնույթ էին կրում: Հայտնի է, օրինակ, որ շալթրցի Ս. Խազնադարյանը 1879 թ. պատրաստի մի տուն և խանութ է նվիրել տեղի ծխական դպրոցին⁹⁹:

Գյուղական դպրոցները հետամնաց ու անբարենպաստ միջավայրի պատճառով տարբերվում էին քաղաքի նույնատիպ դպրոցներից և մեծ մասամբ գտնվում էին անմխիթար վիճակում: Քաղաքի մեկ դասյա զբոսայգի ավարտողները հաջողությամբ ընդունվում էին թեմական ուսումնարանի առաջին դասարանը: Գյուղերի երկդասյա դպրոցի վեց տարվա դասընթացն ավարտած աշակերտը, որը պետք է ընդունվեր թեմականի 3-րդ կամ 4-րդ դասարանը, հազիվ կարողանում էր առաջին դասարան ընդունվել: Դա գյուղական դպրոցների մակարդակի պերճախոս վկայությունն է:

Մամուլի էջերում և այլ առիթներով քաղաքի ու նրա մտավորականության՝ հայկական գյուղերի առաջադիմությունը չնպաստելու մասին եղած քննադատությունը հիմնականում վերաբերում էր ուսումնական գործի նկատմամբ եղած անտարբերությանը: Անգամ XX դարի սկզբներին, երբ որոշ տեղաշարժեր էին կատարվել գյուղերի կուլտուր-լուսավորական կյանքում և գյուղական դպրոցի սաները կարողանում էին ուսումը հաջողությամբ շարունակել գիմնապիաներում ու թեմականում, դպրոցների ընդհանուր դրությունը դեռևս հեռու էր բավարար լինելուց: Տեղական մամուլը բավմիցս անդրադարձել է գյուղական դպրոցների խեղճ ու անկայուն վիճակի, ուսուցիչների պակասի, ծրագրերի բացակայության, մանուկներին բավարար գիտելիքներ չտալու խնդիրներին¹⁰⁰:

Երեխաների դաստիարակության ու կրթության նկատմամբ Դոնի հայության ցուցաբերած դրական վերաբերմունքի դրսևորումներից էր նաև նախադպրոցական դաստիարակության նկատմամբ ունեցած ուշադրությունը: Նախ նշենք, որ դպրոցներում կային նախակրթարաններ,

ուր երեխաներին գրաճանաչություն էին սովորեցնում, նրանց նախապատրաստում դպրոցական ուսուցման համար: Դա այն ժամանակվա պայմաններում ուսուցման խելամիտ եղանակ էր, սակայն նախադպրոցական տարիքի մանուկները դուրս էին մնում դաստիարակության հասարակական ոլորտից:

Նախադպրոցական տարիքի երեխաների հետ տարվող աշխատանքի կազմակերպումը սկսվելով 1860-ական թվականներին նախադպրոցական ուսուցումը կամ մանկական պարտեզների կազմակերպումը տարածվում է նաև այլ երկրներում¹⁰¹:

Արևելահայ իրականության մեջ մանկապարտեզ առաջին անգամ կազմակերպվում է Նոր Նախիջևանում: Դրա առաջին նախաձեռնողը, հավանաբար եղել է Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Հ. Խլճյանը: Ռ. Պատկանյանը Պետերբուրգից առաքած իր ճամփորդական ուղեգրություններում (1878) խարազանելով նախիջևանում հանրօգուտ ձեռնարկումներն արգելակող տգետ մարդկանց գործունեությունն ավելացնում է. «...այդ նորա են, որոնք որ Խլճյանին արգելք եղան հասարակաց մանկական պարտեզ բանալուն...»¹⁰²: Նշանակում է 1878 թ. առաջ քաղաքագլուխ Հ. Խլճյանը փորձել է նախադպրոցական երեխաների համար նախիջևանում բացել մանկապարտեզ, սակայն հաջողություն չի ունեցել:

Մանկապարտեզ կազմակերպելու պատիվը պատկանում է Պատկանյան ամուսիններին՝ Ռ. Պատկանյանին և իր կնոջը՝ Օլգա Ամիդի Մելիք-Ջարմյանին: Ռ. Պատկանյանը տարբեր առիթներով նշում էր մանկապարտեզի կարևորությունը բարեկիրթ մարդու հիմքերը դնելու գործում: «Մանկական պարտեզ Նոր Նախիջևանի մեջ» հոդվածում, հանդիմանելով մայրերին՝ երեխաներին սխալ դաստիարակելու մեջ, գրում է. «Երեխային պետք է մաքուր օդ, անդուլ և կանոնավոր շարժմունք, սննդարար կերակուր (որքան ավելի և անպաճույճ, այնքան լավ), անդորր քուն, աստիճանաբար մտավոր զարգացումն, անսեթեթ հագուստ և խոհեմ ու անդուլ խրատ և հովանավորություն մոր: Ինչ որ դրանցից ավելի է, այն սպանիչ թույն է երեխայի համար»¹⁰³:

1878 թ. ստացվում է մանկապարտեզ բացելու թույլտվությունը: Պատկանյան ամուսինների ջանքերով կարճ ժամանակում բացվում և երկու տարի, մինչև 1881 թ. գործում է մանկապարտեզը:

98 «Գաղութ», 1914, № 20:

99 «Մշակ», 1879, № 194:

100 «Նոր կյանք», 1906, № 9, «Մեր ձայնը» 1907, № 5, 1908, № 100, 123, 127 և այլն:

101 Վ. Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար, էջ 102:

102 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 17:

103 Նույն տեղում, էջ 212:

Ռ. Պատկանյանն այդ տարիներին գրում է մանկական հոգուն հաս-
կանալի բանաստեղծությունների ու երգերի մի ամբողջ շարք: Դրանք են՝
«Բաղիկ-բաղիկ, Կարմիր թաթիկ», «Արի գարուն», «Արև, արև դուրս
արի» «Կոտնկներ», իսկ ամենափոքրիկների համար՝ «Ծափը», «Ճիվ ճի-
վը», «Կատուն», «Բաղիկը» և այլն¹⁰⁴: Այդ բանաստեղծությունների մի-
ջոցով մանուկները գյուրություն էին ստանում շրջապատը ճանաչելու և
առաջին թոթովանքները կատարող իրենց կարողությամբ իմաստավո-
րելու այն:

Հետագա տասնամյակներում ևս շարունակվեց նախադպրոցական
տարիքի մանուկների դաստիարակության նկատմամբ եղած ուշադրու-
թյունը: Մանկական պարտեզների ձեռնտու լինելը ավելի ակնհայտ դար-
ձավ: Այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքները կայուն հիմքերի վրա
դնելու նպատակով 1904 թ. ստեղծվեց «նախադպրոցական մանկաց դաս-
տիարակության ընկերությունը»: Ընկերությունն ակտիվ գործունեու-
թյուն ունեցավ և մինչև 1916 թ. ամեն տարի հրատարակում էր իր հաշ-
վետվությունը¹⁰⁵:

Լուսավորության տարածման, ուսումնական-կրթական գործի կազ-
մակերպման մեջ հաջողության հասնելը մեծապես կախված էր համա-
պատասխան մանկավարժ կադրերից: Այդ իսկ պատճառով նոր, լուսա-
վորչալ դպրոցի համար տարվող պայքարը զուգակցվում էր շնորհալի
ուսուցիչներ պատրաստելու հետ:

XIX դարի առաջին կեսում, ժամանակի պահանջների համեմատ,
մանկավարժական առաջադեմ ու բեղուն գործունեություն ծավալեցին
Սերովբև և Գարրիել Պատկանյանները: Նրանցից հետո նոր նախիջևանի
դպրոցները շունեցան հմուտ, գիտելիքների բավարար պաշար ունեցող
կամ բարձրագույն կրթությամբ մանկավարժներ: Այդ խնդիրը, բնակա-
նարար, հուզում էր գաղութի հասարակայնությանը, նրա գործիչներին:

Մ. Բալարանյանը «Մշակ» թերթի էջերում (1873) բարձրացնում է
այն հարցը, որ Ղրիմի և նոր նախիջևանի դպրոցները չունեն որակյալ
ուսուցիչներ և գտնվում են անմխիթար վիճակում: Նա առաջարկում է
դպրոցների միջոցներով կազմակերպել ուսուցիչներին արտասահմանում
բարձրագույն կրթություն տալու գործը: Բարեգործական հաստատու-
թյուններին խորհուրդ է տալիս կազարյան ճեմարանում, բարձրագույն
դպրոցներում սաներ պահելու փոխարեն այդ գումարը ծախսել ուսու-
ցիչներ պատրաստելու նպատակով: Նորնախիջևանցիներին կոչ է անում

հետևել Միմֆերոպուլի հայերի օրինակին, որոնք հատուկ ընկերությու-
ն էին հիմնել, որն իր միջոցներով դպրոցների համար ուսուցիչներ է
պատրաստելու¹⁰⁶:

Այս բնագավառում արևելահայ իրականության մեջ բեկում է կա-
տարվում 1870-ական թվականների վերջերին և 1880-ական թվական-
ների սկզբներին: Մանկավարժական բնույթ ունեցող հանդեսները, հայ
նշանավոր մանկավարժները, որոշ պարբերականներ ակտիվորեն անդ-
րադառնում են ուսուցիչներ պատրաստելու հարցերին: Բազմաթիվ եղա-
նակներ են առաջարկվում, ծրագրեր, դասագրքեր կազմելու փորձեր կա-
տարվում:

1882 թ. Թիֆլիսում բացվեց հայոց ուսուցչական ընդհանուր առա-
ջին ժողովը: Դրան մասնակցում էին ժամանակի գրեթե բոլոր աչքի ընկ-
նող մանկավարժները: Քսան օր տևած ժողովը քննարկեց բազմաթիվ ու
բազմապիսի դպրոցական, մանկավարժական հարցեր: Այն բացառիկ
երևույթ էր արևելահայ դպրոցի կյանքում: Ուսուցչական ընդհանուր ժո-
ղովն ուսումնակրթական գործի, մանկավարժության ասպարեզում կա-
տարված առաջընթացի հանրագումարը, դրա առհավատչյան էր¹⁰⁷:

Դոնի հայկական գաղութն իր վրա կրում էր արևելահայ դպրոցի և
առհասարակ արևելահայ իրականության մեջ կատարվող տեղաշարժերի
ազդեցությունը: Պատահական չէր, որ նոր նախիջևանում հենց 1880-
ական թվականների սկզբին բացվեցին ժամանակի պահանջները բավա-
րարող մի քանի դպրոցներ:

Հայկական գաղութում լայն տարածում ունեցող «Հյուսիսափայլ»
ամսագրի քարոզած դադափարները խոր հետք թողեցին նոր նախիջե-
վանի դպրոցական կյանքի վրա: Միջնադարյան ավանդներով առաջնորդ-
վող գաղութի կրթական գործը խարաղանող, նոր սկզբունքներով դպրոց
հիմնելու և առհասարակ հասարակական առաջընթացին ուղղված Մ. Նալ-
բանդյանի և Ս. Նազարյանի ստեղծագործությունները ճանապարհ հար-
թեցին ու պարարտ հող ստեղծեցին նաև մանկավարժության ասպարեզի
հետագա գործիչների համար:

Ս. Նազարյանը (1814—1879) կապված էր նոր նախիջևանի հետ:
Լուսավորություն տարածելու, մանուկ սերնդին կրթելու ժամանակի հա-
մար առաջադեմ նրա հայացքները մեծապես նպաստել են արևելահայ
նոր դպրոցի, այդ թվում և Դոնի հայության ուսումնական գործին:

Նոր նախիջևանի հայության ուսումնակրթական ասպարեզում մեծ
էր նաև Ռ. Պատկանյանի (1830—1892) ավանդը: Հայրենի քաղաքում և

¹⁰⁴ Մ. Սաղյան, Ռ. Պատկանյան, էջ 303:

¹⁰⁵ ՀԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1863, թ. 1:

¹⁰⁶ «Մշակ», 1873, № 50:

¹⁰⁷ Վ. Նեկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար, էջ 99—119:

Դոնի հայ զանգվածի շրջանում ծավալած անխոնջ գործունեության ընթացքում նա կատարեց նաև նախկինում Պատկանյան գերդաստանին բնորոշ մանկավարժական բեղուն աշխատանք: Նա իր հիմնադրած արհեստավորական դպրոցի անփոփոխ տեսուչն էր և հայոց լեզվի ու աշխարհագրության դասատուն: Նկատելով, որ երեխաները դժվարանում, չեն կարողանում յուրացնել դասերը, նրանց համար ստեղծեց հատուկ դասագրքեր: Գրանք մատչելի էին մանուկներին և նպաստում էին մայրենի լեզվին արագ տիրապետելուն: «Եթե կուզենք,— հաճախ շեշտում էր Պատկանյանը,— որ հայը միշտ մնա հայ՝ պարտավոր ենք, նորա ձեռքին հայերեն գիրքը անպակաս անելու: Գրականություն ունեցող ազգը կրթեք չի կորչիլ աշխարհիս երեսեն»¹⁰⁸:

Նոր Նախիջևանում տարբեր տարիներում ուսուցչի պատվավոր աշխատանք է կատարել հայագիտ-պատմաբան Ստ. Պալասանյանը (1837—1883): Շուրջ տասնմեկ տարի (մինչև 1918 թ.) մանկավարժական-գիտական գործունեություն է ծավալել ականավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը (1876—1953): Խոշոր է հատկապես նշանավոր բանասեր Ծ. Շահազիզի (1856—1951) վաստակը: Կաղարյան ճեմարանն ավարտելուց անմիջապես հետո, 1880-ական թվականներին նա Նոր Նախիջևանում մանկավարժական աշխատանքի անցավ: Ավելի քան երեք ու կես տասնամյակ իրեն լիովին նվիրեց երեխաների կրթությանը և Դոնի հայության պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրմանը:

Շուրջ քսան տարի, մինչև մահը, 1903 թ. դպրոցում աշխատեց և հմուտ մանկավարժի անուն վաստակեց Ալ. Մյասնիկյանի սիրված ուսուցիչ Վ. Քիրլյանը: Նա ավարտել էր կաղարյան ճեմարանը, սովորել Մոսկվայի համալսարանի լեզվագրական ֆակուլտետում: Համալսարանական ուսումն անավարտ թողնելով աշխատանքի էր անցել սկզբում՝ Մոզդոկի դպրոցներում և ապա՝ Նոր Նախիջևանում¹⁰⁹: Մանկավարժական երկարամյա ու բեղմնավոր աշխատանք են կատարել Խ. Զարիֆյանը, Ս. Զաթարաշյանը, Ծ. Շապուշիկյանը և շատ ու շատ ուրիշներ:

Ըստ ամենայնի գիտակցելով ուսուցչի կարևոր դերը, Դոնի հայկական համայնքը լուրջ քայլեր էր կատարում դպրոցները բարձրորակ դասատուներով ապահովելու ուղղությամբ:

1915 թ. բաղաբի վեց եկեղեցիների ծխականների ընդհանուր ժողովը, դպրոցների համար լավ մանկավարժներ պատրաստելու նպատակով, վճռում է Ռուսաստանի և արտասահմանի բարձրագույն հաստա-

տություններում սովորող շնորհալի ուսանողներին հատուկ թոշակ նշանակել: Միաժամանակ հարց է բարձրացվում ուսուցիչների ձեռնարկումն ապահովելու համար միջոցներ հայթայթելու մասին¹¹⁰:

Ցավոք, համանման վերաբերմունք չէր նկատվում հայկական գյուղերում: Այնտեղ թե՛ դպրոցները և թե՛ ուսուցիչները գտնվում էին անբարենպաստ պայմաններում: Ոչ միայն XIX դ., այլև անգամ XX դ. առաջին տասնամյակում հաճախ էր ահազանգվում գյուղական դպրոցների ցածր մակարդակի, ուսուցչի անապահով վիճակի, նրա նկատմամբ հարգանքի բացակայության մասին: Գյուղացին եկեղեցական տոներին, զանազան ծիսակատարությունների առիթով ծախսեր էր կատարում, սակայն, դպրոցի, ուսուցչի համար՝ ամենևին¹¹¹: Հետագա տարիներին գյուղական դպրոցների և ուսուցիչների դրույթունը որոշ շահով բարելավվեց, սակայն միշտ էլ ցածր մնաց բաղաբի դպրոցների մակարդակից:

Դպրոցներում ուսուցումը պատշաճ մակարդակով կազմակերպելու համար, բանիմաց ուսուցչից դատ, անհրաժեշտ էր ունենալ համապատասխան դասագիրք: Առանց դրա դժվար ու գրեթե անհնար էր ցանկալի արդյունքների հասնել: Վերևում, թեմական դպրոցի մանկավարժական ժողովի օրինակով, նշեցինք, թե ինչպես դպրոցը հոգ էր տանում հրապարակի վրա եղած լավագույն դասագրքերը օգտագործելու ուղղությամբ: Արևելահայ գաղութներում, մասնավորապես Նոր Նախիջևանում, հաճախ բանավեճ էր սկսվում մայրենի լեզուն տեղական բարբառով, թե՛ երեխաներին մեծ մասամբ անհասկանալի գրական լեզվով դասավանդելու հարցի շուրջ¹¹²:

Ինչպես և պետք էր սպասել, հարթում էր բնակչությանը հետզհետե ավելի ու ավելի հասկանալի դարձող գրական լեզվով ավանդելու տեսակետը: Դպրոցը լավ դասագրքով ապահովելու խնդրին այնքան կարևոր նշանակություն էր տրվում, որ դրա համար նույնիսկ հատուկ մրցույթներ էին կազմակերպում:

Նախիջևանի բարեգործական ընկերությունը 1912 թ. 500 ու մրցանակ էր սահմանել մեկդասյա և երկդասյա տարրական դպրոցների դասագրքի համար: Մրցույթի պայմաններն էին՝ դասագրքերը բաղկացած էր լինելու հինգ մասից, գրված գրական լեզվով, առանց գավառաբարբառների, տպագրվելու էր 1200 տպաքանակով: Պահանջվում էր նաև, որ պետքի դասագրքի նյութը բաղմազան լինի և շարագրված այնպիսի ձե-

108 Ի. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 350:

109 «Մշակ», 1903, № 4, 1904, № 26:

110 Զիգոր, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1077, թ. 1:

111 «Նոր կյանք», 1906, № 9, «Մեր ձայնը», 1908, № 100, 123, 127:

112 «Մշակ», 1902, № 115, 143, 172:

վով, որ բավարարի թե՛ քաղաքի և թե՛ գյուղերի դպրոցների կարիքները¹¹³։

Այսպիսով, Գոնի հայությունը հաջողվեց իրականացնել մատաղ սերնդի կրթությունն ապահովող ուսումնական համապատասխան օջախներ ստեղծելու վաղեմի բաղձանքը։ Հաջորդաբար բացվեցին արհեստավորական, թեմական և Գոգոյան դպրոցները։ Դրանք նշանակալից դեր կատարեցին գաղտնի և, կարելի է ասել, ինչ որ չափով նաև հարավային Թուսաստանի հայկական այլ բնակավայրերի պատանիների կրթության ասպարեզում։

Նոր Նախիջևանի ուսումնական գործի 1880-ական թվականների սկզբի այդ վերելքը, ցավոք, հետագայում շարունակվեց։ Ավելին, հաջորդ տարիներին հնարավորություն չէր ստեղծվում նույնիսկ եղած զբաղոցները ժամանակի պահանջների ոգով վերակառուցելու։

Դա բացատրվում է նրանով, որ 1880—1890-ական թվականներին ցարիզմն անցավ, այսպես կոչված, հակառեֆորմների ռեակցիոն քաղաքականության՝ ընդհանրապես և հակահայկական քաղաքականության՝ մասնավորապես։ 1880-ական թվականների կեսերից կառավարությունը սկսեց հայկական դպրոցների իրավունքները սահմանափակելու քաղաքականություն վարել։ 1885 թ. փետրվարին կայսրը հաստատեց Կովկասի հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին լուսավորության և ներքին գործերի մինիստրությունների մշակած կանոնները։ Դրանով ծխական դպրոցների տնօրինությունը եկեղեցուց վերցվում և տրվում էր լուսավորության մինիստրության ուսումնական վարչությանը։ Հոգևոր իշխանությունը թողնվում էր միայն կրոնի ուսուցմանը հետևելու։

Այդ օրենքով ցարական իշխանությունները փաստորեն իրավունք էին ստանում միջամտելու հայկական դպրոցների գործերին։ Էջմիածնի սինոդի դիմադրության, կաթողիկոսների (Մակար և Խրիմյան) միջնորդությունների շնորհիվ ձգձգվում և որոշ չափով մեղմացվում է դպրոցների մասին որոշման կատարումը։

Հաջորդ տասնամյակում, սակայն, իրավիճակն ավելի է վատթարանում։ 1897 թ. հունիսի 2-ին Նիկոլայ II կայսեր հրամանով փակվում են ծխական դպրոցները¹¹⁴։

Յարական բյուրեղաբախի սկսած հալածանքները միայն տարրական դպրոցներով չսահմանափակվեցին։ Փորձեր եղան միջնակարգ թե-

մական դպրոցներն ենթարկել պետական իշխանությունների անմիջական տնօրինությանը։ Այնքանով, որքանով թեմական դպրոցները կոչված էին հոգևորականներ պատրաստել, պաշտոնական մարմիններն այդ խնդրին մոտենում էին զգուշորեն։ Միջամտելու հարմար առիթը թեմական դպրոցների նոր կանոնադրություն մշակելու հարցն էր։

Այդ կարգի դպրոցներից միայն նոր Նախիջևանի թեմականն ուներ կայսրի կողմից հաստատված կանոնադրություն։ Մյուս դպրոցները, չունենալով կառավարության կողմից հավանության արժանացած կանոններ, ընդօրինակել ու առաջնորդվում էին նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցի կանոնադրությամբ։ Կաթողիկոս Մ. Խրիմյանն ավելորդ էր համարում նոր կանոնների մշակումը, քանի որ Նախիջևանի կանոնադրությունը հաստատված էր բարձրագույն իշխանության կողմից։

Կառավարական ատյաններում առաջարկություն էր արվում վերացնել հայկական եկեղեցու օրենսդրությունը՝ «Պոլոժենիյեն» և այն վերականգնել ժամանակի պահանջներին համապատասխան։ Նախատեսվում էր կրճատել թեմականների թիվը, աշակերտների սահմանափակ քանակով պահել միայն Թիֆլիսի, Երևանի և նոր Նախիջևանի դպրոցները։ Ի վերջո, ներքին գործերի մինիստր Գորեմկինը 1899 թ. թեմական զբաղոցների հարցը հետաձգում է մինչև հայկական եկեղեցիների և վանքերի գույքի բռնագրավումը¹¹⁵։

1903 թ. եկեղեցական գույքի բռնագրավումը սկսվեց իրականացվել։ Սակայն 1905 թ. բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությունը հնարավորություն չտվեց ցարիզմին իրագործելու ոչ միայն իր այդ մտադրությունը, այլև հարկադրեց վերացնել հայկական դպրոցների մասին եղած մյուս ապօրինի որոշումները։

1905 թ. նոր Նախիջևանում վերաբացվեցին տղաների-Ս. Համբարձման, Ս. Թեոդորոսի և Սանդիստյան օրիորդաց ծխական դպրոցները¹¹⁶։ Սակայն, եթե Անդրկովկասի ծխական դպրոցներում վերականգնվեց նախկին իրավիճակը, դրանք կրկին անցան հոգևոր իշխանության հովանավորության տակ, ապա ուսաստան գաղթավայրերի նկատմամբ այլ քաղաքականություն տարվեց։ Նոր Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի և Աստրախանի թեմերի ծխական դպրոցները մնացին լուսավորության մինիստրության ենթակայության տակ։ Այդ դպրոցները նույնացվեցին պետական տարրական դպրոցների հետ միայն այն տարբերությամբ, որ կրոնը և հայոց լեզուն ավանդվում էր մայրենի լեզվով¹¹⁷։

113 «Հովիվ», 1912, № 15, էջ 237։

114 Վ. Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար, էջ 128—216։

115 Վ. Երկանյան, Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար, էջ 210—212։

116 «Մեր ձայնը», 1908, № 18։

117 ՀԿՊԱ, Յ. 57, ց. 2, գ. 1046, թ. 36։

Թեմական դպրոցների նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք էր մշակվելու Աստրախանում թեմական ուսումնարանը վերաբացելու առաջարկները պետական իշխանությունները թողեցին անհետևանք, իսկ նախիջևանի թեմական դպրոցի իրավունքները սահմանափակելու հետևողական դիժ էր տարվում:

Նոր նախիջևանի թեմական դպրոց՝ ավարտողը, ինչպես նշեցինք, չէր օգտվում պետական միջնակարգ դպրոցների շրջանավարտների իրավասությունից, թեպետ ուսուցումը կատարվում էր նույն ծրագրով: Առանց քննություն բարձրագույն ուսումնական հաստատություն ընդունվելու իրավունքից շօտվելու հետևանքով, շատերն իրենց երեխաներին թեմականի փոխարեն տալիս էին գիմնազիա: Թեմականին աշակերտներ մատակարարող ծխական դպրոցները եկեղեցու տնօրինությունից հանվելուց հետո խիստ թուլացան, որովհետև ծնողները գերադասում էին իրենց զավակներին քաղաքային ուսումնարաններ տալ:

Այդ ամենի հետևանքով թեմական դպրոց ընդունվող աշակերտների քանակը հետզհետե պակասում էր: Թեմականին միջնակարգ դպրոցի իրավունքներ վերապահելու մասին հետևողականորեն կատարված հիմնավոր դիմումները այդպես էլ ընթացք չստացան¹¹⁸:

Պետական իշխանությունների կողմից Դոնի հայկական գաղութի ուսումնակրթական գործին ընդառաջ չգնալը, անշուշտ, վնասում, դժվարություններ էր հարուցում, սակայն ներքին դիմադրության շնորհիվ էական նշանակություն չունեցավ և չկարողացավ խոչընդոտել ընդհանուր առաջընթացը:

Քաղաքի պետական ու մասնավոր բոլոր դպրոցներում առարկաների մի զգալի մասը, իսկ կրոնն ու հայոց լեզուն՝ պարտադիր, դասավանդվում էին հայերեն: Թեմական դպրոցում ուսուցումը կազմակերպված էր այնպիսի մակարդակով, որ շրջանավարտները կարողանում էին քննություններ հանձնել և ընդունվել բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

Նոր նախիջևանի գաղութի դպրոցները նյութական միջոցներով ավելի ապահով վիճակում էին, քան կայսրության ու անգամ Անդրկովկասի հայկական մյուս կրթական օջախները: Այստեղ դպրոցների նյութական կարիքները, եկեղեցուց զատ և դրանից ավելի մեծ շափերով, հոգում էին քաղաքային վարչությունը և բավարար միջոցներ ունեցող բարեգործական ընկերությունները: Անգամ ծխական դպրոցները՝ բավա-

Վ. Մրապիոյան (Լուկաշին)

¹¹⁸ Նույն տեղում, գ. 887, թ. 1—4, գ. 1077, թ. 1, «Արձագանք», 1893, № 121, և այլն:

Մ. Մարյան

կանաչափ նպաստ էին ստանում քաղաքի միջոցներից¹¹⁹: Ներգաղութա-
լին հասարակական այդ հաստատությունները և քաղաքային խորհրդա-
րանը նկատելի շափով ազդում էին կրթական գործի վրա և դրան տալիս
ցանկալի ուղղություն:

XIX դարի վերջում Նոր Նախիջևանի և հայկական գյուղերի զարոց-
ներում սովորում էր շուրջ երկու հազար աշակերտ¹²⁰: Եթե նկատի առ-
նենք, որ մի քանի հարյուր պատանիներ ու երիտասարդներ ուսանում էին
Ռուսաստանի և արտասահմանի համալսարաններում ու ինստիտուտնե-
րում, Ռոստովի, Տազանրոզի և այլ քաղաքների զարոցներում, ապա կա-
րելի է հեռեցնել, որ մատաղ սերնդի կրթության գործը, ընդհանուր
առմամբ, բարձր վիճակում էր:

Նոր Նախիջևանում կրթության ու լուսավորության ասպարեզում
այնպիսի առաջընթաց էր տեղի ունեցել, որ հարց էր բարձրացվում կաղ-
մակերպել համապատասխան դասընթացներ:

Մ. Բերբերյանը մատնանշելով Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում
համալսարանների «կրտսեր եղբայրների», մասնավոր կամ ժողովրդա-
կան համալսարան բացելու հանգամանքը, առաջարկում էր հետևել այդ
դրական օրինակին: Նա ժամանակը հասունացած էր համարում Նոր Նա-
խիջևանում բացելու նման համալսարան, այնտեղ կազմակերպել դասա-
խոսություններ XIX դ. հայ, ռուս, և եվրոպական գրականություն և պատ-
մություն, քաղաքատնտեսություն, փիլիսոփայություն, բնագիտություն,
գյուղատնտեսություն, հաշվապահություն և այլ առարկաներից: Դրա հա-
մար նա առաջարկում էր հրավիրել բանիմաց դասախոսներ, այդ թվում
ուսուցիչից և օտարազգիներից (Ն. Մառ, Ի. Վեսելովսկի և ուրիշներ),
ինչպես նաև տեղի որոշ լավագույն ուսուցիչների մասնակից դարձնել
դասախոսություններ կարգալուծ¹²¹:

Այսպիսով Նոր Նախիջևանում, կրթական գործը շնայած եղած խոշ-
ընդոտներին այնուամենայնիվ, առաջադիմում էր: Մասնավորապես
1880-ական թվականների սկզբներից որոշակի բեկում կատարվեց այս
ասպարեզում: Տեղում բացված Նոր զարոցների ընձեռած պայմանները
զուգահեցվելով Նովոռոսիայի խոշոր քաղաքների, մասնավորապես ռու-
սական մայրաքաղաքների, ինչպես նաև արտասահմանի ուսումնական
հաստատություններում նորնախիջևանցիների ուսանելու համար ստեղծ-
ված հնարավորությունների հետ, կարելի է ասել, ապահովվում էր Դոնի

¹¹⁹ ՀԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1046, Թ. 36:

¹²⁰ Նույն տեղում, ֆ. 54, գ. 2404, Թ. 2-8:

¹²¹ «Նոր կյանք», 1906, № 18:

հայկական գաղութի, ժամանակի պահանջներին համապատասխան ուսումնակրթական գործի անհրաժեշտ մակարդակը:

2. ՄԱՄՈՒԼ

Դոնի հայկական գաղութի զարգացումը, մանավանդ հասարակական, մտավոր կյանքի հասունությունը պարբերական մամուլ ունենալու հող էր նախապատրաստել: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ 1850-ական թվականների վերջերին և 60-ական թվականների սկզբին «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը, բազմաթիվ ընթերցողներ ունեւր նոր նախիջևանում:

Մամուլի սեփական օրգաններ ունենալու անհրաժեշտության մասին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ հետագա տասնամյակներում հրատարակվող Անդրկովկասի հայկական, և Ռոստովում ու հարավային Ռուսաստանի այլ քաղաքներում լույս տեսնող ռուսական պարբերականներին ակտիվորեն թղթակցում էին նորնախիջևանցիները: Հայկական և ռուսական պարբերականների նորնախիջևանցի թղթակիցները շոշափում էին Դոնի հայկական գաղութի առևտրատնտեսական և հատկապես հասարակական ու մշակութային կյանքին վերաբերող խնդիրներ:

Նոր նախիջևանում պարբերական հիմնելու առաջին նախաձեռնողներից էր Ռ. Պատկանյանը:

1863 թ. Ռ. Պատկանյանը դիմում է Պետերբուրգի գրաքննչական կոմիտե և խնդրում թույլատրել «Հյուսիս» անունով հայերեն թերթի հրատարակել¹²²: Գրաքննչական կոմիտեն իր հերթին հարցում է անում ներքին գործերի մինիստրությանը: Մինիստրությունը, քաղաքական նպատակներից ելնելով, բարեհաճ վերաբերմունք է ցուցաբերում, սակայն դրական կարծիք և գրաքննչական կոմիտեին հայտնում դրա շարժառիթները: Պաշտոնական շրջաններին անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ թուրքիայում հայկական ավելի շատ պարբերականներ կային, բան Ռուսաստանում: Մինիստրությունը նպատակահարմար էր գտնում ընդլայնել ռուսահայ հրատարակությունների քանակը, որպեսզի դրանց միջոցով ուժեղանա Ռուսաստանի ազգեցությունն արևմտահայության վրա¹²³:

¹²² ЦГИА СССР, ф. 777, оп. 2, д. 43, л. 1.

¹²³ ЦГИА СССР, ф. 821, оп. 7, д. 71, л. 1—2.

Այսուհանդերձ, մինիստրությունն արգելում է թերթում ունենալ քաղաքական բաժին, թեև հրատարակիչը նշել էր, որ այդ բաժնում լուսաբանվելու են միայն պաշտոնական լուրեր, որոնք հիմնականում առընչվում են արևմտահայությանը¹²⁴:

1863 թ. հոկտեմբերին Պետերբուրգում հրատարակվում է «Հյուսիս» շաբաթաթերթը: Թերթի առաջին համարում հոդվածներ են զետեղվում Լեհաստանի ապստամբության, Հ. Ալամդարյանի մասին, հրատարակվում է Գ. Պատկանյանի «Վարդան Մամիկոնյան» պոեմը և այլ նյութեր: Հաջորդ համարներում քննադատվում է փոքր ժողովուրդների նկատմամբ թուրքական կառավարության վարած քաղաքականությունը, հանգամանորեն լուսաբանվում են Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, Ղարաբաղի մելիքությունների պատմությունը, Վ. Լանգուայի ճանապարհորդությունը և այլն:

«Հյուսիս» շաբաթաթերթում մեծ մասամբ տպագրվում էին Գ. Պատկանյանի երկարաշունչ ստեղծագործությունները, որոնք առանձին հետաքրքրություն չէին առաջացնում: Անգամ Ռ. Պատկանյանը շատ սակավ էր հանդես գալիս իր իսկ հիմնած պարբերականում: Թերթի տրնօրինությունն ու հրատարակության կաղմակերպումը փաստորեն ծանրացել էին բանաստեղծի հոր՝ Գ. Պատկանյանի վրա:

Շաբաթաթերթն առանձնապես հաջողություն չունեցավ: Քաղաքական բաժին չունենալու պատճառով թերթը կտրված էր ժամանակակից կյանքի հետաքրքրություն առաջացնող իրադարձություններից: Թերթի լիարժեք գործունեությունը կաշկանդվում էր 1860-ական թվականներին սկսված անբարենպաստ մթնոլորտի պատճառով: Աստիճանաբար թերթին դադարում են թղթակցել և նրանից հեռանում են Ք. Պատկանյանը, Գ. Քանանյանը և ուրիշներ: Ընդամենը 31 համար լույս տեսնելուց հետո «Հյուսիս» շաբաթաթերթը հաջորդ տարում՝ 1864 թ. փակվում է:

Երկրի ընդհանուր դարգացումը, հասարակական-քաղաքական երկվայթների և մշակույթի նկատմամբ աշխույժ հետաքրքրությունն ավելի ու ավելի էր հրատապ դարձնում հայկական գաղութում պարբերական ունենալու անհրաժեշտությունը:

Ռ. Պատկանյանը 1876 թ. և հաջորդ տարիներին ակտիվորեն գրում էր մամուլի սեփական օրգաններ ունենալու մասին: Դիմելով համաքաղաքացիներին և մատնանշելով բնակչության գրագիտության աստիճանը, նա շեշտում էր ժողովրդին հասկանալի լեզվով պարբերականի անհրաժեշտությունը: «Ես ձեզ կառաջարկեի քաղաքիս մեջ ունենալ մի շաբաթական լրագիր այդ լեզվով գրած, որ մեր ժողովուրդը կարդար և

¹²⁴ Նույն տեղում, ֆ. 777, ց. 2, գ. 43, թ. 15—16:

նորա միտքը բացվեր գանաղան օգտավետ գիտություններով: Աշխատի լրագիրը եթե կյանք ունեցավ քաղաքիս մեջ զոնե 5 տարի, կարող եմ ձեզ հավատացնել, որ այդ 5 տարին, լուսավորության կողմանն կհավասարվի ուրիշ հիսուն տարվա...»: Եվ այս «նախիջևանը 100 տարի են ավելի է, որ արդեն կարոտ է և մինչև այսօրս յուր ցոծի մեջ տեսած չէ տեղական լրագիր»¹²⁵:

Ուշագրավ է, որ բանաստեղծը թերթը դիտում էր որպես ոչ միայն ժողովրդին լուսավորելու, քաղաքակրթություն տարածելու, այլ նաև՝ սոցիալական պայքարի գեներ: Դիմելով երիտասարդությանը, Ռ. Պատկանյանը գրում է. «նախ և առաջ մենք միտքերիս մեջ հաստատ պիտի որոշենք, որ հայի թշնամիներուն (այսինքն մեր տեղի քանի մի ազաններուն) շատ լավ հայտնի է լրագրի մի օր ունենալու ազդեցությունը ժողովրդի վերա. այդ պատճառով նոցա հոգին շատ լավ կվկայե, որ, անշուշտ պետք էր չիծլած՝ արմատախիլ անել նորան, որ նոցա ապօրինի ստացած մեծությունը մենք ական չիփորենք (подкопать)»¹²⁶:

1878 թ. հուլիսին, լինելով Պետրոգրադում, նա դիմում է մամուլի գլխավոր վարչության և խնդրում թույլատրել «նոր Նախիջևան» անունով թերթ հրատարակել: Թերթի խմբագիրն ու հրատարակիչը լինելու էր ինքը: Թերթում նախատեսվում էր ունենալ քաղաքական, գրական, պատմական լուրերի, քննադատության, ֆելիետոնի, նահանգային խրոնիկայի, հայտարարությունների բաժիններ¹²⁷:

Մայրաքաղաքում Պատկանյանին հուսադրում են այնպես, որ այնտեղից գրած նամակներում նա ոգևորված՝ հայրենակիցներին ողջունում էր լրագիր ունենալու առթիվ և խոսում թերթի խնդիրների, լեզվի մասին¹²⁸:

Մամուլի գլխավոր վարչությունից Ռ. Պատկանյանի դիմումն ուղարկվում է Եկատերինոսլավ, նահանգապետի կարծիքը ստանալու: Հետագիմական իր հայացքներով ճանաչված Ի. Դուրնովն հայտնում է, որ Ռ. Պատկանյանին շպրտ է թույլատրել հայերեն նման թերթ հրատարակել: Նահանգապետն իր բացասական վերաբերմունքը պատճառաբանում էր նրանով, որ Նախիջևանում և Ռոստովում չկային այնպիսի պաշտոնական դեմքեր, որոնք տիրապետեին հայերենին և հնարավորություն ունենային գրաբնության ենթարկել թերթը: Այդ նույն պատճառա-

125 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 412, 413:

126 Նույն տեղում, էջ 408:

127 ЦГИА СССР, ф. 776, оп. 11, д. 30, л. 1:

128 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 17—22:

բանություններին գործերի մինիստրությունն արգելում է թերթի հրատարակումը¹²⁹:

Բանաստեղծի և նրա համախոհների բազում դիմումները մամուլի գլխավոր վարչությանը, գրաբնական առյուծի, ինչպես նաև Կ. Եղզիսավոր վարչությանը, գրաբնական առյուծի համար, ապարդյուն են լանին, Ք. Պատկանյանին՝ գործին միջամտելու համար, ապարդյուն են անցնում: Ի վերջո, Ք. Պատկանյանը հասկացնում է, որ լրագրի մերժման պատճառը ոչ թե թերթի ծրագիրն է կամ իրենց թույլ միջնորդությունները, այլ այն բնութագիրը, որ տեղական իշխանությունները տվել են Ռ. Պատկանյանին¹³⁰:

Բանաստեղծը չի հաշտվում թերթի հրատարակությունը ձախողվելու մտքի հետ: Դիմում է ազդեցիկ այլ անձնավորությունների, ցանկանում ստանալ կաթողիկոսի միջնորդությունը, սակայն հաջողություն չի ունենում¹³¹: Խնդիրն այն էր, որ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսված հայրենասիրական շարժումների շրջանում, որոնց ողջնչուններից էր Ռ. Պատկանյանը, նա չէր վայելում քաղաքական այնպիսի վստահություն, որ թույլատրվեր հայերեն թերթ հրատարակել: 1880 թ. Ռ. Պատկանյանը կրկին բարձրացնում է թերթ հիմնելու հարցը, սակայն նույնպես ապարդյուն:

Մինչև XIX դ. վերջը և XX դարի սկիզբը բազմաթիվ դիմումներ եղան պետական իրավասու առյուծներին՝ Նախիջևանում տարբեր բնույթի թերթեր հրատարակելու վերաբերյալ:

Բերենք մի օրինակ: Նախկին ուսուցիչ Հ. Բոգդանյանը դիմում է մամուլի գործերի գլխավոր վարչությանը «նոսք» անունով լրագիր հրատարակելու իրավունք ստանալու համար: Առաջարկվում է նախատեսվող լրագիրն անվանել «Ջրույց», որն ընդունվում է, սակայն այդպես էլ թերթ հրատարակելու հնարավորություն չի ստեղծվում¹³²: Բոլոր այդ փորձերը հանդիպում էին պետական պաշտոնական մարմինների բացասական վերաբերմունքին և մերժում ստանում:

Դա ցարական իշխանության հայկական դադիվավայրերի և մանավանդ նոր Նախիջևանի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշման անմիջական արտահայտություններից էր:

1861 թ. ճորտատիրական իրավունքի վերացումից հետո կատարված մի շարք վերափոխումներով ռուսական պետությունը երկրում մտցրնում էր վարչատնտեսական, իրավական, ժողովրդական կրթության

129 ЦГИА СССР, ф. 776, оп. 11, д. 30, л. 5—6:

130 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ, № 1045:

131 Մ. Սաղյան, Եզվ. աշխ., էջ 301:

132 «Նոր դար», 1903, № 29:

միօրինակ կառավարման եղանակ: Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման միտումներով թելադրված այդ ռեֆորմների իրականացմանը թվում էր, թե խոչընդոտում էին կայսրության տարածքում, հատկապես հարավային Ռուսաստանում կղզիացած հունական, հայկական, գերմանական, լեհական, շվեդական և այլ գաղթօջախները: Այդ պատճառով էլ, ինչպես իր տեղում նշեցինք, ռեֆորմների կիրառման ժամանակ վերացվեցին գաղութների կամ համայնքների շնորհագրերը:

Արտոնությունները վերացնելուց հետո էլ այդ գաղթավայրերը, արմատացած ավանդությունների ուժով, բարեգործական և հասարակական այլ հաստատությունների շնորհիվ, շարունակում էին իրենց գոյությունը: Ավելին, դրանցից ստվար բնակչություն ունեցող կենսունակ գաղթօջախները կապիտալիզմի հարաճուն զարգացման փուլում նույնիսկ վերելք էին ապրում:

Ռուսահայ գաղթավայրերի մեջ նշանակալից էր նոր նախիջևանի դերը:

Գտնվելով Անդրկովկասը կենտրոնական Ռուսաստանի հետ կապող ուղիների հանգույցում, նոր նախիջևանը սնվում, լիցքավորվում էր Հայաստանից և, իր հերթին արգասավորում ռուսահայ մյուս գաղութների կյանքը: Բնապատմական պայմանների բերումով Դոնի հայկական գաղութն ինչ-որ չափով ռուսահայ համայնքների կենտրոն, և դրանց ազգային դեմքը պահպանելու հարցում՝ առաջատու դառնալու միտումներ ունեւր:

Ահա թե ինչու ցարական իշխանությունները խոչընդոտում էին նոր նախիջևանում ազգային վերելքին ընդառաջող ամեն մի ձեռնարկում: Դրանով էր պայմանավորված այն հանգամանքը, որ նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի կենտրոնը Քիշինևից նոր նախիջևան շտեղափոխվեց: Բոլոր հանգամանքներն ու պարագաները խոսում էին նախիջևանը թեմի կենտրոն դարձնելու օգտին: Անտեսելով այդ, ինչպես նաև բազմաթիվ հիմնավոր դիմումներ, այդ թվում և Հայոց կաթողիկոսի միջնորդությունը, կառավարությունը չգնաց այդ քայլին:

Այդ նույն նկատառումներով, Անդրկովկասի հայաշատ կենտրոնների համեմատ, նոր նախիջևանում թեմական դպրոցն ավելի քան չորս տասնամյակ ուշ հիմնվեց, իսկ Աստրախանում շրջապատվեց առհասարակ թեմական դպրոց բացել:

Ցարական պաշտոնյաները լավ էին հասկանում, թե ազգային մամուլը որպիսի դեր կարող է կատարել ցար ու ցրիվ հայ համայնքների ու մայր հայրենիքի միջև կապերն աշխուժացնելու գործում և առհասարակ դրանց ազգային-մշակութային կյանքում: Դրանով էր թելադրված

նախիջևանում հայկական պարբերականներ հիմնելու հարցում իշխանության բռնած բացասական դիրքը:

Մայրենի լեզվով թերթ հրատարակելու հնարավորությունից զրկված լինելով, գաղութի մտավորականներն իրենց հայացքն ուղում էին Ռոստով: Նրանք սկսեցին խմբագրել ու հրատարակել «Պրիագուլսկի կրայ», «Դոնսկայա ուշ», «Դոնսկայա պչելա» և մամուլի այլ օրգաններ:

Միայն 1905—1907 թթ. Ռուսաստանյան առաջին բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության վերելքի հուժկու ալիքը ոչնչացրեց ցարական բյուրոկրատիայի հարուցած այդ արգելքները: Հեղափոխության շնորհիվ ստեղծված քաղաքական բարենպաստ պայմաններում նոր նախիջևանում հիմնվեցին մամուլի տեղական օրգաններ: Մեկը մյուսի ետևից սկսեցին հրատարակվել «Նոր կյանք», «Մեր ձայնը», «Լույս», «Գրիչ», «Գաղութ» և այլ պարբերականներ:

Հեղափոխական շարժումների ծավալման հենց առաջին տարում՝ 1905 թ. մամուլի տեղական օրգան հիմնելու առաջին հաջող փորձը կատարեց Ս. Սրապիոնյանը: Նրա խմբագրությամբ հրատարակվեց «Նոր խոսք» ամսագիրը: Այդ ամսագիրը սոցիալ-քաղաքական ուղղվածություն ունեւր: Այն տպագրվում էր հեկտոգրաֆով, ընթերցողների լայն շրջանակ շունեւր և առանձնապես տարածում չգտավ: Չորս համար լույս տեսնելուց հետո դադարեց «Նոր խոսք» ամսագրի հրատարակությունը:

Հեղափոխության իսկական ծնունդը «Նոր կյանք» շաբաթաթերթն էր: Մի խումբ երիտասարդներ (Հ. Ղարազյոզյան, Հ. Տեր-Մանվելյան, Գ. Բեդելյան, Օ. Անոփյան, Հ. Մահտեսյան, Ս. Մյասնիկյան) ոգեշնչված հեղափոխության առաջ բերած ազատաշունչ գաղափարներով, վճռում են «Նոր կյանք» խորագրով թերթ հրատարակել¹³³:

«Պրիագուլսկի կրայ» թերթն իր ընթերցողներին ազդարարում էր նախիջևանում հուլիսի 2-ին հայերեն «Նոր կյանք» շաբաթաթերթ հրատարակվելու մասին: Թերթի առաջին համարի (1906 թ. հուլիսի 2-ի) լույս տեսնելու առթիվ երկրամասում լայն ճանաչում գտած ռուսական այդ պարբերականը հատուկ հոդվածով ողջունեց «Նոր կյանքի» ծնունդը¹³⁴:

Ուսանող Գ. Անոփյանի խմբագրությամբ (հրատարակիչ՝ Գ. Բեդելյան, խմբագիրներ էին նաև Ն. Ղարազյոզյանը, Հ. Տեր-Մանվելյանը), լույս աշխարհ եկած պարբերականը շեշտված դեմոկրատական ուղղություն ունեցող գրական, հասարակական և քաղաքական շաբաթաթերթ

133 Ս. Ղարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ս. Մյասնիկյանի ֆոնդ, վ. 5:

134 «Приазовский край», 1906, № 162, 176.

էր: Այն նպատակ ունէր անդրադառնալ Ռուսաստանի և արտասահմանի հույժ կարևոր իրադարձութիւններին, տեղական անցքերին, գրական, գեղարվեստական և մշակույթի հարցերին:

Այսուհանդերձ, թերթն իր հիմնական խնդիրն էր համարում ռուսահայ զանգվածների կյանքի լուսարանումը, Մայր հայրենիքի հետ դրանց ունեցած հարաբերութիւնների վերհանումը: Իր կոչմանը հավատարիմ, թերթը հենց առաջին համարում հաղորդում է զետեղում 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը վերացնելու, հայկական եկեղեցու իրավունքները վերականգնելու, պետականացված գույքը ետ վերադարձնելու մասին: Թերթը նույն համարում անդրադառնում է Անդրկովկասում սկսված հայազրբեջանական ընդհարումներին և դրանք համարում ցարական պաշտոնյաների կողմից հրահրված դատապարտելի ու ցավալի մի իրողութիւն:

Հեղափոխութեան ազդեցութեան տակ թերթն իր էջերում մեծ տեղ է հատկացնում սոցիալ-քաղաքական թեմատիկային:

«Նոր կյանք» շաբաթաթերթը հաշորդ տարում՝ 1907 թ. դադարեց գոյութիւն ունենալ:

Ժամանակագրական առումով «Նոր կյանքին» հաջորդում և նրա գործունեութիւնը շարունակում է 1907 թ. վերջերին հիմնված «Մեր ձայնը» օրաթերթը: Թերթի խմբագիր-հրատարակիչն էր Հ. Մալխասյանը: Մամուլի այս օրգանը, որի խորագիրն առաջարկվում էր փոխարինել «Նոր նախիջևանի ձայն»-ով, ունէր «Հայոց կյանք», «Ռուսաց կյանք», «Օտար կյանք» բաժիններ: Հայաշատ վայրերում թերթն ունէր իր թղթակիցները, որոնց շնորհիվ կարողանում էր տպագրել բազմազան ու թարմ նյութեր:

«Մեր ձայնը», նախորդի օրինակով, իր հիմնական խնդիրն էր համարում գաղութահայ կյանքի լուսարանումը: «Բուն հայրենիքից դարերով անջատված ժողովուրդը,— գրում էր խմբագրութիւնը թերթի խընդիրների մասին,— որ ժամանակի ընթացքում օտար կուլտուրայի ազդեցութեան տակ և տնտեսական դրութեան ճնշման շնորհիվ հետզհետե մոռացութեան է տվել իր լեզուն, ինքնագիտակցութիւնն ու այդպիսով խորթանում է մայր երկրից, մեծ կարիք է զգում որ առաջ գար մի օրգան գրագիտելու նրանով, շիտղենու հայ լեզվի ոշնշացումը, կապելու գաղթական ժողովրդին մտավորական կերպով իր հայրենիքի հետ»¹³⁵:

Հիրավի, թերթը պարբերաբար անդրադառնում էր ռուսահայ գաղթօջախների, ինչպիսի նաև արտասահմանյան հայ զանգվածների վերաբերյալ ընդհանուր հետաքրքրութիւն ներկայացնող հարցերին: Դրա հետ

մեկտեղ «Մեր Ձայնը» լայն ընդգրկումով արծարծում էր ռուս և հայ ժողովուրդների պատմութեան ու մշակույթի հասարակական հետաքրքրութիւն ներկայացնող էական շատ պրոբլեմներ:

Թերթն իր տեսադաշտում էր պահում և ընթերցողներին իրազեկ դարձնում արևմտահայութեան իրավաքաղաքական դրութեանը: «Բեռլինի վեհաժողովը» հոգվածաշարում վեր են հանվում եվրոպական խոշոր տերութիւնների դիվանագիտական խաղերը հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի պատմական ճակատագրում¹³⁶: Թերթում ճիշտ դիրքերից բացահայտվում են երիտթուրքերի հնդաշրջման էութիւնը, նրանց սահմանադրութեան և առաջադիմական լուղուներին սնամեջ լինելը և դատապարտվում հայկական այն շրջանները, որոնք հավատում ու հույսեր էին կապում նրանց հետ¹³⁷:

Թերթն այնպիսի համարում էր ձեռք բերել, որ նրան թղթակցում էին նշանավոր շատ հայ գործիչներ: Ա. Շիրվանզադեն հանդես է գալիս Մատթեոս Իզմիրլյանին նվիրված մեծ հոգվածաշարով¹³⁸: Անվանի մանկավարժ Ս. Մանդինյանը անդրադառնում է Ս. Լիսիցյանի, Հ. Թումանյանի, Լ. Շանթի կազմած և մեկ տարի առաջ Թիֆլիսում հրատարակված այբբենարանին¹³⁹:

«Մեր ձայնը» ակտիվորեն արձագանքում էր ռուսական մշակույթի ու հասարակական կյանքի երևույթներին: Այսպես, Մ. Բերբերյանը «Մեծ մարդը», իսկ գրող-ժուռնալիստ Ա. Կայծունին (Ա. Թումանյանը) «Լև Տոլստոյի մոտ» վերնագրով ընդարձակ հոգվածներ են նվիրում ռուս մեծ գրողի 80-ամյակին¹⁴⁰: Հոգվածագիրներն ընթերցողներին ծանոթացնում են Լև Տոլստոյի ստեղծագործութիւններին և ըստ ամենայնի արժեքավորում դրանք: Մի շարք հոգվածներում թերթը լուսավորութիւն, կուլտուրա տարածելու հարց էր բարձրացնում: Կոչ էր անում երիտասարդութեանը ակտիվ գործունեութիւն ծավալել, ժողովրդին հաղորդակից դարձնել կուլտուրային:

Նյութական միջոցների սղութեան պատճառով 1908 թ. վերջում թերթը փակվում է¹⁴¹:

Նոր նախիջևանի պարբերական մամուլի օրգաններից ամենից երկարակյացը «Լույս» շաբաթաթերթն էր (1910—1914): Թերթը գրական-հասարակական ուղղութիւն ունէր: Այն խմբագրում էր գաղութի

136 «Մեր ձայնը», 1908, № 132, 133:

137 Նույն տեղում, № 96—98, 105, 106, 108, 114, 118, 124, 127:

138 Նույն տեղում, № 88—91, 93, 96:

139 Նույն տեղում, № 94—97:

140 Նույն տեղում, № 97, 98:

141 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 23, գ. 15, թ. 3—4:

135 «Մեր ձայնը», 1908, № 12:

աշքի ընկնող զեմքերից բժիշկ Գ. Ռեիդյանը: Ի տարբերություն իր նախորդների՝ «Լույսը» չէր անդրադառնում քաղաքական հարցերին: Սակայն, դրա փոխարեն ուներ առավել շեշտված կուլտուր-լուսավորական և գրական-գեղարվեստական բովանդակություն: Թերթը հաճախ էր անդրադառնում Ռուսաստանի հայկական գաղութների, մասնավորապես Հյուսիսային Կովկասի, Ղրիմի հայ զանգվածների, ինչպես նաև Մոսկովիայի, Մոսկովայի, Պետերբուրգի և Աստրախանի հայ համայնքների կյանքի կարևոր իրադարձություններին:

Թերթը, ինչպես պետք էր սպասել, բավարար չափով լուսաբանում էր Հայաստանի ու հայ իրականության, Ռուսաստանի և արտասահմանի, հատկապես իր ուղղությունն անշվող երևույթներն ու անցքերը:

«Լույսը» արտացոլում էր նոր նախիջևանի գաղութի ոչ միայն մշակույթն ու հասարակական հարաբերությունները, այլև ժամանակակից պատմության, ինչպես նաև անցյալի սոցիալ-տնտեսական կյանքի հարցերը: Թերթը հարկ եղած պարագայում, պատմական էքսկուրսներ էր կատարում դեպի գաղութի պատմության առաջին շրջանը՝ նախառեֆորմյան տասնամյակները: Թերթը քանիցս արժարձել է հասարակական սուր բանավեճ առաջացնող քաղաքի և հայկական գյուղերի հողային հարցերը: Այդ առիթով վեր է հանվել գաղութի սկզբնավորումից սկսած և XIX դ. 30—40-ական թվականներին սուր բնույթ կրած հողային հարաբերությունների ամբողջ պատմությունը:

Գաղութի քիչ թե շատ նշանակալից իրադարձություններն իրենց անդրադարձումն էին գտնում թերթում: «Լույսը» դարձել էր Գոնի հայությունից առօրյա կյանքի երևույթներին արձագանքող, նախիջևանցու սրտին մոտ և ընդունելի պարբերական:

«Լույս» շաբաթաթերթին զուգահեռ և նրա հետ միասին, միայն ավելի կարճ ժամանակով՝ 1912—1914 թթ., հրատարակվում էր «Գրիչ» պարբերականը: Լույս տեսավ Ս. Պապայանի խմբագրած սույն շաբաթաթերթի ընդամենը 27 համար: Այս պարբերականը ևս գրական-հասարակական ուղղություն ուներ: Այն լուսաբանում էր գերազանցապես նոր նախիջևանի, նկատելի չափով նաև ռուսահայ մյուս համայնքների և Մայր հայրենիքի ազգային, մշակութային և գրական-հասարակական կյանքը:

1913 թ. մամուլի զլխավոր վարչության և Ռոստովի քաղաքապետի համաձայնությամբ թույլատրվում է Ռոստովում հրատարակել «Գաղութ» շաբաթաթերթը¹⁴²: Խմբագիր հրատարակիչն էր Ս. Մյասնիկյանը (Ա.

Մյասնիկյանի ավագ եղբայրը) և Ա. Տոմբայանը: Թերթը ունենալու էր հայկական կյանք, գրական, դատական, տեղական խրոնիկա, մամուլ, շաբաթվա տեսություն, ծաղրանկարի, ֆելիետոնի, գրախոսության բաժիններ: Տպագրվելու էին հասարակական, տնտեսական և քաղաքական բնույթի հոդվածներ¹⁴³:

«Գաղութ» շաբաթաթերթը հրատարակվում էր առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ 1914—1916 թվականներին: Հետևաբար, իր ծրագրին համապատասխան, հայկական, մասամբ նաև տեղական այլ խնդիրների անդրադառնալով, թերթը, բնականաբար, հագեցված էր պատերազմի և դրա հետ առնչվող անցքերը լուսաբանող նյութերով:

Թերթը յուրովի արտացոլում էր պատերազմի տարիներին Արևմուտյան Հայաստանը թուրքական բռնատիրությունից ազատագրելու հայկական գաղթաշխարհում և հանուր հայության մեջ առաջացած ոգևորությունն ու պատրանքները: Նրանում պարբերաբար նյութեր էին տպագրվում Ռուսաստանից և արտասահմանյան հայկական համայնքներից ռազմաճակատ մեկնող կամավորների մասին: «Գաղութ» շաբաթաթերթը լուսաբանում էր արևմտահայության կոտորածների հետևանքով Հյուսիսային Կովկաս ու հարավային Ռուսաստան եկած գաղթականների օժանդակելու, նրանց ապաստանելու աջակցի հետաքրքիր մանրամասներ, որոնք հաճախ շնն պահպանվել արխիվներում:

1915—1916 թթ. հրատարակվեց նոր նախիջևանի թեմական դեպրոցի 5-րդ դասարանի աշակերտների «Դասընկեր» թերթը: Այն գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթ էր, և խմբատիրպով լույս տեսավ 25 համար:

1915 թ. «Վրժին» խորագրով գրական ժողովածու (տարեգիրք) հրատարակեց Խ. Տիրացույանը:

Նոր նախիջևանի և Ռոստովի հայ հասարակության նախաձեռնությամբ 1918—1920 թթ.՝ Ե. Շահագիրի և Ռ. Բերբերյանի խմբագրությամբ հրատարակվում է «Հայ համայնք» գրական-հասարակական շաբաթաթերթը: «Հայ համայնքը» կոչված էր լուսաբանելու հարավային Ռուսաստանի և Հյուսիսային Կովկասի հայության կուլտուր-լուսավորական, բարեգործական, դաստիարակչական և կյանքի այլ կողմերին վերաբերող հարցերը¹⁴⁴:

¹⁴³ Նույն տեղում, թ. 2:

¹⁴⁴ ԶԳՊԱ, ֆ. 118, ց. 1, գ. 19, թ. 5: 1920 թ. Ե. Զուրարի, Ա. Հովհաննիսյանի և Ե. Մելիք-Յուլյանի խմբագրությամբ հրատարակվեց Ռ. Կ. Կ. Ռոստով-Նախիջևանյան կազմակերպության հայկական սեկցիայի օրգան «Բանվորի կոիլ» թերթը: Դրա շարունակու-

Դոնի հայկական մամուլը ներկայացնելիս ճիշտ չէր լինի սահմանափակվել միայն նոր նախիջևանում հրատարակված հայկական պարբերականներով: Դոնի հայության ժողովրդական հակամենբր ունեցող որոշ մտավորականներ, ինչպես ասվեց, դեռևս տեղական մամուլի հայկական օրգաններ հիմնելուց առաջ իրենց ձեռքը վերցրին Ռոստովում լույս տեսնող, Դոնի ավազանում ու հարավային Ռուսաստանում ճանաչում գտած մի շարք կարևոր թերթերի տնօրինումը:

Այդ պարբերականներն անդրադառնում և լուսաբանում էին ոչ միայն նոր նախիջևանի, այլև նկատելի շափով նաև հայ ժողովրդի պատմամշակութային հարցերը: Դրանցից էր Ս. Հարությունյանի խմբագրած «Պրիազովսկի կրայ» թերթը: Նախնական կրթությունը ստանալով նոր նախիջևանում, ապա սովորելով Թեոդոսիայի խալիբյան վարժարանում Ս. Հարությունյանը ուսումը շարունակում և ավարտում է Մոսկվայի համալսարանը: Երկու տարի Մոսկվայում և Պետերբուրգում իրավաբանությունը զբաղվելուց հետո, 1873 թ. վերադառնում է հայրենի քաղաք: Շուտով դառնում է գաղութի նշանավոր հասարակական գործիչներից մեկը: Նա նպաստում է Գոգոյան ուսումնարանի, Արհեստավորական դպրոցի բացմանը, բարեգործական այլևայլ հաստատությունների հիմնադրմանը:

1891 թ. Ս. Հարությունյանը գնում է Ռոստովում հրատարակվող «Դոնսկոյե պոլե» թերթի հրատարակության իրավունքը, այն վերանվանում «Պրիազովսկի կրայ» և սկսում լույս ընծայել ընդարձակ ծրագրով: Գարձ ժամանակում թերթը լայն ընդունելություն է գտնում և լավ անուն վաստակում: Այն ամենևին չէր զիջում «Դոնսկայա ժիզն», «Ուարո Յուգա», «Յուժնի տելեգրաֆ» և ճանաչում ունեցող այլ պարբերականների: Ս. Հարությունյանը մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1911 թ. թերթի անփոփոխ խմբագիրն էր¹⁴⁵:

Թերթը բավարար տեղ էր հատկացնում նոր նախիջևանում կատարվող իրադարձություններին, նույնիսկ միջամտում ներգաղութային խնդիրներին, բանավեճի մեջ մտնում հայկական պարբերականների հետ: Գնահատելի է հատկապես այն, որ թերթը ընթերցողներին ծանոթացնում էր նաև հայ ժողովրդի մշակույթին: Այսպես, Յու. Կեսելովսկին «Մկրրտիչ Պելիկիթաշլյան» ակնարկում նշելով, որ ուուս ընթերցողը, բացառյալ

թյունը հանդիսացավ «Քանվոր» (խմբագիր՝ Ա. Բերբերյան) եռօրյա թերթը: նոր նախիջևանի բարբառով 1920 թ. հրատարակվեց նաև ՌԿ(Բ)Կ Ռոստովի կոմիտեի հայկական սեկցիայի «Նարիպկիթ» (խմբ. Ե. Զուբար) թերթը:

¹⁴⁵ П. Горцо-Виноградский, С. Х. Арутюнян—основатель газеты «Приазовский край» («Записки Ростовского на Дону общества истории, древностей и природы, т. II, Ростов н/Д, 1914, с. 264—266).

Պ. Աղամյանի, չի ճանաչում արևմտահայ մտավորականությունը, հանգամանորեն ներկայացնում է գրողի խորապես հայրենասիրական ու ազատասիրական ստեղծագործությունները¹⁴⁶:

«Նամակ Պարսկաստանի մասին» խորագրի տակ թերթը տպագրում է («Արաբս» հանդեսից) Բաֆֆու ետմահու հողվածաշարը¹⁴⁷: «Հայ ժողովրդի մեծ տոնը» ծավալուն հողվածում հայ գրերի գյուտի 1500 և տպագրության 400 ամյակների առիթով թերթը բացահայտում է հեռավոր անցյալում կատարված պատմական այդ անցքերի նշանակությունը հայ ժողովրդի քաղաքական և մշակութային կյանքում¹⁴⁸:

Լուրերի բաժնում թերթը հաղորդագրություններ էր տպագրում հայկական մշակութային կյանքում կատարվող անցքերի մասին: 1906 թ. 131-րդ համարում նշվում է, որ արտասահմանում ստեղծվել է «Փարիզի հայերի միություն» նոր ընկերությունը: Այն լեզալ ձևերով պաշտպանելու է հայ ժողովրդի մշակութային նվաճումները, քաղաքակիրթ աշխարհին ծանոթացնելու է հայերի անցյալին ու ներկային, ինչպես նաև պրոպագանդելու է արևմտեվրոպական քաղաքակրթություն: Նորաստեղծ ընկերության նախագահ է ընտրվել Ն. Ներսիսյանը, տեղակալ՝ Ա. Շիրվանզադեն, իսկ քարտուղար՝ «Անահիտ» ամսագրի խմբագիր Ա. Զոպանյանը:

Հաղորդումներ են տպագրվում «Վարդանանց» տոնի, հայ նոր գրականության հիմնադիր Խ. Աբովյանի հուշարձանը Երևանում բացելու մասին և այլ լուրեր: Թերթում հաճախ հանդես էր գալիս Ս. Շաֆինյանը:

«Донская речь» թերթը խմբագրում էր նոր նախիջևանի ճանաչված դեմքերից Մ. Բերբերյանը: Թերթն անդրադառնում էր հայ ժողոված հատկապես մշակութային կյանքի հարցերին: Թերթի հրատարակությանը մեծապես նպաստում էր խմբագրի կինը, կրթված մտավորական Սոֆյա Բերբերյանը: 1901—1903 թթ. նա թերթի ջանասեր աշխատակիցներից էր և փաստորեն գեղարվեստական բաժնի խմբագիրը¹⁴⁹: Վերահաս մահն ընդհատում է նրա ժողովրդական բնորոն գործունեությունը:

Նշանավոր գրքասեր Հ. Տեր-Աբրահամյանը խմբագրում էր «Դոնսկայա պելեա» թերթը: Նախորդ պարբերականի նմանություններ սա ևս շոշափում էր առավելապես Դոնի և ուսահայ մյուս համայնքների,

¹⁴⁶ «Приазовский край», 1892, № 272, 273.

¹⁴⁷ Նույն տեղում, № 316, 323, 326:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, 1913, № 114, 267:

¹⁴⁹ «Մշակ», 1904, № 59:

ինչ որ շափով նաև հայ իրականության գրական-լուսավորական հարցերը: Այսպես, նոր նախիջևանում հանրային գրադարան ունենալու անհրաժեշտության և հասունացած այդ խնդրի ուղղությամբ տարվող աշխատանքների մասին թիրթում հանդես է գալիս Գ. Չախտուշյանը¹⁵⁰:

Անցյալ դարի 80-ական թվականներից Տեր-Աբրահամյանը ուսուցրեց հրատարակում էր նաև «Դոն-Ազովյան ուս-հայկական օրացույցը»: Տեղեկատու նյութեր պարունակող ամենամյա այդ հրատարակությունում լայն տեղ էր հատկացվում նաև Դոնի հայկական գաղութին վերաբերող հաղորդումներին: 1890 թ. օրացույցն, օրինակ, մանրակրկիտ սովալներ է պարունակում նոր նախիջևանում քաղաքային վարչության, բարեգործական հաստատությունների, քաղաքային և գյուղական զբոսայգիների, բժշկական, դատական, ոստիկանական ծառայության ու դրանց անձնակազմի վերաբերյալ¹⁵¹:

Նոր նախիջևանի հայ մտավորականները տեղում մամուլի օրգաններ ունենալուց առաջ և դրանից հետո ուսական թերթերից զատ հանդես էր գալիս հայկական կենտրոնական մամուլի էջերում: Մամուլի այդ օրգաններից էին «Մշակը» (թղթակցում էին Գ. Չախտուշյանը, Ա. Աբելյանը, Հ. Գենջյանը, Ջ. Բեկ-Բուլաղյանը և ուրիշներ), «Մեղու Հայաստանի», «Նոր դար», «Փորձ», «Արձագանք» և այլ պարբերականներ:

Այդ ամենով հանդերձ, Դոնի հայության համար կարևոր էր տեղական պարբերականների հիմնումը: Նոր նախիջևանում հրատարակվող թերթերը տարածվում էին նաև հայկական գյուղերում, ինչպես և այլ, մանավանդ մամուլի սեփական օրգաններ չունեցող, գաղութներում: «Մեր ձայն» լրագիրն, օրինակ, ուղարկվում էր Սուլթան Սալա գյուղի դպրոցին և Ցալթայի հայկական համայնքին¹⁵²:

Դժվար է գերագնահատել մամուլի դերը: Այն կարևոր լծակ հանդիսացավ Դոնի հայության հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքը խթանելու գործում: Պարբերական մամուլը մտավորականության ձեռքում հզոր մի միջոց էր՝ հրատապ ու կարևոր խնդիրները հասարակական բնարկման ենթարկելու, բնակչությանը քաղաքականապես հասունացնելու, հայկական կյանքն առաջ մղելու համար: Դոնի հայ զանգվածը մամուլի միջոցով հասու էր դառնում հայ ժողովրդի կյանքում կատարվող անցքերին, նրա առօրյային և դրանով իսկ արգասավորվում ու ազգային լիցք ստանում:

Մամուլն էական դեր կատարեց լուսավորություն տարածելու, զբարոցական-կրթական ուղղությամբ առաջադիմության հասնելու, հետադիմական երևույթներն ու բարբերը խարաղանելու, հայ մտավոր կյանքը հասունացնելու գործում:

Նոր նախիջևանում հետաքրքիր բնթացք է ունեցել տպագրական-հրատարակչական գործը: Գաղութի հիմնադրումից մեկ տասնամյակ անց, երբ պայմանները թե՛ բնակչության գրագիտության և թե՛ տեխնիկական հնարավորության առումով, բնավ հասունացած չէին, նոր նախիջևանն ունեցավ տպարան:

Ժամանակի ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Հ. Արզումանյանի ջանքերով 1790 թ. Պետերբուրգից նախիջևանի Սուրբ Խաչ վանք տեղափոխվեց Գ. Խալդարյանի տպարանը: Դրա հնգամյա գործունեության տարիներին հրատարակվեց իր ժամանակի համար բավականաչափ մեծ քանակի (քսան) գիրք: XVIII դ. վերջերին նոր նախիջևանում Խալդարյան տպարանի հիմնումը կուլտուր-լուսավորական խոշոր երկվույթ էր ոչ միայն հայկական գաղութի, այլև ամբողջ երկրամասի համար: Դա հարավային Ռուսաստանի առաջին տպարանն էր¹⁵³:

Խալդարյանի տպարանը 1796 թ. Աստրախան տեղափոխելուց հետո նոր նախիջևանում տպագրական-հրատարակչական գործը դադարեց:

XIX դարի 20-ական թվականներին Գ. Պատկանյանը փորձում է տպարան հիմնել, անգամ տառեր է ձուլել տալիս, սակայն նրա այդ նախաձեռնությունը հաջողությամբ չի պսակվում¹⁵⁴: Ավելին, մինչև անցյալ դարի 70-ական թվականները նոր նախիջևանը մնում է առանց սեփական տպարանի, թեպետև տեղի մտավորականները պարբերաբար փորձեր էին անում այդ ուղղությամբ:

Այսպիսով, Դոնի ափերին բավականաչափ բարձր մակարդակով սկսված տպագրությունը հնարավոր չեղավ հետագայում շարունակել: Սակայն երկրամասի, այդ թվում և Դոնի ավազանի զարգացման մի-

153 Վ. Բաբխուդարյան, Ռուսահայերի առաջին տպարանը, ՊԲ2, 1967, № 4:

154 Հ. Տեր-Սիմոնյանը, 1871 թ. դիմելով վերագրա տառաներ տպարան հիմնելու համար, հիշատակում է, որ 1828 թ. տպարան է բացվել: «43 տարի սրանից առաջ, գրում է նա.—1828 թ. այսինքն ի հիշատակ նախիջևան քաղաքի 50-ամյա հորեկանի բացվում է իմն քաղաքական (իմա՝ քաղաքային—Վ. Ք.) տպարան, ամեն ինչ պարզանքով, բայց արժու, այն տպարանի հիմքը անգամ չի երկի այժմ» (ՀԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 1770, թ. 7):

Եթե այս վկայության հիման վրա ընդունենք, որ Գ. Պատկանյանին, այնուամենայնիվ, հաջողվել է հիմնել տպարան, ապա հարկ է նշել, որ այն գործել է շատ կարճ, քանի որ տպարանի հրատարակություններից ոչինչ չի հասել մեզ:

150 «Донская пчела», 1886, № 25.

151 Донско-Азовский русско-армянский календарь на 1890 год. Ростов н/Д. 1889 г., с. 190—195.

152 «Մեր ձայնը», 1908, № 24:

տումները, առանձնապես հասարակական-քաղաքական և կուլտուր-լուսավորական կյանքի առաջընթացն այլ պահանջներ էին դնում: Դպրոցները դասագրքերով, ծրագրերով ապահովելու, պարբերականներ, գրքեր հրատարակելու համար աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր հրատապ դառնում տպարան ունենալու խնդիրը:

Այդ իսկ պատճառով 1860-ական թվականներից ուժեղանում են տպարան հիմնելու և՛ ցանկությունները, և՛ այդ ուղղությամբ կատարվող գործնական քայլերը: 1866 թ. Ս. Նազարյանը Նոր Նախիջևանում եղած միջոցին, հայկական գիմնադիտ հիմնադրելու, հասարակության կողմից ուրախությամբ ընդունված, առաջարկի հետ մեկտեղ գտնում է, որ հարկ է նաև հայկական և լատինական տառատեսակներով տպարան հիմնել: Տպարանի հիմնադրման համար անհրաժեշտ 10 հազար ռուբլի գումարը նա խորհուրդ էր տալիս ժողովել ողջ հասարակությունից՝ միավագ կատարվող հանգանակությամբ¹⁵⁵:

1868 թ. Հ. Տեր-Գաբրիելյանը Նախիջևանում տպարան հիմնելու թույլտվություն է խնդրում¹⁵⁶: Միայն երեք տարի անց Եկատերինսուլսկի նահանգապետի գրասենյակից տեղեկացնում են, որ Պետերբուրգի համապատասխան ատյանների և ներքին գործերի մինիստրության համաձայնությամբ նրան վերապահվել է տպարան բացելու իրավունք: Միաժամանակ զգուշացվում էր հատկապես հայերեն տպագրությունը հետևելու մասին¹⁵⁷: Գլխավորապես ֆինանսական միջոցների պակասի հետևանքով տպարան հիմնելու այդ փորձը ևս հաջող ընթացք չի ունենում¹⁵⁸:

Երկու լեզվով՝ հայերեն և ռուսերեն դպրոցական դասագրքեր հրատարակելու համար Հ. Տեր-Սիմոնյանը 1870 թ. տպարան հիմնելու թույլտվություն է ստանում: Բացվելիք տպարանի վերահսկողությունը դրվում է Նոր Նախիջևանի քաղաքագլխի վրա: Նահանգային վարչությունը գտնում է, որ հայերեն կարելի է հրատարակել միայն այն գրքերը, որոնք անցել են հայերեն իմացող աշխատակից ունեցող Պետերբուրգի գրաքննչական կոմիտեով¹⁵⁹: Արգելակիչ այդ հանգամանքի, թերևս նաև այլ պատճառներով ձախողվում է նաև այդ տպարանի բացումը:

Ռ. Պատկանյանը «Նոր Նախիջևան» անունով թերթ հրատարակելու հայտ ներկայացնելու հետ մեկտեղ խնդրել էր տպարան հիմնելու թույլ-

տվություն: 1878 թ. հուլիս-օգոստոսին Պետերբուրգում եղած ժամանակ վստահ լինելով, որ տպարանի հարցում որևէ արգելք չկա, գնում է տպարանի սարքավորում: Այդ մասին նա հաղորդում է Նախիջևանի քաղաքագլխին և իր տիկնոջը: «Այստեղ իմ խորին շնորհակալությունը շնայտնել չեմ կարող և պ. Քնափֆին, — գրում է Ռ. Պատկանյանը, — որ մեծ բարեկամական փաստ ցուցուց ինձ՝ տպարանի գնելուն: Կա տպարան, որ կարժե մինչև մեկ միլիոն, իսկ մեր Նախիջևանինը արժեցավ միայն 3000 մանեթ, բայց կհավատաք, որ մերը ևս նույն պաշտոնը կկատարե, ինչպես և վերև հիշած թանկագինը: Մեր Նախիջևանը կունենա քանի մի շաբաթից մի պատվական, հարուստ, մեր պետքը բոլորովին լցնող տպարան, ուր մի հատիկ ասեղ պակաս չի լինիլ: Հենց եկած օրս կարող ենք սկսել տպելու այցելություն տոմսակեն սկսած մինչև մի մասնագիտական գիրք կամ ժողովրդական պարբերագրություն: Ուրեմն, այդ մասին կարող ենք միմյանց շնորհավորել և մեր նորահիմն տպարանին շատ երկար կյանք և գործունեություն բարեմաղթել»¹⁶⁰:

Նոր Նախիջևանում տպարան ունենալն այնքան կենսական և Ռ. Պատկանյանի համար էլ այնքան նվիրական ցանկություն էր, որ նա լիահույս իր նախաձեռնած գործի հաջողությանը, հատուկ բանաստեղծությամբ ողջունում է տպարանի հիմնումը:

Բարր եկար, հյուր թանկագին,	Հաստատ մնա, երկար ապրե
Ազգապարծանք գործարան,	Մեր մեջ, ո՞վ հայ տպարան,
Քեզ շատ վաղուց և անհամբեր	Եվ քո կյանքն կյանք կստանա
Կըսպասեր Նոր Նախիջևան:	Մեր կիսաշունչ նախըրվան:
Կալըդ բարի, ոտքդ թեթև,	Հայ մանկանցը տուր դասագիրք
Համայնաշահ գործատուն,	Զվարճալի, օգտաբեր,
Վստահ ենք դու պիտի կանգնես	Իսկ շափահաս ժողովրդին
Շատ կործանած հայի տուն:	Միտք ձոխացնող շատ գրքեր ¹⁶¹ :

Մեծ բանաստեղծին և քաղաքացուն վիճակված էր այս հարցում էլ հուսախաբ լինել: Նույն տարվա նոյեմբերին ստացվում է տպարան բացելու վերաբերյալ Եկատերինսուլսկի նահանգապետ Ի. Դուրնովոյի բացասական պատասխանը:

Անուղղակի որոշ տվյալներից երևում է, որ անցյալ դարի 70-ական թվականներին հիմնվել է տպարան, սակայն տպագրական-հրատարակչական փոքր հնարավորություններով: Հ. Տեր-Արրահամյանը 1880-ա-

¹⁵⁵ «Արարատ», 1913, № 8—9, էջ 733:

¹⁵⁶ ՀԿՊԱ, ֆ. 54, գ. 1129:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, ֆ. 139, գ. 1770, թ. 3—4:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 6—7:

¹⁵⁹ ЦГИА СССР, ф. 776, оп. 4, г. 1870, д. 652.

¹⁶⁰ Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 18:

¹⁶¹ Նույն տեղում, հ. 1, Երևան, 1963, էջ 106:

կան թվականների սկզբներին Ռոստովում հիմնել էր հայերեն և ռուսերեն լեզուներով տպարան: Այդ տպարանում երկու լեզուներով տպագրվել են միայն որոշ գրքեր: Փաստորեն XX դարի սկզբին են հիմնվում տեխնիկապես հագեցված բարեկարգ տպարաններ: Դրանցից աչքի էր ընկնում հատկապես Ս. Ավադյանի տպարանը: Վերևում հիշատակված գրեթե բոլոր հայկական պարբերականները տպագրվում էին այդ տպարանում:

Նոր Նախիջևանի տպարաններում հրատարակվեցին Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի երկերի ժողովածուները, գեղարվեստական գրականություն, դպրոցական դասագրքեր, գաղութի ու բարեգործական հաստատությունների պատմությունը և բազմաթիվ այլ գրքեր:

Նոր Նախիջևանում տպարաններ թեև ուշ հիմնվեցին (բացառյալ Նալբանդյան տպարանի), սակայն գրի ու գրականության նկատմամբ սերը միշտ էլ ուժեղ է եղել: Դրան մեծապես նպաստել է ինչպես ռուսամասկան հաստատությունների, այնպես էլ կրթված մտավորականության առկայությունը գաղութում:

Մխական դպրոցները տակավին XIX դարի առաջին կեսում ունեին աշակերտական ընթերցարաններ, իսկ եկեղեցիները՝ կրոնական բովանդակությամբ գրականության փոքրիկ գրադարան: Խոշոր վիճակում գտնվող այդ գրադարանները հետագայում ընդլայնվեցին: Քաղաքի նշանավոր դպրոցներն ունեին ավելի բարձր գրադարաններ: Նոր Նախիջևանի հոգևոր ուսումնարանը, օրինակ, 1879 թ. ուներ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն գրքերի բավականաչափ հարուստ գրադարան: Այնտեղ կային «Շավիղ լեզվագիտության» (ՍՊր, 1788), Մ. Կաղանկատվացու «Պատմությունը», Ռ. Պատկանյանի «Պատմություն Մեծին Պետրոսի» (ՍՊր, 1863): Ս. Շահաղիդի (1865 թ.) Մոսկվայում հրատարակված «Լեոնի վիշտը», Բաֆֆու «Դավիթ-Բեկը», Կոխլովի «Առակաները» (ռուսերեն), դասագրքեր, մեկ տասնյակից ավելի բառարաններ և այլ գրքեր¹⁶²:

Դրբի նկատմամբ հետաքրքրությունն այնքան մեծ էր, որ Հ. Տեր-Աբրահամյանը 1872 թ. Նախիջևանում գրախանութ է բացում: Այնտեղ վաճառվում էին ոչ միայն Ռուսաստանում, այլև Փարիզում, Վենետիկում, Վիեննայում, Զմյուռնիայում, Նրուսազեմում տպագրված գրքեր¹⁶³:

Գաղութի նշանավոր ռուսմասկան հաստատությունները՝ թեմական, Գոգոյան, Արհեստավորական, Ժառանգավորաց դպրոցները ունեին որոշ չափով մասնագիտացված գրադարաններ: Քաղաքային ակումբի գրա-

դարանը նախատեսված էր ընթերցող լայն հասարակության, ավելի հիշատակումը հաճախող քաղաքացիների համար: Բոլոր այդ գրադարաններն էլ աստիճանաբար աճում, հարստանում էին: Այդ ամենով հանդերձ, բնակչության գրագիտության աստիճանն ու գրքի նկատմամբ սերն այնքան բարձր էր, որ հանրային գրադարան ունենալու պահանջ էր զգացվում:

1886 թ. հանձնաժողով է ստեղծվում գրադարանի կազմակերպումը նախապատրաստելու համար: Հավանաբար հաջորդ տարում բացվում է նոր Նախիջևանի հանրային գրադարանը: Հանրային գրադարանին հասարակական այնպիսի կարևոր նշանակություն էր տրվում, որ դրան տնօրեն էին նշանակվում գաղութի ամենից ավելի պատասխանատու պաշտոն վարող անձնավորությունները: 1900 թ. հանրային գրադարանի վարիչի պաշտոնը վարում էր Նախիջևանի քաղաքապետ Ս. Խաղաժովը¹⁶⁴: Նախիջևանի Ա. Ս. Պուշկինի անունը կրող հանրային գրադարանն ուներ տարբեր բնույթի ու տարբեր լեզուներով գերազանցապես ռուսերեն և հայերեն գրականության հարուստ ֆոնդ՝ շուրջ 3400 կտոր գիրք և բազմաթիվ պարբերական հրատարակություններ¹⁶⁵: Գրադարանի հիմնական ֆոնդը հայ, ռուս և եվրոպական հեղինակների գեղարվեստական ստեղծագործություններն էին, որոնց թվում մանկական գրքեր և թատերագրական գործեր: Քիչ էր բնագիտության, մաթեմատիկայի, բժշկության, մանկավարժության, աշխարհագրության, պատմության, փիլիսոփայության, հոգեբանության վերաբերյալ գրականությունը¹⁶⁶:

Գրադարանն ուներ հայկական ավելի քան քսանմեկ կարևոր պարբերականների, այդ թվում «Արաբս», «Աղբյուր», «Արձագանք», «Բազմավեպ», «Գեղունի», «Գպրոց», «Թատրոն», «Լուսա», «Հանդես մամուլայ», «Հանդես գրականական», «Մուրճ», «Տարազ», «Փորձ» և այլ հանդեսների օրինակներ¹⁶⁷:

3. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍ

Դոնի հայկական գաղութում զարգացում ապրեց հատկապես գրականությունը: Նոր Նախիջևանի աշխույժ միջավայրը, գրագետ մտավոր-

164 «Памятная книжка области войска Донского на 1900 г.», Новочеркасск, 1900, с. 114.

165 Каталог книг Нахичеван и/Дону «Пушкинской» библиотеки. Нахичеван, и/Дону, 1907 г.

166 նույն տեղում:

167 նույն տեղում:

162 Էնցիկլոպեդիա, ֆ. 139, ց. 1, գ. 1782, թ. 3—18:

163 «Արարատ», 1872, № 1, էջ 43:

բականութեան անկախութիւնը և վերջինիս հայկական ու ռուսական շրջանների հետ հասարակական-մշակութային կապերն ու շփումները բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում գրականութեան զարգացման համար:

Տակավին XIX դարի առաջին կեսին, մանկավարժական աշխատանքներին զուգահեռ, գրական-հրատարակչական բեղմնավոր գործունեություն էր ծավալել իր ժամանակի գրագետ ու գիտուն մտավորականներից մեկը՝ Գաբրիել Պատկանյանը: Նա «Արարատ» շաբաթաթերթը և այլ պարբերականներ հրատարակելուց դատ, պատմական թեմաներով վեպեր, ողբերգություններ, պոեմներ էր գրում:

Այդուհանդերձ, ինչպես գաղութի հասարակական կյանքի այլ ասպարեզներում, այնպես էլ առանձնապես մշակութի այս ճյուղում, անչափ մեծ է հայ գրականութեան ակնավոր դեմքերի՝ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի դերը: Հատկանշական է, որ նրանց առաջին բանաստեղծությունները 1850-ական թվականներին տպագրվել են իրենց ուսուցչի և հոր՝ Գ. Պատկանյանի խմբագրած «Արարատ» պարբերականում:

Նրանք աճել ու ձևավորվել են հայկական գաղութի միջավայրում: Հեռանալով Նոր Նախիջևանից, Մ. Նալբանդյանը չէր կտրվել ու խորթացել հայրենի բաղաբեց, նրա հասարակական, մշակութային կյանքից: Ընդհակառակը, կոճվ հայտարարելով տեղի հետադիմական վերնախավերին, սոցիալական պայքարը շարունակեց նաև դրսից: Նա մինչև վերջ ամուր կապերի մեջ էր և աշխուժորեն հետաքրքրվում էր Դոնի հայկական զանգվածի կյանքով: Ընդկասակ վաղեմի կտակների հարցի բարձրացումը մամուլի էջերում և այդ դժվարին գործը ստանձնելն ու Ընդկաստան մեկնելն արվում էր Դոնի հայության մշակութային-կրթական վիճակը բարելավելու մտահոգությամբ, նույնիսկ Պետրոպոլիտական բանտարդելության ժամանակ մշտապես հետաքրքրվում էր Նոր Նախիջևանում կատարվող անցքերով:

Ռ. Պատկանյանն առավել ամուր թելերով էր կապված հայկական գաղութի հետ, քանի որ ապրում ու գործում էր այստեղ: Նա 1860—80-ական թվականների Նոր Նախիջևանի հասարակական-մշակութային կյանքի եռանդուն գործիչներից էր: Որևէ անարդարություն չհանդուրժող, գաղութի իրադարձությունների կենտրոնում գտնվող, ակտիվ ու ըմբոստ Պատկանյանը մշտապես հակամարտությունների մեջ էր տեղի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի հետ, որոնք մեծ մասամբ նյութ էին դառնում նրա ստեղծագործությունների համար:

XIX դարի կեսերին ազգային ինքնագիտակցության աճի հետ մեկտեղ վերելք էր ապրում հայ քաղաքական պոեզիան: Մ. Նալբանդյանը,

հենվելով ռուսական դեմոկրատական գրականության, առաջին հերթին Ա. Պուշկինի, Մ. Լեբմոնտովի ժառանգության վրա, հաստատում է բանաստեղծի բարձր կոչումը, նրա քաղաքացիական պարտքը հասարակական շարժումների դեմ պայքարելու գործում: Նա գտնում էր, որ գրական շարժումն ու արվեստը կոչված են ժողովրդին ճիշտ պատկերացում տանելու իրականության մասին: Մանավանդ գոյություն ունեցող իրականությունը բացահայտումը ժողովրդին կարող էր հասցնել իր վիճակն անհրաժեշտաբար վերափոխելու գիտակցությունը: Այդ իսկ պատճառով Նալբանդյանն իր ստեղծագործական ողջ տաղանդն ու ավյունը նվիրաբերել է այդ նպատակին:

«Հյուսիսափայլ» ամսագրի էջերում նա ծավալեց գրական-հրատարակչական լայն գործունեություն: Մամուլի էջերում հրատարակված մարտական հոդվածներում և մյուս բոլոր երկերում զգացվում է ժողովրդին ծանր դրությունից դուրս բերելու, նրա վիճակը բարեփոխելու ձգտումը: Նա անհաշտ պայքար էր մղում ժողովրդի հարստահարիչների դեմ, մերկացնում կղերաֆեոդալական ուսակցիայի ներկայացուցիչներին, քննադատում լիբերալների հայացքները:

Գրականության, փիլիսոփայության, արվեստի խնդիրը մարդկային կյանքը բարվոքելու, մարդուն աղատագրելու մեջ տեսնող գրողը մինչև վերջ հավատարիմ մնաց իր ստեղծագործական կյանքի առաջին տարիներին հրատարակած դավանանքին՝ պայքարել աղատության համար.

— Աղատություն, — գոչեցի, —
Թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ,
Թող դավ դնե թշնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտ կրկնեմ
Անդադար՝ աղատություն¹⁶⁸:

«Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» նշանավոր աշխատությունը ևս ծառայում էր հենց այդ նպատակին: Աշխատության մեջ հեղինակն ընթերցող հայ հասարակության և առաջին հերթին երիտասարդության առաջ բացահայտում է գոյություն ունեցող սոցիալական անարդարությունը և նրանց հաղորդակից դարձնում իր մտորումներին ու խոհերին: «Երկրագործության» ուղենիշ դրույթներից մեկը՝ ազգային-

168 Մ. Նալբանդյան, Երկեր, Երևան, 1979, էջ 4:

ազատագրական շարժումների լծորդումն է գյուղացիական հեղափոխության հետ:

Նա իր ապրած ժամանակաշրջանի ազգային և սոցիալական երևույթները խորությամբ քննելով հանգում է այնպիսի մեծ ընդհանրացումների, որ ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի ազատագրումը կարողացավ կապել համառուսական հեղափոխության հաղթանակի հետ: Հիրավի, մարգարեական էին Նալբանդյանի կանխատեսումները՝ «Ռուսիո ազատությունն ընդհանուր մարդկության վերաբերությամբ մեծ խորհուրդ ունի»:

Նրա բոլոր գործերը հագեցած էին դարաշրջանի առաջավոր գաղափարներով, հեղափոխական պաթոսով:

Մ. Նալբանդյանի ստեղծագործությունները, մանավանդ հրապարակախոսական հոդվածների մի զգալի մասը նվիրված են գրականության և արվեստի հրատապ հարցերին: Այդ աշխատություններով նա զնում է հայ ռեալիստական քննադատության ու գեղագիտության և մյուս կողմից՝ գեղարվեստական հրապարակախոսության հիմքերը: Նա մերժում էր ամեն մի հետադիմական և կյանքի առաջընթացն արգելակող երևույթ և նկատում ու պաշտպանում նորը, առաջադիմականը:

Նալբանդյանը առաջ էր քաշում գրականության ժողովրդայնության պրոբլեմը, միաժամանակ պաշտպանում ժողովուրդների իրավահավասարության գաղափարը, խարազանում ազգային խտրականության քաղաքականությունը:

Ռ. Պատկանյանը ազգային զարթոնքի, մտավոր-քաղաքական վերածնության, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսն էր և խարազանում էր միջնադարյան հետամնացությունն ու ամեն մի հինն ու իր դարն ապրածը:

Պատկանյանը ևս վճռականորեն կողմնորոշվում էր դեպի ժողովրդական լեզուն և գեղարվեստական մտածողությունը: Նա, Նալբանդյանի նման, ընթանալով Խ. Աբովյանի բացած ուղիով, հանդես էր գալիս դրաբարի մերժումով և աշխարհաբարի կրքոտ պաշտպանությամբ: Պատկանյանի համար նույնպես գրավոր խոսքը ժողովրդին մոտեցնելը, այն հասկանալի դարձնելը՝ գրականության ժողովրդայնացման հարցն էր, որը բխում էր կյանքի պահանջներից: Նա իրավամբ գտնում էր, որ դրաբարն ի վիճակի չէր, հասարակական նոր հարաբերությունների պայմաններում հազորդակցության միջոց լինել ժողովրդի համար:

Ռ. Պատկանյանը գրական ասպարեզ է իջել գրականության հասարակական ներգործուն դերի, բանաստեղծ-քաղաքացու դերի հստակ գիտակցությամբ: Նրա ստեղծագործություններին բնորոշ է կյանքի իր-

դությունների իրական ընկալումը: Մի շարք բանաստեղծություններում նա քննադատում է իր ապրած ժամանակաշրջանի սոցիալական հակասությունները, իր անսքող համակրանքն է արտահայտում ժողովրդի ներքնախավերի նկատմամբ:

—Մի՛ գարմանա, պարոն Սարգիս,
էս աշխարքի աղաթին,
Իշխանք, գանա, դուն խաբար չի՞ս,
Վուր քասիբին կու ատին¹⁶⁹:

Բանաստեղծը ճշմարիտ ազգասիրություն ու հայրենասիրություն էր համարում անշահախնդիր նվիրվածությունը հարազատ ժողովրդի լուսավորությանը, կուլտուրական զարգացմանը, նրա ազատագրությանը: Նա գրական տարրեր ժանրերի իր ստեղծագործություններով ժամանակակից սերնդին դաստիարակում էր հայրենիքին, ժողովրդի ազատագրությանն անձնագործ նվիրվածության ոգով:

Պատկանյանը հայ ժողովրդի XIX դարի 60—80-ական թվականների ազգային-ազատագրական շարժումների բուռն ու ցասկոտ երգիչն էր:

Նա հաճախ էր դիմում պատմական թեմաների: Պատմությունը, Պատկանյանի կարծիքով, պետք է ծառայի արդիականությանը: Պատմության հերոսական դրվագների վերհիշումը բանաստեղծի համար ժողովրդի ազգային գիտակցությունն արթնացնելու, նրան ազատագրական պայքարի կոչելու, սեփական ուժերի նկատմամբ հավատն ամրապնդելու միջոց էր: «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմում վերակենդանացնելով Ավարայրի ճակատամարտի հերոսին, նրան մասնակից է դարձնում իր ժամանակաշրջանի ազատագրական շարժմանը: V դարի հերոսի կերպարով բանաստեղծը ժողովրդին մարտակոչ է անում նրա ազգային-մշակութային ինքնությանը սպառնացող օտարի լուծը թոթափելու համար:

Այդ նույն նպատակին է ծառայում Պատկանյանի «Արաբսի արտասուքը» բանաստեղծությունը: Պատմության և իրականության համադրմամբ պոետը ակնառու է դարձնում օտարի բռնապետությունից ազատագրվելու անհրաժեշտությունը, ժողովրդին հարազատ, հասկանալի լեզվով և պատկերներով արտահայտում նրա նվիրական զգացումներն ու ձգտումները: Պատահական չէ, որ այդ բանաստեղծությունը հայ նոր գրականության մեջ առաջին շափածո գործն էր, որ ձեռք բերեց լայն ժողովրդականություն և դարձավ համազգային երգ:

169 Ռ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու հ. 1 Երևան, 1963, էջ 43:

Անուրանալի է Ռ. Պատկանյանի դերը երգիծական գրականության զարգացման գործում: Նրա համար երգիծանքը միշտ էլ գաղափարական սուր պայքարի զենք է եղել: Պատկանյանը ռուսական առաջավոր գրականության ավանդները, մասնավորապես երգիծանքի բնագավառում, ինքնատիպ ձևով կիրառեց հայ գրականության մեջ:

Հարկ չկա այստեղ ծանրանալ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի կյանքի ու գործունեության վրա, քանի որ այդ մասին գրվել է բավականաչափ շատ: Ուսումնասիրողները, նպատակ ունենալով արժեքավորել նրանց գրական ժառանգությունը, ցույց տալու նրանց տեղն ու դերը հայ գրականության պատմության մեջ, շեշտված ձևով լուսաբանել են երկու գործիչների հայացքների տարբերությունները ոչ միայն գրականության, այլև հասարակական-քաղաքական կյանքին վերաբերող հարցերում: Մեզ զբաղեցնող հարցասիրության, գաղութի գրական կյանքի, հասարակական մտքի վրա նրանց ունեցած ազդեցության վերհանման տեսակետից առաջնահերթ է դառնում երևույթի հակառակ կողմը՝ նրանց ընդհանուր գծերի, նրանց հայացքների նույնությունը:

Միանգամայն բնական ու հասկանալի է, որ թե՛ Նալբանդյանը և թե՛ Պատկանյանը, մանավանդ առաջին շրջանի ստեղծագործությունների նյութը քաղում էին իրենց քաջածանոթ ու հարազատ միջավայրից՝ Նոր Նախիջևանի իրականությունից: Մի հանգամանք, որը մեծապես նպաստում էր Դոնի հայության շրջանում նրանց ստեղծագործությունների նկատմամբ եղած հետաքրքրությանն ու դրանց լայն տարածմանը:

Մ. Նալբանդյանը «Մինին խոսք, մյուսին հարս» 1857 թ. գրած, բայց միայն վերջերս հայտնաբերված վիպակում¹⁷⁰ նկարագրում է երիտասարդ կտրիճների Մշո ս. Կարապետ ուխտի գնալու և վերադարձից հետո ընտրած աղջկա հետ ամուսնանալու նորնախիջևանցիների ավանդական սովորությունը: Մի երիտասարդ խոսք առնելով աղջկա ծնողներից, ընդունված կարգով ուխտի է գնում, սակայն աղջկա հայրը դրժում է պայմանը և աղջկան ամուսնացնում մեկ ուրիշի հետ:

Կ. Հայրապետյանին ուղղած նամակում Մ. Նալբանդյանը խնդրում էր հոգ տանել ու կազմակերպել վիպակի տպագրությունը, «որովհետև,— գրում էր նա,— այդ բանի գլխավոր նյութը առած է նախիջևանցոց կյանքից, վասն որո և մանավանդ հասկանալի և օգտակար նախիջևանցոց համար»¹⁷¹: Մ. Նալբանդյանի գեղարվեստական ու հրապարկախոսական ուրիշ շատ գործեր նույնպես առնչվում են Դոնի հայության անցյալին ու առօրյային:

Ռ. Պատկանյանն իր ստեղծագործությունների մի պատկանելի մասի նյութը վերցրել է հայկական գաղութի կյանքից:

Հատկանշական է, որ դեռևս հեղինակի կենդանության օրոք՝ 1879 թ. Նոր Նախիջևանում, առանձին գրքուկով լույս է տեսնում գաղութի վերնախավը ձաղկող, տեղի բարբառով գրված «Նոր Նախիջևանի քնար» երգիծական բանաստեղծությունների շարքը:

Խաղաղ Դոնի ափերին ծնված հայ մշակույթի երկու նշանավոր դեմքերն էլ հասակ են առել ու առնականացել միաժամանակ, ռուսական միևնույն դեմոկրատական միջավայրում: Նրանց հասարակական, դեմոկրատական հայացքների ձևավորման գործում կարևոր դեր են կատարել Մոսկվայի, Պետերբուրգի և Գորպատի համալսարանները:

1850-ական թվականներին ռուսական և վրոպական երկրների հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարվող իրադարձությունները՝ 1848 թ. հեղափոխությունը, Ղրիմի պատերազմից հետո Ռուսաստանում ծայր առած հակահորտատիրական շարժումը, Իտալիայում ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարը արձագանք էին գտնում ռուսական կենտրոնների երիտասարդության, այդ թվում և հայ ուսանողության մեջ:

Ե՛վ Նալբանդյանը, և՛ Պատկանյանը համարձակորեն բացահայտել են ժամանակի հասարակության հակասությունները, իրենց աչքիվ ցասումն արտահայտել տիրապետող շարիքի ու անարդարության դեմ, բացահայտորեն դրսևորել աշխատավոր ներքնախավերի նկատմամբ ունեցած համակրանքը:

Երկու գործիչներն էլ հայոց լեզվի, կրթության, առհասարակ լուսավորության ու մշակույթի հարցերում հետևողականորեն մերժել են ամեն մի հինն ու հետադիմականը և պաշտպանել նորը, առաջադիմականը:

Նրանք բազմիցս անդրադարձել են հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հարցերին: Եվ, եթե Նալբանդյանը 1860-ական թվականների սկզբներին հայ ժողովրդի երկու հատվածների ազատագրման կանենրի սկզբներին հայ ժողովրդի երկու հատվածների ազատագրման ուղիները որոնում էր համառուսաստանյան շարժումների մեջ, ապա Պատկանյանը, մեկ տասնամյակ անց՝ 70-ական թվականների վերջերին արդեն, հրասթափված միջազգային դիվանագիտության տմարդի վերաբերմունքից, խարաղանում էր հայկական հարցում եվրոպական խոշոր տերությունների բռնած դիրքը, նրանց քաղաքականությունը:

Նրանց երկուսին էլ հատուկ է եղել գաղափարական համոզվածությունն ու սկզբունքայնությունը, բուռն, կրքոտ սերը դեպի հայրենիք և նույնպիսի կրքոտ աստիությունը նրա թշնամիների հանդեպ: Ապրելով և նույն ժամանակաշրջանում նրանք, բնականաբար, անդրադառնում էին տվյալ դարաշրջանի և ազգային կյանքի առաջադրած հրատապ պրոբլեմներին և դրանց տալիս դրական, առաջադիմական մեկնաբանություն:

170 Մ. Գառնյան, Միջալի Նալբանդյան, Երևան, 1979, էջ 152:

171 Մ. Նալբանդյան, նշժ, հ. 4, Երևան, 1949, էջ 54:

Այլ խոսքով, նորնախիջևանցի երկու ականավոր դեմքերն էլ, շնա-
յած քաղաքական տարրեր շեշտադրության, գրականության, լուսավո-
րության, ընդհանրապես ժողովրդի կենսական շահերն արտահայտելու
խնդրում միևնույն ուղղության ներկայացուցիչներ էին:

Նոր Նախիջևանում մեծ էր հետաքրքրությունը Մ. Նալբանդյանի և
Ռ. Պատկանյանի ստեղծագործությունների նկատմամբ: Քաղաքի հասար-
ակական միջոցառումները համակված էր նրանց գործերով: Այդ ազդեցու-
թյունն այնքան վիթխարի էր, որ նրանց երկերը ձեռագիր կամ խմբա-
տիպ օրինակներով ձեռքից ձեռք էին անցնում, երգերի վերածված նրանց
բանաստեղծությունները լայն տարածում էին գտնում:

Հայկական գաղութի և հայ իրականության հետ Մ. Նալբանդյանի
ունեցած կապերի ու ազդեցության մասին է վկայում այն փաստը, որ
Պետրոպոլիսի լուսավորչական բերդում նրան այցելում ու նրա վիճակով հետաքր-
քրվում էին շատերը, հատկապես նորնախիջևանցիները, որոնց թվում՝
Ա. Սուլթանշահը, Հ. Սահրադյանը, Մ. Բաղալյանը, Մ. Բերբերյանը,
Կ. Հայրապետյանը, Ս. Նալբանդյանը և ուրիշներ: Նրա թաղմանն այնպի-
սի հոծ բազմություն էր հավաքվել, և կատարվեց այնպիսի անսովոր
հանդիսավորություն, որ ցարական իշխանությունը հատուկ «գործ»
սկսեց այդ առթիվ: Նալբանդյանի մահից հետո էլ ժողովուրդը նրա ան-
վան շուրջն առասպելներ էր հյուսում:

Նորնախիջևանցիները Նալբանդյանին և Պատկանյանին թաղեցին
իրենց համար ուխտատեղի դարձած Սուրբ Խաչ վանքի բակում:

Ինչպես իր տեղում նշեցինք, հայ գրականության և մշակույթի
ականավոր երկու գործիչներին գնահատող երախտապարտ հայրենա-
կիցները հուշարձաններ կանգնեցրին նրանց շիրիմներին: Պատկանյանի
մահարձանի բացումը վերածվեց հայ գրականության յուրատեսակ ազ-
գային հանդեսի:

Վերջապես Նալբանդյանի և Պատկանյանի ստեղծագործությունների
նկատմամբ հայրենակիցների հետաքրքրության մասին է վկայում այն
փաստը, որ XX դարի սկզբին Նոր Նախիջևանում առանձին գրքերով հրա-
տարակեցին նրանց երկերը:

Այս ամենից պարզ է դառնում, որ Նալբանդյանի և Պատկանյանի
ստեղծագործությունները ուղղություն են տվել գաղութի մշակութային
կյանքին, գրական-գաղափարական լիցք հաղորդել Նոր Նախիջևանի
հասարակությանը, առավելապես երիտասարդությանը: Նրանց երկերից
մտավոր սնունդ, գաղափարական ազդակներ ու ստեղծագործական ներ-
շնչանք են ստացել Դոնի հայության մի քանի սերունդներ:

Նոր Նախիջևանում գրական ժանրերից առանձնապես զարգացավ
գրամատուրգիան: Դա պայմանավորված էր թատրոնի նկատմամբ եղած
մեծ հետաքրքրությամբ:

Դեռևս 1870-ական թվականների վերջերին Ռ. Պատկանյանը ուշա-
դրություն է դարձնում Ղ. Ալաճալյանի տեղական թեմայով գրված «Ակա-
մա պսակ» պիեսի վրա: Նա բարձր է գնահատում պիեսը և խրախուսում
երիտասարդ հեղինակին՝ նույն եղանակով շարունակելու գրական իր
գործունեությունը¹⁷²: Ալաճալյանը շարունակում է գրել գրամաներ և ակ-
տիվ մասնակցել գաղութի գրական-թատերական կյանքին:

Հետագայում, XIX դարի վերջին տասնամյակներում և XX դարի
սկզբներին Նոր Նախիջևանի թատերական-մշակութային ապարեզի ակ-
տիվ ներկայացուցիչներ Գ. Չուբարը, Հ. Խաղամյանը, Ա. Աբելյանը մեծ
մասամբ տեղական փաստերի ընդհանրացումով գրում ու բեմադրում
են գրամատերիական բազմաթիվ գործեր: Կավ ընդունելություն է գտնում
մասնավորապես Ա. Աբելյանի «Նշանվածները» պիեսը:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում գրական-հրատարակատեսակական
աշխույժ գործունեություն էր ծավալել գաղութի մտավորականության հե-
ղինակավոր գործիչ Մ. Բերբերյանը: Նա հատկապես իր խմբագրած
«Դոնսկայա բեշ» և «Նոր կյանք» թերթերում հաճախ էր հանդես գալիս
ծավալուն հոդվածներով: Նա հայկական զանգվածին ծանոթացնում էր
ուրու և եվրոպական նշանավոր գրողների ու գրական գործիչների, մշա-
կույթի ու հասարակական կյանքի կարևոր իրադարձությունների հետ:
Մ. Բերբերյանի ջանքերի շնորհիվ են նախապատրաստվում, գրաքննչա-
կան դժվարությունները հաղթահարվում և 1903—1906 թթ. հրատարակ-
վում Նալբանդյանի ու Պատկանյանի երկերի ժողովածուները: Նա գրա-
կան ազդեցություն է գործել Դոնի հայ հասարակության գրական կյան-
քի վրա:

Շ. Կուրդինյանը աշխատում էր «Գինջ-Օղլյան և Շապոշիկյան» նշա-
նավոր առևտրական ընկերության գործակատարներ պատրաստող ուսում-
նարանում: Առևտրական տան տնօրենները գնահատում էին Կուրդինյա-
նի մանկավարժական գործունեությունը և նրա համար աշխատանքի
պայմաններ ստեղծում: Մ. Բերբերյանի միջոցով նա ծանոթանում է ու
շփվում տեղի և դրսի մտավորականների հետ¹⁷³:

172 Ռ. Պատկանյան, երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 232—233:

173 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ե. Փորթնյանի

Ֆոնդ:

Կուրդիստանն ականատես է լինում Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին Ռուստովում և Նախիջևանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, որոնք նրա վրա մեծ տպավորություն են գործում: Հեղափոխության ազդեցության տակ նա վճռականորեն կանգնում է աշխատավորության շահերի պաշտպանության դիրքերում: Նա սկսում է շահաժողով գործերով պարբերաբար հանդես գալ տեղական մամուլում և հատկապես «Նոր կյանքում»: Այս շաբաթաթերթի խմբագրությունում 1906 թ. ամռանը Ա. Մյասնիկյանը ծանոթանում է պոետի հետ, հետագայում ևս հանդիպումներ ունենում և օժանդակում նրա ստեղծագործական աշխատանքներին: Ե. Կուրդիստանը իր ստեղծագործություններում, մասնավորապես «Ազատության դողանջը», «Այնտեղ գնացեք» բանաստեղծություններում ազատության ձայն էր հնչեցնում: Նա կոչ էր անում շրջվել դեպի խեղճ գյուղացին, հանքերում տառապող բանվորները, սոցիալիզմի լույսը տանել նրանց մոտ խրճիթները¹⁷⁴: Նրա այդ և հետագայում գրված շահաժողով գործերը վկայում էին, որ ասպարեզ է իջել հայ պրոլետարիան բանաստեղծը:

Պոետի «Նվեր հայ գաղութին» բանաստեղծությունը գրված էր բնակչության արտահոսքի, գաղութը, առհասարակ հայրենի երկիրը թողնելու, այն ամալի դարձնելու վնասակար երևույթը կանխելու մտահոգությամբ:

Կաց աղբեր ջան, հեշ մի գնար	Արի աղբեր, խորհուրդ անենք
Օտար երկրից խեր չկա	Մի ճար գտնենք ապրելու
Թող չմարի մեր օջախը	Արի նորից քար, կիր կրենք
Նրա գլխին բան չկա:	Մեր փուլ տունը շտկելու ¹⁷⁵ :

Այս շրջանում սոցիալ-քաղաքական որոշակի երանգ ունեցող և այլ բովանդակության բանաստեղծություններով պարբերաբար հանդես էին գալիս արդեն ձևավորված պոետ Օ. Անոփյանը և ուրիշներ:

Մ. Շահինյանը երիտասարդության ավելի քան տաս տարիներն անց է կացրել Նոր Նախիջևանում (Հ. Ղլտճյանի թոռն էր), գործակցել տեղի մտավորականության երևելի դեմքերի հետ¹⁷⁶: Մամուլում նա տպագրում էր գրականության, գեղագիտության և այլ հարցերին նվիրված ծավալուն հոդվածներ, դասախոսություններ կարդում Մ. Նալբանդ-

174 «Նոր կյանք», 1906, № 23, 25:

175 Նույն տեղում, № 22:

176 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Մյասնիկյանի ֆոնդ, Թ. 15:

յանի մասին: Նա տկտիվ մասնակցություն էր ունենում գրական մշակութային կյանքին:

Նոր Նախիջևանի գաղութի հայկական և Ռուստովի ռուսական պարբերականների հայ խմբագիրները, թերթերի թղթակիցների մի զգալի մասը գրական ճաշակ ունեցող անձնավորություններ էին: Նրանք հաճախ հանդես էին գալիս Գոնի հայության առօրյային վերաբերվող տեղական նշանակություն ունեցող ֆելիետոններով, պատմվածքներով և գրական այլ ժանրերի ստեղծագործություններով:

Թարգմանություններ էին կատարվում առանձնապես եվրոպական ճանաչված հեղինակների գործերից, որոնք ևս նպաստում էին գաղութի գրական կյանքի առաջխաղացմանը:

Արվեստի ամենից առավել մեծ տարածում գտած և ժողովրդականություն վայելող ճյուղը թատրոնն էր: Թատրոնը ժողովրդին հոգևոր անունդ տվող, նրան լուսավորող, նրա կուլտուրական ու մտավոր զարգացմանը նպաստող անփոխարինելի մի ուժ էր: Իզուր չէ, որ Ռ. Պատկանյանը նշում էր, թե թատրոնը հայելու նման ցոլացնում է ժողովրդի մտավոր և հոգեկան իրավիճակը, նրա վարքն ու բարքը:

Գոնի հայության մեջ թատերական արվեստի նկատմամբ հետաքրքրությունը գրեթե ամբողջ էր դեռևս գաղութի հիմնադրման առաջին տասնամյակներին: Ստեղծված բարենպաստ հասարակական մթնոլորտի շնորհիվ 1830-ական թվականից Նոր Նախիջևանում կազմակերպվում են թատերական ներկայացումներ: Մոսկվայում կրթություն ստացած և հայրենի քաղաքում աշխատանքի անցած մի խումբ երիտասարդներ՝ Թ. Խաղամյանը, Մ. Տիգրանյանը և Մ. Քուչնարյանն աշակերտների մասնակցությամբ դպրոցի շենքում մի քանի տարի շարունակ ներկայացումներ են կազմակերպում: Բեմադրում էին հատկապես Թ. Խաղամյանի պատմական թեմաներով գրված պիեսները¹⁷⁷:

1860-ական թվականներին Արծաթյանյան եղբայրները և նրանց համակիրները որոշ փորձեր են կատարում թատերական խումբ կազմակերպելու ուղղությամբ¹⁷⁸:

Այդ ժամանակվանից Նոր Նախիջևանի թատերական կյանքում կարելի էր տեսնել նաև սկսում կատարել Կոստանդնուպոլսից և Թիֆլիսից հյուրախաղերի եկած նշանավոր դերասաններն ու դերասանական խմբերը:

177 Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ե. Շահազիզի ֆոնդ 1 բ., գ. 14:

178 Ռ. Պատկանյան, երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 421:

Խոշոր է մասնավորապես Կ. Պոլսից ժամանած Թովմաս Ֆասուլաճ-
յանի դերը: 1869 թ. նա ներկայացումներ էր տալիս Հյուսիսային Կով-
կասի հայաբնակ վայրերում՝ Մոզդոկում, Ղզլարում: Հայաշատ վայրե-
րում նրա հետագա թատերական շրջագայություններին նահանգային իշ-
խանությունների կողմից արգելքներ են հարուցվում: Թ. Ֆասուլաճյանը
մեկնում է Պետերբուրգ և նրան հաջողվում է ներքին գործերի մինիստրու-
թյունից թույլտվություն ստանալ հայերեն լիզվով ներկայացումներ
ստալու Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքներում¹⁷⁹: Նա մայրաքաղաքից
ուղղակի մեկնում է Նոր Նախիջևան և տեղի սիրողների մասնակցու-
թյամբ մի քանի ներկայացում կազմակերպում, որոնք անցնում են մեծ
հաջողությամբ: Տեսնելով ներկայացումները շարունակելու բնակչության
բուռն ցանկությունը թատերախումբ բերելու նպատակով նա մեկնում է
Կ. Պոլիս:

1870 թ. սկզբին Ֆասուլաճյանը 18 հոգուց բաղկացած թատերախում-
բով վերադառնում է Նախիջևան և բեմադրում պատմական թեմաներով
դրամաներ, Գ. Մունդուկյանի «Խաթաբալան», «Գիշերվա սաբբը խեր է»,
Մոլիերի կատակերգությունները¹⁸⁰:

Ներկայացումները կազմակերպվում էին վաճառական Ի. Պոպովի
ցորենի ամբարում, որը զուրկ էր որևէ հարմարությունից: Այն փոքրի-
շատե թատրոնի պահանջներին հարմարեցնելու նպատակով Նախիջևանի
քաղաքագլուխը հանձնարարում է քաղաքի ճարտարագետին համապա-
տասխան վերափոխումներ կատարել այնտեղ¹⁸¹: Ճարտարագետն իր
հերթին Ֆասուլաճյանից խնդրում է ամեն անգամ տեղյակ պահել ներ-
կայացումների մասին, որպեսզի ինքն օգնի բեմադրությունները կազ-
մակերպելուն¹⁸²:

Ֆասուլաճյանի խմբի ներկայացումները մեծ տպավորություն ու
ազդեցություն են գործում նախիջևանցիների վրա: Տեղի թատերական
նշանավոր գործիչ Գ. Չուբարը այդ մասին գրում է. «Նա կրցավ գրավել
հասարակության սերը և հարգանքը, վառել նրանում ազգային կայծը,
ծանոթացնել նրան հայության պանծալի անցյալի հետ»¹⁸³: Անտարա-
կույս իրավացի է Գ. Ստեփանյանը, երբ Ֆասուլաճյանի խմբի ռուսաս-
տանյան շրջագայությունների մասին գրում է. «Թատերական արվեստին

հաղորդակից է դարձրել գավառական մի շարք քաղաքների հայությունը,
նրանց կապել է հայ մշակույթին, պատմական ողբերգությունների ցու-
ցադրմամբ նպաստել ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը»¹⁸⁴:

Նոր Նախիջևանի թատերական կյանքի վրա վիթխարի է հռչակավոր
դերասան Պետրոս Աղամյանի ազդեցությունը: Առաջին անգամ նա Նոր
Նախիջևան է եկել Ֆասուլաճյանի խմբի հետ: Հետագայում՝ 1882, 1883,
1885 թվականներին բազմիցս այցելում է Նախիջևան: Մի քանի ձմեռ,
փոքր ընդմիջումներով մնում է այնտեղ, հանդիպումներ ունենում և
մտերմանում Լ. Պատկանյանի հետ:

Աղամյանի հյուրախաղերը, նրա մասնակցությամբ տրվող ներկա-
յացումները մեծ հաջողություն են ունենում, ոգևորությամբ ընդունվում և
մղում տալիս թատրոնի նկատմամբ եղած հետաքրքրություններին: «Կա-
րող եմ ասել,—գրում է Լ. Պատկանյանը,— որ Նախիջևանի թատրոնը,
որ յուր հոգևաբքն էր զգում, պր. Աղամյանի գալույն նոր հոգի ստացավ
և թատերասերները նոր հույսերով խրախուսվեցան»: Եվ ապա ... Աղամ-
յանը յուր քանքարի զորությամբ ծանոթացուց ժողովրդին թատրոնի իս-
կական խորհրդի հետ»¹⁸⁵:

Հիրավի, Պ. Աղամյանը այնպիսի հետք էր թողել, որ նրա մահվան
տասնամյակի առթիվ տեղի դրամատիկական ընկերությունը հատուկ
ներկայացում է կազմակերպում: Ընկերության նախագահ Գ. Չուբարը
զեկուցում է տալիս դերասանի կյանքի ու գործունեության մասին, կազ-
մակերպվում է Նախիջևանի բանկում պահվող նրա իրերի ցուցահանդես,
մատչելի է Նախիջևանի գրվում է Աղամյանի կիսանդրին: Այդ առթիվ
թատրոնի ճեմասրահում գրվում է. «Աղամյանը կարծես Նախիջևանցի
թատերասեր Շ. Գենչյանը գրում է. «Աղամյանը կարծես Նախիջևանցի
լիներ, այնքան մոտ է նրա անունը նախիջևանցու սրտին, անխտիր բո-
լոր խավերի համար էլ: Նախիջևանի հայ բեմի անցյալը շատ սերտ կապ-
ված է այդ կախարդական անվան հետ»¹⁸⁶:

Ֆասուլաճյանի խմբի և Աղամյանի հյուրախաղերը մեծապես խթա-
նում են տեղում մշտական թատրոն ստեղծելու մտաչնությունը: Լ. Պատ-
կանյանը նշելով (1878) թատրոնի կարևոր նշանակությունը ժողովրդին
լուսավորելու գործում, գտնում էր, որ մշտական թատրոն ունենալու
ժամանակը հասունացել է. «Այժմ կարող ենք հավաստի լինել,—գրում
էր նա,— որ Նախիջևանը կունենա ժողովրդական թատրոն, այսինքն մի
նոր միջոց ազգային լուսավորությունը առաջ տանելու, ազգի աչքը բա-

179 Ա. Երևմյան, Ռուսահայ թատրոնի պատմություն, Վենետիկ, 1933, էջ 750:
180 Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 2, Երևան,
1969, էջ 275—276:
181 ՀԿՊՊԱ, ֆ. 139, գ. 1757, թ. 2:
182 Նույն տեղում, թ. 4—5:
183 «Հայաստանի կոչնակ», 1929, № 31:

184 Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. 2, էջ
281—282:
185 Լ. Պատկանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 357, 360:
186 «Մշակ», 1903, № 55:

ձգում դրսի նշանավոր դերասաններին: Ուժեղանում է թատերախմբերի ու անվանի դերասանների հոսքը:

XIX դարի 70—80-ական թվականներին, եթե հշուրախազերի էին գալիս Կ. Պոլիսի դերասաններն ու թատերախմբերը, ապա հետագա տասնամյակներում ուժեղանում է Թիֆլիսի և մասամբ Բաքվի դերասանական խմբերի դերը:

1890-ական թվականներից սկսած հշուրախազերի էին գալիս Գ. Պետրոսյանի, Հ. Արեւլյանի, Սիրանուշի, Ա. Արմենյանի, Ի. Ալիխանյանի թատերախմբերը: 1896 թ. Գ. Պետրոսյանի և Հ. Արեւլյանի ղեկավարությամբ բեմադրվում է, գերազանցապես հայ դրամատուրգների, 10 պիես¹⁹⁵: Սակայն երեք տարում՝ 1897—1899 թթ., հավանաբար կառավարության արգելքների պատճառով, ոչ մի ներկայացում չի կազմակերպվում: 1900 թ. համբավավոր Սիրանուշի ղեկավարությամբ վերսկսվում են թատերական ներկայացումները: 1902 թ. թատերական այդ խումբը տեղի սիրողների մասնակցությամբ նոր նախիջևանում բեմադրում է տաս դրամա¹⁹⁶:

1905 թ. նոր նախիջևանի քաղաքային թատրոնի շենքը տրամադրվում է հայոց դրամատիկական ընկերությանը, որն Ա. Արմենյանի ղեկավարությամբ տալիս է 19 ներկայացում¹⁹⁷: Հաջորդ տարում Ա. Արմենյանի և Ի. Ալիխանյանի ջանքերով կազմակերպվում է 29 ներկայացում¹⁹⁸:

Անդրկովկասից և Կ. Պոլսից պարբերաբար ժամանող թատերական խմբերը թարմ շունչ և ազգային լիցք էին հաղորդում զազութի թատերական կյանքին:

Հշուրախազերի եկող թատերական խմբերի բեմադրություններին մշտապես մասնակցում էին նաև տեղի թատերասերները: Նրանք ճանաչված ոեժիսորների ու դերասանների հետ աշխատելով, ժամանակի ընթացքում մեծ փորձ ու վարպետություն են ձեռք բերում:

Գ. Չուբարից, Հ. Խաղամյանից բացի, որոնք նաև բեմադրություններ էին տալիս, մեծ վաստակ ունեին սիրող դերասաններ Գ. Ալաջալյանը, Կ. Թիթրյանը, Թ. Պոպովը, Ա. Խիթարյանը, Մ. Սալթիբեյանը և շատ ուրիշներ: 1904 թ. «Թատերական արվեստ սիրողների ընկերությունը» դրամատիկական թատրոնում նշում է սիրող դերասաններ Կարապետ

Թիթրյանի¹⁹⁹, իսկ 1907 թ.՝ Բաղեսու Պոպովի բեմական գործունեության 25-ամյակը²⁰⁰:

Տեղի դրամատիկական ընկերությունն այնքան էր աճել և փորձառու դարձել, որ քաղաքային վարչության հետ համաձայնության է գալիս 1907 թ. սկսած սեփական ուժերով բեմադրել տարեկան 10—12 ներկայացում²⁰¹: Ավելին, նոր նախիջևանի թատերական խումբը ներկայացումներ էր տալիս շրջակա հայկական գյուղերում և Դոնի ավազանի ու Հյուսիսային Կովկասի հայաբնակ վայրերում²⁰²:

Բեմադրվում էին եվրոպական, ռուսական և հայ նշանավոր դրամատուրգների պիեսները: Հայ դրամատուրգներից ներկայացվում էր հասկապես Գ. Սունդուկյանի «Պեպոն», «Բաղնիսի բողջան», Բաֆֆու «Դավիթ Բեկը», Ա. Շիրվանզադեի «Պատվի համար»-ը, Նար-Դոսի «Սպանված աղավնին», Ա. Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը», Լ. Շանթի «Ճամբուն վրա», Ա. Արեւլյանի «Նշանվածները» և այլն:

Հայկական գյուղերը ևս XX դարի սկզբից սկսել էին տեղական ուժերով ներկայացումներ կազմակերպել: 1910 թ. Թոփտի գյուղում, իսկ հաջորդ տարին Չալվերում ստեղծվել էին թատերասերների խմբեր, որոնք տեղի ուսումնարաններում բեմադրում էին «Պեպոն»²⁰³: Հետագայում Չալվերի դրամատիկական խմբակը երկար փորձերից հետո կարողանում է ներկայացնել «Արշակ Բ» ողբերգությունը և «Պեպոն»²⁰⁴: Թոփտի գյուղի թատերասեր ուսուցիչները աշակերտների մասնակցությամբ բեմադրում են նաև «Չար ոգի», «Պատվի համար» դրամաները²⁰⁵:

Թատրոնը, որպես հասարակական բարքերը կրթող, կուլտուրական զարգացման կարևոր մի գործոն անհրաժեշտ պահանջ էր դարձել նաև գյուղական բնակչության համար:

Թատրոնի նկատմամբ հետաքրքրությունը, կազմակերպվող ներկայացումներն ունեցան նաև այլ նշանակություն: Դա բարերար ազդեցություն ունեցավ նաև հայերեն գրական լեզուն արմատավորելու գործում:

Նորնախիջևանցիների խոսակցական լեզուն հայկական բարդ ու խճողված բարբառներից է: Դրանք շարունակ ապրելով Ղրիմի թափարների հետ կողք-կողքի ու նրանց տիրապետության տակ, հայերը գոր-

199 «Մշակ», 1904, № 33:

200 «Южная театральная газета», 1907, № 29:

201 «Մեր ձայնը» 1907, № 1:

202 «Նոր կյանք», 1906, № 1:

203 Բ. Հաբուրյունյան, 19—20-րդ դդ. հայ թատրոնի տարեգրություն, հ. 2, էջ

493—494:

204 «Գաղութ», 1914, № 13, 16, 31:

205 Նույն տեղում, № 2, 3:

195 Բ. Հաբուրյունյան, 19—20-րդ դդ. հայ թատրոնի տարեգրություն (1801—1922)

հ. 1, Երևան, 1980, էջ 448—465:

196 Նույն տեղում, հ. 2, էջ 58—101:

197 Նույն տեղում, էջ 189—211:

198 Նույն տեղում, էջ 215—252:

ծածել են թուրք-թաթարական բազմաթիվ բառեր ու արտահայտություններ, որոնք մտել են տեղական բարբառի մեջ և ավելի խրթին դարձրել այն:

Գոնի ափերին հաստատվելուց հետո էլ հայերը երկար ժամանակ աշխույժ հարաբերությունների մեջ էին Ղրիմի և Կ. Պոլսի հայկական շրջանների հետ, հանգամանք, որը նպաստում էր տեղական բարբառում թուրքական ազդեցությունը պահպանելուն: Այնպես որ, այդ շրջանում հայերեն գրական լեզվին անձանոթ հայկական զանգվածն ամուր փարված էր տեղական բարբառին:

Գ. Պատկանյանը պատմում է մանկավարժական գործունեության ժամանակ իր հետ պատահած մի դեպքի մասին: Գոնի ափերին հայերի հաստատվելուց կես դար անց, 1820-ական թվականների վերջերին նրանց այնքան խորթ էր արևելահայ գրական լեզուն, որ նույնիսկ դպրոցի աշակերտները չէին ըմբռնում ուսուցչի արտասանած «թանաք» բառը: Գրատակ նրանք հասկանում էին «թէնէքէ»՝ թիթեկ²⁰⁶:

Ռուսական միջավայրն աստիճանաբար իր ներգործությունն է ունենում: Նոր Նախիջևանի բարբառում զգացվում է ռուսերենի ազդեցությունը, որը հետզհետե ավելի ու ավելի է նկատելի դառնում:

XIX դ. երկրորդ կեսից Հայաստանի և ռուսահայ շրջանների հետ շփումների ու կապերի ուժեղացման, կրթություն ստացած մտավորականության շնորհիվ, տեղական բարբառի հարևանությամբ հետզհետե իր ուրույն տեղն է գրավում արևելահայ լեզուն: Գրական լեզվի ճաշակ պատրաստելու, այն տարածելու գործում խոշոր է դպրոցի, մամուլի, գրականության և թատրոնի դերը:

Դպրոցներում ուսուցումը, հատկապես անցյալ դարի վերջերից տարվում էր գրական հայերենով, դասագրքերը նույնպես կազմվում էին գրական հայերենով: Նույնիսկ 20-րդ դ. սկզբին բանավեճ էր գնում դրպրոցում գրական հայերենով, թե՞ տեղական բարբառով ուսուցանելու հարցի վերաբերյալ: Այն կարծիքն էր հայտնվում, որ գրական լեզվով դասագրքերն աշակերտներին անհասկանալի են, ուստի և առաջարկվում էր առաջին տարում ուսուցանել բարբառով²⁰⁷: Սակայն 1912 թ. դպրոցական դասագրքի համար սահմանված մրցանակում արդեն հատուկ շեշտվում էր դասագիրքը գրական լեզվով, առանց դավառաբարբառների շարադրելու պահանջը²⁰⁸:

Մամուլի տեղական օրգանները լույս էին տեսնում գրական լեզվով, սակավ դեպքերում միայն հոդվածներ էին տպագրվում նախիջևանի բարբառով: Ռ. Պատկանյանի և տեղի մյուս գրողների ստեղծագործություններն ու հրատարակատեսակական հոդվածները հրատարակվում էին թյուններն ու հրատարակատեսակական հոդվածները: Մամուլը և գեղարվեստական գրականությունը ունեին ընթերցողների լայն շրջան և էական դեր էին կատարում գրական լեզվի արմատավորման գործում:

Դպրոցական ուսուցման, մամուլի, գիր ու գրականության հետ մեկտեղ լեզվի հարցում կարևոր էր նաև հայ թատրոնի նշանակությունը: Հարկավ տեղի գրամատիկական խումբը ներկայացումներ էր տալիս նաև տեղի բարբառով, սակայն դրանք եզակի դեպքեր էին: Մշտապես լեզվեցուն դահլիճներում կազմակերպվող թատերական ներկայացումների միջոցով նախիջևանցու ականջն ընտելանում էր արևելահայ գրական լեզվին:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին գրական լեզուն գործածվում էր հասարակական, պաշտոնական միջավայրում, իսկ բարբառն՝ ընտանիքում ու կենցաղային հարաբերություններում: Նրկուսն էլ հավասարապես զոյակցում և հասկանալի էին նախիջևանցուն: Այս շրջանում նոր նախիջևանի բարբառն էլ բավականաչափ մաքրվել էր խրթին արտահայտություններից, դարձել ավելի հասկանալի²⁰⁹:

Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի հասարակական կյանքի ու մշակույթի ընդհանուր առաջադիմությունը պայմաններ էր ստեղծել թատրոնից բացի, զարգացնելու նաև արվեստի այլ ճյուղեր՝ կերպարվեստը, երաժշտությունը և այլն:

Գոնի հայկական զանգվածը մեծ հաջողությունների հասավ մասնավորապես գեղանկարչության ասպարեզում: Հայկական գաղութում ծնված ու նախնական կրթություն ստացած շնորհալի շատ պատանիներ հետագայում դարձան հայկական մշակույթի ճանաչված դեմքեր: Նրանցից է նկարիչ Հմայակ Արծաթյանյանը (1876—1919):

Տեղի ժառանգավորաց դպրոցն ավարտելուց հետո մասնագիտական կրթություն է ստանում Մոսկվայի գեղանկարչության, քանդակագործու-

209 Նոր Նախիջևանի բարբառի մասին պատկերացում կազմելու համար բերենք լեզվի մասին մամուլում բարբառով տպագրված հոդվածից մի հատված. «Եթե մեր լեզուն նախիջևանի մեջ չէ թե միայն առաջադիմություն չի անիլ, հասցա քանի կերթա ետ կգարն է, քանի կերթա կըմոզացվի նէ, անգոր խոշոր պատճաններէն մեկն ալ ան է, որ մեր վարժապետներուն մեջը հայնակը իրեն արժանի տեղը բռնած չէ, նարա վրան, ինչպես մեկ էնկ հարկաւոր առարկայի վրա տէլէն լին նայիլ ոչ վարժապետները, ոչ ալ աշակերտները» («Մեր ձայնը», 1908, № 25):

206 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 8816, թ. 34:
207 «Մշակ», 1902, № 115, 143, 172:
208 «Հովիվ», 1912, № 15, էջ 237:

1958 թ. Գ. Շլոյանը այցելում է Սովետական Հայաստան, էջմիածնի Մայր տաճարի համար ստեղծում «Հայկական աստվածամայրը» նկարը:

Նկարչի անհատական ցուցահանդեսներ են կազմակերպվել Հոռոմում, Փարիզում և այլուր: Իսկ 1984 թվականին՝ Մոսկվայում:

Նկատելի առաջընթաց է տեղի ունենում երաժշտական արվեստի ասպարեզում:

Նոր նախիջևանն աչքի էր ընկնում ժողովրդական հարուստ երաժշտությունում: Հայերը զրիմաբնակ իրենց նախնիներից ժառանգել և Գոնի ավերին հնչեցնում էին ժողովրդական հարազատ երգերը: Գոնի հայկական զազութում ստեղծվեցին հարսանեկան, աշխատանքային, կենցաղային բազմազան երգեր ու պարեղանակներ²¹⁶:

Բավականաչափ լայն տարածում գտած ժողովրդական երաժշտությանը զուգահեռ աստիճանաբար իր ուրույն տեղն է գրավում նաև պոֆեսիոնալ երաժշտությունը: Շատ երիտասարդներ երաժշտական բարձրագույն կրթություն էին ստանում և վերադառնալով հայրենիք կամ աշխատանքի անցնելով շրջակա քաղաքներում համերգներ էին տալիս տեղացիների համար: Հասարակության մեջ աստիճանաբար սկսում է մշակվել համեմատաբար բարձր երաժշտություն ընկալելու ճաշակ և ունակություն:

Այդ մասին է վկայում հետևյալ փաստը: Պետերբուրգի կոնսերվատորիայի ուսանող զորեղ ու զեղեցիկ ձայն ունեցող Ն. Շահլամյանը (1860—1904) ձայնը մշակելու և կատարելագործվելու նպատակով օպերային թատրոնում աշխատանքի անցնելուց առաջ երեք տարով մեկնելու էր Իտալիա²¹⁷: Հայրենիք այցելելու ճանապարհին, տեղացիների խնդրանքով կանգ է առնում Նոր Նախիջևանում: Տեղի դրամատիկական ընկերության անդամների մասնակցությամբ նա համերգ է տալիս, որն անցնում է մեծ հաջողությամբ: Այդ մասին թերթում հրատարակված հաղորդման մեջ կարդում ենք. «Մեր հայ ընտիր հասարակությունը ամենայն պատվով, ուրախությամբ և քաջալերությամբ ընդունեց, խրախուսեց և բարոյապես ու նյութապես վարձատրեց երիտասարդ պարոնին»²¹⁸:

²¹⁶ Այդ մասին տե՛ս Խ. Փաբչեյան, Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Մ. Կյուլեջյան, Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական երգերն ու եղանակները («Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» նյութեր և ուսումնասիրություններ, գիրք 2, Երևան, 1971): Ե. Շամիլյան, Գարավոր արմատներ (Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսության նյութեր), Երևան, 1980:

²¹⁷ Մ. Մուրադյան, Հայ երաժշտությունը XIX և XX դարերում, Երևան, 1970, էջ 290—292:

²¹⁸ «Նոր դար», 1889, № 33:

Հայ երաժիշտները, Անդրկովկասում երբեմն արգելքների հանդիպելով, հաճախ իրենց հայացքն ուղղում էին դեպի Նոր Նախիջևան, ուր ջերմ ընդունելության էին արժանանում: Կարա-Մուրզայի համերգը Թիֆլիսում արգելվում է, սակայն կազմակերպվում է Նոր Նախիջևանում, որտեղ հնչում են Մ. Նալբանդյանի «Մեր հայրենիքը» և այլ երգեր²¹⁹:

Գոնի հայկական զազութում երաժշտական կյանքն այնքան էր առաջադիմել, որ առանց դրսեկ ուժերի մասնակցության կազմակերպվում էին հետաքրքիր համերգներ կամ երաժշտական երեկոներ: Հիշատակենք միայն մեկ փաստ: Եկեղեցական հոգաբարձությունն իր նախագահ Գ. Խոջոյանի ղեկավարությամբ կազմակերպում է դրամատիկական-երաժշտական երեկույթ: Լեփ-լեցուն գահլիճում բեմադրվում է «Քյուրիմացուցություն» կատակերգությունը, ելույթ է ունենում 60 հոգուց բաղկացած քառաձայն երգչախումբը, հնչում են ուսուսական և իտալական օպերաներից առանձին դերերգեր: Վերջում Քեկիշահիյան հինգ եղբայրները՝ երկուսը զաշնամուրով, երկուսը ջութակով և մեկը թավջութակով կատարում են Գլինկայի «Ռուսլան և Լյուդմիլա» օպերայի նախերգանքը և այլ հատվածներ: Ճոխ երեկույթը ավարտվում է եվրոպական պարերով²²⁰:

Տեղական ուժերով նման ծրագրով համերգ տալը վկայում է բարձրորակ կադրերի առկայության և հայ հասարակության երաժշտական պատշաճ մակարդակի մասին:

Նոր Նախիջևանում թանգարան կազմակերպելու գաղափարը, նույնպես, խոսում է հայկական զազութում մշակութային կյանքի դարգացման մակարդակի մասին:

Գեոև Տավրիկյան թերակղզին թողնելու ժամանակ զրիմահայերը, հաղթահարելով գաղթագնացության դժվարությունները, իրենց հետ բերել էին թանկարժեք իրեր, խաչքարեր, հնագիտական արժեք ունեցող եկեղեցական անոթներ և ձեռագրեր: Ձեռագրերից ամենահինը 1212 թվականի էր, իսկ նորը՝ գրված 1780 թ., Հ. Արղուսյանի դավթարն էր:

Ձեռագրերի թիվը հասնում էր շուրջ 300-ի, իսկ այդ գործին մոտ կանգնած և դրանով հատկապես զբաղված Ե. Շահադիդի կարծիքով՝ 325-ի²²¹: Ձեռագրերի մեծագույն մասը պահվում էր ս. Լուսավորչի կենտրոնական եկեղեցում, իսկ մյուս մասը՝ եկեղեցիներում և առանձին անհատների մոտ: Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդը պահանջում է (1903) քաղաքի և գյուղերի եկեղեցիներում պահվող ձե-

²¹⁹ «Հայրենիք», 1939, № 3, էջ 76:

²²⁰ «Նոր կյանք», 1906, № 23:

²²¹ Ե. Շահադիդ, Պատմական պատկերներ, էջ 73—140:

ագրերը հավաքել և կենտրոնացնել Ս. Լուսավորչում, ուր կար շուրջ 200 ձեռագիր: Նա միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ ձեռագրերը կենտրոնացնելու նպատակն է Ս. Լուսավորիչ եկեղեցու արևելյան կողմում թանգարան կամ մատենադարան կառուցելը և բոլոր ձեռագիր գանձերն այնտեղ պահպանելը²²²:

Հոգևոր իշխանությունն այդ մտահղացումն իրականություն չի դառնում: Մի քանի տարի անց Մ. Բերբերյանն ընդարձակ հողավածով անդրադառնում է թանգարանային գործին և հիմնավորում Նախիջևանում թանգարան ունենալու անհրաժեշտությունը: Նա առաջարկում էր կազմակերպվելիք թանգարանում կենտրոնացնել Հ. Ալամդարյանի, Հ. Ալավազովսկու, Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի անձնական իրերը և գեղարվեստական գործերը²²³:

Մ. Բերբերյանը, փաստորեն, սուաջարկում էր ստեղծել գրական թանգարան, որն ավելի մոտ էր իր հետաքրքրասիրություններին:

Հաջորդ տարում (1907) Ն. Շահազիզը կրկին բարձրացնում է այդ հարցը: Նա առաջարկում էր ստեղծել պատմահնագիտական բնույթի թանգարան և այնտեղ կենտրոնացնել Ղրիմից բերված ու անհետացման վտանգի ենթակա արժեքավոր իրերը²²⁴:

Նկատի առնելով, որ թանգարանի հատուկ շնք կառուցելու իրական հիմքեր չկան, Ն. Շահազիզն իր տեսլության տակ գտնվող թեմական դպրոցում բացում է թանգարան, ուր հավաքվելու էին հայ ժողովրդի պատմության համար նշանակություն ունեցող բոլոր արժեքավոր իրերը: Նա քաղաքային վարչությունից խնդրում է «Հայոց դատաստանագիրքը», Եկատերինա II-ի շնորհած «Հրովարտակը»՝ թանգարանում պահելու համար²²⁵:

Բացվելիք թանգարանը գտնվում էր տեղացիների ուշադրության կենտրոնում: Գ. Զալխուշյանը թանգարանին է նվիրում Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի կիսանդրիների մանրակերտ պատճենները²²⁶:

Սակայն Ն. Շահազիզի այդ նախաձեռնությունը ինչ-ինչ պատճառներով մեծ արձագանք չի գտնում և Նոր Նախիջևանում համաքաղաքային թանգարան չի ստեղծվում²²⁷:

222 «Նոր դար», 1903, № 3:

223 «Նոր կյանք», 1906, № 7:

224 «Մեր ձայնը», 1907, № 2:

225 «Մեր ձայնը», 1908, № 31:

226 Նույն տեղում, № 6:

227 Սովետական կարգերի հաստատումից հետո մի շարք թանկարժեք փաստաթղթեր, թանգարանային հետաքրքրություն ներկայացնող իրեր տեղափոխվեցին պահպանու-

Այսպիսով, XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին հասարակական-քաղաքական բարենպաստ մի շարք հանգամանքների շնորհիվ Նոր Նախիջևանում մշակույթը որոշակի զարգացում ապրեց:

Գաղութի պատմության առաջին, նախառեֆորմյան շրջանում Գոնի հայ մշակույթի վրա ուժեղ էր նաև արևմտահայ մշակույթի ազդեցությունը: Դա նախ Ղրիմի և ապա Կ. Պոլսի հետ ունեցած կապերի հետևանք էր: XIX դ. կեսերից ուժեղացավ ռուսական դեմոկրատական մշակույթի ազդեցությունը: Նոր Նախիջևանը կարևոր դեր կատարեց հայկական մշակույթին ու մշակութային ավանդները պահպանելու և մանավանդ այն ռուսական միջավայրին ծանոթացնելու գործում:

Հայկական գաղութում մշակույթն այնպիսի զարգացում ապրեց, որ նրա առանձին ճյուղերը (գրականություն, կերպարվեստ և այլն) դուրս եկան գաղութի նեղ շրջանակներից և համազգային նշանակություն ստացան:

Քյան պահպանված պայմաններ ունեցող Սովետական Հայաստան, Երևան:

Հայկական ձեռագրերը, այդ թվում և «Հայոց դատաստանագիրքը», հանձնվեցին ՀՍՍՀ Մաշտոցի անվան Մատենադարան: Ղրիմահայերին 1779 թ. նոյեմբերի 14-ին շնորհված կայսերական հրովարտակը պահվում է պատմության պետական թանգարանում: Նոր Նախիջևանի հայկական մագիստրատի արխիվը հանձնվեց ՀՍՍՀ Պետական պատմական արխիվին (ֆոնդ 139):

Հայ մշակույթի օջախ հանդիսացող Սուրբ Խաչ վանքը, որի բակում հանգում են հայ մշակույթի նշանավոր, մեզ համար թանկ գործիչներ Հ. Ալամդարյանի, Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի շիրմերը, մինչև վերջերս մոռացված ու անբարեկարգ վիճակում էր: Գոնի մոստովի մարզի դեկավարության նախաձեռնությամբ վերանորոգվեց ու բարեկարգվեց վանքը և շրջապատը: 1972 թ. հանդիսավոր պայմաններում այնտեղ բացվեց, և այժմ էլ գործում է, հայ-ռուսական հարաբերությունների ու բարեկամության, զերպանցազեն Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմության նյութերով հագեցված թանգարան:

Թանգարանի ստեղծմանը մեծապես աջակցեցին անվանի ճարտարապետ Մ. Գրիգորյանը, պատ. գրտ. թեկնածուներ Բ. Զերոտարյովը, Ա. Տերեշչենկոն և Ն. Ֆրազկինան, Վ. Զինչյանը, Զ. Զարիֆյանը, Ա. Պոպովյանը և ուրիշներ:

ԵՋՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

1. 1861 թ. փետրվարի 19-ի գյուղացիական ռեֆորմը, չնայած իր սահմանափակ բնույթին, էական նշանակություն ունեցավ Ռուսաստանի, ինչպես նաև ուսական կայսրության մեջ մտնող ժողովուրդների տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում:

1870-ական թթ. մի շարք բարեփոխումներով, որոնք ընդառաջում էին կապիտալիզմի զարգացման պահանջներին, ամբողջ Ռուսաստանում մտցվում էր միասնական վարչաիրավական կարգ: Դրան խոչընդոտում էին նաև երկրի տարբեր մասերում կղզիացած գաղութները: Բնականաբար այդ գաղութների առանձնաշնորհումները վերացնելու և ինքնամփոփ ձևով ապրող տարբեր ժողովուրդների զանգվածներին շրջակա բնակչության հետ նույն պայմանների մեջ դնելու հարց էր բարձրացվում:

1870 թ. վերացվում է հայկական մագիստրատը, հետևաբար և նոր Նախիջևանի գաղութի ինքնավարությունը:

Սակայն շուրջ մեկ դար ինքնավար եղանակով ապրող հայկական համայնքը միանգամից չէր կարող հրաժարվել դրանից: Շուտով, նոր հարաբերությունների պայմաններում, հիմնվեցին ազգային-բարեգործական այնպիսի հաստատություններ (բարեգործական, մարդասիրական ընկերություն, եկեղեցական հոգաբարձություն), որոնք ստեղծված իրավիճակում գալիս էին ինչ-որ չափով փոխարինելու գաղութի ինքնավար մարմիններին:

Դրանից բացի, Դոնի մարզում, այդ թվում և նոր Նախիջևանում գեմատովներ շմտցվեցին: Տեղական ինքնավարության այդ հաստատությունների տնտեսական իրավասություններն անցնում էին նախկին մագիստրատին փոխարինող ու մասամբ նրան հիշեցնող նորընտիր քաղաքային խորհրդարանի ու քաղաքապետի տնօրինմանը: Այդ հանգամանքը, ինչպես նաև հայկական գյուղերի հետ նոր Նախիջևանը էթնիկատնտեսական մի ամբողջություն կազմելու ավանդական դրույթյան պահպանումը մեծապես նպաստում էին Դոնի հայության հավաքական գոյությունը, դառնում նրա հարստեման կարևոր գրավակներ:

2. Գյուղացիական ռեֆորմը նոր Նախիջևանի համար այն հետևանքները չունեցավ, ինչ որ մյուս բնակավայրերի, բանի որ այստեղ գոյու-

թյուն չունեի ճորտատիրություն: Դոնի հայության տնօրինության տակ թողնվեց տակավին կայսերական շնորհագրով նրան տրված հողային բնդարձակ (87 հազար դեսյատին) տարածքը, միայն հայ երկրագործները դրվեցին պետական գյուղացիներին համահավասար դրույթյան մեջ:

Դոնի ավազանի, այդ թվում և հայկական գաղութի դեռևս մինչև ֆորմյան շրջանում սկսված բուրժուական հարաբերությունների զարգացումն ավելի մեծ թափ ստացավ: Նոր Նախիջևանն ավելի ակտիվորեն ներքաշվեց երկրամասի կապիտալիստական զարգացման ոլորտի մեջ, աստիճանաբար սկսեց վերանալ գաղութի ներփակ վիճակը:

Գյուղատնտեսության մեջ առաջագիմեց հատկապես դաշտավարությունը՝ հացահատիկային կուլտուրաների մշակումը: Այն որոշակի ապրանքային բնույթ էր ստացել: Անասնապահությունն ու այգեգործությունը համանման առաջընթաց չապրեցին, միայն հարմարվեցին ժամանակի պահանջներին:

Ջարգացավ արդյունաբերությունը, որը գյուղատնտեսության արտադրանքը (բուրդ, ճարպ, կաշի) վերամշակող գործարանային արտադրության բնույթ ունեւ: Ավելի մեծ թափով առաջագիմեց հարևան Ռուստով քաղաքում զարգանում էին մետաղաձուլական, քիմիական, ծխախոտի և խոշոր արդյունաբերության այլ ճյուղերը: XIX դարի վերջերից Ռուստովը նոր Նախիջևանի հետ տնտեսական մի միասնական շրջան էր դարձել, և արդյունաբերական արտադրանքով նրանք լրացնում էին մեկը մյուսին:

Դոնի հայկական գաղութն իր ներփակ կյանքով ու համեստ հնարավորություններով չէր կարող խթանել խոշոր արդյունաբերության զարգացմանը: Այդ պատճառով տեղի հայ բուրժուազիայի առևտրաարդյունաբերական շրջանների ճանաչված ներկայացուցիչները (Քուշնարյան, Մելքոնով-Եզովով և ուրիշներ) իրենց կապիտալը ներդնում և ձեռնարկություններն ու գրասենյակները հիմնում էին տնտեսական-արտադրական անհամեմատ ավելի լայն պայմաններ ընձեռող հարավային Ռուսաստանի խոշոր կենտրոն դարձող Ռուստովում, մասամբ նաև այլ քաղաքներում:

Արդյունաբերության աճի հետևանքով ու դրա ճնշման տակ, ետին պլան է՝ մղվում ու քայքայվում նոր Նախիջևանի տնտեսության կարևոր ճյուղերից մեկը՝ արհեստագործությունը: Դիշտ է, արհեստները շարունակում էին մնալ բնակչության անմիջական պահանջմունքները բավարարող արտադրության անհրաժեշտ ճյուղերից մեկը, սակայն տնտեսական կյանքում այլևս նախկին դերը չէին կատարում:

Նոր հասարակարգի ընձևած հնարավորությունների ու պահանջների համապատասխան, լայն ծավալ է ընդունում ներքին ու արտաքին առևտուրը: Տոնավաճառային առևտուրն իր տեղը զիջում է մշտական առևտրին:

3. Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումով պայմանավորված հասարակական-քաղաքական ընդհանուր զարթոնքն իր ոլորտի մեջ է առնում նաև Դոնի հայ գաղութը: Հաղորդակցության հնարավորությունների (երկաթուղի) մեծացմանը զուգընթաց աշխուժանում ու բազմազան են դառնում կապերը ուսսական կենտրոնների, առհասարակ ուսսական միջավայրի և Մայր հայրենիքի ու հայ իրականության հետ:

Դոնի հայ համայնքն ակտիվորեն արձագանքում և մասնակցում է ուսսական հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի կարևոր իրադարձություններին: Փոխայցելությունների և մամուլի միջոցով իրականացվող շփումների շնորհիվ ուժեղանում են կապերը Մայր հայրենիքի հետ: Աշխուժացող այդ կապերի միջոցով արգասավորվում է նոր սախիչևանի ազգային կյանքը: Մյուս կողմից, Դոնի հայկական գաղութը, իր հնարավորությունների սահմաններում, նյութական ու բարոյական աջակցություն էր կազմակերպում հայրենակիցներին:

Նոր պայմաններում ուժեղանում է երիտասարդության հոսքը դեպի ևուսաստանի ու արտասահմանի կրթական օջախները: Սովորող երիտասարդությունը համակվում է դեմոկրատական, ազգային-լուսավորական գաղափարներով: Ռուսական առաջավոր մտքի ազդեցությամբ նրա մեջ արմատավորվում է ժողովրդին լուսավորելու, նրա սոցիալական ազատագրմանը ծառայելու ձգտումը:

Ռուստով-Նախիչևանյան երիտասարդությունը մասնակցում է 1870—1880-ական թվականների նարոդնիկական շարժմանը: Ի տարբերություն Անդրկովկասի համանուն կազմակերպությունների, որոնք գերազանցապես ազգային-ազատագրական խնդիրներ էին բարձրացնում, Դոնի նարոդնիկական խմբակները մնացին միայն սոցիալ-քաղաքական պայքարի ոլորտում:

Դոնի հայ զանգվածը ակտիվորեն մասնակցեց 1905—1907 թթ. բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությանը, հետագա հեղափոխական շարժումներին և սովետական իշխանության համար մղված մարտերին, իսկ նրա շատ զավակներ (Հ. Նալբանդյան, Ա. Մյասնիկյան, Ս. Սրապիոնյան և ուրիշներ) ղեկավար մասնակցություն ունեցան այդ պայքարում:

4. XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին վերելք ապրեց մշակույթը:

Դոնի հայ զանգվածի ինչպես հասարակական-քաղաքական, այնպես էլ մշակույթի ասպարեղում մեծ է եղել հատկապես նրա երկու նշանավոր զավակների՝ Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի ղեկը: Նրանք ամբողջ կյանքում կապված լինելով նոր Նախիչևանի հետ, իրենց գործունեությամբ և ստեղծագործություններով մեծապես ազդել և ուղղություն են տվել գաղութի հասարակական-մշակութային կյանքին:

Այս շրջանում հիմնվել են ժամանակի պահանջները բավարարող նոր դպրոցներ (թեմական, արհեստավորական, Գոգոյան), տպագրաններ, ակումբներ: Ռուսական առաջին բուրժուազեմոկրատական հեղափոխության ստեղծած ազատաշունչ մթնոլորտում հրապարակ է գալիս տեղի հայկական մամուլը («Նոր կյանք», «Մեր ձայնը», «Լույս», «Գրիչ», «Գաղութ»), որը նշանակալից դեր է կատարել գաղութի հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում: Լայն տարածում է գտնում թատրոնը: Այն մեծապես արգասավորվում էր Անդրկովկասից և Կոստանդնուպոլսից ժամանող պրոֆեսիոնալ դերասանների ու թատերական խմբերի (Ֆասուլաճյան, Աղամյան, Աբելյան, Սիրանույշ, Արմենյան) հյուրախաղերի շնորհիվ:

Զարգանում են գրականությունը, կերպարվեստը և արվեստի մյուս ճյուղերը:

Նոր Նախիչևանը կրում է ուսսական դեմոկրատական մշակույթի և հասարակական մտքի բարեբար ազդեցությունը:

Դոնի հայ զանգվածը նշանակալից դեր է կատարել հայկական ազգային մշակույթի ավանդները պահպանելու, զարգացնելու և ուսսական միջավայրում պրոպագանդելու գործում:

Հայկական գաղութում մշակույթն այնպիսի զարգացում ապրեց, որ նրա առանձին ճյուղեր (գրականություն, կերպարվեստ) դուրս եկան համայնքի նեղ շրջանակներից և համազգային նշանակություն ստացան: Նոր Նախիչևանում ստեղծված մշակույթը դարձավ նոր շրջանի համահայկական մշակույթի կարևոր ու անբաժանելի մասը:

* * *

XVIII դարի վերջերին, նոր հասարակական հարաբերությունների առաջացման արշալույսին, խաղաղ Դոնի ափին հիմնադրված նոր Նախիչևանի հայկական գաղութի զարգացումը կանխորոշվեց բնապատմական մի շարք նպաստավոր հանգամանքներով:

Զրիմի թերակղզուց գաղթեցված (1778) հայությունը հաստատվեց Կովկասը կենտրոնական Ռուսաստանի, իսկ Ռուսաստանն էլ արտասահ-

մանյան երկրների հետ կապող ցամաքային և ջրային ուղիների հանգույցում:

Նոր Նախիջևանը հիմնադրվեց որպես զուտ հայկական քաղաք, իր հետ մի ամբողջությամբ կազմող հինգ հայկական գյուղերով, որոնք համապարփակ բնույթ էին տալիս գաղութին:

Գոնի հայկական գաղութն օգտվում էր պետության հովանավորող քաղաքականությունից: Կայսերական հրովարտակով նրան վերապահվեցին տնտեսական և իրավաքաղաքական նշանակալի առանձնաշնորհումներ:

Նոր Նախիջևանը զերծ մնաց ճորտատիրությունից: Այդ ամենի շնորհիվ համեմատաբար ազատ ու անկաշկանգ ընթացավ գաղութի զարգացումը:

Նոր Նախիջևանը դարձավ աղքատի լիաթոք կյանքով ապրող հայկական նշանավոր կենտրոն: Հասուն ու առաջադեմ մտավորականություն ունեցող հայկական գաղութում մեծ թափով զարգացան հասարակական-քաղաքական կյանքն ու մշակույթը: Ամենևին պատահական չէր, որ նոր Նախիջևանը հայ ժողովրդին պարզեց տարբեր բնագավառների համադրային ականավոր գործիչների մի ամբողջ համաստեղություն:

Այսպիսով, նոր Նախիջևանի շուրջ մեկուկես դար գոյատևած հայկական գաղութը բեղմնավոր ուղի անցավ և մնալուն ու շխամբող հետք թողեց հայ-առասական հարաբերություններում, հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության մեջ:

РЕЗЮМЕ

В XVIII в. в преддверии Кавказа был основан город Новый Нахичеван—одна из известных армянских колоний в России, имеющая богатую историю. Эта колония сыграла важную роль в армяно-русских отношениях, экономическом развитии Донского бассейна, общественно-политической и культурной жизни армянского народа нового периода.

Как известно, исходя из своих экономических и политических целей, русское правительство организовало в 1778 г. переселение армянского и греческого населения Крымского полуострова. Крымские армяне осели на правом берегу Дона, основав город Новый Нахичеван, а в его окрестностях деревни Чалтырь, Топти (Крым), Мец Сала, Султан Сала и Несвита.

По указу Екатерины II от 14 ноября 1779 г. они получили значительные экономические и правово-политические привилегии. Это благоприятствовало быстрому развитию в Новом Нахичеване различных отраслей сельского хозяйства, промышленности, ремесел и торговли, оживлению общественной и культурной жизни.

Первому периоду истории колонии (1779—1961) был посвящен наш труд «История Ново-Нахичеванской армянской колонии», вышедший в 1967 г. на армянском языке.

Данное исследование посвящено истории армян на Дону в пореформенный период, в эпоху развития капиталистических отношений. Этой книгой завершается история армянской колонии Нового Нахичевана досоветского периода.

* * *

Крестьянская реформа 1861 г., несмотря на свой ограниченный характер, повлекла за собой значительные изменения в экономической и общественной жизни страны. Последовавшие за реформой преобразования 1860—1870-х годов имели важное значение

для перехода к единому административно-правовому строю во всей стране. Естественно возник вопрос об уравнивании положения населения обосновавшихся в разных местах России колоний, имевших некоторые привилегии и обособленность в управлении, с положением местного населения.

В 1870 г. был упразднен армянский магистрат, а следовательно, и самоуправление Нового Нахичевана. В истории колонии начался новый период.

Отметим, что колония, пользовавшаяся самоуправлением в течение целого века, не сразу прекратила свое существование. Длительное время армянское население Дона продолжало традиционную общинную жизнь. Кроме того, возникшие в Новом Нахичеване благотворительные учреждения фактически заменили прежние органы самоуправления колонии. В 1866 г. было основано «Ново-Нахичеванское благотворительное общество», в 1867 г.—«Человеколюбивое общество», в 1882 г.—«Попечительское общество армянок». В 1889 г. было создано «Ново-Нахичеванское попечительство бедных армян», которое занималось денежными средствами, завещанными новонахичеванцам.

В Новом Нахичеване, который входил (в 1887 г.) в область Войска Донского, не были введены земства. Как и прежде, вопросами местного благоустройства, школами, больницами занималась армянская община. Город Нахичеван был тесно связан с армянскими деревнями, составляя с ними одну целостную этно-экономическую единицу. Эти традиционные связи продолжались и в пореформенный период, что способствовало сохранению колонии.

При упразднении самоуправления колонии был поднят вопрос о присоединении Нового Нахичевана к городу Ростову, который, однако, не был разрешен.

В результате городской реформы 1870 г. в Новом Нахичеване был создан орган городского самоуправления—дума, которая вместе с национально-благотворительными учреждениями распоряжалась делами армянской общины.

В пореформенный период население южного края и всей страны росло быстро, однако в Новом Нахичеване увеличивалось медленно. Так, с 1868 по 1914 гг. городское население выросло с 15,231 человека до 49 523 человек, то есть увеличилось в 3,25 раза, население же армянских деревень увеличилось в 2,66 раза. За этот

же период население соседнего Ростова возросло в 5 раз. Замедленный рост населения армянской колонии объясняется отсутствием механического прироста населения в Новом Нахичеване и большим его оттоком отсюда.

* * *

В пореформенный период наблюдается интенсивное развитие экономики южного края, в том числе и Донского бассейна. Огромное значение для экономического прогресса имело строительство железных дорог. В 1875 г. железная дорога связывает бассейн Дона с Москвой, центральными губерниями, Северным Кавказом и Закавказьем.

Южный край, в том числе и армянская колония, был краем аграрным. Преобладающая роль сельского хозяйства обусловливалась наличием обширных плодородных земель.

Армянская колония на Дону отличалась от других областей и даже от богатых землями соседних уездов особым обилием земельных наделов. Так, в 1873 г. в армянских деревнях на душу населения приходилось по 8 десятин земли, в центральных губерниях России—в среднем по 2 десятины, а на Дону—по 7 десятин.

В 1890-х годах на душу населения донских армян приходилось 4,5 десятины, в то время как в Екатеринославской губернии—3,8 десятины, в Херсоне—3,1, Орле—2, в Курской и Таврической губерниях—по 1,3 десятины земли.

Распространена была отдача земель на откуп. В начале XX в. откупная цена за одну десятину земли достигла 20—25 рублей, а сенокосной—13 рублей.

Армянские деревни составляли отдельные общины, где земли распределялись не по душам, а по дымам. Это были достаточно прочные и жизнестойкие общины.

Ведущее место в сельском хозяйстве занимало производство зерновых культур, особенно пшеницы «гарновка». С одного гектара получали примерно 700—750 кг зерна.

Производство зерна получило такой размах, что большая его часть приобрела рыночный характер. Донские армяне занимались также садоводством и овощеводством. Широко было распространено и скотоводство. поголовье крупного рогатого скота и лоша-

дей составляло более 10 тысяч, а мелкого рогатого скота—до 100 тысяч.

В пореформенный период успешно развивалась промышленность. На юге, в том числе и в бассейне Дона, преобладающую роль играли предприятия по переработке сельскохозяйственных продуктов. В Новом Нахичеване продолжало развиваться производство жира, шерсти, кожи, черепицы, табака, муки.

Одной из самобытных и доходных отраслей промышленности в армянской колонии было производство животного жира. Новый Нахичеван стал признанным центром этой отрасли производства. В армянском поселении было около десяти салотопных заводов, на которых резали овец, топили жир, разливали его в бочки и почти целиком вывозили. Производство жира постоянно росло, в 1863 г. его было произведено на 347 830 рублей, в 1884 г.—на 590 400 рублей, а в 1903 г.—на 715 000 рублей. В начале XX в. на этих заводах обрабатывалось более 300 тысяч голов мелкого рогатого скота. Обработка шерсти также была одной из доходных отраслей экономики поселения.

На пяти-шести шерстемоечных предприятиях в устье Дона шерсть подвергалась первичной обработке, очистке, сортировке. Достаточно отметить, что в 1903 г. среди всех 84 предприятий Нового Нахичевана больше всего продукции (на 900 000 рублей) давали пять шерстемоечных заводов.

Кожевенное дело было одним из традиционных занятий армян. В пореформенный период эта отрасль производства не пережила заметного развития, количество предприятий (всего два завода) не увеличилось, и их продукция не превышала 50 тысяч рублей.

Кожевенное производство в армянской колонии оставалось на уровне ремесленно-кустарного. В Петербурге и Москве имелись крупные кожевенные заводы, которые поглощали основное сырье, производили высококачественную кожу и вытесняли с рынка продукцию мелких предприятий.

Производство *кирпича и черепицы* в Новом Нахичеване было достаточно хорошо налажено, но обслуживало преимущественно местный рынок. Одиннадцать кирпичных заводов давали в 1880-х годах продукцию примерно на 100 тыс. рублей.

С середины XIX в. армяне Дона начали заниматься производством *табака* и в конце века производили продукции на 300 тысяч рублей. Именно в Ростове были основаны предприятия крупных армянских промышленников Г. Кушнаряна и других, известных как в России, так и за рубежом.

За сорок пореформенных лет валовая промышленная продукция Нового Нахичевана выросла в 5,5 раза.

Вместе с тем следует отметить, что скромные возможности армянской колонии на Дону замедляли развитие крупной промышленности. Поэтому богатые армянские промышленники создавали предприятия в Ростове, частью и в других городах, где имелись несравненно более широкие возможности для развития крупной промышленности и торговли. Город Ростов превратился в центр мукомольного, табачного, металлургического, химического и других перспективных производств. Тем не менее, благодаря постоянному росту мелкого производства, Новый Нахичеван до конца 1880-х годов считался третьим (после Ростова и Екатеринослава) крупным городом края, давая продукцию на 1,5 миллиона рублей.

В. И. Ленин в числе важных фабрично-заводских промышленных центров Европейской России не случайно упоминает города Нахичеван-на-Дону, Новочеркасск и Ростов (*В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 3, с. 771*).

С развитием промышленности потеряло свое прежнее значение ремесленное производство, столь характерное для Нового Нахичевана.

Развитию двух основных отраслей народного хозяйства—промышленности и сельского хозяйства—сопутствовало развитие торговли, тем более, что Донской бассейн, находясь на перекрестке наземных и водных путей, предоставлял для развития рыночных отношений широкие возможности.

В этот период ярмарочная торговля уступает место постоянному внутреннему рынку. Новый Нахичеван отличался развитой внутренней торговлей. В начале 1860-х годов по количеству торговых лавок Новый Нахичеван заметно превосходил все остальные крупные города Екатеринославской губернии. Так, в Бахмуте было 148 лавок, в Ростове—211, в Екатеринославе—216, в Таганроге—279, а в Новом Нахичеване их насчитывалось 369. В дальнейшем это соотношение меняется, но Новый Нахичеван всегда оста-

вался известным центром торговли.

Через розничную торговлю реализовывались в основном мануфактурные изделия, кожа, шкуры, украшения (в том числе золотые и серебряные), бакалейные товары, скот. В конце XIX в. в лучшие урожайные годы армянская колония вывозила более 6000 пудов зерна.

Одним из важных экспортируемых товаров было масло. Как зерно, так и сливочное масло сдавалось торговым конторам. Сами армянские купцы выполняли роль посредников в доставке этих товаров на международный рынок.

Зерно вывозилось во Францию, Англию, Италию и другие европейские страны. Кроме зерна вывозились бараний жир, сливочное масло, шерсть, икра, лесоматериалы и другие товары. Развитие основных отраслей производства—сельского хозяйства и промышленности, а особенно развитие товаро-денежных отношений усилили социальную дифференциацию и классовые противоречия.

* * *

Развитие капиталистических отношений приводит к оживлению общественной жизни. Укрепляются связи армянского общества на Дону с Восточной Арменией, с центрами России, с крупными армянскими поселениями. Развиваются национальная культура, язык и литература. Замкнутость армянских колоний постепенно преодолевается, они все активнее приобщаются к всероссийской общественной жизни.

Оживленная общественная жизнь Нового Нахичевана проявлялась в различных формах, в том числе в откликах на события, представляющие интерес для всего армянского народа. Такими событиями являлись знаменательные даты и юбилеи, которые в своеобразной форме выражали национальное чувство и достоинство новонахичеванцев.

В 1879 г. праздновалось столетие со дня основания армянской колонии на Дону. В юбилейных торжествах принимали участие градоначальник Ростова и другие официальные лица, многочисленные гости, в том числе иностранцы. Торжественно отмечалось пятидесятилетие «Благотворительного общества» и другие даты.

Расширялись также контакты армянской колонии Нового Нахичевана как с русской средой, так и с Закавказьем.

Армянская община на Дону всегда откликалась на главные события русской общественно-политической жизни и по возможности принимала в них участие.

Известны красноречивые факты проявления патриотизма армяни во время Отечественной войны 1812 г. и особенно в Крымской войне 1853—1856 гг.

Верность отечеству проявили жители колонии и в годы первой мировой войны. В августе 1914 г. совместное собрание Ростовского и Нахичеванского армянских обществ постановило собственными средствами открыть больницу для раненых русской армии. Вскоре в здании городской школы была открыта больница. Армянские общественные организации и учреждения взяли на себя уход за ранеными.

Донские армяне активно откликались на важные события культурной жизни России. В 1899 г., когда вся Россия отмечала 100-летие со дня рождения А. С. Пушкина, была создана особая комиссия по проведению в Новом Нахичеване юбилея великого поэта. На утреннике с участием учащейся молодежи читались стихи А. С. Пушкина, раздавался однотомник сочинений поэта, городской библиотеке было присвоено имя А. С. Пушкина. В 1902 г. армянская колония отметила 50-летие со дня смерти Н. В. Гоголя и В. А. Жуковского, а в 1914 г.—80-летие со дня рождения Л. Н. Толстого и 100-летие М. Ю. Лермонтова.

Общественные и культурные связи Нового Нахичевана с Арменией особенно оживились во второй половине XIX—начале XX вв. Не прекращались контакты, осуществляемые и через церковь. Армяне России по вероисповеданию подчинялись духовной власти Эчмиадзина и принимали участие во всех проводимых ею церемониях и обрядах. Кроме того, по религиозной традиции было распространено паломничество в Иерусалим и в монастырь св. Карапета в Муше (Западная Армения). Оно продолжалось месяцами, что давало паломникам возможность знакомиться с жизнью армян как Закавказья, так и Восточной и Западной Армении.

Связь с родиной поддерживали Р. Патканян, Гр. Чалхушян и др. Многие видные деятели из Закавказья посещали Новый Нахичеван.

Армяне Дона внимательно следили за событиями на родине и активно откликались на них. В 1913 г. в Новом Нахичеване торжественно отмечалось 1500-летие создания армянской письменности и 400-летие первой печатной армянской книги. В местных армянских и русских газетах были помещены многочисленные статьи об огромном значении создания письменности для просвещения, укрепления национального самосознания и самоутверждения армянского народа.

Порой общественно-культурные мероприятия армянской колонии приобретали общенациональное значение. Одним из таких событий было установление надгробного памятника Р. Патканяну (1901 г.). На церемонии открытия памятника присутствовали многочисленные делегаты, были оглашены телеграммы от редакций армянских газет, учащихся и учителей, от писателей Г. Сундукяна, П. Прошяна, С. Шахазиза. Подобные контакты имели существенное значение для общественной атмосферы колонии.

Армянская община Нового Нахичевана всегда приходила на помощь соотечественникам, оказывавшимся в тяжелом положении во время войн, землетрясений, стихийных бедствий, неурожая.

Армяне Дона активно откликались на все важные события, имеющие решающее значение для армянского народа. Особенно их волновали вопросы, связанные с освобождением западных армян от жесточайшего турецкого гнета. Жители колонии на собственном опыте убедились в том, что положение армянского населения в России было несравненно благоприятнее, чем положение их собратьев, находящихся под турецким господством. Естественно, что единственный путь спасения своих соотечественников они видели в переходе их под покровительство России и поэтому всячески способствовали этому.

Во время русско-турецкой войны 1877—1878 гг. в Новом Нахичеване была создана комиссия по организации ухода за ранеными и сбору пожертвований в их пользу. Любая помощь, оказываемая русской армии, воюющей против Турции, рассматривалась местными армянами как содействие освобождению западных армян.

Особенно тяжелым было положение армян в Турции после массовых погромов 1895—1896 гг. Донскими армянами было собрано сорок пять тысяч рублей на открытие приютов и школ для армянских детей.

Во время первой мировой войны, особенно с октября 1914 г., когда военные действия развернулись на территории Армении, у западных армян снова вспыхнула надежда на освобождение от турецкого гнета. В армянских колониях в России, в том числе и в Новом Нахичеване, развернулось движение по организации добровольческих дружин в помощь русской армии. Армянская колония на Дону превратилась в важный центр сбора добровольцев из разных армянских поселений в России и из-за границы (США, Румынии, Болгарии).

После погромов и резни армян в начале 1915 г. огромный поток беженцев устремился из Западной Армении и густонаселенных армянами районов Турции в разные страны, в том числе и в Россию. Здесь возникло широкое движение по организации помощи беженцам. Армяне Дона приютили 500 беженцев, послали 20 тысяч рублей и большое количество одежды для армян, которые осели в Закавказье. В Новом Нахичеване был открыт приют для 250 сирот. Армянская община периодически посылала в Армению для беженцев вагоны с зерном.

* * *

Развиваясь в русле российской экономики, Ново-Нахичеванская армянская колония, естественно, жила общей со всей страной социально-политической жизнью. В силу своего экономического развития Новый Нахичеван фактически слился с Ростовом, стал составной частью этого большого города. Социально-политические явления стали общими для двух городов, и армянское население активно участвовало в общественно-политической жизни всего края.

В 1870—1880-х годах демократические слои восточноармянской интеллигенции были увлечены передовыми для своего времени идеями народничества. Движение народников и народовольцев охватило и прогрессивные слои армянской молодежи Ростова и Нахичевана. Особенно активную деятельность в распространении идей народничества среди рабочих Ростова и Нахичевана проявил С. Пешекеров. После его ареста в 1882 г. распространение и изучение запрещенной литературы продолжали его товарищи. Народнические кружки Дона вели социально-политическую борьбу, не

затрагивая национальных вопросов. Постепенно на Дону распространяется марксизм, создаются первые рабочие кружки.

С проникновением в среду армянской колонии марксистских идей создаются социал-демократические кружки, возрастает интерес молодежи к национально-освободительным проблемам. В колонии постепенно оформляются отдельные группы социал-демократов.

12 июня 1903 г. царское правительство приняло закон о конфискации имущества армянской церкви. Этот закон был направлен в первую очередь против армянских школ, которые существовали в основном на средства церкви. Широкие слои армянского населения выступили против политики царского правительства, которую ленинская «Искра» назвала «новым разбоем». Сопrotивление царскому закону имело место и в Новом Нахичеване.

В период первой русской революции 1905—1907 гг. широкий размах, особенно летом и осенью 1905 г., получило стачечное движение в Ростове и Новом Нахичеване. В декабре в Ростове началось вооруженное восстание, потерпевшее впоследствии поражение. Центром студенческого движения в Новом Нахичеване стала епархиальная школа. Волнения учащейся молодежи привлекли внимание широких армянских кругов.

В годы нового революционного подъема на Дону был создан общий большевистский центр—Ростово-Нахичеванский комитет РСДРП (1913 г.), затем «Руководящий коллектив РСДРП» (1914 г.).

Трудящиеся Дона с энтузиазмом встретили весть о Великой Октябрьской социалистической революции, однако контрреволюция упорно сопротивлялась установлению Советской власти на Дону. В первой половине 1920 г., после трудной и продолжительной борьбы, контрреволюция была сломлена, и Советская власть в крае установлена окончательно.

* * *

В пореформенный период Ново-Нахичеванская армянская колония жила богатой, насыщенной культурной жизнью. Новый Нахичеван стал важным очагом не только сохранения и пропаганды национальной культуры, но и ее развития. В армянском поселении культурно-просветительная жизнь развивалась под благотворным влиянием русской демократической культуры. С самого начала

основания колонии здесь придавалось важное значение открытию школ, образованию молодежи. Однако длительное время в этой области не было заметного прогресса. В середине 1860-х годов в Новом Нахичеване имелось всего четыре училища с 279 учениками, что было совершенно недостаточно для обеспечения растущей потребности населения в образовании.

В 1868 г. в монастыре Сурб Хач была открыта духовная школа, готовившая церковнослужителей, которая фактически приобрела светский характер.

В 1880 г. в Новом Нахичеване усилиями Р. Паткянана была основана ремесленная школа, в которой, наряду с общеобразовательными предметами, ученики обучались различным ремеслам—токарному, столярному, сапожному делу.

Примечательным событием в культурной жизни колонии явилось открытие в 1881 г. епархиальной школы, ставшей впоследствии светским средним учебным заведением. В 1882 г. была открыта армянская женская школа Гогояна, сыгравшая важную роль в образовании армянских девушек. В Новом Нахичеване имелись также приходские и частные училища, а в армянских деревнях—по одной приходской школе. Многие представители молодежи из армянской колонии на Дону продолжали учебу в Москве, Петербурге, других городах России и за границей.

Уровень развития общественной и культурной жизни Нового Нахичевана подготовил почву для создания в этом городе армянской периодической печати. Однако многие попытки основать местные органы печати терпели неудачу, сталкиваясь с запретами царской бюрократии. Только положительные сдвиги в общественно-политической атмосфере, вызванные буржуазно-демократической революцией 1905—1907 гг., дали возможность донским армянам осуществить идею издания местной периодической печати.

В 1906 г. вышла газета «Нор кянк» («Новая жизнь», редактор Гр. Аюпян). В 1907 г. ее сменила газета «Мер дзайн» («Наш голос», редактор А. Малхасян).

В 1910—1914 гг. издавался еженедельник «Луйс» («Свет», редактор Г. Рейсян), а в 1912—1914 гг.—периодический журнал «Грич» («Перо», редактор С. Папаян). В годы первой мировой войны (1914—1916) выходила еженедельная газета «Гахут» («Колония», редактор С. Мясникян).

Вопросы истории и культуры Нового Нахичевана, а также армянского народа в целом в той или иной степени освещались также издававшимися в Ростове русскими газетами «Приазовский край» (редактор С. Арутюнян), «Донская речь» (редактор М. Берберян), «Донская пчела» (редактор А. Тер-Абрамян) и др. Печать была важным средством развития общественно-политической и культурной жизни, сохранения национального самосознания донских армян.

Развивалась в Новом Нахичеване и национальная литература. Велика роль в этом двух выдающихся личностей—М. Налбандяна и Р. Патканяна. Их произведения были источником передовых умонастроений, творческого вдохновения донских армян, особенно молодежи.

Под влиянием первой русской революции свой творческий путь в Новом Нахичеване начали пролетарская поэтесса Ш. Кургиян и О. Анопян; развернули литературно-публицистическую деятельность М. Берберян, М. Шагинян и другие.

Большой популярностью пользовался в Новом Нахичеване театр. В 1880 г. там было создано «Общество любителей театрального искусства», периодически ставившее спектакли.

Многие признанные деятели изобразительного искусства родились и получили начальное образование в Новом Нахичеване. Одним из них был известный художник А. Арцатпаян (1876—1919). В Новом Нахичеване провел свое детство и юношество, закончил там городское училище великий армянский живописец М. Сарьян (1880—1972), который и в дальнейшем был всегда тесно связан с родным городом.

Успешно развивались в Новом Нахичеване также музыка и другие области искусства. Ново-Нахичеванская армянская колония сыграла важную роль в сохранении и развитии армянских национальных культурных традиций, особенно в ознакомлении русской среды с армянской культурой.

Таким образом, почти полуторавековое существование армянской колонии Нового Нахичевана оставило неизгладимый след в летописи русско-армянских отношений, в истории армянского народа нового времени.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԹՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ձեռագիր աղբյուրներ և արխիվային նյութեր

ա) ՀՄՄՀ Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (Մատենադարան)։

Ձեռագիր № 8816 (թ. 34)։

Կաթողիկոսական դիվան.—թղթ. 55, 206, 230, 235 բ, 236։

Ա. Զամինյանի ֆոնդ, թղթ. 232։

Հաղարյանների արխիվ, թղթ. 102, 120։

Նոր Նախիջևանի հոգաբարձության ֆոնդ, թղթ. 23, 233։

Կ. Սրապյանի ֆոնդ, թղթ. 81 ա, 82։

բ) ՀՄՄՀ կուլտուրայի մինիստրությանն առընթեր Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան։

Մ. Բերբերյանի ֆոնդ

Ս. Մյանսկյանի ֆոնդ

Նոր-Նախիջևանի մագիստրատի նյութեր, թղթ. 104։

Ե. Շահաղիզի ֆոնդ

Ս. Զաթարյանի ֆոնդ

Ռ. Պատկանյանի ֆոնդ

Խ. Փորջեյանի ֆոնդ

գ) ՀՄՄՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ԶԿՊՊԱ)

Ֆ. 10, գ. 19, 36, 74, 81, 95, 99, 114, 130։

Ֆ. 11, գ. 1, 5, 12, 13։

Ֆ. 23, գ. 15։

Ֆ. 46, ց. 1, գ. 3375։

Ֆ. 52, ց. 1, գ. 1125։

Ֆ. 54, ց. 11, գ. 2, 210, 983, 1024, 1129, 1147, 1260, 1272, 1439, 1462, 1513, 1665, 1767, 1824, 1829, 1887, 1915, 2128, 2153, 2158, 2174, 2206, 2212, 2298, 2471։

Ֆ. 55, ց. 1, գ. 39, 73, 90, 112, 141, 188, 200, 202, 237, 261, 280, 291։

Ֆ. 57, ց. 2, 880, 887, 1046, 1077, 1337, 1867։

Ֆ. 58, ց. 2, գ. 1329։

Ֆ. 118, ց. 1, գ. 19։

Ֆ. 139, ց. 1, գ. 132, 144, 156, 334, 364, 543, 633, 638, 669, 679, 712, 767, 1039, 1447, 1541, 1618, 1628, 1675, 1702, 1711, 1732, 1736, 1757, 1768, 1770, 1780, 1782, 1925, 2772։

Ֆ. 324, ց. 1, գ. 11, 12, 15, 18, 20, 21։

Ֆ. 415, ց. 1, գ. 46, 77, 266, 271։

դ) ՄՍՀՄ կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ЦГИА СССР):
 Ֆ. 95, ց. 8 ա, գ. 10, 287
 Ֆ. 381, ց. 12, գ. 7140, 21991, ց. 21, գ. 21996:
 Ֆ. 283, ց. 11, գ. 241, ց. 191, գ. 1202:
 Ֆ. 776, ց. 4, գ. 675, ց. 11, գ. 30, ց. 17, գ. 7:
 Ֆ. 777, ց. 2, գ. 43, ց. 4, գ. 45, ց. 7, գ. 43:
 Ֆ. 821, ց. 7, գ. 6, 71, 297, 332, 245, 385, 386:
 Ֆ. 1149, ց. 1, գ. 124, ց. 7, գ. 92:
 Ֆ. 1152, ց. 1, գ. 35, ց. 10, գ. 20, 398, ց. 12, գ. 88:
 Ֆ. 1281, ց. 1, գ. 51, 60, 65, 136, ց. 5, գ. 60, ց. 6, գ. 63, ց. 7, գ. 52, ց. 11,
 գ. 134, 136, ց. 69, գ. 186, ց. 223, գ. 174:
 Ֆ. 1282, ց. 3, գ. 458:
 Ֆ. 1284, ց. 67, գ. 169, ց. 69, գ. 185, 221, ց. 70, գ. 229, ց. 194, գ. 19, 31, 29,
 87, ց. 225, գ. 91, 174, 175:
 Ֆ. 1287, ց. 33, գ. 2335, ց. 38, գ. 739, ց. 44, գ. 257:
 Ֆ. 1288, ց. 25, գ. 17, 18:
 Ֆ. 1291, ց. 66, գ. 21՝ 2-րդ մաս:
 Ֆ. 1405, ց. 42, գ. 6812:
 է) Հոկտեմբերյան հեղափոխության կենտրոնական պետական արխիվ (ЦГАОР):
 Ֆ. 109, 1866 թ., գ. 5 գ. 47, 52:
 դ) Օդեսայի մարզի պետական արխիվ (ГАОО):
 Ֆ. 1, ց. 17, գ. 60, 80, 10 կ, ց. 4 կ, գ. 73, 55, ց. 83, գ. 101:
 Ֆ. 5, ց. 1, գ. 134, 368, 674:
 է) Ռոստովի մարզի պետական արխիվ (ГАРО):
 Ֆ. 22, ց. . . . . գ. 413, 415, 551:
 Ֆ. 41, ց. 1, թղթ. 15, գ. 560, 563:
 Ֆ. 46, գ. 3375:
 Ֆ. 91, ց. 1, գ. 50, 51, 100, 122, 161, 249, 701, 705, 811, 872, 1225, 1340, 1714,
 1731, թղթ. 37, գ. 943, 1441; թղթ. 63, գ. 1417, ց. 3, գ. 274, ց. 4, գ. 78, 81, 87:
 Ֆ. 579, ց. 1, գ. 266:
 Ֆ. 685, ց. 1, գ. 148, 154, 170:

Հրապարակված աղբյուրներ և գրականություն

Վ. Ազյանը ժամանակակիցների հուշերում, Երևան, 1967:
 Այվազովսկի Գ., Պատմութիւն Խաչիբլայի ուսումնարանին ազգիս հայոց (1858—1871),
 Տփլիս, 1880:
 Անանուն Գ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դարում, հ. 1, Բաքու,
 1916,
 Բարխուդարյան Վ., Նոր-Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779—1861),
 Երևան, 1967:
 Բարխուդարյան Վ., Ռուսահայերի առաջին տպարանը, ՊԲՀ, 1967, № 4:
 Բարխուդարյան Վ., Միքայիլ Նալբանդյանի հայացքների ձևավորման սոցիալական մի-

ջավայրի հարցի շուրջը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» 1981, № 1:
 Բարսեղյան Խ., Մարքսիզմի տարածումը Հայաստանում, հ. 1, Երևան, 1967:
 Դարոնյան Ա., Միքայիլ Նալբանդյան, Երևան, 1979:
 Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դարձրի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970:
 Երևնյան Ա., Ռուսահայ քաղաքների պատմություն, Վենետիկ, 1933:
 Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, 1945:
 Լեւին Վ. Ի. Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, 3, 7, 15, 17, 21:
 Լյուբեյան Մ., Նոր Նախիջևանի հայ ժողովրդական երգերն ու եղանակները: Հայ ազգա-
 գրություն և բանահյուսություն, 2. Երևան, 1971:
 Կանոնադրություն նոր-Նախիջևանի հայուհյաց խնամատար ընկերության, նոր-Նախի-
 ջևան, 1882:
 Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (նյութեր և ուսումնասիրություններ), 2, Երե-
 վան, 1971:
 Հատույունյան Բ., 19—20 դդ. հայ քաղաքների տարեգրություն, 1801—1922, հ. 1 և 2,
 Երևան, 1980:
 Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք Բ, Երևան 1956:
 Հովհաննիսյան Ա., 19-րդ դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ հասարակակա-
 ռադաքական հոսանքները, ՊԲՀ, 1966, № 1:
 Հովհաննիսյան Ա., Արևելահայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի հե-
 ղափոխական շարժումներին, ՊԲՀ, 1968, № 1:
 Հովհաննիսյան Ա., 1880-ական թթ. առաջին կեսի արևելահայ ազգային նարոդնիկական
 խմբակները, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ» 1968, № 1:
 Դարիբրանյան Գ., Լեհիկը և Անդրկովկասը, գիրք Երկրորդ, Երևան, 1973:
 Մուրադյան Մ., Հայ երաժշտությունը 19 և 20-րդ դարերում, Երևան, 1970:
 Մարտունի Ա., Միքայիլ Նալբանդյան, Մոսկվա, 1919:
 Միխայլյան Վ., Դրիմի հայկական գաղութի պատմություն, 1801—1917, Երևան, 1970:
 Նալբանդյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, 4, Երևան, 1940, 1949:
 Նալբանդյան Մ., Հրուպարակախոսական երկեր, Երևան, 1979:
 Ներսիսյան Մ., Նարոդնիկական խմբերը Անդրկովկասում, Երևան, 1940:
 Շահագիզ Խ., Նոր Նախիջևանը և նորնախիջևանցիք, Քիֆլիս, 1903:
 Շահագիզ Խ., Պատմական պատկերներ, Քիֆլիս, 1903:
 Շահագիզ Խ., Դիվան Միքայիլ Նալբանդյանի, Երևան, 1932:
 Շանինյան Շ., Դարավոր արձատներ, Երևան, 1980:
 Չախուրյան Գ., Մտքեր, խոհեր, դեմքեր, Քիֆլիս, 1914:
 Պատկանյան Ռ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1963, հ. 5, Երևան, 1968:
 Ջափարիձե Պ., Ընտիր հողամեններ, ճառեր և նամակներ, 1905—1918 թթ., Երևան, 1970:
 Ջերաշյան Է., Միքայիլ Նալբանդյանը և արդիականությունը, Երևան, 1984:
 Մալյան Մ., Ռաֆայիլ Պատկանյան, Երևան, 1980:
 Մարյան Մ., Գրառումներ իմ կյանքից, գիրք 1-ին, Երևան, 1966:
 Սյուլյուն (Ռ. Պատկանյան), Նոր Նախիջևանի հիմնարկության պատմությունը, Քիֆլիս,
 1879:
 Ստեփանյան Գ., Ուրվագիծ արևմտահայ քաղաքների պատմության, հ. 2, Երևան, 1969:
 Սունդուկյան Գ., 150 (մատենագիտություն), Երևան, 1976:
 Վաղցյան Ս., Կյանքի ուղիներով (դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ), հ. 1, Կահիրե, 1955,
 հ. 2, Բեյրութ, 1960, հ. 3, Բեյրութ, 1963:
 Փորձյան Խ., Նոր-Նախիջևանի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը, Երևան, 1965:

- Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи, СПб., 1895.
- Алфавитный список населенных мест области Войска Донского, Новочеркасск, 1915.
- Архив Раевских, т. I, СПб., 1908.
- Бах А. Вспоминания народовольца. «Былое», т. II, 1907.
- Борьба за власть Советов на Дону 1917—1920. Сборник документов, Ростов н/Д, 1957.
- Галоян Г. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900—1922, Ереван, 1969.
- Донско-Азовский русско-армянский календарь на 1890 год.
- Ежегодник департамента земледелия, СПб., 1910.
- Ежегодник департамента земледелия (год пятый), СПб., 1912.
- Ежегодник департамента земледелия (год восьмой), 1914, СПб., 1915.
- Записки Ростовского на Дону общества истории, древностей и природы, т. II, Ростов н/Д, 1914.
- Иоаннисян А. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия. Ереван, 1958.
- История Донского края, Ростов н/Д, 1971.
- Как выбирали раньше, Ростов н/Д, 1974.
- Каталог книг Нахичеванской на Дону Пушкинской библиотеки, Нахичеван н/Д, 1907.
- Лаверычев В., Крупная буржуазия в пореформенной России 1861—1900, М., 1974.
- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. XVI, ч. II, М., 1963 г.
- Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния. Сост. В. Павлович, СПб., 1862.
- Молдован Е. Революционная деятельность большевиков Дона в 1910—1914 гг. Автореферат, Ростов н/Д, 1975.
- Наш край. Документы по истории Донской области (XVIII—начало XX вв.), Ростов н/Д, 1963.
- Нерсисян М. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа, Ереван, 1965.
- Орджоникидзе Г. Статьи и речи. 1860—1926, т. I, М., 1956.
- Очерки истории большевистских организаций Дона, Ростов н/Д, 1965.
- Очерки истории партийных организаций Дона. 1898—1920, ч. I, Ростов н/Д, 1973.
- Очерки экономической истории России первой половины XIX в. Сборник статей, М., 1959.
- Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год, Екатеринослав, 1864.
- Памятная книжка области Войска Донского на 1900 год, Новочеркасск, 1900.
- Пирумова Н. Земское либеральное движение, социальные корни и эволюция до начала XX века, М., 1977.
- Проблема социально-экономической истории России, Сборник статей, М., 1971.
- Рабочее движение в России в XIX в., т. II, ч. II, М., 1956.
- Рашин А. Население России за 100 лет, М., 1956.
- Ростово-Нахичеванский и Азовский порты. Сост. А. П. Соколов, Ростов н/Д, 1911.

- Сборник области Войска Донского. Статистического комитета, Новочеркасск, 1901, вып. III; Новочеркасск, 1902.
- Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, т. I, Екатеринослав, 1884.
- Семернин П. Рабочий класс в революции 1905—1907 гг. в Азово-Черноморском и Северокавказском краях, Ростов н/Д, 1935.
- Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I, Одесса, 1850.
- Список населенных мест области Войска Донского (по первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.) ч. I, Новочеркасск, 1905.
- Терещенко А. Новонахичеванцы в революционном народническом движении ФРЗ, 1975 № 4.
- Хлыстов И. Дон в эпоху капитализма (60-е—середина 90-х годов XIX века), Ростов н/Д, 1962.

Պարբերականներ

«Արարատ», «Արձազանք», «Արևիք», «Բանվոր», «Բանվորի կոիվ», «Գաղութ» (1914, 1915), «Լույս» (1914), «Հայրենիքի ձայն», «Համրավարեր Ռուսիոյ» (1863, № 4), «Հայաստանի կոչնակ», «Հայրենիք», «Հյուսիսփայլ» (1862), «Հովիվ», «Մեղու Հայաստանի» (1876, 1884), «Մեր ձայնը», «Մշակ» (1878, 1894), «Նոր դար» (1891, 1893), «Նոր կյանք», «Վէժ», «Պատմա-բնասիրական հանդես», «Տարադ» (1900), «Փորձ» (1879):

«Ведомости Нахичевани-на-Дону городской думы», «Донская пчела», «Донская речь», «Искра», «Исторические записки» (1954), «Приазовский край» (1896, 1906), «Таганрогский вестник», «Южная театральная газета».

3 4 5 6 7

ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Աբելյան Ա. 200, 326, 339, 347
 Աբելյան Հ. 344, 346, 359
 Աբովյան 294
 Աբովյան Խ. 325, 334
 Աբրամով 236
 Աբրամով Ի. 88
 Աբրամով Հ. 88
 Աբրամով Ն. 88
 Ադաբաշև Ա. 82
 Ադամյան Պ. 325, 343, 359
 Աթաբաշև Կ. 164
 Աթոյան Գ. 141
 Այվազյան Հ. 149, 315, 354, 355
 Ալաջալյան Ղ. 338, 344, 346
 Ալաշալյան Ա. 199
 Ալաշալյան Ս. 226
 Ալեքսանդր I 11, 13, 20
 Ալեքսանդր II 222, 291
 Ալեքսանդր III 224
 Ալիխանյան Ի. 346
 Ակսենտով Խ. 82
 Ահարոնյան Ա. 347
 Աղայան Ղ. 171, 191
 Աղաջանյան Ս. 350
 Աղափիրյան Գ. 291
 Աճառյան Հ. 210, 213, 308
 Աճեմյան Ի. 287
 Աճեմյան Մ. 210, 252
 Աճեմով Ն. 163, 286—288
 Աճեմով Ս. 163
 Այվազյան Գ. 233, 290
 Այվազովսկի Գ. 141, 142
 Այվազովսկի Հ. 353
 Անանուն Գ. 148
 Անդրանիկ 210
 Անոփյան Գ. 319
 Անոփյան Ռ. 191
 Անոփյան Օ. 319, 340, 372
 Ասատուրովա Ու. 227
 Ասմոլով 95
 Ավագյան Ա. 244
 Ավագյան Ս. 330
 Ավերյանց 259
 Արծաթազանյան 349, 350, 351, 372
 Արծրունի Գ. 172, 188
 Արղության Բ. 167
 Արղության Հ. 56, 149, 170, 197, 327, 353
 Արմենյան Ա. 346, 359
 Բարաշանյան Մ. 39, 157, 163, 166—168.
 Բարան Գր. 223
 Բարկին Ի. 238
 Բաղալյան Մ. 338
 Բազրանտով Ղ. 82
 Բայաբանյան Մ. 54, 56, 145, 163, 175, 176, 288, 295, 306
 Բալայանց Մ. 93
 Բալուդյան Չ. 191
 Բախ Ա. 224—226
 Բախչիսարայցի Գ. 38, 209, 214
 Բախչիսարայցի Խ. 198
 Բաճաթրյան Ա. 294, 300
 Բալիով Ա. 13, 24, 25
 Բաշինջաղյան Գ. 191, 350
 Բատյազին Յ. 238, 240
 Բարխուդարյան Գ. 196
 Բարխուդարյան Վ. 11, 27, 138, 180, 218, 327
 Բարսեղյան Խ. 234
 Բեգուլյան Ռ. 209
 Բեղելյան Գ. 319
 Բեղելյան Հ. 167, 168, 295
 Բեղելյան Պ. 164
 Բեկ-Բուլաղյան Չ. 326

Բերբերյան 218
 Բերբերյան Ե. 210
 Բերբերյան Մ. 12, 191, 207, 313, 321, 325, 338, 339, 354, 372
 Բերբերյան Ռ. 176, 191, 209, 264, 295, 323
 Բերբերյան Ս. 325
 Բողոզյան Հ. 317
 Բողոզանով Կ. 239
 Բրամանյանիով Հ. 82

 Գալոյան Գ. 251, 252
 Գասպարյան 283
 Գենջյան Հ. 245, 326, 343
 Գերցեն Ա. 219
 Գլինկա Մ. 353
 Գոզոլ Ն. 182, 266, 367
 Գոզոյան Մ. 300, 301
 Գորգո-Վինոգրադսկի Պ. 324
 Գորգոն Բ. 210
 Գորնմկին 311
 Գորկի Մ. 253
 Գրենբերգ 49
 Գրիգորյան Մ. 355
 Գևորգ IV 155, 190, 205, 274, 291
 Գևորգ V 190, 195

 Գայնկյան 94
 Գանազոզյան Մ. 236, 243, 246
 Գարոնյան Ս. 336
 Գեմիրճյան Մ. 164
 Գեմիրյան Մ. 244
 Գենիկին 263, 264
 Դյաչկով 297
 Դյաչկով Խ. 295
 Դորբին 235
 Դոզոբյան Գ. 196
 Դոնիկով Մ. 221
 Դուրնովո Ի. 25, 33, 158, 291, 329

 Եղյան Կ. 25, 204, 226, 317
 Եկատերինա II 5, 10—12, 15, 20, 56, 169, 170, 354, 361
 Եսայան Ջ. 192
 Էրեմյան Ա. 342

Երկանյան Վ. 289, 305, 507, 310, 312
 Էփինենկո Ե. 113

 Զախարյանց Գ. 262
 Զամինյան Ա. 169
 Զավարզին 238, 239
 Զարիֆյան Ջ. 355
 Զարիֆյան Խ. 173, 308
 Զօհրարյան Ս. 176

 Էնգելո Ֆ. 67, 231

 Քանգյան Գ. 164
 Քիթրյան Կ. 346, 347
 Քումանյան Հ. 196, 197, 253, 321

 Ժիրովա Ե. 210
 Ժուկովսկի Վ. 182, 367

 Իզմիրլյան Մ. 2-րդ 190
 Իմանով Ս. 224, 226

 Լազարյան Հովակիմ 268
 Լազարյան Հովհաննես 268
 Լանգլուա Վ. 315
 Լասալ 223, 231
 Լավերիշ Կ. 68
 Լավրով Պ. 223
 Լադոնսկիյան Գ. 176
 Լենին Վ. Ի. 61, 68, 105, 219, 220, 233, 260, 365
 Լեոնովա Վ. 48
 Լերմոնտով Վ. 183, 184, 333, 367
 Լիրկենխտ Կ. 231
 Լիսիցյան Ս. 321
 Լիսովինով Ա. 223, 224
 Լյուլենդյան Մ. 352
 Լուպտին Գ. 224—226
 Լուսիբարյան Ս. 84

 Խաղամյան Բ. 341
 Խաղամյան Հ. 339, 344, 346
 Խաղամով Ա. 331
 Խաղիզյան Գ. 93
 Խաղիզյան Վ. 280
 Խաղիզով Մ. 91, 92

Խաղնազարյան Ս. 304
 Խամբանյան Գ. 300
 Խամբանյան Պ. 129
 Խամբանով 94, 162
 Խալզարյան Գ. 6, 327
 Խալիբյան 162
 Խալիբյան Ա. 270, 290, 300
 Խալիբյան Մ. 53, 226
 Խալիբով Ա. 20, 119
 Խանազատ Ռ. 191
 Խանջյան Հ. 164
 Խատամով Ա. 132
 Խարմաշին Կ. 163
 Խիթարյան Ա. 346
 Խլենիկով 178
 Խլիստով Ի. 69, 73, 77
 Խլենյան Հ. 305
 Խլտնյան Հ. 273
 Խլտնյան Մ. 166
 Խլտնին 20
 Խլաճին Ս. 163
 Խլաշին Մ. 181
 Խմելնիցկի Է. 190
 Խոսեյան Պ. 153
 Խոշաթյան Հ. 283
 Խոշայան Գ. 198
 Խոշայան Կ. 164
 Խոշայան Ս. 289
 Խոջան 70
 Խոջան Գ. 323, 325
 Խոջոյան Գ. 353
 Խոսայան Ա. 273
 Խոսամանյան Մ. 164
 Խչիմյան Մ. (Խրիմյան Հայրիկ) 190, 193, 250, 253, 310, 311
 Խրճյան 283

 Մատուկյան 283
 Մաստուրյան Ա. 196
 Մուսովիզյան Ռ. 295

 Կալեդին Ա. 262
 Կամարահան Գ. 192
 Կալայան Ե. 227
 Կալայով Ե. 224
 Կալայով Մ. 222, 225

Կայծունի Ա. 321
 Կասպարյանց Վ. 260
 Կարա-Մուրզա 193, 353
 Կարդաշովա Պ. 263
 Կիրակոսյան Բ. 132
 Կլադնիցկի Պ. 20
 Կեռնյանց Բ. 234
 Կոզրեթյան Ե. 302
 Կոզրեթյան Կ. 300
 Կոզրեթյան Հ. 169
 Կոզրեթին Կ. 82
 Կոկանյան Ս. 207, 208
 Կոչուբեյ 14—16
 Կովալ 248
 Կոխով Ի. 330
 Կրամարով Գ. 238
 Կրասիկիկյան Ջ. 280
 Կրասնով 263, 264
 Կուկունիկ Ն. 300
 Կուրյաբով Հ. 82
 Կուրդինյան Շ. 339, 340, 372

 Հալաճյան Հ. 273
 Հալաշյան Կ. 164
 Հակոբյան Գ. 371
 Համալյան Ս. 244, 245
 Հայրապետյան Կ. 20, 197, 271, 273, 336, 338
 Հայրապետով Մ. 223
 Հարությունյան Ա. 175
 Հարությունյան Բ. 346, 347
 Հարությունյան Ս. 57, 163, 278, 297, 302, 324, 372
 Հովակիմյանց 218
 Հովհաննիսյան Ա. 9, 112, 149, 219, 220, 225, 227, 229
 Հովհաննիսյան Արզար 188
 Հովհաննիսյան Աշոտ 323
 Հովհաննիսյան Բ. 161
 Հովհաննիսյան Հ. 193
 Հովհաննիսյան Մ. 161
 Հովսեփյան Գ. 191, 192, 196

 Դարագոզյան Հ. 319
 Դարիբյան Հ. 350
 Դարիբջանյան Գ. 210

Ղլտճյան Հ. 340
 Ղլտշյան Մ. 57, 302
 Մազդեհսիկ Մ. 115
 Մալխասյան Հ. 320, 371
 Մակար արք. էթ. 279, 292, 295, 310
 Մահանյան Հ. 319
 Մանդինյան Ս. 321
 Մանուշարյան Հ. 227
 Մաշտոց Մ. 194
 Մառ Ն. 187, 313
 Մատթեոս I 13
 Մատյուլիսին Ա. 280
 Մարտինին Պ. 92
 Մարքս Կ. 67, 223, 224, 231
 Մաքսիմով 92
 Մեզուրյան Բ. 260, 261:
 Մելիք-Ջարմյան Ս. 305
 Մելիք-Յոլլյան Ե. 323
 Մելիք-Օհանջանյան 187
 Մելիքյան Գ. 280
 Մելիքով Լ. 169
 Մելքոնյան-Եզեկյան 176
 Մելքոնով-Եզեկով 357
 Միխայլովիչ Ջ. 238
 Միրաբյան Ս. 76
 Միրսկի Ս. 253
 Միքայելյան Վ. 270
 Միսիթարյան Մ. 219
 Միսիթարյանց 178
 Մյանսիկյան Ա. 246, 249—251, 256, 308,
 323, 340, 358
 Մյանսիկյան Ալ. 218
 Մյանսիկյան Ս. 209, 249, 319, 322, 371
 Մնացականյան Ա. 235
 Մուղղվան Ե. 260
 Մովսես Խորենացի 171
 Մովսես Կաղանկատվացի 330
 Մուրադյան Մ. 352
 Մուրավիլով Ն. 231, 232
 Մուրացյան 192
 Յակուբովիչ Պ. 224
 Նազարյան Ս. 151, 152, 307, 328, 338
 Նազարյանց Ս. 124, 125, 189, 273, 274
 Նազիկով Ա. 82

Նալբանդյան Ա. 59
 Նալբանդյան Բ. 238, 247, 248, 259
 Նալբանդյան Ի. 239
 Նալբանդյան Հ. 247, 248, 358:
 Նալբանդյան Մ. 51, 78, 124, 138, 150,
 151, 166, 167, 171, 172, 190, 191,
 195, 203, 209, 217, 218, 220, 225,
 229, 259, 262, 267, 272, 286, 307,
 330, 332—334, 336—340, 353—355,
 359, 372
 Նալբանդով Ս. 70, 71
 Նահապետյան Ն. 235
 Նար-Գոս 347
 Նեկրասով Ն. 183, 266
 Նեշվոլոզով Ա. 223, 224
 Ներսիսյան Մ. 179; 228
 Ներսիսյան Ն. 325
 Նիկոլայ I 20, 289
 Նիկոլայ II 310
 Շազինով Ի. 82
 Շազինով Լ. 82
 Շախմատով Ա. 20
 Շահազիզ Ե. 9, 24, 77, 86, 89, 111, 112,
 133, 144, 150, 186, 187, 191, 209,
 214, 215, 243, 246, 247, 264, 294,
 299, 308, 323, 353, 354
 Շահազիզ Ս. 193, 196, 207, 330, 368
 Շահինյան Մ. 262, 325, 340, 351, 372
 Շահինյան Շ. 352
 Շահյանյան Ն. 352
 Շանթ Լ. 321, 347
 Շապուռնիկյան Ե. 120, 292, 308
 Շապովալով Հ. 221, 222, 225
 Շապովալով Ս. 225
 Շիլդյան Ի. 287
 Շիրվանզադե Ալ. 193, 194, 229, 321,
 325, 347
 Շլդյան Գ. 351, 352
 Ոսկանով Ն. 227
 Ոսկերյան 283
 Ոսկերյան Մ. 225
 Չաթալբաշյան Ս. 187, 257, 308
 Չախուշյան Գ. 57, 142, 154, 172—174,
 176, 188, 189, 191, 192, 195, 196,

198, 209, 210, 251, 254, 283, 287,
 326, 354, 367
 Չախուշյան Խ. 282
 Չախուշյան Ս. 257
 Չալախյան Գ. 276
 Չարսունկով Մ. 82
 Չարիսյան Գ. 294
 Չարիխով Գ. 198
 Չարիխով Ի. 344
 Չերանով Մ. 82
 Չերտարյով Բ. 355
 Չեխով Ա. 184
 Չենցով Ի. 239
 Չերազ Մ. 190
 Չերնիշև Ի. 222, 225, 226
 Չերնիշևսկի Ն. 219, 223, 231
 Չիժով Մ. 56
 Չորանյան է. 59
 Չոպանյան Ա. 325
 Չորեքյան Գ. 209
 Չորտիով Ս. 82
 Չուբար Գ. 339, 342—344, 346
 Չուբար Ե. 323, 324
 Չուբարյան Գ. 176, 183, 191, 209, 235,
 236, 249, 262, 299
 Չուբարյան Մ. 142
 Չուզաբյան Ա. 164
 Պալասանյան Ս. 294, 308
 Պայան է. 181
 Պապայան Ս. 322, 371
 Պապասինյան Հ. 97, 121, 137, 278
 Պապասինյան Ս. 300
 Պաստուխով Գ. 69, 95
 Պավել I 11, 20
 Պատկանյան Գ. 169, 306, 315, 327, 332,
 348
 Պատկանյան Ռ. 48, 53, 54, 56, 108, 146,
 150—152, 169—172, 176, 177, 188,
 190, 191, 195—197, 204—206, 209,
 229, 249, 262, 267, 274, 277—286,
 300, 305—308, 314—317, 328—330,
 332, 334—339, 341, 343—345, 349,
 354, 355, 359, 367, 368, 371, 372
 Պատկանյան Ս. 306
 Պատկանյան Ք. 204, 315, 317
 Պարթև Ս. 194

Պարոմանով 95
 Պետրոսյան Գ. 346
 Պլոտնիկով 58
 Պլոտնիկով Մ. 91
 Պոզոզին 210
 Պողոսյան Գ. 243, 247
 Պոպոյան Կ. 280
 Պոպով Ե. 154
 Պոպով Ք. 346
 Պոպով Ի. 342
 Պոպով Կ. 163, 244
 Պոպով Հ. 163
 Պոպով Մ. 82, 92, 94, 184, 222, 225—
 227
 Պոպով Վ. 212
 Պոպով Տ. 344
 Պոպովա Ա. 270—272
 Պոպովյան Ա. 355
 Պոպովյան Ե. 274, 276
 Պոպովյան Կ. 197
 Պոռոյան Պ. 193, 196, 368
 Պուշկին Ա. 181, 182, 266, 331, 333, 367
 Զալալյան Ա. 303
 Զալաշյան Գ. 141
 Զախարիսև Պ. 258, 259
 Զինջյան Վ. 355
 Զիվելեզյան Ա. 209
 Ռաշին Ա. 59—61
 Ռաֆայիլով Ի. 223
 Ռեիդյան Գ. 164, 322, 371
 Ռեյզման Ս. 245
 Ռոշկովա Մ. 119
 Սարինո Ա. 238
 Սարիբ 253
 Սազիրով Խ. 132
 Սալթիկյան Ա. 195, 214
 Սալթիբյան Գ. 85, 115, 175, 273, 300—
 302
 Սալթիբյան Մ. 346
 Սալթիբով Գ. 25
 Սալտիկով Ա. 182
 Սալտիկով Ս. 92
 Սախուրյանց Պ. 273
 Սահրադյան Հ. 338

Սաղյան Մ. 204, 306, 317
 Սահասարյան Մ. 276
 Սարին 178
 Սարինյան Ն. 84, 85, 288
 Սարմահեղովա Մ. 302
 Սարմաքելով Վ. 163
 Սարյան Մ. 9, 57, 58, 72, 129, 351, 372
 Սեմեդին Պ. 240, 241
 Սեմյոնով Խ. 280
 Սերգեն 116
 Սերով Վ. 350
 Սիրանուշ 346, 359
 Սկալիովսկի Ա. 51
 Սողոմոնյան Խ. 257
 Սոմոխովով Դ. 260
 Սպանգարյան Ս. 251
 Ստավսկի Ի. 238
 Ստեփանյան Գ. 342, 343
 Ստոլիպին 242
 Սրապիտոնյան Ս. 249, 250, 256, 263, 319, 358
 Սրապյան Կ. 93, 121, 191
 Սուլիանշահ Ա. 272, 338
 Սուլիանշահ Մ. 283
 Սուխոմուլին Վ. 224, 225
 Սուլեյմանյան 153
 Սունդուկյան Գ. 196, 342, 344, 345, 347, 368
 Սունյանց Հ. 221
 Վալուև Պ. 13
 Վալտենկո Ս. 238
 Վարդանյան Փ. 204
 Վեսելովսկի Ի. 313
 Վեսելովսկի Յ. 324
 Վոզոլավսկի Ա. 239
 Վրացյան Ս. 71, 87, 176, 249, 251, 252
 Տեր-Աբրահամյան Հ. 325, 326, 329, 330, 372
 Տեր-Գարրիելյան Հ. 328
 Տեր-Գրիգորյան Վ. 234, 235
 Տերեշչենկո Ա. 221, 225—228
 Տեր-Մանիլով 178

Տեր-Մանվելյան Հ. 245—319
 Տեր-Մարտիրոսյան Ա. 145
 Տեր-Միքայելյան Ս. 280
 Տեր-Վեդրիով Վ. 145
 Տեր-Միմոնյան Հ. 327, 338
 Տերտրյան Հ. 249, 251
 Տիգրանյան Ն. 192
 Տիգրանյան Ս. 341
 Տիմաշև Ա. 15, 16
 Տիրացույան Խ. 323
 Տոլստոյ Դ. 222, 292
 Տոլստոյ Լ. 182, 183, 266, 321, 367
 Տոմբայան Ա. 323
 Տոնիատտո Ս. 56
 Տրապեզոսցև Մ. 52
 Տումպանյան Ն. 345
 Բաֆֆի 183, 229, 249, 325, 330, 347
 Ունանյան 225
 Ունանյան Ե. 212
 Ունանով Գ. 82
 Փանյան Վ. 139, 273
 Փեշեքերով Ա. 224
 Փեշեքերով Լ. 227
 Փեշեքերով Պետրոս 222, 224—226
 Փեշեքերով Պլատոն 224
 Փեշեքերով Ս. 221—225, 369
 Փիրումովա Ն. 41
 Փորթլյան Խ. 142, 176, 186, 200, 209, 210, 213, 239, 352
 Քայալյան Ս. 273
 Քանանյան Գ. 315
 Քառաքալյան Դ. 273
 Քենկյան 59, 216, 244, 283
 Քենկյան Ա. 225
 Քենկյան Ո. 287
 Քենկյան Ֆ. 173
 Քելեշահենց Ի. 33
 Քելեշահենց Գ. 164
 Քիրլյան Վ. 308
 Քնափճ 329
 Քուլնարյան Հ. 237, 357, 367

Քուլնարյան Մ. 276, 341
 Քուլնարյան Ն. 38, 95, 101, 102, 106, 145
 Քուլնարյան Ս. 198

Օրերով Հ. 82
 Օհանջանյան 178

Օրլով Պ. 258
 Օրմանյան Մ. 207
 Օրբոնիկիձե Ա. 259, 263
 Օբանտյան 244

Փաստյանյան Ք. 242, 343, 359
 Փրազկինա Ն. 355

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ե Ր

Աբրամովա 86
 Ազով 32, 36, 102, 116, 121, 127, 128, 143, 273
 Ալեքսանդրապոլ 142, 149
 Ալեքսանդրովսկ 46, 52, 96
 Ակկերման 193, 296
 Աղստաֆա 196
 Ամերիկա 129, 130, 212, 213
 ԱՄՆ 285, 369
 Անգլիա 285, 366
 Անդրիովկա 6, 51, 68, 89, 92, 178, 179, 185—189, 199, 208, 210—214, 220, 228, 230, 234, 252, 253, 269, 290, 293, 311, 312, 314, 318, 320, 353, 358, 359, 369, 366, 367, 369
 Անի 186
 Անտվերպեն 102
 Աստրախան 148, 149, 171, 190, 198, 202, 211, 290, 311, 312, 318, 322, 327
 Արդահան 214
 Արզվին 214
 Արխանգելսկ 212
 Արմավիր 64, 193, 227, 232, 233, 298
 Արսայ 52, 69

Բաբիչև 233
 Բագրևանդ 199
 Բախմուտ 46, 64, 88, 120, 365
 Բախշիսարայ 296
 Բալազետ 199
 Բատայսկ 64
 Բաբու 152, 196, 200, 250, 252, 254, 255, 261, 281, 346
 Բելգիա 129
 Բելոլին 206, 229

Բևաթարիա 21, 22, 24, 26, 28, 54, 85, 88, 101, 298
 Բուլղարիա 212, 369
 Գանձակ 252
 Գևորգիան 198
 Գերմանիա 129, 285, 305
 Գրիգորիպոլ 149, 202, 296
 Գրուչևսկ 69

Դաղլա 289
 Դիլիջան 194
 Դոն, Դոնի մարզ 22—24, 26, 45, 46, 51, 52, 55, 61, 64, 68, 69, 72, 73, 77—79, 81, 83, 88, 91, 92, 96, 98, 99, 102, 105, 116, 120, 124, 126, 128—130, 134, 135, 168, 225, 230—233, 235—238, 241, 242, 248, 255—257, 260—265, 282, 324, 327, 337, 347, 348, 352, 356, 359, 361, 363, 364, 370
 Դորպատ 219, 337

Եկատերինբուրգ 125
 Եկատերինոդար 64, 159, 171, 193, 224
 Եկատերինովսկ 14, 16, 22, 25, 28, 31, 33, 40, 46, 49, 53, 58, 62, 73, 88, 95, 97, 102, 105, 112, 119, 120, 126, 316, 328, 329, 365
 Եկատերինովսկ գյուղ 34, 35, 63, 74, 89
 Եղեգնուտ 92
 Եյսկ 224, 296
 Եվպատորիա 197, 296
 Եվրոպա 65, 123—125, 137, 201, 213, 231, 285
 Երուսաղեմ 185, 186, 191, 199, 330, 367

Երևան 149, 187, 188, 200, 245, 252, 254, 289, 311, 325

Զեյբուն 199, 315

Զմյուռնիա 330

Էջմիածին 155, 185—188, 190, 191, 196, 198, 214, 215, 250—252, 367

Էրզրում 170

Թեմերնիկ 239—241

Թեոդոսիա 236, 270, 290, 291, 296, 324

Թերեթ 237

Թիֆլիս 148, 155, 169, 186—188, 191, 192, 199, 200, 210, 212, 229, 289, 307, 311, 321, 341, 344, 346, 353

Քուրախ 5, 63, 73, 76, 78, 80, 92—94, 181, 207, 212, 215, 250, 296, 303, 304, 347, 361

Քուրբիա 101, 200—203, 205, 207—209, 212, 213, 216, 261, 266, 314, 368, 369

Իզմայիլ 295, 296

Իյինիա 223

Իվանո-Վոզնեսենսկ 232

Իտալիա 129, 337, 351, 352, 366

Լոնդոն 124, 259

Լուգանսկ 46, 64

Լուգանսկ 46, 64

Լուգանսկ 46, 64

Խարկով 34, 48, 68, 119, 210, 212, 227, 228, 244, 257, 293

Խերսոն 61, 73, 129

Կարկաթա 159, 163

Կամենսկայա 159

Կավկասյան 241

Կատարինայան 303

Կարս 196

Կերչ 127, 221, 296

Կիև 68, 232

Կոզլովսկ 69, 71

Կոստանդնուպոլիս 155, 192, 197, 207, 221, 341, 342, 346, 348, 355, 359

Կովկաս 5, 13, 63, 69, 72, 101, 116, 147, 189, 191, 2000, 211—213, 221, 323, 359, 361

Կուրան 51, 81, 124, 237

Կուրյալի Կոստա 32—36, 89, 139

Կուրսկ 69, 73, 263

Հաղպատ 187

Հայաստան 8, 179, 185—191, 195, 200, 203, 209, 211, 220, 266, 318, 322, 323, 348, 351

Հին Արիմ 197

Հնդկաստան 150, 166—168, 272, 332

Հնչեսուր 147, 296

Հոմ 352

Հունաստան 129

Ղարաբաղ 196, 315

Ղարաուսթաղար 197, 296

Ղզար 64, 148, 149, 198, 202, 244, 247, 298, 342

Ղրիմ 5, 20, 22, 28, 61, 67, 73, 78, 99, 101, 123, 143, 211, 228, 236, 270, 295, 298, 306, 322, 337, 347, 353—355, 359

Ճապոնիա 101

Մանչուրիա 101

Մարիուպոլ 5, 15, 27, 46, 64, 127, 211

Մարսի 123, 124

Մելիտոպոլ 147, 296

Մեծ Ղարաբիլիսա 149

Մեծ Սալա 5, 59, 63, 73, 78, 80, 82, 84, 94, 140, 181, 198, 199, 215, 254, 296, 303, 361

Միներալնիե վոդի 238

Մինսկ 232

Մոզդոկ 64, 149, 198, 202, 298, 342

Մոլդավիա 295, 322

Մոսկովա 42, 53, 68, 69, 100, 101, 148, 149, 154, 171, 196, 198, 202, 206, 207, 211, 212, 214, 219, 229, 232, 236, 238, 239, 241, 250, 251, 259, 263, 268, 269, 281, 295—298, 322,

324, 337, 349, 351, 352, 363, 369, 371

Մուշ 185, 186, 199, 336

Յալթա 326

Յասնայա Պոլյանա 182

Նեմոլիսա 5, 63, 73, 78, 80, 141, 296, 303, 361

Նիժնի Նովգորոդ 68

Նիկոլայն 129

Նոգայսկ 296

Նովոչերկասկ 63, 66, 69, 96, 105, 118, 130, 214, 225, 227, 228, 232, 237, 262

Նովոռոսիա 11, 21, 22, 24, 28, 50, 54, 61, 68, 69, 85, 89, 118, 217, 313

Նովոտոբիսկ 124, 186, 233, 248

Նոր Բալազախ 149

Նոր Նախիջևան 5—19, 21—27, 34, 37—40, 43, 45—47, 49—66, 69—72, 75, 76, 78, 79, 81—83, 85—87, 89—94, 96, 97, 99—108, 111—116, 118—134, 136, 137, 139, 142, 143, 145—154, 156—159, 162, 163, 165—171, 173, 174, 176—193, 195, 197—204, 206, 207, 209—214, 217—222, 224—226, 228—231, 233—270, 272—274, 277, 278, 280—281, 285, 286, 288—293, 295—314, 316—319, 324, 326—332, 337—341, 343—345, 348—372

Նոր Բալազախ 149

Նոր Նախիջևան 5—19, 21—27, 34, 37—40, 43, 45—47, 49—66, 69—72, 75, 76, 78, 79, 81—83, 85—87, 89—94, 96, 97, 99—108, 111—116, 118—134, 136, 137, 139, 142, 143, 145—154, 156—159, 162, 163, 165—171, 173, 174, 176—193, 195, 197—204, 206, 207, 209—214, 217—222, 224—226, 228—231, 233—270, 272—274, 277, 278, 280—281, 285, 286, 288—293, 295—314, 316—319, 324, 326—332, 337—341, 343—345, 348—372

Շամախի 148, 199, 289

Շիխներուրդ 227

Շուշի 196, 252, 289

Չալթր 5, 34, 63, 73, 76, 78, 80, 84, 92—94, 102, 136, 140, 141, 164, 198, 211, 212, 215, 296, 303, 347, 361

Չինաստան 101

Չիստոստան 101

Չիստոստան 101

Չիստոստան 101

Չիստոստան 101

Պարսկաստան 199, 201

Պետերբուրգ 6, 20, 25, 42, 50, 53, 61, 100, 115, 129, 133, 148, 149, 154, 169, 190, 196, 197, 202, 204, 206, 207, 210, 212, 219, 221—224, 227,

229, 237—239, 250, 258, 261, 262, 276, 281, 285, 296—298, 300, 301, 305, 314—316, 322, 324, 327—329, 337, 342, 352, 364, 371

229, 237—239, 250, 258, 261, 262, 276, 281, 285, 296—298, 300, 301, 305, 314—316, 322, 324, 327—329, 337, 342, 352, 364, 371

Պյատիգորսկ 64, 198, 205, 276

Պոլսական 34, 119

Պոլսական 34, 119

Պոլսական 34, 119

Պոլսական 34, 119

Ռիգա 281

Ռյազան 73

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34, 38, 40, 46, 47, 51—57, 60—66, 68—72, 95, 99, 101, 102, 105—107, 113—116, 118—121, 123, 124, 126, 128—132, 136, 143, 145, 150, 160, 167, 169, 172, 173, 175, 177, 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191, 199, 209, 211, 212, 214, 221—227, 230—233, 235—242, 247, 250, 253, 255—264, 272, 281, 286, 288, 313, 344, 316, 322, 324, 330, 340, 341, 345, 350, 355, 357, 362, 363, 365, 366, 369, 370, 372

Ռոստով (Դոնի Ռոստով) 9, 13—19, 21—26, 34,

Մայիսի 5, 59, 63, 73, 80, 82,
109, 198, 215, 296, 303, 326, 361
Մեծագույն 215
Սև ձով 116, 124, 126, 128, 273

Վան 229
Վարչաժամ 184, 281
Վեհաժողով 195, 330
Վիճակ 330
Վարչակազմ 69, 231—233, 237, 240,
241
Վարդ 69
Վարձու 63—71, 88, 263

Տարածք 16, 34, 40, 48, 61, 64, 66,
69, 96, 118, 120, 125, 127, 129, 159,
184, 214, 224, 225, 227, 228, 231,
232, 237, 242, 300, 313, 365
Տարած 73
Տարիկա ահա Ղրիմ

Տեղեկություն 72
Տրամադրություն 186
Տույա 251

Ջարիցի 263, 280

Ուկրաինա 116, 228
Ուֆա 62

Փարիզ 102, 123, 141, 193, 330, 352

Քիչին 26, 197, 198, 296, 318

Օդեսա 16, 20, 22, 47, 51, 61, 68, 83,
129, 197, 215, 230, 232, 274, 295, 296

Օլի 214

Օսլով 73

Օրենսդրություն 62

Պիշոնիկիս 69

Պրանսիա 124, 129, 285, 366

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Գլուխ առաջին. Գոնի հայկական գաղութի իրավական դրույթները Եստե- ֆուսյան ժամանակաշրջանում	10
1. Նոր նախիջևանի ինքնավարության վերացումը	10
2. Հայկական գաղութի և նրանց հողատարածությունների հարցը	27
3. Գաղութի ներքին կյանքը	37
Գլուխ երկրորդ. Սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ	67
1. Գյուղատնտեսություն	73
2. Արդյունաբերություն	95
3. Առևտուր	116
4. Սոցիալական շերտավորման ուժեղացումը	133
Գլուխ երրորդ. Հասարակական կյանք	147
1. Նոր նախիջևանի ազգային-բարեգործական հաստատությունները	151
2. Գոնի հայկական գաղութը հայ-ուսական հասարակական կապերի ոլոր- տում	178
3. Նոր նախիջևանի գաղութը և արևմտահայության ազատագրության խնդիրը	201
Գլուխ չորրորդ. Սոցիալ-ֆազմական պայքար	219
1. Նոր նախիջևանը և նարոդնիկական շարժումը	219
2. Գոնի հայկական գաղութը պրոլետարական հեղափոխական շարժումների ժամանակաշրջանում	230
Գլուխ հինգերորդ. Մշակույթ	265
1. Կրթություն	268
2. Մամուլ	314
3. Գրականություն և արվեստ	331
Ներակացություն	356
Ամփոփում (Резюме)	361
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	373
Յ ա ն կ է ր	379
Ա ն ձ ն ա ն ու ն ն է ր	381
Տ ն ղ ա ն ու ն ն է ր	387

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(1861—1917)

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շաղգամյան
Նկարիչ Կ. Կ. Ղաֆայարյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարությունյան
Սրբագրիչ Ա. Ա. Ավանեսյան

ИБ № 907

Հանձնված է շարվածքի 30. 01. 85 թ.: Ստորագրված է տպագրության 15. 05. 1985 թ.
№ 05208: Չափը 60×90¹/₁₆ թուղթ № 1: Տառատեսակ՝ «գրքի սովորական», բարձր
տպագրություն: տպագր. 24,5+8 ներդիր ձամուլ: Հրատ.-հաշվարկ. 19,25 մամուլ
Տպարանակ 3000: Հրատ. № 6303: Պատվեր № 103: Գինը 3 ռ. 25 կոպ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բաղրամյան պող. 24 գ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна, 24.